Walter Rodney

Avrupa Afrika'yı Nasıl Geri Bıraktı

dipnot

Walter Rodney: 1942'de Guyana'da doğdu. Dar es Salaam Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak çalıştı ve Karayipler'in en parlak zekâlı insanlarından biri olarak ünlendi. Akademisyenliğini eylemciliği ile birleştirerek ezilenlerin sesi oldu. Guyana'daki otoriter devlete direnen önemli şahıslardan biriydi. 1980'de, 38 yaşında suikaste kurban gitti.

Kitabın Özgün Adı
How Europe Underdeveloped Africa
© Pambazuka Press, 2012
© Dipnot Yayınları, 2013
Bu kitabın Türkçe yayın hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

Dipnot Yayınları 220
ISBN: 978-605-4878-40-6
Sertifika No: 14999
1. Baskı: 2015/Ankara

Dizi Editörü: Barış Ünlü
Çeviri: Hülya Osmanağaoğlu
Düzelti: Soner Torlak
Kapak Tasarımı: Duysal Tuncer

Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Bas. Yay. Paz. Ltd. Şti.
Baskı: Sözkesen Matbaacılık
İvedik O.S.B 1518. Sok Mat-Sit İş Merkezi No:2/40
Yenimahalle/ANKARA ••Tel: (0312) 395 21 10

Dipnot Yayınları
Selanik Cad. No. 82/24 Kızılay / Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 / Faks: (0 312) 419 25 32
e-posta: dipnotkitabevi@yahoo.com
www.dipnotkitap.com

Walter Rodney

AVRUPA AFRİKA'YI NASIL GERİ BIRAKTI

İngilizceden çeviren
Hülya Osmanağaoğlu

*dipnot yayınları

Pat, Muthoni, Mashaka ve tüm aileme...

İçindekiler

TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ / *Michael O. West* 9

GİRİŞ 31

1. BÖLÜM

GELİŞME ÜZERİNE BAZI SORULAR 51

Gelişme Nedir? 53

Azgelişmişlik Nedir? 67

2. BÖLÜM

AVRUPALILARIN GELİŞİNDEN ÖNCE AFRİKA NASIL GELİŞMİŞTİ? 87

15. Yüzyıla Kadar Afrika 87

Genel Çerçeve 89

Mısır 110

Etiyopya 113

Nubya 115

Mağrip 117

Batı Sudan 121

Göller Bölgesi 128

Zimbabve 132

3. BÖLÜM

AFRİKA'NIN AVRUPA'NIN KAPİTALİST GELİŞİMİNE KATKISI - SÖMÜRGECİLİK ÖNCESİ DÖNEM 141
Avrupa, Dünya Ticaret Sisteminin En Belirleyici Parçası Haline Nasıl Geldi 143
Afrika'nın Erken Kapitalist Dönemde Avrupa'nın Ekonomisine ve İnançlarına Katkıları 153

4. BÖLÜM

AVRUPA VE AFRİKA'NIN GERİKALMIŞLIĞININ KÖKLERİ - 1885'E KADAR 165
Afrika'nın Gerikalmışlığında Avrupa Köle Ticaretinin Temel Etken Olması 167
Teknik Durgunluk ve Afrika Ekonomisinin Sömürgecilik Öncesi Çağda Bozulması 179
Afrika'da 1500-1885 Arasında Devam Eden Askeri-Politik Gelişmeler 192
Yoruba 195
Dahomey 202
Doğu Göller Bölgesi Devletleri 206
Ruanda 210
Ama-Zulu 214
Emperyalizmin ve Sömürgeciliğin Gelişi 224

5. BÖLÜM

AFRİKA'NIN AVRUPA'DAKİ KAPİTALİST GELİŞMEYE KATKILARI – SÖMÜRGECİLİK DÖNEMİ 239
Sömürgecilik Döneminde Afrika'daki Artığa El Koyulması 241
Sermaye ve Afrikalı Ücretli Emek 241

Avrupalı Ticaret Şirketleri Afrikalı Köylülere Karşı 248
Gemicilik ve Bankacılık Hizmetleri 258
Ekonomik Sömürgeci Olarak Sömürge Yönetimleri 262
Kapitalizmin Teknolojik ve Askeri Yönlerinin Güçlendirilmesi 275
Sömürgeciliğin Avrupa'ya Sağladığı Parasal Olmayan Çıkarların Ön Analizi 275
Afrika'daki Sömürünün En Fazla Menfaat Sağlayan *Unilever* Örneği 286
Sömürgeciliğin Tek Tek Sömürgeci Güçlere Katkısı 293
Sömürgeciliğin Metropol Ekonomilerine ve Bir Sistem Olarak Kapitalizme Desteği 300

6. BÖLÜM

BİR SİSTEM OLARAK AFRİKA'DA SÖMÜRGECİLİK . 317
Sömürgeciliğin Afrika'ya Olan Yararlarına İlişkin Varsayımlar 319
Sosyo-Ekonomik Hizmetler 319
Toplumsal, Politik ve Ekonomik Sonuçların Olumsuz Karakteri 345
Azgelişmişlik Yolunda Eğitim 366
Çelişkiyle Gelişmek 397
SONSÖZ 425
KAYNAKÇA 433

TÜRKÇE BASIMA ÖNSÖZ

Michael O. West
Binghamton Üniversitesi

Avrupa Afrika'yı Nasıl Geri Bıraktı[1] (*AANGB*) 1972'de yayımlandı. Yazarı, Walter Rodney o dönemde Tanzanya'da Dar es Salaam Üniversitesi'nde 30 yaşında bir öğretim görevlisiydi. Bulunduğu nokta ve entelektüel gelişim seyri açısından bir hayli yolu hızlıca kat etmişti. Rodney, 1964'te İngiltere'den bağımsızlığını kazandıktan sonra adını Guyana olarak değiştiren İngiliz sömürgesi Gine'de, 1942 yılında doğdu. Güney Amerika'da bulunan Guyana, kıtadaki komşularına oranla daha fazla dikkat çekmektedir. Zira İspanyolca ve (Brezilya gibi) Portekizce konuşulan ve 19. yüzyılda hepsi bağımsızlığını kazanan ülkelerin[2] egemen olduğu Güney Amerika'nın yegane Anglofon (İngilizce konuşan) ülkesidir. Guyana'nın mevcut Güney Amerikalı komşularından ziyade Karayip adalarına, özellikle de Anglofon olanlara tarihsel ve kültürel olarak yakın durması da kesinlikle

[1] Dar es Salaam: Tanzania Publishing House; Londra: Bogle-Ouverture Publications.

[2] Guyana'nın şimdiki komşuları doğuda Surinam eski sömürge adıyla Hollanda Ginesi ve Fransız Ginesi, ki şu anda resmi olarak bir sömürge değildir, Fransa'nın bir parçası olduğu için konuşulan dil ve tarihsel açıdan İspanyolca konuşulan cumhuriyetlerdendir ve Brezilya'dan oldukça uzaktır.

bu özgün konumundan kaynaklanıyor. Walter Rodney de Guyana'nın içinde bulunduğu bu ortamın ürünüydü.

AANGB'yı ortaya çıkaran yazarın kıymetini takdir edebilmek için kimi temel etkenleri sıralamak lazım. Bir kere bunların en önemlisi, Rodney'in bir sömürgede doğmuş ve siyah olmasıydı. Afrika asıllı biri olarak kendinden önceki nesillerin köleleştirildiği topraklardaki sömürge iktidarı döneminde doğmuştu. İşçi sınıfından, zanaatkâr işçi sınıfından geliyordu. Annesi ev kadını ve dikişçi, babası ise terziydi. Ailenin sahip olduğu politik angajman, sınıf bilincinin yanı sıra sömürgecilik karşıtlığını da içeriyordu.[3] Rodney, çocukluğunda kapı kapı gezerek, ailesinin üyesi olduğu, Marksist, anti sömürgeci ve işçi sınıfı eksenli Halkın İlerici Partisi'nin (PPP) yayınlarını dağıtmakla görevlendirildiğini hatırlıyordu. PPP'nin Guyana'da çok etnisiteli temelde ciddi anlamda örgütlenmeye çalışan ilk parti olması da dikkat çekicidir. PPP önderliğinin ve kadrolarının çoğunluğunu, ülkenin en büyük iki nüfus grubu olan Hint ve Afrika kökenliler oluşturuyordu. Rodney'in politik arenaya erken yaşlarda dahil olması, aslında gelecekte olacakların göstergesiydi. *AANGB*'yı yazdıktan yıllar sonra bağımsız Guyana'ya döndüğünde, kendi adına politik aktör olmuş ve yegane önemli görevi de Hintli ve Afrikalı işçiler arasında hep var olan ve politik pro-

---

[3]Walter Rodney, *Walter Rodney Speaks: The Making of an African Intellectual* (Trneton, NJ: Africa World Press, Inc., 1990) s. 5-7. Rodney'in entelektüel ve politik gelişimi için bkz. Rupert Charles Lewis, *Walter Rodney's Intellectual and Political Thought* (Detroit: Wayne State University Press, 1998); Edward A. Alpers ve Pierre-Michel Fontaine, ed., *Walter Rodney, Revolutionary and Scholar: A Tribute* (Los Angeles: Center for Afro-American Studies and African Studies Center, University of California, Los Angeles, 1982); Jeffrey D. Howison, "Walter Rodney, African Studies, and the Study of Africa," Afrika: Ankara Üniversitesi Afrika Çalışmaları Dergisi, 1, 1 (2011), s. 43-66.

paganda malzemelerini dağıttığı çocukluk günlerinden beri iyice büyüyen ayrışmayı ortadan kaldırmaktı.

Olgunluk dönemindeki Rodney, eğitimini Karayip'teki kitlelerin mücadelesine tahvil etme imkanını asla kaçırmadı. İlkokuldan sonra Guyana'nın en önemli lisesi olan Queens Koleji'ne devam etmesini sağlayan sınavlı bir burs kazandı. İlk başta beyaz sömürgeci seçkinlerin çocukları için kurulan Queens Koleji, halkın baskısıyla sömürge halkın seçilmiş çocuklarını, Rodney gibi parlak gençleri de kabul etmeye başlamıştı.

Rodney, Queens Koleji'ni bitirdikten sonra Batı Hint Adaları Üniversitesi'nin (UWI) Jamaika kampüsüne de yine sınavlı burs kazanarak kayıt oldu. İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra kurulan UWI, peşi sıra Jamaika, Trinidad ve Barbados'ta açılan üç kampüsüyle Karayip-birliği yanlısı bir kurum olmuştu. Bu üç ada aynı zamanda, UWI'nın en önemli bileşeni olduğu, İngiliz yönetimindeki Karayip adalarının politik birliğini ifade eden ve Batı Hint Adaları Federasyonu'nun anahtar konumdaki üyeleri haline gelmişlerdi. Ancak Guyana'nın katılmayı reddettiği bu federasyon, adalar arasındaki ihtilaflarla oluşan düşmanlıkla ortaya çıkan çöküşe dört yıl (1958-1962) süreyle direnebildi. UWI ise federasyonun çözülmesine rağmen varlığını sürdürdü. Rodney, 1960-63 arasında öğrencilik yaptığı UWI'nın tarih bölümünde federal ve Karayip-birliği yanlısı ruhun etkisinde kaldı. Ki o ruh daha sonra tüm üniversiteyi ayağa kaldırarak Rodney'in entelektüel ve politik yönelimini büyük oranda belirleyecek olan ruhtu.

Çok sayıda Guyanalı olmayan dönemdaşlarından farklı olarak lisans öğrencisi Rodney, kendi deyimiyle, Marksist PPP'nin altın çağında Guyana'da büyüdüğü için Marksist duyarlılığa sahipti. UWI'da ayrıca Trinidadlı, iki önemli Karayipli entelektüelin başlıca iki eserinden fazlasıyla etkilenerek Karayip milliyetçiliği bilinci edindiğini de kendisi söylemişti: C.L.R. James'ten *The Black Jacobins: Toussaint L'Ouverture and the San*

Domingo Revolution [Siyah Jakobenler: Toussaint L'Ouverture ve San Domingo Devrimi] ve Eric Williams'tan *Capitalism&Slavery* [Kapitalizm ve Kölelik].[4] 1938'de ilk baskısı yapılan ve 1963'te yeniden yayımlanırken yapılan ek ile *Siyah Jakobenler*, öncelikle genel olarak devrim konusunda Marksist bir vurgu taşıyan ve özel olarak da Haiti Devrimi üzerine herhangi bir dilde yayımlanan en başarılı kitap olmuştu. *Kapitalizm ve Kölelik*, 1944'te yayınlanmasından hemen sonra bir tür ikon haline gelmişti. Karayipler'deki Afrikalı köleciliği ile İngiliz Sanayi Devrimi arasında kurduğu ilişki ise bitmeyen tartışmalara konu olmaya devam ediyor. Her iki kitap da saygıyla anılıyor olmasına rağmen, Rodney jenerasyonundan Karayipli radikaller iki yazarı asla birbirine eşit görmediler. Entelektüel ve politik olarak *Siyah Jakobenler*'in Marksist yazarı, *Kapitalizm ve Kölelik*'in (materyalist olmasına rağmen) Marksist olmayan yazarına göre her zaman ayrıcalıklı olmuştu. Rodney, James'i "Batı Hint Adaları ilericisi; pek çok gence örnek olan kişi"[5] diye anıyordu.

Marksist ve radikal ulusalcı duyarlılıklarıyla Rodney, iktidardakiler için henüz öğrenciyken bile asla makbul biri olmadı. Bu yüzden de yetişkinlik yıllarının büyük bölümünü, belki de tamamını, devletin sıkı denetimi altında geçirdi. Gizli servislerin ilgi alanına ilk olarak Jamaika'da üniversitede okurken girdi.[6] Anglo-Amerikan Soğuk Savaş'ın sadık emir erleri olan Jamaikalı gizli servis şefleri, Rodney'in çok iyi bir öğrenci olduğundan - en başarılı sonuçlarla birincilik onur ödülüyle mezun olmuştu- haberdarlardı, ancak dersler dışındaki etkinliklerinin de kaydını

---

[4] (New York: Vintage Books, 1963), gözden geçirilmiş 2. Baskı; (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1944). *Kapitalizm ve Kölelik* (Ankara: Dipnot Yayınları, 2013) - ç.n.

[5] Rodney, *Walter Rodney Speaks*, s. 15.

[6] Michael O. West, "Walter Rodney and Black Power: Jamaican Intelligence and US Diplomacy," African Journal of Criminology and Justice Studies [online], 1, 2 (2006): 1-50.

tutuyorlardı. Bu etkinlikler arasında üniversitede çalışan hizmetlilerin örgütlenmesi, devletin ve Jamaikalı seçkinlerin hep horladığı ve baş ağrısı olarak gördüğü Rastafaryanlarla zaman geçirmesi, onları kampüse davet edecek kadar ileri gitmesi ve daha da kötüsü, Küba'ya gidip koltuğunda "yıkıcı" yayınlarla geri dönmesi vardı. Jamaikalı gizli servis şefleri bu listeye sadece Rodney'in Batı Hint Adaları Federasyonu'nun geleceğine ilişkin mücadeleye ortak olduğunu eklemeyi atlamışlardı. Hiçbir mücadelenin dışında kalmayan biri olarak Jamaika'nın federasyonda kalıp kalmayacağına karar vermek için yapılan referandum kampanyasında çalışanlar arasındaydı. Sonuçta referandumdan federalizm karşıtları galip çıktı ve Jamaika'nın ayrılışıyla federasyonun çöküşüne de zemin hazırlanmış oldu. Anglofon Karayip Adaları'nda varlığını sürdüren az sayıdaki çok adalı devletler -ki en önemlisi Trinidad Tobago'dur- haricindekiler, federasyonun çöküşünün ardından 1962'den başlayarak, birleşik bir bütünden ziyade tek tek ulus devletler olarak bağımsızlık çağına adım attılar. Ertesi yıl, 1963'te Rodney UWI'dan mezun olup İngiltere'de lisansüstü eğitim almak için Jamaika'dan ayrıldığında, hiç kuşku yok ki adanın gizli servisi de rahat bir nefes almıştı. Ancak gizli servis elemanlarının Rodney'i son görüşleri ya da haber alışları bu olmayacak ve nihayetinde Jamaika'ya geri döndüğünde büyük hayal kırıklığına uğrayacaklardı.

Bu arada Rodney, Londra Üniversitesi'nin Afrika ve Ortadoğu Çalışmaları bölümünde (SOAS-*School of Oriental and African Studies*) Afrika tarihi üzerine doktora yapmaya başladı. Bu alanda lisansüstü eğitim gören ilk grup arasındaydı. Batı akademisinde tarih çalışmalarının artmasıyla, geleceği en parlak görünen Georg Hegel gibi Avrupalı (ve Avro-Kuzey Amerikalı) akademisyenler, Afrika tarihinin varlığını inkâr edeceklerdi. Henüz Afrika'ya saldırmadan önce, sömürgeci Avrupa iktidarları, kibirle Afrika'nın bir tarihinin olmadığı fikrine sahipti.

Rodney, 1963'te SOAS'a kaydolduğunda bile, ünlü İngiliz tarihçi Hugh Trevor-Roper BBC'de verdiği bir dizi seminerde Afrika'nın Hegelci aklanışını yeniden üretiyordu. Trevor-Roper yeni bir akademik hevesten şikayet ediyordu: "Lisans öğrencileri her zaman olduğu gibi değişen gazetecilik akımıyla akılları çelinerek siyah Afrika tarihinin öğretilmesi gerektiği yönünde taleplerde bulunuyorlar." Trevor-Roper bu talebin saçma olduğuna inanıyordu ve buna uygun bir Hegelci tepki göstermişti: "Belki de ileride öğretilecek bir Afrika tarihi olabilir. Ancak bugün yok ya da çok az var, sadece Afrika'daki Avrupalıların tarihi mevcut. Gerisi büyük oranda karanlık... Ve karanlık, tarihin konusu değildir." Özetle, Trevor-Roper açıkça Afrika'nın geçmişini bir kalemde yok saymıştı: "Dünyanın ilgisiz köşeleri ve barbar kabilelerin beş para etmez topaçları resmediliyor"[7]. Artık bu türden dışlayıcı yaklaşımlar küresel düzeyde kabul görmüyor olsa da bir zamanlar Batı'da, en azından kamusal alanda var olmuşlardı. Zaman, Trevor-Roper'ı yalanladı. Sömürgecilik sonrası dönemde, ki aynı zamanda Soğuk Savaş dönemiydi, sözde var olmayan Afrika tarihi dâhil Afrika çalışmaları, Afrika uluslarını demir perdenin Batı kesiminde tutma mücadelesinin vazgeçilmez entelektüel zırhı olarak ortaya çıktı. Akademi de bu süreçte siyahlarla kızıllar arasındaki mesafeyi açmakla görevlendirilmişti.

Rodney, Jamaika'da çoktan kurbanı olduğu Soğuk Savaş'ı hiçbir yanıyla desteklemiyordu. Kaderini -geçmişi, bugünü ve geleceğiyle- Karayipler ile ilişkilendirdiği Afrika ile içtenlikle ilgileniyordu. Her iki bölgedeki değişim rüzgarlarıyla Afrika ve Karayipler'de, yani Rodney dahil çok sayıda Afrikalı neslin yuvasında, Trevor Roper'in eleştirel deyimiyle "Afrika tarihi"yle kandırılmış lisans öğrencileri arasında Rodney de vardı. Ancak

[7] Hugh Trevor-Roper, *The Rise of Christian Europe* (New York: Harcourt, Brace & World, 1965).

Rodney asla Batı'nın Afrika tarihine ilişkin politik hesaplarına kanmamıştı. Lisans öğrenciliği döneminde Küba'ya yaptığı ziyaretin de (pek çok şeyin yanı sıra) kanıtladığı üzere Rodney, Afrika milliyetçiliği ile komünizmin -siyahlar ve kızılların- birbirlerinin antitezi olduğuna ilişkin Afrika çalışmalarının Batı'da üzerinde yükseldiği zemine asla itibar etmedi. Lisansüstü eğitim için SOAS'ı seçmesine rağmen, kurumun sömürgeci, oryantalist altyapısının ve Soğuk Savaş'tan ilham alan bir Afrika çalışmaları merkezi olma rolünün farkındaydı. Daha açık söylemek gerekirse, Rodney 1963'te gittiğinde, SOAS'ın yükselen yıldızları, *Journal of African History*'nin kurucuları Roland Oliver ve J.D. Fage[8] idi. Sonradan yeni Afrika tarihçiliğinin İngiliz menşeli eserleri çok ciltli *Cambridge History of Africa*'nın[9] editörlüğünü de yaptılar ve Rodney her iki projeye de katkıda bulundu. Ancak İngiliz (Amerikan) Afrikası projesine temkinli yaklaşmaya da devam etti. Lisansüstü öğrencisi olarak bile ve aslında lisans yıllarından beri, kendini Batılı Afrikalılarla savaşa hazırlanmak için gerekli olan silahları kuşanmış görünüyordu. Sonradan *AANGB*'nın yayıncısına dobra dobra anlattığında, "Londra ve Wisconsin'deki beyler" derken, SOAS ile Wisconsin Üniversitesi'nden, yani ABD'de Afrika tarihi üzerine çalışılan en önemli kurumlarından bahsediyordu.[10]

Rodney'in Batı akademisinde icra edilen Afrika çalışmalarına mesafeli yaklaşımı, yüksek lisans öğrenimi döneminde üniversite dışında parçası olduğu örgütlenmeler dâhil bir dizi etkiye sahip oldu. Rodney, Londra'daki lisansüstü öğrenciliği sırasında, emperyal metropolde yaşayan siyah ve (sömürgeciliğe maruz kalmış) diğer insanların uzun mücadele geleneklerinin mirasçısı oldu. Politik açıdan Londra ve İngiltere'deki Pan-

---

[8] Fage, 1963'te SOAS'tan ayrılarak Brimingham Üniversitesi'ne geçti.

[9] (Cambridge: Cambridge University Press, 1975-1986), 8 cilt.

[10] Lewis'ten akt. *Walter Rodney's Intellectual and Political Thought*, s. 36.

Afrikan topluluğun etkinliklerinin doruk noktasına 1930'larda ulaştığı söylenebilir. Kilit olay, saflarında daha sonra Kenya'nın devlet başkanı olacak olan Jomo Kenyatta, C.L.R. James ve onun Trinidadlı arkadaşı George Padmore'un bulunduğu, İngiltere'deki Pan-Afrikanların temel kaygısı haline gelen faşist İtalya'nın Etiyopya işgaliydi. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından diğerleri İngiltere'nin Pan-Afrikan topluluğuna katılacaktı. Bunlardan en ünlüleri de Gana'daki sömürgecilik karşıtı mücadelenin başını çekecek ve sömürgecilik sonrası lideri olacak olan Kwame Nkrumah'tı. Ancak daha sonra çok sayıda aktivist ardı sıra İngiltere'den ayrıldığında, bu gruplardakiler azalmış politik sorumlulukları nedeniyle ya ülkelerine dönmüş (Nkrumah ve Kenyatta gibi) ya da ölmüşlerdi (aktivist Nkrumah'a ve Başbakan Nkrumah'a danışmanlık yapan George Padmore gibi).

Rodney'in İngiltere'ye gittiği 1960'ların başlarında, James, iki savaş arası ve hemen savaşın sonrasındaki dönemde hâlâ Londra'da yaşayan ve sayısı bir hayli azalan Pan-Afrikan neslinin en ünlü ismiydi. Aslında James, uzun yıllar Birleşik Devletler'de kaldıktan sonra, çoğu Soğuk Savaş kurbanı gibi 1950'lerin sonunda sınır dışı edilmiş ve son yıllarda da Londra'ya dönmüştü (ABD'den İngiltere'ye sınır dışı edilen ve Amerikan vatandaşı olmayan diğer kişi ise James'in yurttaşı Claudia Jones'tu). ABD'ye gitmeden önce kaldığı yerden kesintisiz biçimde devam eden James, İngiltere'ye yerleşmiş bir başka nesilden öğrencilere, entelektüellere, sömürgelerden ve (artan sayıda) eski sömürgelerden aktivistlere danışmanlık yapma rolünü içselleştirmişti. Rodney de bu neslin üyesiydi.

Kuşkusuz James, Rodney için bir yabancı değildi. UWI'daki lisans eğitiminde *Siyah Jakobenler*'den muazzam etkilenmiş olmanın ötesinde, Rodney'in bu ünlü yazarla, James'in Jamaika ziyaretleri nedeniyle kişisel tanışıklığı da vardı. Artık lisansüstü öğrencisi olan Rodney, James'in eşi Selma James ile paylaştığı

Londra'daki dairesine giden sayısız (Batı Hint Adaları'ndan ve Afrika'dan) gençten biriydi. Burada tarih ve politika üzerine verilen gayri resmi seminerler üniversitelerde bir dönem boyunca okutulanlardan çok daha önemliydi.

James'in seminerleri, Rodney'in bir SOAS öğrencisi olarak kapsamlı eğitim aldığı iki temel alandan biriydi. Diğeri de nesiller boyunca devletin çizgisindeki entelektüellerin ve ajitatör politikacıların altını oyan Hyde Park'taki serbest kürsüydü. Rodney o dönemi şöyle anıyordu: "Havanın konuşmak için yeterince ılıdığı saatlerden konuşmak için çok soğuduğu ana kadar Hyde Park'taki kürsüde oluyordum."[11]

Dikkat çekici olan, Rodney'in entelektüel ve politik olarak gelişiminin akademik çalışmalarına engel olmamasıdır. Anlaşıldığı üzere bir hayli hareketli geçen üç yılın ardından 1966'da lisansüstü eğitimini tamamladı. Tezinde Atlantik köle ticareti döneminde Batı Afrika'da, Senegal'den Fildişi Sahili'ne uzanan bölgeye, Yukarı Gine Sahili'ne odaklanmıştı. Bu çalışma daha sonra, gözden geçirilmiş haliyle, *A History of Upper Guinea Coast, 1545-1800* (Yukarı Gine Sahili'nin Tarihi, 1545-1800) adıyla basılacaktı.[12]

Sonrasında, 24 yaşında doktora sahibi olan Rodney iş başvurularına başladı. O dönemde, özellikle Rodney gibi politik eğilimlere sahip birisinin Batı üniversitelerinde iş araması ve kabul edilmesi pek sık görülen bir durum değildi. Bilhassa Afrika çalışmaları söz konusu olduğunda entelektüel iş gücü akışı sonraki dönemlerde gündeme geldiği gibi doğudan batıya değil batıdan doğuya -Avrupa ve Kuzey Amerika'dan Afrika'ya- doğru seyrediyordu. Uzmanlık alanının Batı Afrika tarihi olması nedeniyle Nijerya'daki Ibadan Üniversitesi Rodney için en uygun yer gibi görünüyordu. Sömürgecilik-sonrası Afrika'nın en

---

[11] Rodney, *Walter Rodney Speaks*, s. 21.

[12] (Oxford: Clarendon Press, 1970)

önemli Afrika çalışmaları merkezi olan Ibadan'ın çizgisi, Rodney'in tezi üzerinde de etkili olmuştu. Afrika milliyetçiliğinin en tipik ve atılgan akademik temsilcisi olan Ibadan, Hegelci etkiler altındaki egemen anlatıyı sert biçimde reddetmesiyle ünlü olmasının yanı sıra Afrika'nın öz bilincinin ve örgütlülüğünün gelişimini de teşvik ediyordu. Kağıt üzerindeki cazip görüntüsüne rağmen, Rodney, Ibadan'a gitmedi. Çok basit bir nedenle gidemedi. Nijerya'daki 1966 askeri darbesi ve takip eden acımasız ve kanlı iç savaş, Ibadan seçeneğini olanaksız hale getirdi. İç savaş nedeniyle ya da değil, Rodney, Nijerya'da çalışma ihtimalini gündeminden çıkardı. Rodney, oportünizm, çürüme ve yeni-sömürgeciliğin entrikalarıyla eleğe dönen Nijerya politikasını bir hayli hor görüyordu. Daha sonra da açıkladığı üzere, Ibadan "teknik anlamda iyi bir kurumdu" ancak "Nijerya'da geliştirilen türde politikanın parçası olarak" herhangi bir şey öğreneceğine inanmıyordu.[13]

Diğer Batı Afrika seçenekleri Gana ve Gine'ydi ancak Rodney öncelikle politik sonra da tarihsel nedenlerle her iki ülkede de iş aramayı düşünmüyordu. 1966'nın başında yeni-sömürgecilik destekli Gana ordusu, ilerici ve Pan-Afrikan bir gündemi öne çıkaran Nkrumah'ı, otoriter yönelimlerini uygulayabilmek amacıyla görevden aldı. Fransızca konuşulan Gine ve -sonradan zalim bir diktatör olan- lideri Sekou Toure, Fransız İmparatorluğu ile Fransız hükümetini ciddi bir hüsrana uğratarak kati bir ayrılık gerçekleştirmesi nedeniyle her yerde Afrika milliyetçiliği taraftarlarının saygısını kazanmıştı. Yani "kültürel ve tarihsel nedenlerle" Rodney, Gine'de iş aramıyordu.[14]

Batı Afrika'dan vazgeçtikten sonra, Rodney, kıtanın doğusuna, görev aldığı (sonradan Dar es Salaam Üniversitesi olan) Dar es Salaam Koleji'nin bulunduğu Tanzanya'ya yöneldi.

---

[13] Rodney, *Walter Rodney Speaks*, s.33.

[14] A.g.e.

Ibadan ile tarihsel açıdan herhangi bir ortak noktası olmasa da, Rodney, Dar'ı (Dar es Salaam Üniversitesi'nin kısaca anıldığı isim - ç.n.) politik açıdan çekici bulmuştu. Rodney'in 1967'de, yani Arusha Deklerasyonu'nun, sömürgecilik sonrası Afrika'nın belki de en özgün politik metninin, yayınlandığı yıl gittiği Tanzanya, o yıllarda uygulandığı haliyle Afrika'daki sosyalizm deneyimlerini temsil eden bir pencere açmıştı. Dar'ın *AANGB*'nın yazıldığı yer olması da tesadüf değildi. Kuşkusuz Rodney, çok istediğinden değil, rastlantı eseri oraya gitmişti. Tanzanya'da sürekli bir istihdam sözleşmesi yapmayı istemek bir yana, Rodney, aslında Dar'da sadece iki yıllık sözleşme süresince kalmayı planlıyordu. Tarihi kıtadaki entelektüel ve politik misafirliği eve giden yolun başlangıcı olmuştu. Rodney, dolambaçlı Dar yolunu anlatırken "Karayipler'e Afrika üzerinden dönüyordum" demişti. "Rolümün ne olduğunu anlamıştım" diyen Rodney, şöyle devam ediyordu: "Görevim Batı Hint Adaları Üniversitesi'ne dönüp Afrika tarihi dersi vererek [Karayipler'deki] halkımızın Afrika sorunuyla ilgilenmesini sağlamaktı."[15] Belli ki görevi Karayipler'e acilen dönmesini gerektirdiği için, Rodney, Dar'daki kontratı bitmeden Tanzanya'dan ayrıldı. Kaderin cilvesi, kısa zaman sonra Dar'a dönecek ve sonunda akademik kariyerinin büyük bölümünü, UWI'da kaldığından çok daha uzun bir zaman boyunca, Dar'da sürdürecekti. 1968, bir *annus mirabilis*ti*; küresel devrimci kalkışmanın ve isyanın yılıydı. Göründüğü kadarıyla, dünyanın her yanında tüm gençliğin yanı sıra kitleler de harekete geçmişti. 1968'de henüz 26 yaşında olan Rodney sadece politik olarak değil fiilen de harekete geçenler arasındaydı. 1968'in başı, onu Jamaika'da buldu. Eski okulu UWI tarafından Afrika tarihi dersleri vermek üzere görevlendirilmişti, ki bu UWI'nın tarihinde bir ilkti. Rodney

[15] A.g.e.

* Harikalar yılı - ç.n.

kampüste popüler bir öğretim görevlisiydi, sınıfların içinde ve dışındaki sade ifadeleri ve net dili öğrencileri tarafından sevilmesini sağlıyordu. Ancak Rodney, o muhteşem 1968 yılında, esas olarak kampüsün dışına, Jamaika toplumunun geniş kesimlerine damgasını vuracaktı. 1968 küresel devriminde Pan-Afrikanlık adına kilit rol üstlenen Siyah Güç'ün savunucusu olarak ünlenmişti. Sonuçta siyah dünyanın her yerinde başkaldıran bir hareket olan Siyah Güç, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde siyahların hayatını etkileyen ciddi olayların perde arkasındaki tepki olarak ortaya çıkmıştı. Daha açık söylersek, ABD'de ayrımcılığa, Afrika ve Anglofon Karayipler'de sömürgeciliğe, başka toplumlarda -ki en dikkat çekici biçimde ırkçı Güney Afrika'da- hem ayrımcılığa hem sömürgeciliğe karşı mücadele ediyordu. Jamaika'da sömürgecilikten sonra altı yıl geçmişti ve 1968'te Rodney'in adı artık Siyah Güç ile birlikte anılmaya başlanmıştı. Adaya dönüşünün hemen ardından üniversite içinde ve dışında Siyah Güç bayrağını ele almıştı.

Bazı ülkelerde Siyah Güç'ün resmi bir merkezi, hareketi ulusal düzeyde koordine edecek bir ya da birden fazla örgütü bulunuyordu. Jamaika'da ise, Siyah Güç, tüm adayı kapsayan bir örgütsel yapıya sahip olmamasına rağmen bir hayli yerelleşmiş ve yaygınlaşmıştı. Ulusal düzeyde bir eşgüdümün olmaması nedeniyle Rodney gayri resmi olarak adadaki farklı Siyah Güç örgütlenmeleri arasındaki iletişimi sağlıyordu. Rodney'i her yerde görmek mümkündü: Üniversitede dinleyicilere hitap ederken, gettolardaki gençlerle toplantı yaparken, Jamaika'ya ilk ziyaretindeki muhatapları Rastafaryanlarla konuşup tartışırken ya da bir kısmı bağımsızlık mücadelesi yıllarında sömürgeci devlete karşı başarısız bir devrime kalkışan çeşitli dini isyancılarla müzakere yaparken. Bu deneyimler Rodney'i dönüştürdü. Rodney şöyle diyordu: "Bir noktadan sonra 'Dr. Rodney' gitti ve 'Rodney Kardeş' hatta 'Wally Kardeş' diye anılmaya başlandım." Bu basit değişiklik artık düzenin bir temsilcisi ol-

madığını, Siyah Adamların ahlaki ve kültürel kardeşliğine terfi ettiğimi gösteriyordu" diye devam ederken, Siyah Güç'ün tipik erkek dilini kullanıyordu.[16]

Jamaika otoriteleri siyah [erkek] kardeşliğini tehlikeli bulmuştu. Bu nedenle eski gizli servis işkencecileri yeniden Rodney'in peşine düşüp toplantılarını ve konuşmalarını gizlice takip etmeye başladılar. Jamaika'nın ulusal güvenliğinin ön cephesindeki bu muhafızlar, Siyah Güç döneminde yeni sömürgeci meslektaşlarıyla işbirliği içinde tüm öfkelerini ve güvensizliklerini açığa vururken duydukları ve gördüklerinden bir hayli şaşkınlığa düşüyorlardı. Lisans öğrencisi olan Rodney'i baş belası olarak görenler için bir öğretim görevlisinin ulusal güvenlik açısından tehdit olması olağandı. Gizli ajanlar önce şaşırmışlar, sonra da yaptıklarıyla büsbütün cehennemlik hale gelmişlerdi. Alarm zillerinin çaldığı vurgusuyla Rodney'in toplumdaki farklı muhalif unsurları, en başta da yeni sömürgeciliğe boyun eğmeyen muhalif Siyah Güç söylemlerine en yakın duran kesimleri birleştirebileceğini rapor ediyorlardı. Ajanlar ve onların politikacı işverenleri, yani yeni sömürgeciliğin yerel şövalyeleri kendi günlerinin gelmesini bekliyorlardı. Müsait bir anda ajitatörü sınır dışı edeceklerdi. *Yabancı ajitatörler*, Amerikalı Soğuk Savaş politikalarını şekillendirenleri andıran fakat daha da zalim olanlar... Bekledikleri fırsatı kısa zamanda yakaladılar.

Ekim 1968'de Rodney, Siyah Yazarlar Kongresi'ne katılmak için Jamaika'dan ayrıldı. Montreal-Kanada'da düzenlenen Siyah Yazarlar Kongresi, Kuzey Amerika'dan, Karayipler'den, Avrupa ve Afrika'dan katılımcıların olduğu uluslararası ilk gerçek Siyah Güç toplantısıydı. Karayip doğumlu, ABD'de yaşayan ve Siyah Güç lafını ilk popülerleştiren devrimci Stokely Carmichael kongrenin baş konuşmacısıydı. Daha eski nesil pan-

---

[16] Walter Rodney, "*Jamaica Today, Bogle's Reminder: A Statement from Brother Wally (Rodney) in Canada to all the Brothers in Jamaica*," s. 4.

Afrikancıların temsilcisi olan C.L.R. James de konuşma yapmıştı. Gazete yazarlarından ajanlara Kanada'da yapılan tüm yorumlarda kongrenin iddia edildiği gibi bir yazarlara toplantısı olmaktan çok, siyah militanlar meclisi olmasından şikâyet ediliyordu. Eleştiriler de kısmen haklıydı. Kongreye katılımda yazarlar, edebiyat ya da edebiyat dışı kitapların tarihçileri açısından bir eksiklik söz konusu değildi ancak Siyah Güç'ün militanlığı açısından da bir eksiklik olduğu söylenemezdi. İlk konuşmasını dünyadaki politik durum üzerine yapan Rodney, kongrenin dikkat çeken aktörlerinden biriydi. Konferanstaki resmi konuşmasının yanı sıra kimi etkinlikleri yönetmiş, bir dizi önemli tartışmaya katılmış ve gazetelere demeç vermişti. Siyah Güç'ün yaklaşımlarına uygun biçimde Siyah Yazarlar Kongresi de tarihe tüm diğer entelektüel girişimler karşısında öncelik tanımıştı. Yani Rodney'in resmi sunumu da tüm kongrenin küçük bir özeti olma işlevini taşıyacaktı. Konuşmasının başlığı sertti: "Afrika Tarihi: Siyah Devrimin Hizmetinde."[17]

Jamaikalı otoriteler (Rastafaryanlar bunları "beyaz kalpli" siyah adamlar diye tanımlıyordu) Hegelci geleneğe demir atmaya devam ederken, güç bela Afrika tarihiyle ilgilenip siyah devrimden ise tümüyle nefret ediyorlardı. Bu nedenle Rodney, Siyah Yazarlar Kongresi'nden adaya döndüğünde karaya çıkmasına bile izin vermediler. *Persona non grata** ilan edip davetsiz bir misafir olan Rodney'i geldiği uçakla Kanada'ya geri gönderdiler.

Rodney'in sınırdışı edilmesine Jamaika'da verilen tepki inanılmazdı. UWI'nın öğrencileri kampüs içinde ve dışında protesto eylemleri yapıyorlardı. Öğrencilerinkine oranla daha ılımlı bir tepkiyle cüppelerini giymiş akademisyenlerin Jamaika'nın

---

[17] Walter Rodney, *The Groundings With My Brothers* (Londra: Bogle-L'Ouverture Publications Ltd., 1969), s. 51-59.

* İstenmeyen kişi - ç.n.

başkenti Kingston'a yaptıkları yürüyüş, sonradan olacakların kostümlü provası gibiydi. Rodney'in sık sık gittiği Kingston'ın gettolarındaki gençlik, iş dünyasının ve diplomatik temsilciliklerin bulunduğu merkeze akıyordu. Başlayan ayaklanmaya Jamaika basını "Rodney İsyanı" adını verdi. Bu ayaklanma bir dizi işçi isyanına tanıklık edilen 1930'lardan beri adada gerçekleşen en önemli toplumsal kargaşaydı. Rodney'in Jamaika'dan çıkarılma hamlesi geri tepmişti. Yönetici kliğin bir figürü hatta bir lideri sürgün etmenin bir kitle hareketini bastırmak için yeterli olacağı fikriyle Karayip halkının kararlılığını göz ardı ettiği ilk olay bu değildi. Napolyon Bonapart, Haiti Devrimi esansında benzer, hatta daha büyük bir hata yapmıştı. Haiti Devrimi'nin ünlü önderi Toussaint Louverture'i yakalayıp sürgüne gönderdikten sonra Napolyon'un Haiti'deki askeri kumandanı büyük bir zevkle "siyahların birleşme noktasını def ettim, pusulalarını kaybettiler"[18] demişti. Salakça bir böbürlenmeydi. Fransız avcılarını, kendisinin derin kökleri olan bir ağacın sadece bir dalı olduğuna ilişkin olarak uyaran Toussaint kısa zamanda geri dönmüştü. Ancak Toussaint'nın Haiti Devrimi için taşıdığı anlamdan çok daha azını Siyah Güç için taşıyan Rodney de Jamaika'ya geri dönecekti. Tuhaf bir biçimde Rodney'in Jamaika'dan kovulmasının en önemli sonucu , Siyah Yazarlar Kongresi'nde yaptığı sunuş dâhil Siyah Güç hakkında yaptığı tüm konuşmaların ve yazdığı yazıların Jamaika'da yayımlanmasıydı. Bu küçük derleme, Siyah Güç'ün tüm zayıflıklarını ve direnç noktalarını ortaya koymuştu. Bu örnek özelinde zayıf noktalar, eril merkezli başlıkta ifadesini buluyordu: "The Groundings With My Brothers"**. Bu metin, kısa zamanda Karayipler'deki en etkili Siyah Güç metni olmanın ötesinde, Siyah Güç'e tüm dün-

---

[18] Laurent Dubois, *Avengers of the New World: The Story of the Haitian Revolution* (Cambridge: Harvard University Press, 2004), s. 278.

** Erkek Kardeşlerimle Ortak Zeminimiz - ç.n.

yada bölge açısından en dikkat çekici ideolojik katkıyı sunan belge oldu.

Rodney, eğitimini harcadıkları emeğe ve ödedikleri vergilere borçlu olduğunu söylediği Jamaika halkına borcunu ödemek amacıyla UWI'da ders vermek için Jamaika'ya geri döndü. Jamaika hükümeti bu sefer de Rodney'i UWI'yı Karayip-birliği yanlısı bir kurumun kötü bir taklidi haline getirerek kaçırmaya çalıştı. Öğrencilerden, akademisyenlerden ve Anglofon Karayipli aktivistlerden oluşan renkli bileşim, Jamaikalı yetkililerin tutumlarını şiddetle protesto edecekti. Oysa Karayip hükümetlerinin iktidar koridorlarında, ki buna doğduğu ülke Guyana da dâhildi, Rodney'in Jamaika'dan kovulması kamusal alanda sessizlikle karşılanırken, özel konuşmalarda ise onay görüyordu. Bunun anlamı açıktı: Rodney yüksek öğrenim görülen diğer Anglofon Karayip ülkelerinden -Trinidad ve Barbados'taki diğer UWI kampüslerinden ya da Guyana Üniversitesi'ndenherhangi bir iş teklifi almayacaktı. Soğuk Savaş literatüründe Rodney'in kara listeye girdiğini söylemek özellikle bu olay özelinde çok uygundu, zira işkencecileri siyah yeni-sömürgeci yöneticilerdi.

Rodney, Karayipler'deki işinden kesin biçimde uzaklaştırılınca fikrini değiştirdi ve geldiği yere dönmeye karar verdi. *AANGB* üzerine çalışacağı Dar'a geri döndü. Dar, *AANGB*'nın ortaya çıkış sürecinde entelektüel açıdan bir hayli canlı bir yerdi. Üniversite, Tanzanya'ya Arusha Deklerasyonu ve onun temsil ettiği değerler için tüm Afrika'dan ve dünyanın değişik bölgelerinden gelmiş farklı türlerden sürgün akademisyen gruplarına ev sahipliği yapıyordu. Rodney gibi bir dizi profesyonel sürgün başka üniversitelerden politik nedenlerle kovulmuşlardı. Dar'da sosyal bilimlerin, üniversitenin en dinamik bölümünün çekirdek kadrosu olmuşlardı.

Kuşkusuz Tanzanya sadece bir ayağı dışarıdaki akademisyenler için çekim merkezi değildi. Ülke ayrıca Kongo Nehri'nin

doğusundaki Afrika kurtuluş hareketinin de üssü haline gelmişti. Güney Afrika, Namibya, Zimbabve, Mozambik ve Angola'daki özgürlük savaşçıları Afrika'dan ve dünyanın değişik yerlerinden gelen siyahlar ile diğer radikal politik göçmenler ve sürgünler gibi Tanzanya'ya akın etmişlerdi. Dönemin jargonuyla Tanzanya "cephe hattındaki devlet"ti. Üniversitenin kozmopolit yapısının yanı sıra bu durum da *AANGB*'ya yolu açan tarihi belirliyordu. Buna eşlik eden entelektüel ve politik koşullar *AANGB*'nın bilinen haliyle neden ancak Dar'da yazılabileceğini açıklıyor. Farklı bir yerde, Karayipler'de ya da Afrika'nın bir başka kısmında, Rodney yine *AANGB*'da yer alan konular üzerine bir kitap yazabilirdi. Ancak bu kitap -içeriği ve özü aynı olsa da, söylemi ve vurgularıyla- Dar'da yaşarken yazdığından bambaşka bir kitap olurdu.

1972'de yayımlandığında, *AANGB* gerçek bir *tour de force** olmuştu. Tek bir kitapta daha önce hiç görülmemiş biçimde Afrika tarihini dünya ölçeğinde, azgelişmişlik teorisiyle, Marksizm ve siyah milliyetçilik çerçevesinde entelektüel bir tutku ve politik sorumlulukla bir arada ele almıştı. *AANGB,* pan-Afrikancı akımın öncüllerini bir araya getirerek dışarıda da akademideki kadar çok okunurken, Rodney'in entelektüel gelişimini fazlasıyla etkileyen iki kitabın, yani James'in *Siyah Jakobenler*'i ile Williams'ın *Kapitalizm ve Kölelik*'inin yanı sıra, W.E.B. Dubois'in iç savaş ve sömürgecilik dönemi sonrasında Birleşik Devletler'de verilen demokrasi mücadelesi hakkındaki kapsamlı çalışması *Black Reconstruction*'ı[19] [Siyah Yeniden İnşa] da tek bir çalışmada bütünleştirmişti. *AANGB* tabii ki bahsettikleri olayların gerçekleşmesinden uzun süre önce yazılan bu kitaplardan farklıydı. *ANNGB,* tam tersine, çok daha güncel ve netti; savaşın sıcaklığı içinde, tabir yerindeyse Afrikalıların kapitalist ve yeni-

---

* Gövde gösterisi - ç.n.

[19] (New York: Harcourt, Brace and Co., 1935)

sömürgeci geri bıraktırılmışlığa karşı verdikleri mücadelenin ortasında yazılmıştı. Rodney, önsözünde bu kitabı neden yazdığını şöyle açıklıyordu: "Egemenlerimiz ve onların akademi dünyasındaki sözcülerince belirlenen 'standartları' tatmin etmekten çok, sömürünün doğasını daha fazla araştırmak isteyen Afrikalılara ulaşmayı denemek için."

Öyle dedi ve öyle de yaptı. *AANGB* Afrika'daki ve dışındaki radikal entelektüelleri, aktivistleri ve öğrencileri heyecanlandırmıştı. Sonunda çağdaş Afrika'nın geri kalmışlığı sorunsalını kapsamlı tarihsel kavramlarla açıklayan bir eser ortaya çıkmıştı. Dahası *AANGB* sadece analiz eden değil, önermelere de sahip olan bir metindi. Kapitalizmin egemenliğinin tüm dünyada ciddi biçimde tartışma konusu olduğu, alternatif yolların sadece bir hayalden ibaret olmayıp gerçek bir ihtimal olarak belirdiği bir çağda, Rodney, Afrika'nın gelişmesine giden yolun, Afrika'nın geri bıraktırılmasının hem o günler hem de geçmiş açısından birinci sorumlusu olarak tanımladığı uluslararası kapitalist sistemle radikal bir kopuşu gerektirdiğinde ısrar ediyordu. Radikal entelektüeller ve aktivistler tarafından içtenlikle benimsenmiş olsa da küresel kapitalizmle bağları koparma fikri, *AANGB*'yı, en azından kamuoyu önünde mutlak bir sessizlikle karşılamış olan Batı akademilerindeki Afrikalı bilim insanlarından pek destek bulmadı.

Afrikancı önemli gazetelerde kitaba ilişkin az sayıda eleştiri yayımlandı. Bunların bir kısmı Rodney'in daha önce yazı yazdığı, bir kısmı da önceki kitabı *Yukarı Gine Sahilinin Tarihi* hakkındaki eleştirileri yayımlayan gazetelerdi; eleştirilerin çoğunda doğrudan düşmanca ifadeler içermediklerinde dahi bir hayli mesafeli yaklaşımlar söz konusuydu. Özel olarak da, Afrikancıların çoğu homurdanarak *AANGB*'nın fazlası ile polemik yaptığını ve başta dipnotlar olmak üzere akademik otoritelerin geleneksel dizgisine uymadığını söylüyorlardı. Kuşkusuz Rodney bu türden eleştirilerin olacağını öngörmüş ve yazdığı önsözde

bunlara peşinen cevap vermişti. Önceden de alıntıladığımız üzere "egemenlerin ve onların akademi dünyasındaki sözcülerince belirlenen 'standartları' tatmin etmeye" çalışmıyordu. Afrika'nın izah etme mücadelesi verilen geçmişi sil baştan yazılmıştı çünkü geçmiş, bugünü ve gelecek hayallerini netleştirebilmek için hayati önemdeydi. Az sayıda kitap böylesi bir tutku, heyecan ve tartışma yaratır. *AANGB* işte böyle bir kitaptır.

Şimdi, yayımlanmasının ellinci yılında, *AANGB* hâlâ değerini koruyor ve bunun yegâne nedeni, tarihsel anlamı değil. Soğuk Savaş sonrası çağda -Rodney'in göremediği bir çağ; zira kendi doğduğu topraklardaki Guyana devletinin politik suikastçıları tarafından 1980 yılında katledildi- Afrika'nın Avrupa eliyle geliştirilmesi ve geri bırakılması hakkındaki tartışma, sürdürülen politik mücadeleyle birlikte farklı biçimlere büründü. Afrika'daki ve Afrika dışındaki aktivistlerin, politikacıların ve uzmanların hâlâ *AANGB*'dan öğrenecekleri çok şey var. Bu bağlamda *AANGB*'nın Türkçe basımı yerinde bir zamanlamayla yayımlanıyor. Türkiye bugün (Çin, Hindistan ve Brezilya'nın yanı sıra diğer ülkeler arasında) yükselen yeni güç olarak Afrika ulus devletleriyle gelişen diplomatik, ekonomik ve ulaşım ilişkilerine sahip olurken, her gün daha fazla sayıda Afrikalı göçmen geçici ya da uzun süreli kalmak için Türkiye'ye gidiyor. Türkiye-Afrika ilişkilerinde yeni bir dönem başladı. Ülkelerinin Afrika ile kurduğu ilişkilerin Osmanlı tarzı emperyal yaklaşımlardan uzak olmasını sağlamaya çalışan Türkler için *AANGB*'nın çevirisi, hem teorik hem de pratik açısından önemli bir mihenk taşı olacaktır.

ÖNSÖZ

Bu kitap çağdaş Afrika'ya ilişkin koşullar nedeniyle ortaya çıktı. Kitapta geçmiş deşiliyor çünkü bugüne nasıl gelindiği ve yakın geleceğe ilişkin yönelimleri başka türlü anlayabilmek imkânsız. Bugün Afrika'nın "geri bırakılmışlığı" diye tanımlanan şeyi anlama çabası içindeyseniz, araştırmalarınızın bir yandan on beşinci yüzyılı kapsayacak kadar geriye, diğer yandan ise sömürge döneminin sonuna uzanması şarttır.

İdeal olan, bir azgelişmişlik analizinin, bugüne, 1960'larda sömürgeciliğin bittiği dönemden daha çok odaklanmasıdır. Yeni-sömürgecilik olgusu Afrika'nın kurtuluşu ve gelişmesi için gereken strateji ve taktiklerin formüle edilmesi için muazzam bir araştırma yapılması gerektiğini haykırıyor. Bu çalışma o kadar uzağa gitmiyor ancak en azından doğru tarihsel değerlendirmelerle kimi somut çözümlere işaret ediyor. Tıpkı hastanın durumuna ilişkin detaylı hasta geçmişinin bilinmesi ve doğru tetkiklerin yapılmasıyla tıbbi çözümlerin ya da yanlış tedavi uyarısının alınması gibi. Umuyorum ki ortaya konan veriler ve yorumlar sayesinde Afrika'nın gelişmesinin Afrika'nın beş yüzyıldan fazla zamandır geri bırakılmasının temel nedeni olan uluslararası kapitalist sistemden radikal bir kopuşla mümkün olduğu fikrine bir katkı yapabilirim.

Okuyucunun da fark edeceği üzere, gelişme stratejisi sorunu son bölümde, Tanzanya'da konuyla ilgili en belirleyici politikaları uygulayan eski Ekonomik İlişkiler ve Kalkınma Planlaması Bakanı A.M. Babu tarafından özlü bir biçimde ifade edilecek. Bu

metnin, kıtanın bir dizi yerinden dikkate değer oranda pozitif etkinliklerle desteklenen gelişme yönelimli niyetlerin öne çıktığı Tanzanya'da yazılmış olması da tesadüf değil.

Pek çok çalışma arkadaşım ve yoldaşım bu çalışmanın hazırlığına katkıda bulundu. Metni yapıcı bir eleştiri ruhuyla okuyan Dar es Salaam'daki yoldaşlarım Karim Hırji ve Henry Mapolu'ya özel olarak teşekkür ederim. Ancak çoğu önsözde moda haline geldiğinin aksine ben "tüm hatalardan ve eksiklerden tamamen ben sorumluyum" demeyeceğim. Zira bu, katıksız bir burjuva sübjektivizmidir. Böylesi sorumluluklar daima kolektiftir, özellikle de hataların telafisi söz konusu olduğunda. Amaç, egemenlerimiz ve onların akademi dünyasındaki sözcülerince belirlenen "standartları" tatmin etmekten çok, sömürünün doğasını daha fazla araştırmak isteyen Afrikalılara ulaşmayı denemektir.

Walter Rodney
Dar es Salaam

GİRİŞ

Öncelikle, lafa başlamadan, Walter Rodney'in, kardeşimiz, arkadaşımız ve yoldaşımızın öldüğü gerçeğiyle yüzleşmenin bize ne kadar zor geldiğini itiraf etmemiz gerekiyor. Eşsiz tarihsel analizler içeren bu kitabın yazarı, 13 Haziran 1980'de, kendi anayurdu Guyana'da, devlet yetkililerinin sistematik katliam kampanyasının ve diğer vicdansız baskılarının en ünlü kurbanı olmuştu.

Yaklaşan sonu öngörmek mümkündü. Walter, ülkesindeki halkın büyük bölümü açısından insanlığın gelişimi ve kurtuluşu için, toplumu yöneten ve acı reçeteler dayatan yeni sömürgeci devletin, bizzat kendi hayatlarını dönüştüren bir mücadele ile ortadan kaldırılabileceğine ve yeniden şekillendirilebileceğine karar vermişti. Kuşkusuz Guyana Devlet Başkanı Forbes Burnham, halkın aklına ve vicdanına hitap eden bu mücadelede "muhalefet güçlerini ortadan kaldırmak" için her yolu mubah gördüğünü değişik vesilelerle ispatlamıştı. Pek çok kişi Walter Rodney'in hayatına son veren bombanın Burnham'ın ölümcül vaatlerinden biri olduğundan kuşku duymuyor.

Ölümü kadar bu ölümü kabullenmek ve içselleştirmek de zor; zira sadece duygusal ya da politik tepkilerimiz nedeniyle değil, *Avrupa Afrika'yı Nasıl Geri Bıraktı* için yazılacak bir girişin, devrimci bilimci, bilim devrimcisi, adanmışlığın ve umudun insanı Walter Rodney ile ciddi ve doğrudan bir yüzleşme yapılmadan yazılması mümkün değil. Bu nedenle muadili kitapların çoğundan farklı olarak bu çalışma, açıkça -hem otuz yaşına bile

gelmeden bu cüretkar ve geniş kapsamlı çalışmayı ortaya koyan hem de aynı yıllarda çalışmanın gerektirdiği şaşmaz doğrulukla harekete geçen- yazarının ruhunu, aklını ve bağlılığını ifade etmektedir.

Rodney için yaşamak çalışmaktı ve yaşam bizi çalışmanın vazgeçilmez unsurlarına doğru geri çağırıyordu. Başlığına rağmen bu kitap sadece Avrupalı egemenler ve onların Afrikalı kurbanları üzerine değil, esas olarak sömürgecileri yerden yere vurup onları kendi entelektüel oyunlarında alt etmek içindir. (Kuşkusuz bu sınırlı rolde bile muazzam bir hizmette bulunmuştur.) Bu usta işi araştırmada tabii ki çok daha fazlası mevcut, en derinlerinde hepimizi huzursuz edecek bir düzey yakalıyor.

Kitabın ilk bölümünde bir yerde Rodney temel mesajı özetliyor:

> Afrika'nın azgelişmişliğinden kimin ve neyin sorumlu olduğu sorusuna iki düzeyde cevap verilebilir. Birinci cevap, Afrika'nın ekonomik geriliğinin sorumlusunun, tüm zenginliklerini talan ederek kıtanın kaynaklarının daha hızlı gelişmesini engelleyen emperyalist sistem olduğunun söylenmesidir. İkinci cevap için sistemi manipüle eden ve sistemden çıkar sağlayan aracılarla iştirakçilere bakmak gerekir. Batı Avrupa'nın kapitalistleri, sömürdükleri alanı Avrupa'nın dışına çıkarıp tüm Afrika'yı ele geçirdiler. Son zamanlarda Amerikalı kapitalistler Avrupalılarla işbirliğine gittiler ya da onların yerini tümüyle ele geçirdiler. Yine uzun yıllardır metropol ülkelerin işçileri bile Afrika'nın azgelişmişliğinden ve sömürülmesinden çıkar sağlamaya başladılar. (s. 27-28)

Walter, çok sayıda ve yaratıcı bir dizi kaynak, dergi ve yerden derlediği somut örneklerle bunları destekliyordu. Yine de, işinin ehli olmasına rağmen, egemenlere darbe vurduğu bu kanıtlarla yetinmemişti. Hatta Birleşik Devletler'de yaşayan çoğumuza, siyah olmamızın, ülkemizin Afrika'daki sömürüsünden gönüllü olarak pay almadığımız anlamına gelmediğini hatırlatmaktan da imtina etmemişti. Dahası, kitabın ana temalarını özetlerken

suçun ve suçlamaların ötesine giden sözcüklerle sözünü bağlayarak şöyle demişti:

> Bu değinilerin hiçbiri gelişme sorununun yükünü Afrikalıların omzundan almak için değildir. Sadece emperyalist sisteme dâhil olan Afrikalı işbirlikçiler değil, tek tek her Afrikalı sistemi çözümlemek ve yıkmak sorumluluğuyla karşı karşıyadır. (s. 28)

Böylesi cümleleri okuyan ve yazan çoğumuzdan farklı olarak Walter, bunları ciddiye alıyordu. Tüm bunların kendisi, Afrika, Karayipler ve Amerika Birleşik Devletleri'ndeki çocuklar, Hintliler, Asyalılar ve Avrupa kaynaklı geri kalmışlık kıskacında yaşayan herkes için ne anlama geldiğini biliyordu. Gerçekten biliyordu; Üçüncü Dünya'nın gelişme ve kurtuluş mücadelesiyle dayanışma gösteren Avrupa ve Amerikalıları da bildiği gibi.

Rodney'in öngördüğü ve üzerinde çalıştığı varsayım, "çevredeki" Afrikalıların ve diğer bağımlı halkların, "uluslararası kapitalist sistemden radikal kopuş" diye tanımladığı, mevcut dünya düzeninin çökmüş "merkezine" karşı cesur bir meydan okumaya ihtiyaç duyduğu yönündeydi. Kuşkusuz böyle bir kopuşun ya da mücadelenin bizzat merkezdeki derin devrimci dönüşümlerin parçası haline geleceği ve onları tetikleyeceğinin farkındaydı. Yani, Walter Rodney'in bakış açısına göre, söz konusu olan ve fazlasıyla ihtiyaç duyulan şey, dünyayı neredeyse yarım milyon yıldır yöneten politik, kültürel ve ekonomik güçlerin kökten dönüştürülmesiydi.

Bu müthiş bir öngörüydü, özellikle de Walter'ın böylesi muazzam bir dönüşümün başını Afrikalılarla, en ağır sömürüye maruz kalanların ve en çok ezilenlerin yaşadığı bölgelerdekilerin çekmesi gerektiğine ilişkin meydan okuyan sözleri ve inancı söz konusuyken. Kendi analizlerinden ortaya çıkan sonuçlar onu hiç ürkütmedi. Tersine -özellikle kendi örneğindeki gibi- hepimizi, kendimizi ve nesnel koşullarımız ile yaşamlarımızı değiştirme kapasitemizi radikal bir dönüşüme tabi tutma hede-

fiyle hareket etmeye teşvik ediyordu. Sessiz ve kararlı bir biçimde hepimizi yeni bir dünya düzeni için verilen mücadelenin sorumluluğunu üstlenmeye zorladı.

Walter'ın çalışmasını yok sayabilen olmadığı gibi çağrısını sorgulayabilen de yoktu; zira öngördüğü meydan okumanın kendi payına düşen bölümü için ideal bir örnek olmuştu. Bu nedenle 1980 Haziran'ında Guyana'daydı. Bu nedenle 1974'ten beri orada Emekçi Halk İttifakı'nın (WPA*) önderliğini oluşturmaya, ailesine destek olmak için mücadele etmeye ve bu arada nasıl zaman buluyorsa kendi ülkesinin ve Karayipler'in emekçi halkının tarihini araştırmaya ve yazmaya devam ediyordu. Bu nedenle de öldürüldü.

Bütün üzüntümüze ve öfkemize rağmen dürüst olmak gerekirse, Walter'ı tanıyan hiç kimse onun öldürülmesine şaşırmadı. Zira sürdürdüğü hayattaki kararlı ve sağlam duruşu göz ardı etmek ya da yok saymak mümkün değil. Gerçekten de kısa hayatının temel taşları çok erken dönemlerde döşenmişti. 13 Mart 1942'de doğan Rodney İngiliz Guyanası'nın başkenti Georgetown'da büyüdü. En başından itibaren dönüştürücü politikaları fazlasıyla ciddiyetle ele alan bir ailenin parçasıydı. Ebeveynleri, özellikle babası, Halkın İlerici Partisi'nin (PPP) kuruluşunda aktif görev üstlenmişti. PPP o dönemde çok-ırklı bir parti olarak, Karayipler'de Marksist/sosyalist bir dünya amacında ortaklaşan insanlara kapılarını açan yegane kitle örgütü olmanın yanı sıra, İngiliz Milletler Topluluğu içinde elde edilebilecek olan bağımsızlık hedefini aşacak alternatif bir gelecek ihtimalini de öne çıkarıyordu.

Böylece henüz ergenlik çağına bile gelmeden Walter bildiri dağıtmak, parti toplantılarına katılmak ve evlerinde on binlerce saat süren politik tartışmaları kavramak gibi etkinliklerin parçası haline gelmişti. Sonrasında Georgetown'ın önde gelen lisele-

* *Working People's Alliance* - ç.n.

rinden Queens Koleji'ne girdiğinde genç bir politik eylemci, o devirde Batı Hint Adaları hayatının çok aşina olduğu "akademisyen çocuklar"dan biri haline geldi. Zekası, enerjikliği, kendini iyi ifade edişiyle akademik konularda ve sportif faaliyetlerde kendini göstermesi (yüksek atlamada okul rekorunu kırmıştı) Jamaika Mona'daki Batı Hindistan Üniversite Koleji'nin (o zamanki adı buydu) Guyana bursunu kazanarak akademik prestije ve dünyaya giden yolun açılmasını sağlamıştı.

1963'te Rodney birincilik ödülüyle UCWI'nın tarih bölümünden mezun oldu ve Ortadoğu ve Afrika Çalışmaları Okulu'nda Afrika tarihi üzerine doktora yapmak için Londra Üniversitesi'nden burs kazandı. Walter'ın politik hisleri ve erken dönem eğitimi güvenli geleneksel bir akademik hayat sürdürmesine izin vermeyecekti. Tersine, Londra'daki yılları (1963-1966) devam eden politik ve entelektüel gelişiminin en önemli dönemiydi. Derhal devrimci entelektüel, Trinidadlı Marksist akademisyen, Haiti Devrimi üzerine bilinen en iyi kitap olan *Siyah Jakobenler*'in yazarı C.L.R. James'in rehberliğinde toplanan (Batı Hint Adaları'ndan) gençlerin grup çalışmasına katılmaya başladı.

James ve çalışma grubuyla yaşadığı deneyim Rodney'in radikal Karayip politikasının gündelik hayatını erken keşfetmesine önemli bir destek oluştururken, zaman zaman akademik toplumun gerçeküstü dünyasında hareket ettiği için entelektüel gerçeklik zeminini koruması açısından da önemli hale geliyordu. Rodney, 1966'da Tanzanya'ya gitmek için Londra'dan ayrıldığında daha sonra tanımladığı üzere "devrimci, sosyalist ve halk merkezli bir perspektifle" tarih yazmaya hazırdı. (Akademik tez kurallarının sınırları çerçevesindeki muhteşem tezi, "A History of Upper Guinea Coast, 1545-1800" [Yukarı Gine Sahili

Tarihi, 1545-1800] de konu başlığına, belirttiği perspektifle yaklaşıyordu.)*

Walter, 1966-67 akademik yılında Tanzanya'daki Dar es Salaam Üniversitesi'nde tarih dersi verdi. 1968'de doktora sonrası tarih çalışması ile Afrika ve Karayip çalışmaları üzerine sertifika programı planlarını geliştirmek için Jamaika'ya, eski okuluna döndü. Daha önemlisi, devrimci entelektüellerin halkın süregiden yaşamıyla aynı zemine basması gerektiğine ilişkin kanaatini sınamak istiyordu. Her iki amacında da ilk etapta başarılı oldu. Ancak bu başarı, özellikle de Jamaika sokaklarında ve dağ bayır gezerek halkla yürüttüğü çalışmalar, ülkede kalış süresinin dikkat çekici biçimde kısalmasında kesinlikle etkili oldu. Rodney bir yıldan kısa bir zamanda üniversite öğrencilerinin yanı sıra Jamaika'daki sıradan halkın da yaşadığı derin hoşnutsuzluğu ve huzursuzluğu ifade etmelerine yardımcı olabilecek derecede halkın arasına karışmıştı. Hep birlikte bir şeyleri değiştirmek için ciddi biçimde -birbirlerine değerek- konuşmaya ve dinlemeye, ülkede yükselen Siyah Güç'ün kuvvetli çağrılarının işaret ettiklerini duyarak tartışmaya başladıklarında, derin ve öngörülemeyen bir mayalanmanın ortaya çıkacağı kesindi ve muhafazakâr Jamaika hükümeti de Walter'ı *istenmeyen kişi* ilan etmeye çoktan hazırdı. Böylece Walter Rodney, Ekim 1968'de Montreal'deki Siyah Yazarlar Kongresi'ne gittiğinde resmi olarak Jamaika dışına çıkarılmış oldu. Hükümetin bu hareketi Kingston'da günlerce süren protestolara neden olmasına rağmen Rodney'in dönüşüne izin verilmedi.

Bu politik eylemler Montreal Konferansı'ndaki güçlü performansıyla birleşince yirmi altı yaşındaki genç Karayipli tarihçi, bizim gibi çoğu ABD'linin de dikkatini çekti. Daha sonra, Jamaika hükümetinin yaptığı hareketin ardından, C.L.R. James

* Tez, 1970'te Clarendon Press tarafından basıldı ve ikinci basım *Monthly Review Press* tarafından gerçekleştirildi.

çalışma grubundaki genç arkadaşları ile Londra'daki diğer Karayipli eylemciler, Walter'a Jamaika'dayken yazdığı kimi makaleleri yayımlaması için baskı yapmaya başladılar. Bu nedenle Bogle-L'Ouverture isimli yayınevini kurup* 1969 yılında ilk olarak Walter'ın çok okunan *Groundings With My Brothers* [Erkek Kardeşlerimle Ortak Zeminimiz] isimli kitabını bastılar. Walter yeniden Dar es Salaam'a dönüp üniversitede ders vermeye başladığında (1969-1972) *Groundings* ABD'deki pek çok insan üzerinde önemli etkiler bırakıyordu, özellikle de Birleşik Devletler'deki siyah (ve beyaz) tanımlarının ortaya çıkardığı, Siyah Çalışmalar hareketinde kristalize olan mücadelenin deneyimlerine ilişkin hegemonya kavgası verenler üzerinde.

Şaşırtıcı olmayan biçimde bu hareket, Walter Rodney'i ilk kez başlıca Afro-Amerikalı izleyicileriyle bir araya getiren konferansları örgütleyecekti. Mayıs 1970'de Howard Üniversitesi Afrika Mirası Çalışmaları Bölümü'nün ikinci yıllık konferansına katıldı. Bu tanışmanın katılımcılarından biri olan Robert Hill daha önce Batı Hint Adaları Üniversitesi'nde Walter ile birlikte çalışmış olsa da, diğer ikimiz için Howard Konferansı Walter'la tanışmamız için ilk fırsat olmuştu.

Konferanstaki çoğu insan gibi benim de izlenimlerim hemen hemen belirginleşmişti; sakin konuşan, kara derili Guyanalı (erkek - ç.n.) kardeşim bir saatten fazla bir süre herhangi bir noktaya bakmadan -üstelik büyük oranda tekrara kaçmadan- konuşabiliyordu ve konuşmasının bir hayli bilgilendirici olan içeriği o kadar dikkatli ve ikna edici kurgulanmıştı ki doğrudan kağıda döküp yayımlamak bile mümkündü. Sonuçta, bu muaz-

---

* Bu yayınevi adını Jamaika'daki 1865 isyanının önderi Paul Bogle ve Haitili önder Toussiant L'Ouverture'den almıştı. Bu girişimde en aktif olanlar Andrew Salkey, Jessica ve Eric Huntley, Richard Small, John LaRose, Selma James, Earl Greenwood ve Chris La Maitre'dir. Rodney'in suikastinin üzerinden çok geçmeden Bogle-L'Ouverture Kitabevi'nin adı da Walter Rodney Kitabevi olarak değişti.

zam entelektüel disiplinin (ve politik içgüdünün), disiplinli ve güçlü bir ruhun, diyalektik materyalizmin egemenliğinde -ama kölesi olmadan- yeryüzünün ezilenlerinden yana örgütlü çalışmaya gözü kara bir bağlılığın örtüşmesiyle ortaya çıktığını fark ettik. Tüm bunlar açık ve net bir mizah duygusuyla kendini beğenmişlikten azade kılınmıştı. Bir başka deyişle, Afrika'nın en güzel çocuklarından biri olan Walter Rodney, ahlaki, politik ve entelektüel bir güç olarak dikkate alınmalıdır.

İlk karşılaşma anından itibaren bir kardeşle, hocayla ve yoldaşla buluştuğumuzu biliyorduk. Howard Konferansı esnasında Robert Hill, Bill Strickland ve ben başkalarıyla birlikte Atlanta merkezli araştırma, yayın ve hukuk çalışmaları için Siyah Dünya Enstitüsü'nün (Institute of Black World - IBW) kuruluşuyla ilgileniyorduk. Derhal Walter'la birlikte bu enstitü için nasıl bir kolektif entelektüel çalışma yapabileceğimizi konuşmaya başladık. Sonuçta gerçekleştirdiği ziyaretlerle aceleye gelmeyen sakin bir zaman dilimini birlikte geçirdik. Evlerimizi de eşi Pat ve sevimli çocukları Shaka, Kwini ve Asha ile paylaştık.

İlişkilerimizin gelişip sağlamlaştığı dönemde *Avrupa Afrika'yı Nasıl Geri Bıraktı*'nın ilk baskısı 1972'de Bogle-L'Ouverture Yayınevi tarafından yayımlandı. Kitap bu ilk baskısını okuyabilenler açısından muazzam bir taze nefes duygusu yaratmıştı. Walter, sömürgecilik öncesi dönemini romantize etmeksizin, Afrika'yı insanlığın tüm dünya ölçeğindeki gelişim seyri bağlamında değerlendirirken, Avrupa'nın sömürgeci güçleriyle gerçek tarihsel ilişkilerinin izlerini ortaya çıkarıp Afrika hareketinin hangi yollarla halklar için yeni bir yaşam ve dünyayı değiştirmek için yeni bir rol üstlenebileceğinin çerçevesini de çizmişti.

Kitap bu ülkedeki pek çok insanda heyecan verici, etkileyici bir ruh hali yaratmış, politikleşmiş siyahlar açısından yaklaşık on yıl önce yayımlanan Frantz Fanon'un kitabı *Yeryüzünün Lanetlileri*'ne benzer belirleyici bir role sahip olmuştu. Gerçekten

de her ikisi de sömürgeciliğin ve yeni sömürgeciliğin tahribatı ile uğraşıyordu. Her ikisi de sömürgeci ve tahripkar bu sistemi yıkıp yenisini kurmak için köklü bir kopuş çağrısı yapıyordu. Her ikisi de talep ettikleri dönüşüme uygun biçimde yaşıyordu.

Fanon'un ufuk açıcı çalışmasında görüldüğü gibi Rodney de Afrika/Karayip perspektifiyle yola çıkmıştı; biz ise ABD'dekiler küresel bağlamdaki ilişkiyi derhal fark etmiştik. Her ne kadar Walter ilk tarihsel analizini 1950'lerin sonlarına getirip orada bitirmiş olsa da ABD'nin Afrika'nın sömürüsündeki güncel rolünü özlü, ikna edici ve güçlü bir çerçeveyle ortaya koymuş ve bizi de bu tahripkar ilişkideki aktif veya pasif rolümüze ilişkin olarak bir şekilde uyarmıştı. Aslında 1970'lerin başlarındaki Afro-Amerikan mücadelelerle daha doğrudan bağlantılar da söz konusuydu, özellikle de sömürgeci ve yeni sömürgeci eğitim sisteminin Afrikalıların düşünce ve duygu dünyasında yaptığı etkileri ele alış tarzında bu bağlantılar görünür oluyordu. Örneğin, Walter şöyle diyordu:

> Son tahlilde sömürgeci eğitimin belki de en önemli ilkesi kapitalist bireycilikti... Afrika'da sömürgeciliğin hem resmi eğitim sistemi hem de gayri resmi değerler sistemi, toplumsal dayanışmayı tahrip ederken yabancılaşmış bireyciliğin en kötü biçimini herhangi bir toplumsal sorumluluk duymaksızın teşvik ediyordu. (s. 254-255)

Biz Afro-Amerikalılar bu durumu yakından biliyorduk. Siyah Çalışmalar ve Siyah Güç hareketinin en temel vurgusu, siyah insanlar arasında toplumsal dayanışma ve ana akım Amerikan yaşam tarzının bireyciliğine karşı direniş yönünde yaptığı çağrıydı. Maalesef biz de Amerika toplumunun resmi ve gayri resmi korkunç eğitim ağları aracılığıyla yaygınlaşan kitle kültürünün baskısı altına giren genç insanlarımızın arasında yükselen yabancılaşmanın farkındaydık. Bu nedenle Siyah Dünya Enstitüsü'ndekiler (IBW) olarak Walter'ı, ilgili iki projede bizimle çalışması için davet ettik. İlki kitap uzunluğunda bir monografi olan ve 1974'de *Harvard Educational Review* için bir araya ge-

lip derlediğimiz *Education and Black Struggle*'* a katkı yapması içindi. Walter'ın makalesi "Afrika ve Çağdaş Tanzanya'da Eğitim" başlığını taşıyordu.

İkinci proje farklı nitelikte bir projeydi. 1974 başında Walter, Guyana Üniversitesi'nden Tarih Bölümü başkanlığı ve profesörlük için davet aldı. Bu davet, Walter ve destekçileri için açık bir zafer, öngörülerinin haklı çıkması olarak algılandı. Walter'ı Guyana'ya dönmeden önce yazın bir kısmını bizimle geçirmesi için Atlanta'ya davet ettik. IBW'de esas olarak örgütlediği ve başını çektiği Yaz Araştırmaları Sempozyumu için bir aydan biraz uzun bir süre bizimle oldu. Ülkenin değişik yerlerinden ve Karayipler'den akademisyenler, tüm ABD'deki üniversitelerden ve kolejlerden genç siyahlar için daha geniş bir perspektif ve yeni alternatifler sunan eğitim programı modellerimizi sınadığımız bir girişimde yer almışlardı.** Aynı dönemde Harvard University Press de sahip olduğu vizyon ve cesaretle *Avrupa Afrika'yı Nasıl Geri Bıraktı*'nın ilk Amerikan baskısını yayımlamaktaydı.

Walter'ın o yaz IBW'de geçirdiği uzun zaman hepimiz için çok önemli olmuştu. Toplumdaki siyah entelektüellerin ve IBW'nin bu süreçte üstlenmesi gereken role ilişkin düşüncelerimizin netleşmesini sağlamıştı. Walter açısından ise özgün siyah Amerikalı deneyiminin derin izlerini gözlemleme fırsatı söz konusuydu. Dahası, hep birlikte heyecanlı bir grup öğrenci ve meslektaşımızla bir araya gelebilmiş ve Walter ile Guyana Üniversitesi'ndeki yeni görevinde de nasıl birlikte çalışmaya devam edebileceğimize ilişkin yollar aramaya başlamıştık.

---

* Eğitim ve Siyah Mücadelesi - ç.n.

** Yaz Araştırmaları Sempozyumu'na katılan akademisyenler arasında C.L.R. James, St. Clair Drake, Katherine Dunham, George Beckford, Edward Braithhwaite, Lerone Bennet, Marry Berry, Tran Van Dinh, Mack Jones ve Frank Smith vardı.

Aslında daha Walter Atlanta'dan ayrılmadan, üniversitedeki yeni işinde sorunlar olduğuna dair emareler belirmeye başlamıştı. Akabinde resmi çağrının yapıldığı ülkesine vardı. Son anda beklenmedik biçimde ataması iptal edildi. Belli ki devletin üst kademelerinden baskı gelmişti. O andan itibaren Walter Rodney devrimci bir akademisyen olarak, kendi doğduğu topraklarda daha derine kök salmak için uğraşmaya başladı. Pek çok yerden aldığı davetlere ve çağrılara rağmen Guyana'dan uzun süre ayrılmayı kararlılıkla reddediyordu.

Kendine iki görev biçmişti ve her iki görev de halkının gelişimi ve kurtuluşuyla ilgilenen siyah bir entelektüel olarak üstlenmesi gereken role ilişkin yaptığı tanımla uyumluydu. İki görev için de Guyana'da kalması gerekiyordu. İlki, ülkesindeki emekçilerin tarihine ilişkin çok sesli ve kapsamlı bir çalışma yapmaktı. İkincisi ise (ki ilkini de içeriyordu aslında) yine emekçilerin çağdaş yaşam koşullarına yoğunlaşarak onlarla birlikte umutlarına ve güvenlerine açıkça ihanet eden ve artık gelişmelerinin önünde engel oluşturan devlete karşı direniş gücünü oluşturmak için çalışmaktı. Bir başka deyişle Walter, *Avrupa Afrika'yı Nasıl Geri Bıraktı*'nın yeni sömürgeci versiyonuyla uğraşmaya devam ederek, çalışmalarını yılmadan kendisinin ve ulusunun hayatını değiştirecek çözümler aramaya adıyordu. Tüm bunların ötesinde özellikle eşi Pat'in de sosyal hizmetlerdeki uzmanlık alanında çalışması engellenince, kendisini bir de ailesinin geçimini sağlama mücadelesi içinde buluvermişti.

Sürekli artan gerilim ve tehlike koşullarında nasıl becerdiğini çoğumuz tahayyül edemesek de Walter, Guyana Ulusal Arşivi'nde ve Georgetown'daki üniversitenin Karayip Araştırmaları Kütüphanesi'nde uzun saatler geçirmesini sağlayan zamanı ve enerjiyi bulmayı başarmıştı. Bir dizi broşürün yanı sıra özverili ve disiplinli çalışmasının en önemli meyvesi John Hopkins University Press'in yayımladığı *History of Guyanese Working*

*People, 1881-1905** olmuştu. Bu dönemde ayrıca yoğun bir mücadelenin önemli bir metni olan *Guyanese Sugar Plantations in the Nineteenth Century*** de yayımlandı.

Walter, aynı dönemde örgütlenme çalışmalarına devam etti. 1974 bitmeden Emekçi İttifakı'nın merkezileşmesini sağlamıştı. Bu örgütlenme Guyana toplumundaki devrimci dönüşümü gerçekleştirecek gücü inşa etmek için verilen amansız mücadelenin politik temeli haline gelmişti.

Amerika Birleşik Devletleri ile dünyanın değişik yerlerindeki bir dizi insanın yardımıyla Walter, ders ve seminer verme olanakları buluyor, böylece Guyana dışındaki yoldaşlarıyla iletişimi sürdürürken ailesinin geçimini de sağlıyordu. (Cornell'deki Afrika Çalışmaları ve Araştırmaları Merkezi Müdürü James Turner ile Binghamton'daki New York Üniversitesi'nden Immanuel Wallerstein bu tür etkinliklerin örgütlenmesinde ona en fazla yardımcı olanlardı.)

Walter ne zaman yurtdışına seyahat etse, özellikle devletin baskısının arttığı dönemlerde, çok sayıda dostu Guyana'dan ayrılmasının kendisi ve ailesi için daha güvenli olacağı konusunda ısrar ediyorlardı. Walter'ın cevabı ise genellikle iki yönlü oluyordu. Birincisi, yoldaşlarına ve Guyana halkına duyduğu sorumluluk duygusuydu. Halkı, kendilerini ve toplumu dönüştürmek için korkmadan mücadele etmek için cesaretlendirmeye çalışıyordu ve bu nedenle sadece kaçma olanağını bulduğu için onları terk etmesi mümkün değildi. İkinci olarak, Üçüncü Dünya'ya yaptığı seyahatlerde ve yaptığı çalışmalarda kurduğu bir dizi ayrıcalıklı ilişkinin söz konusu olduğunu söylüyordu. Ona göre bu ayrıcalıklar ona, halkının mutluluğu ile kurtuluş mücadelesi veren tüm kadın ve erkeklerin uluslararası örgütlenmelerinin sahip olduğu o ruhu paylaşmaya devam etme sorumluluğunu veriyordu. Yani Walter martirlik mertebesine ulaşma ar-

---

* "Guyana Emekçilerinin Tarihi, 1881-1905" - ç.n.

** "On Dokuzuncu Yüzyılda Guyana Şeker Plantasyonları" - ç.n.

zusuyla falan değil, bizzat karşı karşıya olduğu durumun bilinciyle hep aynı cevabı veriyordu: "Burada kalmam gerekiyor."

Son zamanlarda tüm bu tehlikeler, umutlar ve gerilimler, bir yıl süren yaşamla ölüm arasında gidip geldiği son olaylarda bir araya gelmişti. Haziran 1979'da Emekçi İttifakı (WPA) partileştiğini resmi olarak duyurdu. Bu parti geri adım atmaksızın Burnham'ın kurmuş olduğu Ulusal Halk Kongresi'ni devirene kadar mücadele edecekti. Bir ay sonra Georgetown'daki hükümet binası yakılınca, Walter ve dört WPA üyesinin* de aralarında bulunduğu 8 kişi hakkında kundakçılık suçlamasıyla kovuşturma açıldı. Hükümet binası olduğu için suçlama bir hayli ciddiydi. Ancak çoğu gözlemci açısından bu suçlama tümüyle Rodney'in küçük ama etkili örgütlenmesinin gücünü kırma amaçlı önlemlerin bir parçasıydı. Dava günü *Catholic Standard*'ın muhabiri Rahip Bernard Danke mahkeme binası önünde WPA'ya destek eylemlerini takip ederken sırtından ölümcül bir bıçak darbesi aldı. O andan itibaren baskı koşulları gece boyu süren olaylar, resmi terörizm diye tanımlanabilecek kadar ağırlaştı ki buna bombalama, polis şiddeti, Burnham'ın Walter ve diğer WPA muhalefeti üyelerini artan öldürme tehdidi de dâhildi.

Şubat 1980'in sonunda Walter'ın WPA'daki iki yakın mesai arkadaşı Ohene Koama ve Edward Lublin polis tarafından öldürülürken, diğerleri ya vuruldu ya da şiddet gördü. Bir kısmı hapse atılırken kalanların evleri basıldı, yağmalandı ve bombalandı. Sonrasında WPA'nın önemli liderlerinin bir kısmı Guyana'da politik mahkum olarak tutuluyor, hükümet onların ülkeyi terk etmelerine de izin vermiyordu. Yine de Rodney, Mayıs 1980'de Yurtsever Cephe'nin davetini kabul ederek Zim-

* "Referandum Beşlisi" diye bilinen bu grupta Walter Rodney, Rupert Roopnarine, Maurice Omawale, Kwame Apata ve Karen De Souza vardı. Beşi de mahkemeyi tanımayı reddetti.

babve'nin bağımsızlık törenlerine katıldı. Törenlerin ardından Guyana'ya geri döndü ve arşivlerde çalışmaya ve halk içindeki örgütlenmesine devam etti. Karamsar bir öngörüyle bir kısmımıza onu bir daha göremeyebileceğimizi söylemişti.

2 Haziran'da kundaklama davası başladığında, Karayipler, Birleşik Devletler ve İngiltere'den gelen gözlemciler davayı izlediler. Birkaç gün içinde hükümetin elinde bir iddianame olmadığı ve Rodney ile arkadaşlarına bir suçlama yöneltemeyecekleri ortaya çıktı. Sonuçta 6 Haziran'da dava, hükümetin talebiyle 20 Ağustos'a ertelendi.

Ertelemeden bir hafta sonra, 13 Haziran Cuma akşamı, Walter erkek kardeşi Donald Rodney'in arabasının ön koltuğunda oturmuş, kardeşinin gelmesini bekliyordu. Evinin önünde durdukları adamın WPA saflarına sızmış bir ajan olduğunu artık biliyoruz. Donald Rodney içeriye, adamın Walter'ın istediğini söylediği telsiz telefonu almaya girdi. Saat 7:30 civarında ajanın evinin bahçesinde dururlarken adam Rodney'e arabayla biraz uzaklaşmasını ve saat 8'deki deneme sinyalini beklemesini söyledi. Donald arabaya geri gelip bindi ve uzaklaştı. Sinyal geldiğinde bir patlama oldu ve Walter'ın hayatı son buldu.

Ölümünden birkaç hafta önce Rodney ısrarlı biçimde yüz yüze geldiği tehditler ve bunlardan korunma planları üzerine bir söyleşi yapmıştı. Şöyle diyordu:

> Benim ve WPA'daki başka insanların güvenliği için, politik hareketlilik düzeyimizin yanı sıra yurtiçi ve yurtdışında politik faaliyetlerimizle güvenliğimizi sağlayacağız. Sonuçta bu, güvenliğimizi sağlamak açısından fiziksel savunma yapmaktan daha anlamlı. Hiçbirimiz sık sık karşımıza çıkan tehditlere kayıtsız değiliz. Kendimizi maceracı, martir ya da potansiyel martir olarak görmüyoruz ancak yapılması gereken işler olduğunu ve belli bir zaman zarfında da bu işlerin yapılması gerektiğini düşünüyoruz.

Walter'ın cesur bağlılık duygusu ve dürüstlüğü Fanon'un coşkulu anılarını çağrıştırıyor. O da kendini halkının kurtuluşu için feda etti ve kırkına gelmeden öldü. O da Afrika'nın çocuklarına

ve Avrupa tarafından lanetli bir hayata mahkum edilen herkese inisiyatifi ele alıp yolumuzu değiştirme çağrısı yapıyordu. Fanon da ömrümüzü sürekli birer kurban olarak, öfkeli ithamcılar olarak ya da Avrupa'nın dalkavuk taklitçileri olarak tüketmemiz yönündeki bütün girişimlere direnmemizi istiyordu. Aşağıdaki sözler ona aittir:

> Gelin öyleyse yoldaşlar; Avrupa oyunu sonunda bitti... Bugün atomize olmakla ruhsal olarak bölünmüşlük arasında sallanan hallerine bakın... Biz başka bir yol bulmalıyız. Bugün her şeyi yapabiliriz, Avrupa'yı taklit etmediğimiz sürece, Avrupa'yı yakalama hırsına saplanmadığımız sürece "Avrupa"yı Avrupa/Amerika'da değiştirme özgürlüğüne sahibiz, ki Fanon'un buna izin vereceğini düşünüyoruz.
>
> Üçüncü Dünya'nın Avrupa/Amerika ile yüzleşmesi Avrupa/Amerika'nın kendilerinin cevap bulamadığı sorunları çözmeye çalışan bir devle karşılaşması anlamına geliyor.
>
> Yani yoldaşlar, Avrupa/Amerika'dan esinlenen devletler, kurumlar ve toplumlar yaratarak yine onları yüceltmeyelim.
>
> ... İnsanlığın bir adım daha ileri gitmesini istiyorsak, Avrupa/Amerika'nın gösterdiğinden başka bir düzeye ulaşmak istiyorsak, yeni buluşlar ve keşifler yapmalıyız.
>
> Halklarımızın beklentilerini karşılayacaksak cevabı Avrupa/Amerika'dan başka yerde aramalıyız. Avrupa/Amerika için, kendimiz ve insanlık için yoldaşlar, yeni bir sayfa açmalı, yeni kavramlar yaratmalı ve yeni bir insan yaratmaya çalışmalıyız. (*Yeryüzünün Lanetlileri*, s. 252-255)

Walter'ın bakış açısına göre, kendisi ve yoldaşları mücadele etmeye karar verdiklerinde "yapmaları gereken şeyi" yapıyorlardı: Denemek, bulmak, göze almak; yeni örgütlenme ve mücadele formları, yaklaşımlar, ön açacak kavramlar yaratmak ve onları güçlendirerek yeni başlangıç noktaları haline getirmek. Walter Rodney'e göre WPA, yaptığı işin sadece bir yanıydı; diğer yanı ise araştırmaları ve yazdıklarıydı. Bu iki işi arasında bir çelişki görmüyordu. Görevinin tüm unsurları yaşamının ahlaki

doğrultusu, disiplinli yaklaşımı, halkına ve onların yapabileceklerine olan sarsılmaz sevgisiyle sıkıca birbirlerine kenetlenmişti.

Dolayısıyla o, yapılması gereken işi yapmaya devam ediyordu. Ancak Malcolm X için söylenen Walter için de söylenebilirdi: "O kadarcık zamanda, olabileceğinden çok daha fazlası olmuştu."

Şimdi açıkça farkındayız ki Walter'ın artık sahip olmadığı zaman bize ait, yaptığı işi her nerede ve kimlerle bir araya gelebiliyorsak devam ettirmeli, yeniden tariflemeliyiz. Onun cevap vermeye çalıştığı çağrı artık hepimize yapılıyor: İnsanlığın bir adım daha ileri gitmesini istiyorsak ... yeni buluşlar ve keşifler yapmalıyız... yeni bir sayfa açmalı, yeni kavramlar yaratmalı ve yeni bir insan yaratmaya çalışmalıyız. (*Yeryüzünün Lanetlileri* s. 255)

Walter'ın mirası

Böylesi muhteşem bir çağrıya karşılık vermek için cesur ve yaratıcı girişimlerde bulunduk ve azgelişmişlik zincirlerimizi kırarak insanlığın sömürüsüne neden olan tüm kurumları sarsmaya başladık. Şimdiki kadar açık görülmüyordu ancak sömürü süreci, insanlığın hem "merkez"de hem de "çevre"de gelişmemesine neden oluyordu. Sömürücülerin ana vatanındaki azgelişmişliğin maddi varlıklar ve ölümcül silahlanma ile üstünün örtülmeye çalışıldığını ve bunlara eşlik eden bu çıplak gerçeklik ile insani gerilemeyi görmüyor muyuz? Öyleyse aramızda, dönüşmek ve tarihimizi yeniden yaratmak için geçmişle bağlarını koparmaya ihtiyaç duymayan var mı?

Belki de sadece biz, Walter ile Fanon'un mücadelesini devralıp geride kalan beş yüz yılın ölümcül oyunlarını bozmaya hazırlanıyoruz. Yeni savunma araçlarının, mücadele biçimlerinin devrime giden yeni yolların ve gerçek insan toplumunun bizden talep ettiği geleceğin arayışı içindeyiz. Sadece bu fikirler üzerine kafa yormaya başladığımızda bile *Avrupa Afrika'yı Nasıl*

Geri Bıraktı'yı yeniden analiz edip onun muazzam çerçevesinin ötesine geçmeye hazırlanmamızı sağlayacak türden keşifleri ve -Rodney ve Fanon'un coşkusuyla- hızla önümüze gelecek yeni soruyu, "*dünyayı yeniden nasıl geliştireceğiz*"i düşünün.

Kendimizden ve bulunduğumuz yerden başlayarak neleri yıkmalı, neleri inşa etmeli ve hangi temelleri atmalıyız? Kiminle çalışmalı, ne tür öngörülerde bulunmalı ve ne tür hayaller kurmalıyız? Nasıl örgütlenmeliyiz? Aynı soruyu Güney Afrika, El Salvador ve Guyana'da da soranlarla nasıl ilişkiye geçmeliyiz? Bugünün acil taleplerini diğerlerine nasıl iletmeliyiz? Ülkemizde gerçekleşecek devrimci bir dönüşümü nasıl tahayyül etmeli ve harekete geçmeliyiz? Bu topraklarda ihtiyaç duyduğumuz devrime doğru ilerlemek için bize yardımcı olacak buluşlar, keşifler ve kavramlar nelerdir?

Bugün ne boş laf üretmek ne de zorlamalar amacımıza hizmet eder. Karar vermemiz gereken şey, kötürüm ve azgelişmiş halde mi kalacağımız, yoksa mücadeleyi kendimizi, halkımızı, yok olma tehdidi altındaki ulusumuzu ve dünyayı yeniden inşa etmek üzere kendi sağlıklı örgütlenmemizin bir parçası olmak için harekete mi geçeceğimizdir. Kimse bizi buna zorlayamaz. Geleneksel ölçütlerle baktığımızda başarılı olma garantisi yok; tanınan ya da az tanınan martirlerimiz ve kahramanlarımız Walter Rodney, Frantz Fanon, Ruby Dois ile Fanny Lou, Malcolm ve Martin'in ispatladıkları gibi.

Ancak bizi bekleyen bir dünya, gerçekte pek çok dünya var. Bir tanesi henüz doğmamış çocuklarımızın dünyası, ya da yeni doğmuş, yaşamak, büyümek kendileri için en iyi olana ulaşabilmek isteyenlerin dünyası. Walter'ın öngördüğü gibi, merkez dönüşerek kökten değişmediği sürece bu mümkün değil. Dünya biz dönüşmediğimiz, gelişmediğimiz ve yenilenmediğimiz sürece değişmez. Çocuklarımızın geleceği kesin bir dönüşüme bağlı.

Afro-Amerikan meydan okuma

Artık bizi bekleyen daha zorlu bir dünya söz konusu. Avrupa/Amerika'da, ruhlarının nasıl örselendiğini ve duygusuzlaştırıldığını bilince çıkaran ve kendi geri bırakılmışlıklarını da fark eden oğullarımızın ve kızlarımızın dünyası bu. Koalisyonlar ve ittifaklar hakkındaki o eski argümanları tekrarlamadan, ne geçmişi unutarak ne de o geçmişe saplanıp kalarak bu gençlerin bizimle ilişkiye geçmesini mümkün kılacak bir karşılık vermeliyiz onlara. Bu, o eski "ırk ilişkileri" tarzında bir lüks değil. Biz artık, egemenlerin ve ezilenlerin çocuklarının, çoğumuzun görmek istediğinden farklı ve daha derin bir birlikteliği diyalektik bir ilişki ile kurduğunu ve biri olmadan ötekinin köklü bir yeniden inşayı gerçekleştiremeyeceğini fark etmeye başladık. Bunun çok ağır bir yük olmasına rağmen muazzam olanaklar içerdiği de bir gerçek. Bu ülkede, bu, kendi tuhaf tarihimizi de göz önünde bulundurunca reddedilemez bir gerçeklik haline geliyor.

Böylece tüm bu zorlu meseleler çerçevesinde Walter'a ve onun muhteşem çalışmasına geri döndük. *Avrupa Afrika'yı Nasıl Geri Bıraktı*'ya yeniden baktığımızda, bizden beklenen, bu kitabı Walter'ın yaşam ve ölüm biçimini hatırda tutarak, bugün dört bir yanı saran Amerikan merkezciliğin tehlikelerini bilince çıkarmanın yanı sıra çocuklarımızdan alacağımız destekle ve Fanon'un hepimize yaptığı ısrarlı çağrıları unutmadan ele almamızdır. Böylece Avrupa'nın Afrika'yı ve dünyanın başka yerlerini geri bırakabilmesinin Avrupa'nın nüfuz alanındaki herkese -her şeye- ve bizzat kendine de vahşet uygulamasını gerektirdiği, eskisinden çok daha net görülebilir. Yani bu süreçte tüm örselenenler yakınımızda ve aramızda. Şimdi, geri kalmışlığın vahşi mantığını çözerek, ortak ihtiyaçlarımızı birbirine bağlayan güçleri, hepimizin karşı karşıya olduğu tehditleri ve sahip olduğumuz imkânları bilenlerle yan yana geldiğimizde, yeni bir dayanışma anlayışının temellerini atmaya başlayabili-

riz. Acı ama güzel bir gerçekle yüz yüzeyiz: ya dünyayı ve kendimizi yeniden inşaya girişeceğiz ya da hep birlikte ışığın kaybolduğu korkunç bir patlamaya doğru sürükleneceğiz.

Kuşkusuz kendi toplumlarımızın izinden gidersek, öncelikle korkunun yarattığı zorunluluklarla verilecek cevaplarla fazla yol almak mümkün olmayacaktır (zira bu, tarihi dönüştürmekten çok tekrar etmek demektir ki bu da cesur kardeşimiz Walter'a sadakatsizlik olur). Oysa biz yapacak çok şeyimiz olduğu gerçeğinin peşinden gitmeliyiz. Örneğin, geçen 500 yıldaki egemenlik/tahakküm uygulamalarının umut verici bir diğer yanı, bu süreçte insanlığın kurduğu iletişim ağları ve ilişkisellikle, geleneksel ve ulusal sınırların ötesinde yeni toplumlar kurmak için önemli olanaklar sağlıyor olması. Yeniden şekillendirilen ve yönlendirilen sömürü mekanizmaları, yeniden gelişmeye ilişkin bazı yaşamsal araçlara ulaşmamızı sağlayabilir.

Artık böylesi bir gelişmeye karşı çıkanlarla mücadele etmek -tarihin yönünü değiştirmek, geçmişin prangalarından kurtulmak, kendimizi, halklarımızı, ulusumuzu ve dünyayı yeniden inşa etmek- için insancıl, yaratıcı ve cesur yöntemler bulmak elimizde. Bunlar cüretkâr tahayyüller ve gerçekten muhteşem sorumluluklar. Ancak daha ileri gitmeliyiz. Gerçekten de herhangi bir başarı garantisi olmasa da insanlığın en güzel macerasına, en yaratıcı hayallerine, en içten yenilik rüyalarımızın gösterdiği bu yola müdahil olmalıyız.

Bundan daha azı, içinde yaşadığımız bu kötücül zamanda yetersiz kalacaktır. Bundan daha azı, kardeşimizin anısına, çocuklarımızın ihtiyaçlarına ya da bizzat bizim muhteşem ve potansiyel yeteneklerimize saygısızlık olacaktır.

Vincent Harding
Robert Hill
William Strickland

BİRİNCİ BÖLÜM

GELİŞME ÜZERİNE BAZI SORULAR

Sosyalist kamptaki ülkelerde yaşanan büyüme dalgası ve yaşanan gelişmeyle çelişir biçimde, her ne kadar çok daha yavaş olsa da kapitalist ülkelerin büyük çoğunluğunda ve hiç tartışmasız biçimde azgelişmiş diye adlandırılan ülkelerin tamamında durgunluk yaşanıyor, öyle ki bazılarında büyüme oranı nüfus artışından bile daha düşük.

Bu karakteristik özellikler tesadüf değil. Bir bütün halinde genişleyen, bağımlı ülkelere sömürünün en alçakça ve utanmazca biçimlerini ihraç eden kapitalist sistemin doğasıyla doğrudan ilintili. Açıkça görülmeli ki şu anda insanlığı kuşatan sorunların çözümü için tek yol, bağımlı ülkelerin gelişmiş kapitalist ülkelerce sömürülmesini tüm ortaya çıkan sonuçlarıyla birlikte tamamen ortadan kaldırmaktır. –*Che Guevera* 1964

Gelişme Nedir?

İnsan toplumlarında gelişme çok yönlü bir süreçtir. Gelişme kavramıyla, bireyler söz konusu olduğunda, artan nitelik ve kapasite, daha fazla özgürlük, yaratıcılık, özdisiplin ve maddi refah kastedilir. Sayılanların neredeyse hepsi manevi kategorilerdir ve ölçülmeleri zordur. Kişinin yaşadığı çağa, sınıfsal kökenine ve neyin yanlış olduğuna ilişkin ahlaki yargılarına bağımlı bir değerlendirme söz konusudur. Kuşkusuz tartışılmaz olan, kişisel gelişimin bahsedilen görüngülerinden herhangi birine ulaşabilmenin, büyük oranda içinde yaşanılan toplumsal koşullara bağlı olduğudur. İlk çağlardan beri insanlar avlanmak ve hayatta kalmak için gruplar halinde yaşamayı gerekli ve uygun gördüler. Herhangi bir toplumda gelişen ilişkiler, toplumu bir bütün halinde çözümlemenin en önemli verilerini sunar. Özgürlük, sorumluluk, nitelik gibi kavramlar gerçek karşılıklarını ancak insanların toplumsal ilişkileri içinde bulabilir.

Kuşkusuz her topluluk başka topluluklarla ilişkiye geçer. İki farklı toplum içindeki bireylerin ilişkileri de bahsedilen toplumların yapısınca düzenlenir. Bu toplumların politik yapısı önemlidir çünkü diyaloğu, ticareti ya da kavgayı başlatanlar her grup içerisindeki egemen unsurlardır. Bu nedenle, toplumsal grupla-

ra baktığımızda, gelişme kavramının iç ve dış ilişkilerin düzenlenme kapasitesinin artışını imlediğini görürüz. İnsanlık tarihinin büyük bölümünü, doğal afetlere ve insan türünün gerçek ve kurgusal düşmanlarına karşı var olma savaşı oluşturur. Geçmişte kalkınma her daim bir toplumun bağımsızlığını koruma yetisinin artması ve aslında bir başka toplumun -üyelerinin isteğinden bağımsız olarak- özgürlüğünü ihlal edebilecek konuma ulaşması anlamına geliyordu.

Gruplar halinde faaliyet gösteren yegâne canlı türü insanlar değildir ancak alet yapma ve kullanma yetenekleri nedeniyle doğrusal bir gelişim seyri izleyebilen yegâne tür insandır. Alet yapma edimi, tam zihinsel olgunlaşmanın sonucu olmaktan çok artan ussallık dürtüsünün göstergesiydi. Tarihsel açıdan, kol gücüyle çalışan insan, en az düşünen insan kadar önemliydi, zira aletle çalışmak insanları salt fiziksel gereksinimlerden kurtarırken, diğer güçlü canlı türleri ve doğa üzerinde egemenlik kurmasına da imkân tanıyordu. İnsanların çalışırken kullandıkları aletler ve işin örgütlenmesi, toplumsal gelişmenin en önemli ölçütleridir.

"Gelişme" kavramı çoğunlukla salt ekonomiyle ilgili olarak kullanılır. Böylece ekonominin niteliği toplumsal koşulların göstergesi haline gelir. Peki, ekonomik gelişme nedir? Bir toplumun ekonomik olarak gelişmesi, üyelerinin doğayla kurdukları ilişkinin kapasitesini kolektif olarak artırmasıdır. Doğayla ilişkilerdeki kapasite artışı, doğa kanunlarının (bilimin) ne derecede anlaşıldığına, bilimden öğrenilenlerin yeni aletler icat ederek (teknoloji) kullanılma oranına ve emeğin örgütlenme tarzına bağlıdır. Uzun vadeli bir yaklaşımla, insan toplumlarında ilk insanlardan beri düzenli olarak ekonomik gelişme yaşandığı söylenebilir, zira insan doğadan geçimini sağlama kapasitesini katlayarak artırdı. İnsanlığın bu başarısının çapı, en iyi şekilde, insan toplumlarının ilk çağlardaki haline ve sonraki sürece bakarak anlaşılır; taştan yapılan kaba aletlerin kullanıldığı döneme geçiş;

ikinci olarak avcılık ve yabani meyve toplayıcılığından evcil hayvan yetiştirme ve ilkel tarıma geçiş; son olarak da emeğin bireysel bir edim olmaktan çıkıp çok sayıda insanın katılımıyla toplumsal karakter taşıyan bir örgütlenme olarak gelişmesi.

Bütün toplumlar birbirlerinden bağımsız biçimde doğal kaynakları sömürerek daha kolay bir hayat yaşama yeteneklerini artırma kapasitesini gösterebilmiştir. Her kıta kendi içinde insanların sahip oldukları doğa üzerindeki denetimi artırdığı ilk çağları yaşadı. Yani bütün kıtalar ekonomik gelişme denilen sürece tanıklık etti. İnsanlığın ilk evi olan Afrika, toplumların doğa üzerindeki egemenliklerini artırarak var olma süreçlerinin en önemli öznesi oldu. Gerçekten de Afrika ilk çağlarda insanların, diğer canlı türlerinden farklı olarak, mevcut fiziksel durumuna gelirken yaşadığı dönüşümün merkezi oldu.

Gelişme evrenseldir çünkü ekonomik büyümeyi sağlayan koşullar evrenseldir. Dünyanın her yerinde insanlar hayatta kalabilmek için kimi temel maddi ihtiyaçlarını karşılama göreviyle karşı karşıya kaldılar; daha kullanışlı aletler de insanla doğa arasındaki varoluş mücadelesinin sonucunda ortaya çıktı. Kuşkusuz insanlık tarihinin sadece doğrusal bir ilerlemenin kaydı olduğu söylenemez. Dünyanın her yerinde, geçici gerilemelerin, nüfusun ihtiyaç duyduğu temel ürün ve hizmetlerin üretilme kapasitesinin mevcudun altına düştüğü dönemler oldu. Ancak genel eğilim hep üretim artışı yönünde olurken, kimi tarihsel dönemeçlerde metaların niceliksel artışı da toplumun niteliğinde ve yapısındaki dönüşümlere bağlı olarak gerçekleşti. İlerleyen bölümlerde bu dönüşüm Afrika özelinde tartışılacak ancak nitelik/nicelik değişimin evrensel bir olgu olduğunu göstermek için Çin örneğine bakacağız.

Çin'de, doğanın insafına bağlı olarak yaşayan ilk insanlar yavaş yavaş kimi temel keşiflerde bulundular: Ateşin insanlarca da yakılabileceği, kimi otların köklerinin ekilerek ihtiyaç duyulan besinlerin yetiştirilebileceği gibi. Bu tür buluşlar, Çin yerlile-

rinin taştan aletler kullanarak basit tarım toplulukları kurmalarına ve yaşamlarını idame ettirmelerini mümkün kılacak üretimi yapmalarına yardımcı oldu. Bütün bu gelişmeler İsa'nın doğuşundan ya da Muhammed'in peygamberliğini ilanından binlerce yıl önce yaşandı. Bu dönemde üretilen mallar kabile içinde yaşayan ya da çalışan tüm topluluk üyeleri arasında hemen hemen eşit paylaşılıyordu. MS 7. yüzyıldaki T'ang Hanedanlığı zamanında Çin, sadece daha fazla ürün yetiştirebileceği ekonomik kapasitesini artırmakla kalmayıp, ipek, porselen, gemi ve bilimsel aletleri içeren büyük bir yelpazede üretime başladı. Kuşkusuz bu durum, üretilen malların niceliğinin artmasıyla birlikte Çin toplumunun niteliksel değişimler yaşaması anlamına gelmekteydi. Sonrasında sadece kendi kendini yöneten birimlerin yerini politik [merkez olarak] eyaletler aldı. Her ailenin ve bireyin yaptığı çiftçilik, inşaatçılık, terzilik işleri, yerini uzmanlaşmaya, işbölümüne bıraktı. Nüfusun büyük bölümü toprağı sürmeye devam ediyordu ancak vasıflı zanaatkârlar ipek ve porselen yaparken, bürokratlar eyaleti yönetmekte, Budist ve Konfüçyüsçü filozoflar ise basit kavrayışın dışında kalan olguları açıklamakta uzmanlaşıyordu.

Uzmanlaşma ve işbölümü daha fazla üretim kadar bölüşümde eşitsizliklere de yol açtı. Çin toplumunun küçük bir bölümü insan emeğinin ürünlerinden aşırı bir pay alıyordu. Üstelik bu grup tarım ya da sanayide çalışarak elde edilen refaha en az katkı koyanlardan oluşuyordu. Bu güce sahip olmaları üretim araçlarının, yani toprağın mülkiyetinde ortaya çıkan muazzam eşitsizlikten kaynaklanmaktaydı. Çok sayıda köylünün korktuğu şey gerçekleşti: aile toprakları küçülürken, bir grup azınlık toprakların büyük bölümüne sahip oldu. Toprak kullanım haklarındaki değişiklikler geniş anlamda gelişmenin hem nedeni hem de sonucuydu. Tam da bu nedenle gelişme, saf ekonomik bir olay olarak görülemez. Hatta aslında insanların

doğal çevreleriyle ilişki kurmak için harcadıkları çabanın sonucu olarak ortaya çıkan toplumsal bir süreç söz konusudur.

Dikkatli bir çalışmayla, toplumun ekonomik altyapısındaki değişimlerle üstyapısındaki değişimler -ki bunlara ideolojik ve toplumsal inançlar dünyası da dahildir- arasındaki karmaşık bağları kavramak mümkün olabilir. Örneğin Asya ve Avrupa'da komünal toplumdan çıkış süreci, feodalizme yabancı kimi davranış kuralları geliştirdi. Zırhlı Avrupa şövalyelerinin tarzları Japon Samurayları ve savaşçılarıyla bir dizi benzerliğe sahipti. Şövalyece diye adlandırılan özellikler geliştirmelerinin sembollerinden biri de üstlerinin önünde başlıklarını çıkarıp başı açık olarak durmalarıdır. Bunlar at sırtında centilmen bir şövalye olmanın kurallarıyken, köylüler tam tersine tevazuu, saygıyı ve itaat etmeyi öğrenmek zorundaydılar. Afrika'da da devletin ve üst sınıfların yükselişiyle gelişen uygulamalar, krallar ve aristokratların ortaya çıkışlarını hazırlayan benzer özelliklerden türemiştir. Bu noktaya ulaşıldıktan sonra ailedeki kaba eşitlik toplumun yeni bir duruma geçmesine elvermiştir.

Doğa bilimlerinde, bilindiği gibi, pek çok durumda nicelik değişimi belli bir süre sonra niteliksel dönüşüme neden olur. En bilinen örnek de suyun 100 dereceye kadar ısındıktan (niceliksel değişim) sonra buharlaşmasıdır (niteliksel dönüşüm). Benzer biçimde, insan toplumlarında da ekonominin genişlemesi kaçınılmaz olarak toplumsal ilişki biçimlerinin değişmesiyle sonuçlanır. 19. yüzyılda bu duruma ilk kez dikkat çeken Karl Marx, Avrupa tarihindeki gelişme aşamalarını tek tek ortaya koymuştu. İlkel avcı kabilelerden sonraki ilk büyük aşama, mülkiyet ortaklığının, birlikte çalışmanın ve malların eşit paylaşımının söz konusu olduğu Komünal toplumdu. İkinci aşamadaki Kölelik, kabiledeki otoriter yapıların gelişmesi ve bazı grupların diğerlerince fiziksel olarak ezilmesiyle ortaya çıkmıştı. Kölelerin bir dizi görevi vardı ancak esas işleri gıda üretimiydi. Bir sonraki aşamada, Feodalizm'de, tarım başlıca geçim kaynağı olmayı

sürdürürken tarım yapmak için ihtiyaç duyulan araziler birkaç kişinin elinde toplanıyor ve üretilen zenginlikten aslan payını onlar alıyordu. Toprakta çalışan işçiler (şimdiki adıyla serfler) artık beylerin özel mülkü sayılmıyorlardı ancak belli bir şato ya da malikânenin toprağına bağımlı kalıyorlardı. Malikâne el değiştirdiğinde serfler orada kalmak ve toprağın sahibi olan bey için üretim yapmaya devam etmek zorundaydılar zira kendileri için de yiyecek üretebilmeleri ancak bu durumda mümkündü. Kölenin çocuğunun da köle olması gibi serfin çocuğu da serf oluyordu. Sonra kapitalizm geldi: En büyük toplumsal zenginliklerin tarımla değil makinelerle, fabrika ve madenlerde üretildiği aşama. Feodalizm dönemindeki gibi kapitalizmin özelliği de zenginliği üreten araçların mülkiyetinin az sayıda elde toplanması ve insan emeğinin ürünlerinin eşitsiz bölüşümüydü. Yönetici azınlık olan burjuvazinin öncelleri, sonradan sanayici ve bankere dönüşecek olan feodal çağın tüccarları ve zanaatkârlarıydı. Bu arada serflere, bağlı bulundukları toprağı terk edebilecekleri ve kapitalist işletmelerde iş arayabilecekleri söylendi. Böylece [mülksüzlerin-ç.n.] emekleri de alınıp satılan bir meta haline geldi.

Bir sonraki aşamada Sosyalizm'in hüküm süreceği öngörülüyordu. Ekonomik eşitlik ilkesinin komünal toplumdaki gibi yeniden tesis edileceği aşamaydı bu. Yaşadığımız yüzyılda bazı ülkelerde sosyalizm aşamasına gerçekten de geçilebildi. Ekonomik açıdan, birbirini takip eden her aşamada gelişmenin kelimenin tam anlamıyla gerçekleştiği, maddi çevrenin denetim altına alınma kapasitesinin artışıyla toplum için daha fazla mal ve hizmet üretiminin mümkün olduğu görülür. Daha fazla mal ve hizmet üretilmesinin nedeni, insanların daha nitelikli ve yaratıcı hale gelmesiydi. İnsanlar yeteneklerini daha fazla geliştirme ve gösterme özgürlüğüne sahip oluyorlardı, ancak kendilerini ahlaki olarak da geliştirip geliştirmedikleri tartışmaya açıktır. Üretimdeki ilerleme, toplumun bazı kesimlerinin diğer-

leri üzerindeki iktidar alanlarını genişletirken farklı topluluklar arasında büyümek ve hayatta kalmak için sürdürülen yarışta kullanılan şiddetin de katlanarak artmasına neden oluyordu. Son dünya savaşında kapitalizme hizmet eden bir askerin on altıncı yüzyılda feodal Japon ordularında yer alan bir askerden ya da Brezilya ormanlarında insan toplumlarının henüz ilk aşamasında avcılık yaparak yaşayabilenlerden kelimenin tam anlamıyla daha az "ilkel" olduğu söylenebilir mi, tartışmalı. Neticede peşi sıra gelen üç çağda da -avcı toplumlar, feodalizm, kapitalizm- yaşam kalitesi yükseldi. İnsan yaşamındaki tehlike ve belirsizlikler azalırken, toplumun üyeleri kaderlerini belirlerken daha fazla seçeneğe sahip oldular. "Gelişme" sözcüğü kullanıldığında tüm bunlar söz konusu olmaktadır.

Bir dizi üretim tarzının ard arda yaşandığı toplumlar, niceliksel değişimlerin tümüyle farklı toplumsal koşulların ortaya çıkmasını nasıl sağladığını görmek için önemli olanaklar sunuyor. En temel özellikleri, geçiş dönemlerinde verili toplumsal ilişkilerin artık ilerlemeyi mümkün kılmadığıdır. Gerçekten de geçiş dönemlerinde eski ilişki biçimleri üretici güçler üzerinde fren etkisi yaratırlar ve sonuçta da bertaraf edilirler. Avrupa'daki kölecilik dönemi örnek olarak ele alınabilir. Her ne kadar savunulamaz olsa da, madenlerin açılması ve tarım arazilerinin işlenmeye başlaması Avrupa'nın birçok bölgesinde, özellikle de Roma İmparatorluğu'nda, kölecilik devrinde mümkün oldu. Ancak sonrasında boşa çıkan köylüler kölelerin varlığı nedeniyle işsiz kalırken umutsuzluğa kapıldılar. Kölelerin herhangi bir nitelik gerektirmeyen işlerde çalıştırılması bir süre sonra teknolojik değişimi durma noktasına getirdi. Dahası, köleler huzursuzdu ve köle isyanlarını bastırmak bir hayli pahalıya mal oluyordu. Mülklerinin tehdit altında olduğunu hisseden senyörler/derebeyleri kölelere talep ettikleri özgürlüklerini veren yasal düzenlemeler yaptılar. Artık özgür serfler haline gelen eski köleler işleyebilecekleri toprağa sahip olmadıkları için sen-

yörlerin arazilerinde çalışarak sömürülmeye devam ettiler. Böylece yeni toplumsal ilişkiler -derebeyleri ve serfler- eski efendi-köle ilişkisinin yerini aldı.

Kimi durumlarda yeni bir üretim tarzına geçiş, dönüşüm ârında şiddet kullanımına neden olabiliyordu. Egemen sınıflar dönüşüm sürecinde tümüyle yok olma tehdidiyle karşı karşıya kaldıklarında şiddet ortaya çıkıyordu. Tüccarlar ve manifaktür üreticilerin gitgide zenginleşerek politik iktidarı ve toplumsal egemenliği ele geçirdiği yüzyıllar boyunca feodal beyler iktidarlarını sürdürmeye devam ettiler. Sınıfların pozisyonları açıkça tanımlanmış olduğunda sınıf bilinci de en üst düzeye varıyordu. Feodal beyler de kapitalistler de tehlikenin farkındaydı. Feodaller makine üretimine dayalı yeni teknolojiye ve emek gücünün satın alınması temelinde örgütlenen üretim sürecine denk düşmeyen toplumsal ilişkileri sürdürmek için mücadele ediyorlardı. Kapitalistler on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllar boyunca eski üretim ilişkilerini ortadan kaldıracak Avrupa devrimlerinin bayraktarlığını yaptılar.

Afrika'daki modern işçi ve köylü sınıflarının durumlarının analizini yaparken, devrim ve sınıf bilinci kavramları mutlaka hatırlanmalı. Tabii Afrika'nın büyük bölümünün tarihine baktığımızda mevcut sınıfların yeterince kristalize olmadıklarını ve devrimci dönüşümlerden çok ağır ağır gerçekleşen değişimlerin söz konusu olduğunu görürüz. Muhtemelen Afrika'nın ilk gelişmeye başladığı döneme ilişkin en temel veri, tüm dünya sathında eşitsiz gelişmenin yaşandığıdır.

Tüm toplumlar gelişme dönemini yaşadı ancak gelişme oranı kıtadan kıtaya değişirken her kıtanın da farklı bölgelerinde yaşayan toplumların doğa üzerinde kurdukları egemenliğin oranı farklı oldu. Afrika'da, Mısırlıların yirmi beş yüzyıl önce yaşadıkları bolluk içinde zenginlik üretmeye devam edebilmelerinin nedeni, bir dizi bilimsel doğa kanununu çözümlemeleri, sulama teknolojilerini geliştirmeleri, tarımsal ürün yetiştirmeleri

ve yeraltı minerallerini çıkarmalarıydı. O dönemde Afrika'nın büyük bölümünde, hatta İngiliz adaları gibi bir dizi yerde avlanırken kullandıkları ok ve yayın yanı sıra ağaç sopalar da insanların hayatta kalmak için ihtiyaç duydukları aletlerdi.

Cevaplanması en zor sorulardan biri, tamamen kendi başlarına bırakıldıklarında farklı toplumların neden farklı düzeylerde geliştikleri sorusudur. Cevabın bir kısmı, insan topluluklarının verimliliğinin bir kısmı içinde yaşadığı doğa şartlarında saklıyken, diğer kısmı ise insan toplumunun "üstyapısında" saklıdır. Yani insanlar bir yandan maddi çevreyle mücadele ederken diğer yandan bir dizi toplumsal ilişki ve iktidar biçimi, davranış kalıpları, inanç sistemleri gibi herhangi iki toplumda aynı olamayacak üstyapı öğelerini inşa ederler. Her üstyapı öğesi maddi altyapı kadar diğer üstyapı öğeleriyle de etkileşim içinde bulunur. Örneğin, politik ve dini kalıplar hem birbirlerini etkilerler hem de iç içe geçmişlerdir. Belli bir ormanın kutsal kabul edilmesine ilişkin dini inanç ekonomik etkinlikleri etkileyen bir üstyapı öğesidir zira toprağı işlemek üzere ormanın yok edilmesi söz konusu olamaz. Sonuçta yapılan analizlerde, insani gelişimin yeni bir evresine geçişte insanların doğayla kurdukları ilişkideki teknolojik kapasiteleri kadar her bir toplumun üstyapısına ait özgüllüklerin gelişme oranı üzerindeki belirgin etkisini de akılda tutmak gerekiyor.

Çin'in hiçbir zaman kapitalist bir dönemi yaşamamış olması pek çok gözlemcinin kafasını karıştırmıştır. İsa'nın doğumundan 1.000 yıl kadar önce Çin gelişmenin feodal evresine girdi. Ülke bir dizi teknolojik gelişme gerçekleştirdi; çok sayıda usta ve zanaatkâra sahipti. Üretim tarzı, zenginliği yaratan esas üretim araçlarının makineler olduğu ve sermaye sahiplerinin de egemen sınıfı oluşturduğu evreye hiç geçemedi. Bu durumun oldukça karmaşık bir açıklaması var; ancak genel olarak feodal Avrupa ile feodal Çin arasındaki farkın esas olarak üstyapıdan kaynaklandığı söylenebilir. İnançlar bütünü, davranış normları,

maddi altyapıdan kaynaklanan sonra dönüp yine aynı maddi altyapıyı belirleyen sosyo-politik kurumlar bu farkın belirleyenleri olarak sayılabilir. Çin'de dini eğitsel ve bürokratik nitelikler çok önemliydi ve iktidar yetkileri kendi feodal mülklerini yöneten senyörlerin değil devlet memurlarının elindeydi. Yanı sıra Çin'deki toprak mülkiyeti paylaşımı Avrupa'ya oranla çok daha eşitlikçiydi ve devlet toprakların büyük bölümünün sahibiydi. Sonuçta Çin'deki toprak sahibi feodal beylerin bürokrat olarak elde ettikleri iktidar gücü mülk sahibi olarak elde edebildiklerinden daha fazlaydı ve onlar da bu gücü verili toplumsal ilişkileri sabit tutmak için kullandılar. Yine de değişimi tümüyle engellemeleri imkânsızdı ama tarihin akışını yavaşlatmayı başardılar. Avrupa'da ise değişimin temel unsurlarını devlet bürokrasisi ile boğmak mümkün olmadı.

Kapitalistlerin Avrupa'da ilk ortaya çıkışıyla birlikte bu sınıfın ihtiyaçlarına uygun bir gelişme yönelimi uygulamaya kondu. Daha önce hiçbir insan toplumunda bir grup insan kendilerini gerçekleşen üretimden maksimum kâr elde etmek için bilinçli bir çabada bulunmamıştı. Kapitalistler hep daha fazla sermaye elde etme hedeflerine ulaşmak için üretimde kullanılacak makineleri geliştirerek kârlılıklarını artırmalarını mümkün kılacak bilimsel araştırmalara daha fazla ilgi göstermeye başladılar. Bugün *batı demokrasisi* diye bilinen tüm uygulamalar kapitalizmin gelişmesinin politika alanındaki sonuçlarıdır. Kapitalistler feodalizmi yıkarken parlamento, anayasa ve basın özgürlüğünde ısrarcı oldular. Bunlar da gelişme olarak değerlendirilebilir. Ancak Avrupa'nın işçi ve köylüleri (hatta tüm dünya ahalisi) kapitalistlerin makinelerin başındaki insan emeğinden elde ettikleri kârlar uğruna devasa bir bedel ödediler. Gelişmenin bu çelişkili yanı, özellikle kapitalistlerin hedeflerine ulaşması için acı çeken ve çekmeye devam edenlerin durduğu yerden daha net görünüyor. Oysa bu acıları çekenler insanlığın çoğunluğu. İlerlemek için kapitalizmi yıkmaları gerekiyor ve tam da

bu nedenle kapitalizm artık insanlığın gelişmesinin önünde engel oluşturuyor. Bir başka deyişle kapitalizme ait toplumsal - sınıflar- ilişkiler miadını doldurdu, tıpkı geçmişte köleci ve feodal ilişkilerin devrini tamamlaması gibi.

Kapitalist sistem bir evresinde küçük bir azınlığın kârlarını artırmaya çalışırken önemli sayıda insanın refahını da artırdı ancak bugün kârlılığı artırma arayışı insanların maddi ve toplumsal ihtiyaçlarını karşılamak üzere geliştirdikleri taleplerle keskin bir çelişki içinde.

Kapitalistler ya da burjuvazi artık bilim ve teknolojinin sınırsız gelişimin öncüsü olma yeteneğine sahip değiller zira tekrarlarsak, bilim ve teknolojik gelişmeler kârlılık güdüsüyle çelişmeye başladı. Kapitalizm, üretim kapasitesini yeterince kullanmama, kalıcı işsizlik oranının düşmemesi, "piyasa" kavramına bağlı periyodik iktisadi krizler (piyasa, insanların metalara olan ihtiyacından çok, ödeme güçleriyle ilgilenir) gibi belli başlı yapısal zaaflarını dönüştürme kapasitesine sahip değil. Kapitalizm kendi akıldışı sonuçlarını da üretti: Korkunç beyaz ırkçılığı, reklamlarla ortaya çıkan muazzam israfı, ABD gibi en gelişmiş kapitalist ülkelerdeki israf ve zenginliğe rağmen ortaya çıkan olağanüstü yoksulluğu. Hepsinin ötesinde kapitalizm Avrupa dışındaki ülkeleri ve kıtaları boyunduruk altına almaya çalışırken kendi politik çelişkilerini de yoğunlaştırdı. Dünyanın her yerindeki işçi ve köylüler bilinçlenirken kendi kaderlerini tayin etmeye karar verdiler. Aynı zamanda gelişme sürecinin ayrılmaz parçası olan bir karardı bu. Gelişmenin tüm evrelerinin geçici ve kısa süreli olduğu, er ya da geç başka bir şeye dönüşmeye mahkûm olduğu yönünde bir genelleme yapılabilir. Dönüşüm fikrini özellikle kapitalizme ilişkilendirerek vurgulamak önemlidir; zira kapitalizm çağı henüz bitmedi ve insanlar çoğunlukla içinden geçtikleri zaman diliminde yaşam biçimlerindeki dönüşümü ve geride neler bıraktıklarını fark etmezler. Gerçekten burjuva yazarları insanları kapitalizmin dimdik ayakta olduğuna

ikna ederek onu meşrulaştırmaya çalışırlar. Sosyalizmin son elli yıldaki ilerleyişine dikkatlice bakıldığında kapitalizmi mazur göstermeye çalışanların aslında hızla vadesi dolan bir toplumsal sistemin sözcüleri olduğu görülür.

Kapitalizmin sosyalizmin yanı sıra hâlâ ayakta olduğu gerçeği üretim tarzlarının birbirinin peşi sıra gelen aşamalardan ibaretmiş gibi algılanmaması gerektiğine ilişkin bir uyarıdır. Eşitsiz gelişme toplumların farklı aşamalardayken ilişkiye geçmelerini güvenceye alır, örneğin biri komünal toplumdayken diğeri kapitalist olabilir.

Farklı türdeki iki toplum uzun ve esaslı bir ilişkiye girdiğinde her ikisinde de gerçekleşen değişimin niteliğini ve oranını belirleyen şey bu ilişkiden ortaya çıkan tümüyle yeni örüntüler olabilir. Bu tür durumlarda genellikle iki özellik gözlemlenir. Birincisi, daha güçsüz olan toplumun (yani ekonomik kapasitesi daha düşük olan) mutlaka olumsuz etkilenmesidir. İki toplum arasındaki fark ne kadar büyükse sonuçlar da o kadar yıkıcı olur. Örneğin, Avrupa kapitalizmi Amerika ve Karayipler'deki yerli avcı topluluklarıyla ilişkiye geçtiğinde yerli toplumların payına tümüyle imha olmak düştü. İkincisi, daha güçsüz olan toplumun ayakta kalması ve sonrasında da bağımsız gelişimini sürdürebilmesi için ancak kendisini egemenliği altına alan ekonomiden daha yüksek bir üretkenlik kapasitesine ulaşması gerekir. Bu ikinci kuralın işlemesine somut örnek olarak Sovyetler Birliği, Çin ve Kore deneyimleri gösterilebilir.

Çin ve Kore, Avrupa ve Japonya kapitalizmleri tarafından sömürgeleştirildiklerinde feodalizm evresinden geçmekteydiler. Rusya hiç resmen sömürgeleştirilmemiş olsa da feodalite döneminde kendi yerel kapitalizmi henüz tam azgelişmişken ileri Batı Avrupa kapitalizmi tarafından boyunduruk altına alındı. Her üç örnekte de sosyalist bir devrim kapitalizmin egemenliğini yıktı ve sosyalist gelişmenin hızlı temposu büyümenin geciktirildiği ve yolundan saptırıldığı bağımlılık döneminin araz-

larını ortadan kaldırabildi. En büyük iki sosyalist ülke olarak kabul edilen Sovyetler Birliği ve Çin, sosyalist gelişmenin yaptırdığı atakla İngiltere ve Fransa gibi yüzyıllardır kapitalist yoldan ilerleyen ülkelerin geçilebileceğini gösterdiler.

1950'lerin sonuna kadar (bu çalışmanın incelediği tarihsel dönemin de sonu) sadece Rusya, Çin, Kore ve Doğu Avrupa ülkeleri, kapitalizm ve emperyalizmle tüm bağlarını koparmışlardı. Emperyalizm, Batı Avrupa'nın kapitalist ülkelerinin, ABD'nin ve Japonya'nın, dünyanın diğer azgelişmiş, bu nedenle de hâkimiyetlerine direnemeyecek ülkeleri üzerinde inşa ettikleri politik, ekonomik, askeri ve kültürel hegemonyadır. Emperyalizm, daha doğrusu genişletilmiş kapitalist sistem yıllardır tüm dünyayı kuşatması altına almış durumda; bazen sömürenler ve sömürülenler, bazen derebeyleri ve tebaası, bazen de politikayı belirleyenler ve onlara bağımlı kalanlar olarak.

Sosyalizm emperyalizmin en zayıf kanadında güçlendi: sömürülen, baskı altına alınan ve bağımlı kılınanlar arasında. Sosyalizm Asya'da ve Doğu Avrupa'da sömürgeleştirilmiş halkların milliyetçi enerjilerini harekete geçirdi. Üretimin hedeflerinin para piyasaları için değil insan ihtiyaçlarını karşılama amacıyla belirlenmesini sağladı. Kapitalizmin kalıcı işsizlik ve periyodik krizler gibi darboğazlarını ortadan kaldırdı. Ama en önemlisi sosyalizm, Batı ya da burjuva demokrasilerinde zımni olarak taahhüt edilen, ekonomik koşullardaki eşitliğin siyaset yaparken eşitlenmek ya da hukuk önünde eşit olabilmek için ön şart olduğu fikrini, gerçek anlamda hayata geçirebildi.

Sosyalizm, komünal toplumun düşük ekonomik verimlilik ve kıtlıklar nedeniyle tarihte kalan ekonomik eşitlik sistemini yeniden gündeme getirdi. Bolluk yaratabilen bir sistem olarak toplumun tüm kesimlerinin ihtiyaçlarını karşılayabilecek eşitlikçi bir bölüşüm ilkesi ortaya koyabildi.

Sosyalizmde ekonomik gelişmenin daha hızlı ve sürekli olmasının en önemli nedenlerinden biri planlı kalkınma uygula-

masıdır. Bu bölüme kadar anlattığımız diğer tüm tarihsel süreçler kendiliğinden ilerleyen plansız gelişmeyi ifade ediyordu. Tarihin belirli bir aşamasında insanların taş baltaları bırakıp demir araçlar kullanmasını planlayan kimse olmamıştı. Daha yakın tarihlere geldiğimizde, tek tek kapitalist firmalar kendi genişlemelerini planlarlar ama bir sistem olarak kapitalizmde tüm toplumun ve ekonominin birbiriyle iç içe geçmiş makine dişlileri gibi planlamaya dayalı bir uyumu söz konusu değildir.

Kapitalist devletin kapitalist gelişmeyi yönetmek için müdahalede bulunması ise kısmi ve devamlılığı olmayan bir uygulamadır. Sosyalist devletin temel işlevi ekonomiyi emekçi sınıflar adına denetim altında tutmasıdır. İşçiler ve köylüler dünya tarihinde insanların gelişiminde en dinamik gücü oluşturmuşlardır.

Karmaşık bir problem olarak toplumsal gelişmeyi böyle kısa bir girişle toparlarken burjuva akademisyenlerin konuya ilişkin açıklamalarının yetersizliğini de göz önünde bulundurmak gerekiyor. Olguları kendi iç bütünlükleri içinde nadiren ele alırken genellikle sadece "ekonomik gelişmeye" yoğunlaşıyorlardı. Ortalama bir burjuva ekonomistinin tanımıyla gelişme, "üretim faktörlerinin" -toprak, nüfus, sermaye, teknoloji, uzmanlaşma ve büyük ölçekli üretim- bir araya gelmesinden ibaret hale geliyor. Bu üretim faktörleri, buraya kadar yaptığımız analizlerde de belirtildiği gibi, birbiriyle bağlantılı; ancak burjuva akademisyenlerce listeyle ilişkilendirmeyen, hiç bahsedilmeyen kimi faktörler çok daha önemlidir: Sosyalizmin öncesindeki tüm gelişmeyi mümkün kılan çoğunluğun sömürüsü; üretime ve/veya sınıflara bağlı toplumsal ilişkiler; her bir tarihsel çağda üretim faktörleri ve ilişkilerinin bir araya gelişiyle ortaya başka bir sistem ya da üretim tarzının çıkması; kapitalizmin mantıki bir sonucu olarak emperyalizm.

Buna karşılık, sosyalist ve devrimci ilkler temelinde ortaya çıkan analizler, tartışmaya ilk elde, sınıf, emperyalizm, sosya-

lizm kavramları kadar işçilerin ve diğer ezilen halkların sahip oldukları rollerle de başlamaktadır. Her yeni kavram kendi içinde kimi sorunlar taşır ve belli bir terminolojiyi hakim kılmak soruları doğru cevaplayacağımız anlamına gelmez. Kuşkusuz, azgelişmişliği tanımlamak ya da azgelişmişlikten kurtulma stratejileri geliştirmek için en azından kalkınmanın insani, tarihsel ve toplumsal boyutlarını bilmek gerekiyor.

Azgelişmişlik Nedir?

Gelişmeyi tartışınca azgelişmişlik kavramını anlamak daha kolay oluyor. Açıktır ki azgelişmişlik hiçbir gelişmenin olmaması anlamına gelmiyor. Bütün toplumla bir şekilde şu veya bu boyutta bir gelişme yaşarlar. Azgelişmişlik kavramı ise gelişmenin farklı düzeylerini karşılaştırmak için kullanılır. İnsanlar eşitsiz toplumsal gelişme içindedir ve tümüyle ekonomik bir perspektiften bakınca insan topluluklarının daha çok üretip zenginleştikçe daha fazla ilerlediği gerçeği ortaya çıkar.

Bir grup diğerlerinden daha fazla zenginleşince bu farkın nedenlerini ortaya çıkarmak gerekir. İngiltere on sekizinci yüzyılda tüm Avrupa'nın önderi konumuna geldiğinde ünlü İngiliz ekonomisti Adam Smith, "Ulusların Zenginliği"nin gerisine bakmak zorunda kalır. Aynı dönemde çok sayıda Rus kendi ülkelerinin on sekizinci ve sonrasında on dokuzuncu yüzyıl boyunca İngiltere, Fransa ve Almaya ile karşılaştırıldığında niye daha "geride kaldığı" gerçeğine kafa yormaktaydı. Bugün temel tartışma konumuz Avrupa ve Kuzey Amerika ile Afrika, Asya ve Latin Amerika arasındaki refah farkı. Birincilerle karşılaştırıldığında ikinci grubun geri kaldığı ya da azgelişmiş olduğu söylenebilir. Bu nedenle azgelişmişliğin her zaman için karşılaştırmalı bir analiz kavramı olduğunu söylemek mümkün. Bir ülkenin iki farklı zaman dilimindeki ekonomik koşullarını karşılaştırarak gelişmişlik düzeyine bakabiliriz ve daha önemlisi aynı

zaman diliminde iki farklı ülkenin ekonomilerini de birbiriyle karşılaştırabiliriz.

İkinci olarak modern çağdaki azgelişmişliğe içkin en önemli özelliği ifade eden sömürü ilişkisidir, yani bir ülkenin bir diğeri tarafından sömürülmesidir. Yeryüzünde "azgelişmiş" diye tanımlanan tüm ülkeler diğerleri tarafından sömürülmektedir ve bugünkü dünyanın ilgilendiği türden azgelişmişlik, kapitalist, emperyalist ve kolonyalist sömürünün sonucudur. Afrika ve Asya toplumları kapitalist güçlerce doğrudan ya da dolaylı olarak teslim alınmadan önce bağımsız gelişmelerini sürdürmekteydiler. Sonrasında artan sömürüyü artı değerin ihracı takip ederken doğal kaynaklarından ve ülke içindeki işgücünden faydalanma hakkından mahrum edildiler. Bu süreç güncel anlamda azgelişmişliğin ayrılmaz parçası haline geldi.

Dünyanın kimi yerlerinde "azgelişmiş" kavramının "gelişmekte olan" kavramıyla ikame edilmesi düşünüldü. Bu fikrin arkasındaki en önemli neden "azgelişmiş" kavramının hissettirdiği olumsuzluk tınısını bertaraf etmekti. Zira azgelişmişlik kelime anlamıyla zihinsel, fiziksel ve ahlaki azgelişmişliği de çağrıştırıyordu. Gerçekten de "azgelişmişlik" ülkelerin ekonomilerini karşılaştırmaktan öte bir şeyse dünyanın en azgelişmiş ülkesi ABD'dir: Yaşanan ağır dış baskının ötesinde ülke ise içinde sömürü, zulüm ve bozulan toplumsal psikoloji sarmalı süregidiyor. Kuşkusuz ekonomik kriterlerle konuşulduğunda "azgelişmiş" kavramını kullanmak "gelişmekte olan"dan daha anlamlı zira ikincisi Afrika, Asya ve Latin Amerika'nın tüm ülkelerinin dünyanın sanayileşmiş ülkelerine oranla yaşadıkları ekonomik geriliği aştıkları ve kendilerini sömürüden kurtardıkları izlenimi yaratmaktadır. Tabii ki bu bir gerçekliği ifade etmiyor. Afrika'daki ve başka yerlerdeki bir dizi azgelişmiş ülke dünyanın büyük güçlerine oranla daha da geriliyor, metropol ülkelerin uyguladığı sömürü farklı biçimler alarak yoğunlaşıyor.

Ekonomik karşılaştırmalar istatistiki tablolara bakarak ya da çeşitli araştırmaların verilerindeki mal ve hizmet üretimi göstergelerine bakarak yapılabilir. Profesyonel ekonomistler milli gelir ve kişi başına düşen milli gelir kavramlarıyla konuşur. Bu ibareler uzun süredir halkın konuştuğu dilin bir parçası oldu, özellikle gazetelerde kullanılırken detaylı bir tanım yapılması söz konusu değil. İlk elde milli gelirin bir ülkede üretilen toplam zenginliği, kişi başına düşen milli gelirin ise elde edilen milli gelir rakamının ülkede yerleşik kişi sayısına bölünmesi ile elde edilen "ortalama" geliri ifade ettiğini söylemek yeterli. Ancak elde dilen refah düzeyleri arasında uçurumların söz konusu olduğu koşullarda "ortalama" ile alınan sonuç yanıltıcı olabilir. Genç bir Ugandalının kişi başına düşen milli gelir rakamının yoksul köylü babasının kazandığıyla Uganda'nın en büyük sermayedarı Madhvani'nin kazandığı arasındaki muazzam farkı nasıl kamufle ettiğini söylemesi, sayıları ete kemiğe büründürüyor. Gelişme sorununu mevcut azgelişmişlik düzeyinden ayrı ele alabilmenin en önemli adımı milli gelir rakamları arkasında kamufle olan toprağın nasıl paylaşıldığına, mülkiyetin ve gelirin kimlerin elinde toplandığına ilişkin devasa eşitsizlik verilerini göz ardı etmektir. Tarihin bir evresinde ilerleme ayrıcalıklı kesimleri dizginleme pahasına gerçekleştirildi. Bugün ise gelişme için gerçekleşecek ilerleme mevcut imtiyaz sahibi kesimlerin tasfiye edilerek yerlerini imtiyazsız muadillerine bırakması anlamına geliyor. Yine de kişi başına milli gelir iki ülkeyi karşılaştırmak için kullanışlı bir istatistikî veridir. Gelişmiş ülkelerin hepsi bağımsızlığını yeni kazanan Afrika ülkelerini defalarca katlayan kişi başına milli gelir rakamlarına sahiptir.

Aşağıdaki tablo, kişi başına milli gelir hesabıyla Afrika ve belli ülkeler arasındaki uçurumu çok net göstermektedir. Bu uçurum bazı ülkelere "gelişmiş" bazılarına "azgelişmiş" demeyi mümkün kılıyor (veriler aksi belirtilemediği sürece Birleşmiş Milletler'in 1968 tarihli istatistiklerinden alınmıştır).

Tabloda görünen sadece uçurumun büyüklüğü değil aynı zamanda da giderek derinleşmesidir. Pek çok insan, gelişmiş ülkelerin oldukça hızlı bir biçimde zenginleşirken azgelişmiş ülkelerin büyük bölümünün durgunluk belirtileri ya da düşük büyüme oranları gösterdiğini fark etmeye başladı. Her ülke için ekonominin büyüme oranını temsil eden bir değer hesaplanabilir. En yüksek büyüme oranı sosyalist ülkelerde; ardından büyük kapitalist ülkeler geliyor, onları da sömürgeler ve eski sömürgeler bir hayli geriden takip ediyor. Azgelişmiş ülkelerin uluslararası ticarette kontrol ettikleri oran düşüyor. Bu oran 1938'de yüzde otuz civarındayken 1960'larda yüzde yirminin altına düştü. Uluslararası ticaret önemi bir gösterge; zira üretilen mal miktarını hem de yerelde üretilmeyen mallara ulaşım olanaklarını yansıtıyor.

Ülkeler	**Kişi Başına Gelir** (ABD Doları)
Kanada	2247
ABD	3578
Fransa	1738 (1967 yılı)
İngiltere	1560 (1967 yılı)
AFRİKA (tümü)	140 (1965 yılı)
Kongo	52
Gana	198
Kenya	107
Malavi	52
Fas	185
Güney Afrika	543
Tanzanya	62
Birleşik Arap Cumhuriyeti*	156
Zambiya	225

* Mısır ve Suriye'nin 1958'de kurduğu birlik. 1961'e kadar sürdü. Ancak Mısır 1971'e kadar bu ismi kullandı - ç.n.

Gelişmiş ekonomiler azgelişmişlerin tersine ortak belirgin özelliklere sahiptir. Bütün gelişmiş ülkeler sanayileşmiştir. Yani, çalışan nüfusun büyük bölümü tarımda değil sanayide istihdam edilmektedir ve zenginliklerinin kaynağın madenler, fabrikalar ve diğer endüstri kollarıdır. İlerlemiş teknolojileri ve sahip oldukları beceriler kişi başına düşen emek üretkenliğini yükseltiyor. Bunlar bilinenler; en çarpıcı olan ise gelişmiş ülkelerin dünyanın geri kalan kesiminden çok daha ilerlemiş bir tarım sektörüne sahip olmaları. Tarımları çoktan endüstrileşen bu ülkelerde tarımın [endüstriye oranla] üretimdeki payının azalmasına rağmen ortaya çıkan tarımsal ürün miktarı hep artıyor. Afrika, Asya ve Latin Amerika ülkeleri tarım toplumları olarak adlandırılıyor çünkü sanayileri ya çok sınırlı ya da hiç yok ve gelirleri tümüyle tarımdan; buna rağmen bilimsel tarım teknikleri kullanmadıkları için elde ettikleri mahsul miktarı gelişmiş ülkelerin elde ettiği miktarın çok çok altında. En büyük azgelişmiş ülkelerin birçoğunda 1966 ve sonrasında elde edilen tarımsal mahsul miktarlarında azalma ya da durgunluk yaşandı. Afrika'da son yıllarda kişi başına elde edilen ürün miktarı sürekli azalıyor. Gelişmiş ülkelerin ekonomileri dünyanın geri kalanına nazaran daha güçlü endüstriyel ve tarımsal yapılara sahip oldukları için yoksul ülkelerden çok daha fazla -hem ihtiyaç hem de lüks kategorisinde- mal üretebiliyorlar. Hububat, süt, çelik, elektrik, kâğıt ve bir dizi başka malın üretim miktarlarını içeren bir istatistiki tablo yapabilir ve her yurttaşın ortalama ne kadar ticari mala ulaşabildiğini de gösterebiliriz. Çıkan rakamlar yine dünyanın birkaç ayrıcalıklı ülkesinin lehine olacaktır.

Bir ülkede kullanılan çelik miktarı endüstrileşme oranını tespit için muazzam bir göstergedir. Bir uçta kişi başına çelik tüketiminde 685 kilo ile ABD, 623 kilo ile İsveç ve 437 kilo ile Doğu Almanya var. Diğer uçtakilerde ise kişi başına tüketim Zambiya'da 10, Doğu Afrika'da 8, Etiyopya'da 2 kilo. Aynı türden hesaplama şeker tüketimi için yapıldığında Avustralya 57

kilo ile listenin en başında; Kuzey Amerika ile Rusya da ortalama 45-50 kilo ile onu takip ediyorlar. Afrika ise listede kişi başına yıllık ortalama 10 kilo şeker tüketimi ile yıllık ortalaması 7 kilo olan Asya'nın hemen üzerinde bulunuyor.

Temel gıda ihtiyacına ilişkin istatistikler ise çok daha can sıkıcı sonuçlar vermekte. Her insanın günde ihtiyaç duyduğu kalori ile hesaplanan gıda miktarı söz konusudur. İdeal miktar günde 3000 kaloridir ancak pek çok Afrika ülkesinde bu rakamın yanına bile yaklaşılmaz. Cezayirliler günde ortalama 1870 kalori alırken, Afrika bağlamında iyi durumda görünen Fildişi Sahili'nin ulusal ortalaması 2290 kalori. Dahası, gıdanın içerdiği protein miktarı da hesaplanmalı ancak Afrika'nın büyük bölümünde -gerekli kalorinin ancak çok çok az protein içeren nişastalı gıdalardan alınabildiği anlamına gelen- "protein kıtlığı" yaşanmakta. Gelişmiş kapitalist ve sosyalist ülkelerde yaşayanlar azgelişmiş ülkelerdekilerin iki katı protein tüketiyor. Bu tür tüketim farkları kimlerin gelişmiş, kimlerin azgelişmiş olduğunu ortaya koyuyor.

Bir ülkede sağlanan sosyal hizmetler de insanların refahını ve mutluluğunu belirleyen maddi üretime eşdeğer oranda önemlidir. Devletin okul ve hastane açmakla yükümlü olduğu evrensel bir kabuldür ancak kamu ya da özel sektör eliyle sağlanan bu hizmetlerin sayısı nüfusa oranla belirlenir. Bir ülkede temel gıda maddelerine ve sosyal hizmetlere erişim oranı dolaylı olarak yaşam süresine, çocuk ölümlerinin sıklığına, yetersiz beslenme rakamlarına, aşılama ve kamu sağlığı hizmetleriyle engellenebilecek hastalıkların ortaya çıkmasına ve okuma yazma bilmeyenlerin oranına bakarak da belirlenebilir. Tüm bu hususlarda gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler arasında yapılan kıyaslama devasa ve ürkütücü farklar ortaya koyar. Kamerun'da doğan her bin çocuktan 100'ü ilk doğum gününü göremiyor; keza Sierra Leone'nin kırsal kesiminde doğan her bin Afrikalı çocuktan 160'ı bir yaşına gelmeden ölüyor. Bu konudaki rakamlar İn-

giltere ve Hollanda için 12 ve 18. Dahası, çok sayıda Afrikalı çocuk beş yaşına gelmeden hayatını kaybediyor. Temel neden doktor yetersizliği. İtalya'da her 580 kişiye, Çekoslovakya'da 510 vatandaşa bir doktor düşüyor. Nijerya'da bir doktor 56.140 kişiden sorumlu, Tunus'ta 8.320 kişiden, Çad'da ise 73.460 kişiden.

Endüstriyel bir ekonominin işlemesi için çok sayıda nitelikli insana ihtiyaç var. Afrika ülkeleri ise yüksek nitelikli personel açısından acınacak durumda. Mevcut doktor rakamı tam da bunu gösteriyor. Aynı sorun mühendisler, teknisyenler, tarım uzmanları, hatta kimi bölgelerde avukatlar ve bürokratlar için de geçerli. Orta derece vasıf gerektiren kaynakçılık gibi mesleklerde bile eksiklik söz konusu. Daha da kötüsü hâlihazırda Afrika, Asya, Latin Amerika'dan Batı Avrupa'ya gerçekleşen beyin göçü. Sonuçta profesyoneller, teknisyenler, üst düzey yöneticiler ve vasıflı işçiler göç ediyorlar. Azgelişmiş ülkelerdeki az sayıdaki vasıflı insan da gelişmiş dünyanın sağladığı daha fazla maaş ve imkânın cazibesine kapılıyor.

Uluslararası ekonominin bugünkü asimetrik doğası azgelişmiş ülkelerin fantastik maliyetlere katlanarak yabancı uzmanlar istihdam etmeye başlamasına neden oluyor.

Buraya kadar sunulan bütün veriler "niceliksel" olarak tanımlandı. Değişik ekonomilerde üretilen mal ve hizmetlerin miktarı bize ölçütleri veriyor. Ayrıca bir ekonomiyi bütünleştiren yöntemlere ilişkin belli nitelik değerlendirmeleri yapmak da gerekiyor. Ekonomik gelişme için sadece daha fazla mal ve hizmet üretmek yeterli değildir. Bir ülkede ekonominin gelecekte kendiliğinden büyümesine kaldıraç oluşturabilecek mal ve hizmetler daha fazla üretilmelidir. Örneğin, gıda sektörünün gelişmesi işçilerin daha sağlıklı olmasını, bir bütün halinde tarımda verimliliğinin artması ise tarımdan elde edilen kârların (ya da tasarrufların) endüstrileşmeyi teşvik etmesini sağlar. Çelik sanayi, elektrik üretimi gibi ağır sanayiler mevcutsa başka

sanayi kolları ve tarım için makine üretimini mümkün olabilir. Ağır sanayinin yokluğu, yetersiz gıda üretimi, geleneksel tarım yöntemleri azgelişmiş ülkelerin karakteristiğidir.

Azgelişmiş ekonomilerin en tipik özellikleri, büyümeyi ve üretimdeki artışı yeni bir düzeye sıçratacak sektörlere yoğunlaşmamaları (yoğunlaşmalarına izin verilmemesi), sektörler arasındaki bağın çok sınırlı olması ve böylece tarım ile endüstrinin birbirlerini karşılıklı olarak beslemelerinin mümkün olmamasıdır.

Şu veya bu şekilde yapılabilen tasarruflar da yeniden üretim sürecine dâhil edileceğine ya yurtdışına ya da savurganca tüketime aktarılıyor. Ülke içinde kalan milli gelirin büyük bölümü zenginliklerin üretim sürecinde bizzat yer almayıp yardımcı hizmetlerde memur, tüccar, asker ve gösteri dünyası çalışanı olarak yer alan kişilerin maaş ödemelerine gitmektedir. Daha da kötüsü, bu işlerde istihdam edilenlerin sayısı işin verimli sonuçlanması için gerekenden çok daha fazla; üstelik kazandıklarını da yeniden tarıma ya da sanayiye de aktarmıyorlar. İşçi ve köylülerin ürettiği değerleri otomobil, viski ve parfüme harcayıp çar çur ediyorlar.

Komik olan ise bir dizi azgelişmiş ülkenin "en temel" endüstrisi olarak bürokrasinin kayıtlara geçmesidir. Dahomey'in* yurtiçi gelirlerinin yüzde 60'ının memurların ve hükümet görevlilerinin maaşlarına gittiği dönem çok da eskide kalmadı. Seçilmiş politikacılara verilen maaş aynı konumdaki Britanya Parlamentosu üyelerininkinden daha yüksek; üstelik bu azgelişmiş Afrika ülkelerindeki parlamenter sayısı da yine İngiltere'ye oranla bir hayli fazla. Gabon'da her altı bin yurttaşa bir milletvekili düşerken, Fransız parlamentosunda her yüz bin Fransız'a bir milletvekili düşüyor. Rakamlarla verilecek bir dizi örnek azgelişmiş ekonomilerin ortak özelliğinin, yerelde üretilen zengin-

* Bir Batı Afrika ülkesi olan Benin'in eski adı - ç.n.

liklerin adil paylaşılmaması ve ayrıcalıklı bir azınlığın ceplerini doldurması olduğunu gösterecektir.

Afrika'daki ayrıcalıklı kesimler kendilerini daima devletin ayakta kalmasını sağlayan vergileri ödediklerini söyleyerek savunurlar. Görünürde bu iddia mantıklı gelebilir ancak yakından bakıldığında iddianın saçmalığı ve bir ekonominin nasıl işlediğinin hiç ama hiç anlaşılmadığı ortaya çıkar. Vergiler ulusal zenginlikleri ya da kalkınmayı üretmez. Zenginlikler doğadan elde edilir: Toprağın işlenmesi, madenlerin çıkarılması, ağaçların kesilmesi, hammaddelerin insanların tüketimine uygun mamuller haline getirilmesi. Tüm bunlar nüfusun büyük bölümünü oluşturan işçiler ve köylüler tarafından yapılır.

Emekçi nüfus çalışmasaydı vergilendirilecek gelir de olmazdı.

Memurlara profesyonel yöneticilere, tüccarlara verilen gelir halkın ürettiği zenginliklerden karşılanır. Zenginliklerin paylaşılmasındaki adaletsizliklerin ötesinde bir ülkeyi kalkındıranın "vergi verenlerin" parası olduğunu fikrini dikkate almamak gerekir. Gelişme hedefini sürdürmek için önce üreticilere bakmak ve buradan yola çıkarak emeklerinin ürünlerinin ülkeye daha fazla refah ve bağımsızlık kazandırabilecek şekilde kullanılıp kullanılmadığını görmek gerekir.

İnsan emeğinin doğa üzerinden yarattığı değerler düşünülürse aslında çok az sayıda azgelişmiş ülkenin yaşamlarını kolaylaştıracak doğal kaynaklar bakımından yoksunluk çektiği derhal fark edilir. Çoğu zaman ise sınırdaş birkaç ülkenin ortaklaşa çıkarlarını korumak için birlikte davranarak doğal kaynaklardan yarar sağlamalarının mümkün olduğunu görürüz. Aslında azgelişmiş ülkelerin hem en büyük doğal kaynaklara sahip olduğunu hem de yurttaşlarına en az mal ve hizmet sunan ve bu kaynaklardan yararlanmalarını sağlayan ülkeler olduklarını söylemek mümkün.

Birleşmiş Milletler'in, *Afrika'nın Ekonomik Koşullarıyla İlgili Araştırma*'sı, kıtanın 1964'e kadarki doğal kaynakları hakkında yeterli veriyi sunmaktadır:

> Afrika ihtiyaç duyulan maden ve temel enerji kaynaklarına sahiptir. Dünya nüfusunun yüzde 9'unu barındırmasına karşılık dünya maden üretimin yaklaşık yüzde 28'ini ve ham petrol üretiminin yüzde 6'sını gerçekleştirmektedir. Son yıllarda ham petrol üretimindeki payı artıyor. On altı önemli metalik ve metalik olmayan madenden on tanesinde Afrika'nın dünya üretimindeki payı yüzde 22 ile yüzde 95 arasında değişiyor.

Gerçekte kıtanın potansiyeli yeni maden yataklarının keşfiyle her geçen gün artış göstermektedir. Tarımda ise Afrika toprakları, tropikal orman resimlerinin düşündürdüğü kadar zengin değildir ancak iklim avantajıyla yapılabilen düzenli sulama, kıtanın büyük bölümünde yıl boyunca mahsul elde edilmesini olanaklı kılmaktadır.

Durum şudur: Afrika henüz doğal zenginliklerinden yeterince yararlanamıyor ve üretilen zenginlikler de Afrika içinde değerlendirilerek Afrikalıların yararına kullanılmıyor. Zambiya ve Kongo'da üretilen devasa miktarlardaki bakırdan Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya yararlanıyor. Afrika'da üretilip Afrika'da kalan mal ve hizmetler de yine Afrikalı olmayanların ellerine bırakılıyor. Böylece Güney Afrika Afrika'nın en yüksek kişi başına milli gelirine sahip olmakla övünürken, başka göstergelere de bakmak gerekiyor. Apertheid rejimine göre beyazlar içinde her bin yeni doğandan sadece yirmi dördü ölürken, Afrikalılar arasında her bin yeni doğandan yüz yirmi sekizinin ölüyor olması sevindiricidir. Afrika'daki mevcut ekonomik koşulları anlamak için Afrika'nın doğal potansiyelinden niye bu kadar az yararlandığının ve mevcut zenginliklerinin niye büyük çoğunluğu kıta dışında yaşayan Afrikalı olmayanlara gittiğinin cevabını bilmek gerekiyor.

Bir azgelişmişlik paradoksu söz konusu. Dünyanın doğal zenginliklere sahip büyük bölümü aslında yoksulluk içinde ya-

şıyor. Verimli toprakları ve toprakaltı zenginlikleri olmayan kısımları ise en yüksek yaşam standartlarına sahip. Dünyanın gelişmiş kesimlerindeki kapitalistler bu paradoksu açıklamaya çalıştıklarında durumu bir tür "Tanrı'nın eseri" olarak tanımlıyorlar. Bir burjuva ekonomisti gelişme hakkındaki bir kitapta bugünün dünyasındaki istatistiklerin gösterdiği farkın geçmişe oranla çok daha büyük olduğunu kabul ediyor. Kendi ifadesiyle, son 150 yıl içinde gelişmiş ülkeler ile azgelişmiş ülkeler arasındaki fark 15 ila 20 kat artmış. Kuşkusuz bahsi geçen burjuva ekonomistinin ne tarihsel bir açıklama ne de kapitalist parazitlerin git gide semirmesini sağlayan sömürüsü ve sömürgelerin yoksullaşması üzerine bir değerlendirmesi mevcut. Tersine İncil'den alıntılarla açıklama yapmaya çalışıyor:

> Zira varlıklı herkese [daha da fazlası] verilsin ve onlar bolluk içinde yaşasın; fakat varlıklı olmayan birinin sahip olduğu şeyler bile onun elinden alınsın. (St. Matthew, xxv, 29)

"Varlıklı olmayanların" hikâyesi çağımızdaki azgelişmiş ülkelerin hikâyesidir.

Sanırım bu laflara ancak "Amin" denilebilir.

Azgelişmişliğin Tanrı'nın takdiri olduğuna ilişkin bu yorum Avrupa akademisyenlerinin ırkçılığını göstermesi açısından önemli. [Burjuva ekonomisti] ırkçı önyargılarını açıktan ortaya koyanlarla ya da kendi ülkelerinin daha gelişmiş olmasını insanlarının doğuştan üstünlüğüne ve Afrika'nın ekonomik geriliğinin sorumluluğunu da siyah Afrika ırkının geriliğine bağlayanlarla aynı çizgide duruyor. Daha sorunlu olan ise Afrika'nın ve dünyanın diğer sömürgeleştirilmiş ülke halklarının, yaşadıkları kültürel ve psikolojik krizler yüzünden, Avrupa kökenli bu tür açıklamaları kısmen de olsa kabullenmiş olmaları. Yani Afrikalıların kendi başlarına doğal çevreyi geliştirip dönüştürebilme kapasitesine sahip olduklarının şüpheli olduğu düşünülüyor. Afrikalılar böylesi kaygılarla Afrika'nın kendi çabalarıyla kendi kaynaklarını geliştirebileceğini söyleyen öz evlatlarına

şüpheyle bakıyor. Geri kalmışlığın ne zaman başladığını netleştirirsek, derinden süzülen ırkçı kaygıları ya da takdiri ilahi olduğuna ilişkin yanılgıları ortadan kaldırarak küçük bir adım atabiliriz.

Kapitalist ülkelerdeki "uzmanlar" ırkçı açıklamalar yapmadıklarında da azgelişmişliğin nedeni olarak aslında azgelişmişliğin sonucunda ortaya çıkan olguları göstermekten imtina etmezler. Örneğin, Afrika'nın geri kalmışlık durumunu gelişmeyi sağlayacak nitelikli elemanlara sahip olmamasıyla açıklarlar. Yeterli mühendisleri olmadığı için Afrika'da daha fazla yol, köprü ya da hidroelektrik santralı yapılamadığı doğru. Ancak azgelişmişliğin nedeni bu değil. Sadece sebep ve sonuçların bir araya gelerek birbirlerini etkilemesi söz konusudur. İşin doğrusu, herhangi bir Afrika ülkesinin ekonomik geriliğinin temelindeki nedenler o ülkenin içinde aranmamalı. Ülke içinde ancak azgelişmişliğin semptomlarını ve yoksulluğu yaratan ikinci dereceden faktörleri bulabiliriz.

Azgelişmişliğin nedenlerine ilişkin yapılan yanlış yorumlar genellikle ya önyargılı yaklaşımlardan ya da azgelişmiş bir ekonomiye içerden bakarak cevap bulunabileceğine ilişkin boş inançlardan kaynaklanır. Doğru analiz ise Afrika ile gelişmiş ülkeler arasındaki ilişkilerde ve bu ilişkilerdeki sömürüde bulunabilir.

İnsanlar yaşamlarını sürdürmek için her zaman doğal çevrelerini sömürdüler. Tarihin belli bir âlında insanın insanı sömürmesi ortaya çıktı ve böylece az sayıda insan diğerlerinin emeği üzerinden daha zengin ve iyi yaşamaya başladı. Bir evrede ise ulus adını alan insan topluluklarından bazıları bir başka ulusun doğal kaynaklarını ve insanlarının emeğini sömürmeye başladı. Azgelişmişliğin konusu olan ülkeler arasındaki ekonomik karşılaştırma sömürünün en son gelişen ve en çok kâr sağlayan türüdür. Bir ulusun diğerini sömürmesi gibi. Bir ulusun diğerini sömürmesi ile Afrika'nın dış ilişkileriyle bağlantılı or-

tak özellik, sömürünün ticaret aracılığıyla gerçekleşmesidir. Ticaretin kuralları ülkelerden biri tarafından belirlendiğinde tümüyle o ülkeye avantaj sağlayacak biçimde düzenlenir ve bu ticaret karşı tarafa genellikle zarar verir. Somutlarsak, birileri Afrika'dan tarım ürünü ihraç edebilir ve Avrupa, Kuzey Amerika ya da Japonya'dan da Afrika'ya endüstriyel ürünler ithal edebilir. Büyük ülkeler tarım ürünlerinin fiyatlarını belirler ve bu fiyatları da sık sık indirime tabi tutarlar. Endüstriyel ürünlerin fiyatlarının yanı sıra kendi gemilerinde taşıdıkları bu malların navlun oranları da yine bu ülkelerce belirlenir. Fiyatlandırma söz konusu olduğunda Afrika madenleri de tarım ürünleriyle aynı kategoride değerlendirilir. Afrika ve ticaret ortakları arasındaki ithalat- ihracat ilişkisi eşitsiz değişim ve sömürü üzerine kurulmuştur.

Tek başına ticaretten daha önemli olan şey bir ülkedeki üretim araçlarının mülkiyetinin bir başka ülkenin vatandaşlarına ait olmasıdır. Avrupa ülkeleri vatandaşlarının Afrika topraklarının ve madenlerinin sahibi olması Afrika kıtasını talan etmenin en doğrudan yoludur. Sömürgecilik döneminde mülkiyet hepten sömürgecilere aitti ve askeri egemenlikle korunuyordu. Bugün çoğu Afrika ülkesinde, orduları ve bayrakları kovulmuş olsa da, yabancı mülkiyeti sürüyor. Yabacılar toprağın, madenlerin, fabrikaların, bankaların, sigorta şirketlerinin, nakliye araçlarının, gazetelerin, elektrik santrallerinin sahibi oldukları sürece Afrika'nın zenginlikleri kıta dışına akacaktır. Bir başka deyişle, doğrudan politik denetim olmadığında yabancı yatırımlar doğal kaynakların ve Afrikalıların emeğinin ürettiği ekonomik değerlerin kıtadan çıkarılmasını garanti altına alır.

Yabancı yatırımlar genellikle Afrika devletlerine verilen kredilerdir. Doğal olarak bu kredilerin geri ödenmesi gerekir. 1960'larda azgelişmiş ülkelerin resmi kredilerindeki geri ödeme oranı (amortisman) yılda 400 milyon dolardan 700 milyon dolara çıkarken düzenli olarak artmaya da devam etti. Bunların dı-

şında, krediler için ödenen faizler ve doğrudan yatırımların kârları da transfer ediliyordu. Bu iki kaynak hesaplandığında 1965 yılında azgelişmiş ülkelerden 500 milyon doların dışarı aktığı görülüyor. Tüm bu olan bitenlere ilişkin veriler nadiren bir araya gelir. Kârlara el koyanların işleri sesiz götürmek istemelerinin nedeni ortada; bu nedenle yukarıda verilen rakamlar az da olsa yanılma payı içerebilir. Amaç, bu verilerle, Afrika'da üretilen zenginliğin ne kadarının burada yatırım yaparak üretim araçlarının ve Afrika'nın zenginliklerinin büyük bölümüne sahip olanlarca hortumlandığına ilişkin fikir vermek. Son dönemlerde yatırımların biçimleri incelikli ve tehlikeli bir hal aldı. Kimi zaman yardım adı altında gelen yatırımlar, kimi zaman da yerel Afrika şirketlerinin yönetiminin uluslararası kapitalist uzmanlara devredilmesi söz konusu.

Afrika esas olarak Batı Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya ile ticaret yapıyor. Afrika ayrıca sosyalist ülkelerle de ilişki kurarak ticaret yelpazesini genişletiyor; bu ticaret de Afrika ekonomisi açısından dezavantajlı olursa gelişmiş sosyalist ülkelerin de Afrika'yı sömürenler arasına katılacağını söyleyebiliriz. Kuşkusuz bu noktada kapitalist ülkelerle sosyalist ülkeler arasındaki farkın altını çizmek çok önemli. Sosyalist ülkeler tarihin hiçbir âlınında Afrika'nın herhangi bir bölümüne sahip olmadılar ya da Afrika ekonomisine yaptıkları yatırımlarla elde ettikleri kârları kıta dışına aktarmadılar. Yani sosyalist ülkeler Afrika'nın talanına hiç ortak olmadılar.

Azgelişmişlik üzerine yazan ve Afrika, Asya ya da Latin Amerika'da okunan yazarların hepsi kapitalist burjuva dünyanın sözcüleri. Hem kendi ülkelerinde hem dışarıda kapitalist sömürüyü meşrulaştırmaya çalışıyorlar. Olayı karmaşıklaştırmak için yaptıklarından biri de bütün azgelişmiş ülkeleri bir kampta, bütün gelişmiş ülkeleri ise diğer kampta toplayarak iki farklı toplumsal sistemi, yani kapitalizm ve sosyalizm kavramlarını tartışma dışı bırakmak. Oysa önümüze çıkarılan şey en-

düstrileşmiş ülkeler ve endüstrileşmemiş ülkeler başlığı altındaki basit bölünmedir. Hem ABD'nin hem de Sovyetler Birliği'nin endüstrileşmiş olduğu doğrudur ve istatistiklere bakıldığında Fransa, Norveç, Çekoslovakya ve Romanya'nın birbirlerine Afrika ülkelerine olduğundan daha yakın olduğu da keza doğrudur. Asıl karar verilmesi gereken, endüstrileşmiş bir ülkedeki yaşam standardının o ülkenin kendi iç kaynaklarıyla mı, yoksa başka ülkelerin sömürülmesiyle mi elde edildiğidir. ABD dünya nüfusunun ve sömürülebilir doğal zenginliklerin küçük bir bölümünü barındırmasına rağmen tüm dünyanın emeğini ve doğal kaynaklarını sömürerek, yaratılan zenginliklerin büyük bölümünü elde etmenin tadını çıkartıyor.

Gelişmişlik hakkındaki yanlış yaklaşımlara, zengin ve fakir ülkeler arasındaki farkın fazlasıyla basitleştirilmesine sosyalist ülkelerde ya da kapitalist dünyada yaşayan sosyalist akademisyenler tarafından karşı çıkılmakta. Gelişmeye ilişkin yanlış analizler azgelişmiş ülkelerin ekonomistlerince de ortaya konuyor. Burjuva akademisyenlerin ticaret ve yatırımlar aracılığıyla dünyanın geri kalanını sömüren ülkelerin çıkarlarına uygun düşen açıklamaları azgelişmiş ülkelerin akademisyenlerince fark edilmiş durumda. Sosyalist bir yazar olan Pierre Jalee, gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasındaki ilişki hakkında doğru bir perspektif edinebilmek için emperyalist ve sosyalist başlıklarıyla iki ayrı kategorinin inşa edilmesi gerektiğini söylüyor. Sosyalist kamp büyüklü küçüklü, hepsi uluslararası kapitalizmle bağlarını koparmaya karar vermiş ülkelerden oluşuyor. Emperyalist kamp sadece ABD, Fransa, Batı Almanya ve Japonya gibi devleri değil, bu devlerin yatırım yaptığı güçsüz ülkeleri de içeriyor. Yani, emperyalist kampın sömürenler ve sömürülenler olarak ikiye ayrılması mümkün. Afrika'daki ülkelerin büyük bölümü kapitalist/emperyalist sistemin sömürülenler tarafındaki grupta kalıyor. Kabaca dünya nüfusunun üçte biri bir çeşit sosyalizmin yürürlükte olduğu ülkelerde yaşıyor. Kalan üçte iki

nüfus ise büyük bölümü sömürülenler tarafında kalan kapitalist emperyalist tarafı oluşturuyor.

Durumu karmaşıklaştırmak için gösterdikleri çabaya rağmen burjuva yazarları çoğu zaman gerçekliğe temas ediyor. Örneğin, Birleşmiş Milletler (ki kapitalist Batılı güçlerce yönetilmekte) asla kapitalist ülkelerin sömürüsünden rahatsız olmaz ancak ekonomik raporlarında bir yanda "merkezi planlama ekonomileri" diyerek sosyalist ülkelerden, öte yanda "piyasa ekonomileri" lafıyla emperyalistlerin etkisindeki dünyadan bahsediyorlar. İkinci grup kendi içinde "gelişmiş pazar ekonomileri" ve "gelişmekte olan pazar ekonomileri" diye bölünürken, pazar kavramının kapitalist pazar anlamına geldiği gizlenmek isteniyor. Bu çalışma kapitalist pazar sistemi içinde yer alan ülkeler arasındaki ilişkileri analiz etmeyi hedefliyor.

Afrika'nın kapitalist pazar sistemine dâhil olma nedenleri ticaret, sömürgeci egemenlik ve kapitalist yatırımlardır. Ticaret yüzyıllardır söz konusudur; sömürge yönetimleri on dokuzuncu yüzyılın sonunda başladı ve neredeyse tümüyle ortadan kalktı, Afrika ekonomilerine yapılan yatırımlar ise içinde yaşadığımız yüzyıl boyunca düzenli olarak artıyor. Afrika'nın kapitalist ekonominin bir parçası olduğu süreçte azgelişmişliği ortaya çıkaran iki etken mevcut: İlk sırada Afrikalıların emeği ve Afrika'nın kaynaklarıyla üretilen zenginliklerin Avrupalı kapitalist ülkelerce ele geçirilmesi var. İkinci sırada ise Afrika'nın kendi ekonomik potansiyelini kullanmasına -ki gelişme de tümüyle buna bağlı- ilişkin sınırlandırmalar geliyor. Bu iki etken Afrika'nın neden potansiyelinin çok azını gerçekleştirebildiğine ve mevcut zenginliklerinin neden kıta dışına aktığına ilişkin sorulara verilecek cevabı temsil ediyor.

Afrika ekonomileri yapısal açıdan, gelişmiş kapitalist ülkelerin ekonomilerine entegre olmuş durumda. Bu entegrasyon Afrika'nın aleyhine şekillenirken büyük kapitalist ülkelere bağımlılığını da güçlendiriyor. Gerçekten de yapısal bağımlılık azge-

lişmişliğin karakteristiğidir. İlerici yazarların çoğu kapitalist emperyalist sistemi ikiye ayırırlar: Birincisi egemen metropol ülkeleri, ikincisi ise genellikle uydular diye anılan metropol ekonomilerin yörüngesindeki ülkeler. Aynı yaklaşım kısaca azgelişmiş ülkelerin metropol ülkelere bağımlı oldukları şeklinde ifade edilebilir.

Bir çocuk ya da yavru hayvan türü korunmak ve besin için annesine bağımlı olduğu dönemde olgunlaşma yönünde gelişim izlediği söylenebilir. Bağımlı ülkeler ise asla gelişmiş olarak değerlendirilemezler. Modern çağın gereklerinin tüm ülkeleri karşılıklı bağımsızlığa yönlendirerek yurttaşlarının ihtiyaçlarını karşılamasını sağladığı söylenebilir; ancak ekonomik bağımsızlığın olmadığı koşullarda bu mümkün değildir zira ekonomik bağımsızlık izolasyon anlamına gelmez. Ekonomik bağımsızlık her durumda dış ilişkilerde seçme şansına sahip olmayı, hatta bir ülkenin büyüme kapasitesinin kendine güvenli ve yeterli olmasını gerektirir. Tüm bunlar Batı Avrupa'nın, Kuzey Amerika'nın ve Japonya'nın metropollerine ekonomik olarak bağımlı çok sayıda ülkenin durumuyla açıktan çelişkili.

Metropollerin de dünyanın sömürülen kısmının zenginliklerine bağımlı olduğu bir gerçek. Güçlerinin de kaynağı olan bu bağımlılık aynı zamanda kapitalist emperyalist sistemin de zayıf yönü; zira bağımlı ülkelerin işçileri ve köylüleri uyanıyor ve emperyalizmin kendi ülkelerine uzanan kollarını kesip atabileceklerini fark ediyorlar. Kuşkusuz metropollerin sömürgelere olan bağımlılığıyla sömürgelerin yabancı kapitalistlerin boyunduruğu altında ezilmesi arasında fark var. Kapitalistlerin teknolojik olarak daha ileri olmaları emperyalist kesimin değişimin yönünü tayin etmesini mümkün kılıyor. Bu duruma ilişkin çarpıcı bir örnek, kapitalist metropollerde üretilen sentetik kumaşların sömürgelerde yetişen hammaddelerle üretilen kumaşların yerini almaya başlamasıdır. Bir başka deyişle (belli sınırlar içinde) sömürgelerde belli bir alandaki bağımlılığın ne zaman sona

ereceğine karar verenler teknolojik olarak daha ileri olan metropollerdir. Bağımlılık son bulduğunda da sömürge ya da yeni sömürgeye düşen şey, elinde dilenci şapkası, infazın ertelenmesi ve ya yeni kota tanınması için metropollerin kapısında beklemek oluyor. Bu nedenle eski sömürge ulusların kalkınmak için tek çaresi bağımlılık kısır döngüsünden tümüyle çıkıp emperyalizmi karakterize den sömürüden kurtulmalarıdır.

Toplumsal ve kültürel düzeyde azgelişmiş ülkelerin kapitalist sisteme entegrasyonuna daima yardımcı olan ve böylece metropollere sağlam kayışlarla bağlanmalarını sağlayan bir dizi etken söz konusu. Hıristiyan kiliseleri, Afrikalıların inşa ettiği bağımsız kiliseler ekolüne rağmen her zaman kültürel işgalin ve egemenliğin en önemli aracı olageldiler. Aynı derecede önemli bir başka etken ise Afrika'nın kapitalist sisteme hizmetini ve onun değerlerine tabi olmasını sağlayan eğitim sistemidir. Son etken ise emperyalistlerin Afrika'daki yeni üniversiteleri kullanarak kendilerini en üst akademik seviyede sağlama almalarıdır.

Entegrasyona ve bağımlılığa hizmet eden en temel mekanizma ise kullanılan dildir. Fransızca ve İngilizce o kadar yaygın kullanılmaya başlandı ki, sadece Afrikalıların sömürgecileriyle iletişimlerinde değil, kendi aralarındaki ilişkilerinde de egemen hale geldi. Sömürgecilerin dilinin kullanılmaya başlanmasının ekonomik bağımlılığı ve yapısal entegrasyonu ifade etmediği bir yer bulmak zordur. Şöyle bir baktığımızda bile müzik kadar zararlı ama eğlendirici bir şey bulmak mümkün değil, özellikle de kültürel hegemonya aracı olarak kullanıldığında. Amerikalı emperyalistler o kadar ileri gittiler ki, ezilmiş siyahların folk müziğini, cazı ve soul müziğini alıp dönüştürerek Amerikan propagandasının aracı olarak Amerika'nın Sesi diye Afrika'da yaygınlaştırdılar.

Sömürgecilik döneminde Afrika'daki politik boyunduruk son derece görünür haldeydi. Valiler, sömürge memurları ve

polisler vardı. Politik olarak bağımsız Afrika ülkelerinde ise metropollerdeki kapitalistlerin çıkarlarına uygun düşen politik kararları aldırmak için uzaktan denetim kurmaları gerekiyor. Bu nedenle de Afrika'nın bir dizi yerinde kukla politikacılarını işbaşına getirdiler. Öyle ki efendileri istediği için Güney Afrika'daki utanç verici *apherteid* rejimiyle uzlaşmayı bile kabul ediyorlar. Devrimci yazar Franz Fanon Afrika'daki azınlığın Afrika'nın metropollerdeki kapitalistlere bağımlılığı açısından üstlendikleri nakil hattı olma görevi üzerine kafa yordu. Azınlık grubunun önemi yadsınmamalı. Azgelişmişliği anlatırken Afrikalı satılmışları unutmamak gerek. Afrika'nın azgelişmişliğine ilişkin herhangi bir teşhis için sadece kişi başına milli gelirin düşüklüğüne ya da yetersiz proteinle beslenmeye değil, Paris, Londra ve New York'ta müzik çalmaya başladığı anda Abidjan, Akra ve Kinhasa'da dansa kalkan beyefendilere de bakmak lazım.

Politik istikrarsızlık Afrika'da kendini, emperyalizme bağımlılık nedeniyle gelişemeyen politik yaşamın kronik bir semptomu olarak gösteriyor. Askeri darbeler birbirini takip ediyor. Bunlar çoğu zaman halk kitleleri için bir anlam ifade etmedikleri gibi ulusal kurtuluş çabalarına karşı kimi zaman bir tepki niteliği bile taşıyorlar. Bu yönelim Latin Amerika tarihinde sıkça tecrübe edildi, öyle ki Güney Vietnam ve Afrika gibi yeni sömürgelerde ortaya çıktığında kimseye şaşırtıcı gelmedi. Ekonomik iktidar Afrika sınırlarının dışına çıktığında politik ve askeri iktidar da aslında sınır dışında konuşlanıyor, ta ki işçi ve köylü kitleler harekete geçip bu düzmece politik bağımsızlığın alternatifini ortaya koyana kadar. Tüm bunlar (askeri darbeler, politik istikrarsızlık vb.) azgelişmişliğin ve emperyalist sömürü sisteminin meyveleri. Azgelişmişlik sorununa ilişkin analizlerin çoğunda emperyalizm ve yeni sömürgeciliğin bağlamı ya hiç gündeme alınmıyor ya da sadece bir retorik olarak değerlendirilerek gözardı ediliyor, özellikle de bu kavramların "politika-

dan"çıkarılması gerektiğini düşünen akademisyenlerce. Bu çalışmanın sonraki bölümlerinde ise kapitalizm, emperyalizm, sömürgecilik, yeni-sömürgecilik gibi slogan olarak kullanılan kavramların arka planındaki kirli gerçek ortaya konacak. Şu an için öncelikle aşağıdaki kavramların açıkça tanımlanması yönünde yol almaya çalışılacak.

Afrika'nın azgelişmişliğinden kim ve ne sorumludur sorusuna iki düzeyde cevap verilebilir. Birinci cevap, Afrika'nın ekonomik geriliğinin sorumlusunun, tüm zenginliklerini talan ederek kıtanın kaynaklarının daha hızlı gelişmesini engelleyen emperyalist sistem olduğunun söylenmesidir. İkinci cevap için sistemi manipüle eden ve sistemden çıkar sağlayan aracılarla işbirlikçilere bakmak gerekir. Batı Avrupa'nın kapitalistleri sömürdükleri alanı Avrupa'nın dışına genişleterek tüm Afrika'yı ele geçirdiler.

Son zamanlarda Amerikalı kapitalistler Avrupalılarla işbirliğine gittiler ya da onların yerini tümüyle ele geçirdiler. Yine uzun yıllardır metropol ülkelerin işçileri bile Afrika'nın azgelişmişliğinden ve sömürülmesinden çıkar sağlamaya başladılar. Bu değinilerin hiçbiri gelişme sorununun yükünü Afrikalıların omzundan almak değildir. Emperyalist sistemin içinde sadece Afrikalı işbirlikçiler yoktur, tek tek her Afrikalı sistemi anlamak ve yıkmak sorumluluğuyla da karşı karşıyadır.

İKİNCİ BÖLÜM

AVRUPALILARIN GELİŞİNDEN ÖNCE AFRİKA NASIL GELİŞMİŞTİ?

15. yüzyıla kadar Afrika

İngilizler halkımızla ilişkiye geçtiklerinde bile biz kendi kurumlarına sahip ve yönetimle ilgili kendi fikirlerimiz olan, gelişmiş bir halktık.

— J.E. Casely-Hayford, 1922 Afrika (Altın Sahili*) Milliyetçisi

Genel Çerçeve

Karşılaştırmalı ölçütler kullanıldığında Afrika'nın bugün Batı Avrupa ve dünya diğer küçük kısmına oranla azgelişmiş olduğunu gördük. Bugünkü duruma gelinirken Afrika ve Avrupa ayrı bir evrim geçirmedi, tam tersine sömürü ilişkileri yoluyla bu hale geldi. Çok iyi bilindiği üzere Afrika'nın Avrupa ile kurduğu ilişki uzun süreli ve kapsamlı bir ilişkidir; akılda tutulması gereken şeyse farklı toplumlar arasındaki ilişkilerin takip eden süreçteki gelişme oranlarını tümüyle değiştirebileceğidir.

Gerçekleri anlamak için yapılması gereken dört işlem var:

1. Afrika'daki gelişmenin doğasını Avrupalıların gelişinden önceki haliyle analiz etmek.

2. Avrupa'daki gelişmenin doğasını kıta dışına yayılmadan önceki haliyle analiz etmek.

3. Afrika'nın Avrupa'nın bugünkü "gelişmişliğine" katkısına bakmak.

4. Avrupa'nın Afrika'nın bugünkü "azgelişmişliğine" etkisine bakmak.

---

* Gana'nın 1957 öncesindeki adı - ç.n.

İkinci görev Avrupa literatüründe çoktan layıkıyla yerine getirildi, buna sadece gerektiğinde referans verilecek; ancak diğer maddelerin üzerinde dikkatle durmak gerekiyor.

Afrika kıtası toplumlara ilişkin eşitsiz gelişme yasasının nasıl işlediğini eksiksiz biçimde ortaya koymaktadır. Etiyopya imparatorluğuyla Kongo ormanlarındaki avcı pigme grupları ya da Batı Sudan imparatorluğuyla Kalahari Çölü'nün Khoisan avcı-toplayıcıları arasındaki çelişkilerin belirginliği ortada. Gerçekten de bahsi geçen coğrafi alanda çarpıcı zıtlıklar mevcut. Etiyopya imparatorluğu okumuş yazmış feodal Amharic asilzadelerinin yanı sıra sıradan Kaffa çiftçilerini ve Galla köylülerini de içeriyor. Batı Sudan imparatorluğu ise sofistike, eğitimli Mandigna kentlilerinin yanı sıra Bozo'daki küçük balıkçı topluluklarını ve Fulanili göçebe sığır çobanlarını barındırıyor. Hatta klanlar ve kabileler arasında bile dikkate değer farklılıklar mevcut. Kuşkusuz neyin "Afrika'ya özgü", neyin gelişmenin bir aşamasında tüm toplumlarda evrensel olarak var olan bir özellik olduğunu fark etmek mümkün. Kaldı ki toplumsal örgütlenmenin alt aşamasından bir üst aşamasına evrilişindeki diyalektik süreci görmek de çok önemli. En ileri toplumsal formasyonlara bakıldığında o kıtanın bir bütün olarak ilerleme potansiyelini ve değişimin ne yönde geliştiğini görebiliyor olmak önemli.

Afrika'nın Avrupa öncesi geçmişi konuşulmaya başlandığında pek çok kişi değişik nedenlerle Afrika "uygarlıkları" hakkında bilgi sahibi olmak ister. Bunun asıl nedeni Avrupa "uygarlıklarıyla" karşılaştırma yapma arzusudur. Oysa Avrupa uygarlığı denilen şeyle aynı bağlamda değerlendirme yapmak mümkün değil. Avrupalı kapitalistlerin kölecilik devrinden beri Asya ve Afrika'da yürüttüğü sömürgeciliğe, faşizme ve soykırım savaşlarına bakmak bile yeterli. Böyle bir barbarlık Batı Avrupa ve Kuzey Amerika'yı tanımlarken "uygarlık" kelimesini cümle içinde kullanma konusunda şüphe duymaya neden oluyor. Afrika'nın gelişmenin ilk aşamalarındaki durumundan

bahsedileceği zaman uygarlık kavramı yerine "kültürlerden" bahsetmek daha makul görünüyor.

Kültür bir bütün halindeki yaşam biçimidir. Kültür insanların ne yiyip ne giydiğini, nasıl yürüdüğünü ve konuştuğunu, ölüm ve doğum karşısındaki tepkilerini içerir. Kuşkusuz tüm toplumsal detayların yanı sıra neredeyse her yerelin kendine özgü kimi özellikleri vardır. Ayrıca Afrika kıtasındaki büyük Sahra Çölü, benzerliklerin açıkça görülebildiği geniş bir topluluk yarattı. Örneğin, müzik ve dans "saf" Afrika toplumunda çok önemli bir role sahiptir. Doğumda, kabileye kabul töreninde, evlilikte, ölümde, hatta dinlenirken dans ve müzik hayatın bir parçasıdır. Afrika davul ve perküsyonun kıtasıdır. Afrikalılar başarılarının en üst noktasına böyle bir dünyada ulaştılar.

Sömürgeciliğin ve kültür emperyalizminin (daha sonra detaylı tartışılacak) etkisiyle Avrupalılar ve hatta Afrikalılar da - sömürgecilik döneminde- Afrika kültürünün benzersiz özelliklerine gerekli saygıyı göstermekten bir hayli uzak kaldılar. Öyle özellikler ki, 15. yüzyıl sonrasındaki yüzyıllarda da Avrupa kültürüyle gölgelenemeyen değerlere sahip... Gölgelenemezler, çünkü gerçekten de karşılaştırma yapılamayacak kadar değerli olgular. Dünyada kim Avustırya valsinin Mozambik Ngoma'sından daha iyi olduğunu iddia edebilir? Kaldı ki, karşılaştırma yapmanın daha kolay olduğu güzel sanatlar gibi ortak kültür evreninden baksak bile, Avrupa öncesi dönemin Afrikası'nda ortaya konulan muhteşem eserlerin tüm insanlık tarihinin mirasına katkı yaptığını görürüz. Mısır, Sudan ve Etiyopya sanatı ilk çağlardan beri tüm dünyaca biliniyordu. Afrika'nın geri kalanı ise Avrupalılar ve günümüz Afrikalıları tarafından tekrar tekrar keşfedilmeye devam ediyor. Sanat tarihçilerinin Ife ve Benin heykelleri hakkındaki hükmü herkesin malumu. On dördüncü ve on beşinci yüzyıllardan kaldıkları bilinen bu heykeller Afrika'nın Avrupa ile ilişkiye geçiş öncesi çağ-

daki gelişme düzeyini gösteriyor. Oymaların yapımında kullanılan materyal dışında istisnai bir durumun varlığından söz edilemez. Aynı ustalık ve dokunuşlar, özellikle ağaç gibi dayanıksız maddelerin kullanıldığı oymalarda ve eserlerde de görülmektedir.

Afrika dansları ve sanatının neredeyse tamamı dini değerlerin bakış açısını şu veya bu şekilde yansıtır. Bilindiği üzere Afrika dinlerinin geleneksel ritüelleri bir dizi farklı şekilde kendini gösterir. Kaldı ki İslam ve Hıristiyanlığın, ilk ortaya çıktıkları dönemde kendilerine Afrika kıtasını yurt olarak belleditlerini de unutmamak gerekir. Geleneksel Afrika dinlerinin özellikleri Afrika kültürünün diğer kıtalardakinden farklı şekillenmesine neden oldu. Ancak bu bağlamda da Afrika dinlerinin, başka yerdeki dinlerle ortak yönlerini bir kenara kaydederken Afrika'nın on beşinci yüzyıl öncesinde Avrupa ile ilişkiye geçmeden önceki gelişmişlik düzeyini gösterme açısından bunların ne kadar kullanışlı olabileceğini düşünmek gerek.

Din, bir toplumdaki üstyapının göstergesidir. Tümüyle maddi dünyanın ne kadar denetlenebilir ve anlaşılabilir olduğunu gösterir. İnsanlar dini olgularla düşünmeye başladıklarında maddi dünyadan çok uhrevi (anlamlandıramadığı) yargılarla harekete geçerler. Böylece dünyaya, bilimsel materyalist bakışla ve toplumsal gelişmeyle sık sık çelişen bilimdışı ve metafizik yöntemlerle bakarlar. Antik Afrika dinleri de bu anlamda daha iyi ya da kötü değildi. Ancak feodalizmin sonunda Avrupalılar insan yaşamında dinin ve kilisenin oynadığı rolü sınırlamaya başladılar. Dinin politikayı, coğrafyayı ve tıbbı yönettiği zamanlar geride kaldı. Tüm bunların dini sınırlandırmalardan kurtulması için dinin kendine ait bir evreni, politika, coğrafya ve tıbbın ise kendilerine ait seküler evrenleri olduğu ileri sürüldü. Yaşamın sekülerleşmesi önce kapitalizmin, sonrasında da sosyalizmin gelişmesini bir hayli hızlandırdı. Oysa beyazların gelişinden önce din Afrika'da tüm diğer feodalizm öncesi top-

lumlarda olduğu gibi bütün hayatı kontrol ediyordu. Aynı Avustralya'daki Maorilerde, Afganistan'da ve İskandinavya'daki Vikinglerde olduğu gibi.

Din üstyapının bir veçhesi olarak hem pozitif hem de negatif bir rol oynayabilir. Afrika'nın eski çağlarında dini inançlar büyük insan topluluklarının harekete geçip disiplinli bir biçimde devlet kurmalarına yardımcı oldu. Nadiren de olsa din toplumsal adalet uğruna mücadelede gerek duyulan kavramları ortaya çıkardı. Dinin olumsuz etkileri genellikle çok uzun dönemler boyunca değişimlere direnildiğinde, özellikle de yaşamı sürdürmek için gereken teknolojinin çok yavaş değiştiği dönemlerde ortaya çıkar. Tüm diğer pre-kapitalist toplumlardaki gibi Afrika'da da olan buydu. Dini değerler üretim tarzı üzerinde etkili olabildiği için ilerlemeyi de yavaşlatırlar. Örneğin, iklim olaylarının ya da çevrenin etkilerini kontrol etmek için tasarımlanan inovasyonların yerini duaya, ataların ve çeşitli tanrıların müdahalesine duyulan inanç aldı.

İki yönlü benzer bir ilişki insanların yaşamlarını sürdürme araçlarıyla emek sürecinde gelişen toplumsal modeller arasında da söz konusudur. Afrika'da on beşinci yüzyıl öncesinde toplumsal ilişkilerdeki birinci ilke komünal yapıyı oluşturan aile, kabile bağlarıydı. Afrika toplumunun tüm üyeleri konumlarını annelerinin ve babalarının akrabalarıyla ifade ederlerdi. Kimi toplumlar anasoylu bağlara, kimileriyse babasoylu bağlara önem atfederdi. Tüm bunlar Afrika toplumundaki fertlerin günlük yaşamında kritik öneme sahipti çünkü toprak (en önemli üretim aracı) mülkiyeti aile ya da klan adı verilen bu gruplara - ebeveynlerin ya da henüz doğmamış çocukların yöneticilerine- aitti. Teorik olarak bu model bir toplumun üyelerinin üzerinde yaşanan toprağa ilk yerleşen kişinin torunları olduğu teziyle açıklanıyordu. Yeni gruplar geldiklerinde genellikle onların atalarının da toprağa ilk yerleşenlerden olduğunu iddia ederler ya

da eski akrabalarının bölgenin toprağa ve suya ilişkin seremonilerini sergilemeye devam ettiklerine ilişkin güvence vermeye çalışırlar.

Aynı şekilde, toprağın işlenmesi için gereken emek de genellikle ailelerin sorumluluk alanındadır. Her aile ya da hane halkı kendi arazisindeki toprağı işlemesinin yanı sıra, büyük ailenin ya da klanın üyelerinin birlikte yaptığı tarım işleri de söz konusuydu. Yıllık avlanmalar ve nehir balıkçılığı büyük aile ya da köydeki topluluk tarafından organize edilirdi. Bemza (Zambiya) gibi anasoylu toplumlarda damat, yıllarını gelinin babasının işlerinde çalışarak geçirirdi. Aynı ailenin genç kızlarıyla evlenen genç adamlar birbirlerine yardımcı olabilmek için sık sık takım halinde davranırlardı. Dahomey'de genç adamlar karılarının aileleriyle çalışmaya gitmezlerdi ancak *dokpwe* ya da çalışma takımı oğullardan birini karısının babası için yerine getirilecek işlerde çalışmak üzere görevlendirirdi. Her iki örnekte de görülen kayınpederin damadın kendisi için çalışmasını talep etme hakkı ve damadın emeğini kullandırma yükümlülüğü akrabalık bağlarından kaynaklanmaktaydı. Bu durumun, paranın emeği satın aldığı kapitalizmle ve serflerin derebeyine ait toprağın bir bölümünü işleyebilmek için ayrıca emeğini kullandırdığı feodalizmle çeliştiği söylenebilir.

Aile mülkü olan topraktan ailenin emeğiyle elde edilen ekinler ve diğer mallar soy bağına göre paylaştırılırdı. Bir adamın ekinleri ani bir felaket nedeniyle zarar gördüğünde köydeki diğer akrabaları ona yardım ederdi. Tüm topluluk sıkıntıdaysa yiyeceğin kıt olmadığı başka bir yerde yaşayan akrabalarının yanına göçerdi. Akan (Gana) ülkesinde klan sistemi çok iyi örgütlenmişti; böylece Bronglu bir adam yüzlerce mil ötedeki Fante'yi ziyaret edebilir, yiyecek alabilir ve kendi klanından bir yabancının misafirperverliğinden yararlanabilirdi.

Afrika'daki gelişmenin komünal evresindeki aile ilkesinin belirleyiciliğine ilişkin sayısız örnek verilebilir. Birbiriyle bağ-

lantılı iki temel üretim faktörünün -toprak ve emek- yanı sıra bölüşüm ilişkileri de bunun örnekleridir. Afrika toplumları üzerine çalışan Avrupalı antropologlar tüm önyargılı ve ırkçı pozisyonlarına rağmen, araştırmalarında hiçbir zaman aile çiftliklerini ve yerleşkelerini, geniş ailelere (doğumla değil evlenerek aileye katılan gelinler de buna dahil), devasa topraklara yayılmış akrabalık bağlarının prensiplerinin tüm klanlarda nesillerce korunmasına ilişkin gerçekleri görmezden gelemediler. Kuşkusuz detaylarda farklar olsa da benzer toplumsal yapılar on birinci yüzyıl Fransa'sında Gaul'da, aynı yıllarda Hindi Çin'deki Vietlerde ve dünyanın başka bölgelerinde bir başka zaman diliminde görülebilirdi çünkü komünalizm, bütün insan toplumunun geçtiği bir evredir.

Erken çağlarda tüm Afrika toplumlarında, bireyler yaşamlarının her döneminde haklarının yanı sıra toplumun diğer üyeleri karşısında çeşitli görev ve yükümlülüklere de sahipti. Başka kadınlardan ve erkeklerden isteyebilecekleri ve bekleyebilecekleri şeyler belliydi. Hakların ve yükümlülüklerin belirlenmesinde en önemli etken yaştı. Toplumun yaşlı üyeleri en saygıdeğer ve genellikle de yetkili pozisyona sahip olan kişilerdi. Yaşa dayalı üstünlük pek çok Afrika toplumunda yaş hiyerarşileri ve yaş gruplarının varlığıyla görünür hale geliyordu. Sünnet, topluma ve yetişkinliğe kabul edilmek demekti. O andan itibaren bir erkek kendi yaş grubundan diğer erkeklerle ve bir kadınla bir arada bulunabilirdi. Genellikle üç yaş grubu vardı: Gençler, orta yaşlılar ve yaşlılar.

Avrupa'nın büyük bölümünde komünal toplumların yıkılmasıyla emeğin yeni bir biçimde mobilize olduğu kölelik yayılmaya başladı. Köleciliğin Avrupa'nın ortaçağına kadar sürme nedeni, Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki Haçlı savaşlarının insanların köleleştirilmesini hem artırması hem de meşrulaştırmasıydı. Kölelik serfliğe dönüşürken emekçilerin toprağa

bağımlı kılınmasıyla satılmaları veya nakledilmeleri ortadan kalktı. Avrupa'da kölecilikten feodalizme geçişin uzun yıllar sürmesi feodalite döneminde çok sayıda kölenin var olmaya devam etmesine neden oldu. Çin, Burma ve Hindistan'ın bazı bölümlerinde de ilkel komünal toplumdan köleci topluma geçilirken önemli sayıda köle olmasına rağmen köleciliğin Asya'da egemen üretim tarzı olduğu bir dönem hiçbir zaman yaşanmadı. Afrika'da ise az sayıda kölenin varlığına rağmen kölecilik çağı yaşanmadı. Kölelerin çoğu Kuzey Afrika ya da diğer Müslüman toplumlardandı ve feodal toplumsal yapıya rağmen o dönemde aynı adamın ailesi nesiller boyunca köle statüsünde kalabiliyordu. Afrika dışındaki komünal toplumlar savaşta tutsak ettikleri yabancıların efendisi olabilecekleri bir düzene geçmişlerdi. İlk başta bu tutsaklar kölelerle karşılaştırıldığında çok daha kötü koşullara sahipti ancak tutsakların çocukları hızla köle topluluğunun sıradan üyeleri haline geldiler; zira feodalizmin ya da kapitalizmin olmadığı bir dönemde insanın insan tarafından sürekli sömürülmesini sağlayan bir alan söz konusu değildi.

Marksistler ve Marksist olmayanlar (farklı gerekçelerle) benzer biçimde Avrupa'daki üretim tarzları dizgesinin Afrika'da tekrar etmediğine dikkat çekiyorlar. Afrika'da komünal evreden sonra içsel evrimle kölelik çağı yaşanmadı. Keza Avrupa feodalizmine benzer bir üretim tarzı da söz konusu olmadı. Marx bizzat Asya'daki gelişme evrelerinin ortaya çıkardığı toplum türlerinin Avrupa'daki dönemleştirmeye uygun bir seyir izlemediğini kabul etti ve "Asya üretim tarzı" kavramını kullandı. Bu yaklaşımı takip eden bir dizi Marksist, Afrika'nın da Asya ile aynı kategoride mi değerlendirilmesi gerektiğini ya da Afrika'nın kendi "Afrika üretim tarzına" mı sahip olduğunu tartışıyor. Bu tezlerin içeriği oldukça ilericiydi zira Avrupa kaynaklı önyargılardan değil Afrika'nın somut koşullarından yola çıkıyorlardı. Ancak akademisyenlerin ilgisi Afrika'da MS beşin-

ci yüzyıldan sömürgeciliğin gelişine kadar olan dönemde Afrika'da var olan toplumsal formasyon çeşitliliğini içerecek tek bir kavram bulmaya yoğunlaşmıştı. Bu çalışmanın altını çizmeye çalıştığı tez, Afrika toplumlarının 1500'lü yılların öncesinde içinde bulunduğu dönüşüm evresinde, ailelerin tarımdaki (artı balıkçılık ve büyükbaş hayvancılıktaki) uygulamalarından devletlerin ve geniş toplulukların benzer tarım uygulamalarına geçişin, feodal toplumlarla karşılaştırılabileceğidir.

Aslında tüm tarih bir evreden diğerine geçiştir; ancak aynı doğrultudaki tüm tarihsel duraklar birbirlerinden kesin çizgilerle ayrılabilmelerini sağlayan özelliklere sahiptir. Komünal toplumda sınıflar yoktu -azgelişmiş teknoloji ve üretim düzeyinde-; toprak üzerinde eşit mülkiyet hakkı vardı ve bölüşümde de eşitlik söz konusuydu. Feodalizmde toprağın ve toplumsal ürünlerin bölüşümünde muazzam bir eşitsizlik vardı. Derebeyleri sınıfı ve onların bürokrasisi köylüleri, serfleri, köleleri hatta zanaatkârları ve tüccarları baskı altına almanın aracı olarak devleti kullanıyorlardı. Komünal toplumdan feodalizme geçiş bütün kıtalarda yüzyıllarca sürdü ve kimi örneklerde içsel gelişimin kesintiye uğraması olgunlaşma sürecini daimi olarak engelledi. Afrika'da çok az sayıda toplumun feodalizm aşamasına geçebildiğine şüphe yok. Feodal devletin oluşum aşamasında komünal ve feodal toplumlara özgü unsurlar, Afrika koşullarının ürettiği kimi tuhaflıklarla bir arada bulunuyordu. Değişik toplumsal formasyonların [bir arada bulunmasının - ç.n.] karakterize ettiği bir dönüşüm söz konusuydu: Çobanlar, çiftçiler, balıkçı ya da ticaret toplumları, çeteler ve göçebeler vardı. Zaman içinde hepsi üretici güçlerin ve bölüşüm ağının gelişmesi vesilesiyle toprakla, birbirleriyle ve devletle ilişki kurmaya başladılar.

Feodal toplumlarda önce derebeyleri ile serfler arasında sonra ise derebeyleri ile tüccar sınıfı arasında çatışmalar yaşandı. Kapitalizmde Avrupa'daki temel sınıf çelişkisi proletarya ve

burjuvazi arasındaydı. Düşmanlık içeren sınıf ilişkileri gelecek toplumların itici gücüydü. Afrika komünal toplumlarında ise yaş katmalarının yanı sıra sıradan bireylerle yağmur yağdıran büyücü dini liderler arasındaki türden farklılıklar söz konusuydu. Kuşkusuz bunlar sömürüye dayalı uzlaşmaz çelişkiler değildi. Toplumsal gelişmenin itici gücü olan sınıf kavramı henüz gündeme gelmemişti ve komünal toplum evresinde değişim sürecini kavramak için temel üretim güçlerine bakmak gerekiyordu.

Bir dizi yöntem ve kavram kullanarak izole konumdaki aileye dayalı üretim/yaşam tarzının parçalanması üretimin artması için gerekli ortamın yeniden inşası mümkün. Örneğin, yaş katmanlarının yükselmesi daha fazla dayanışma ihtiyacında görünür olabilir zira yaş katmanları her aile içinde mevcuttur ve aileleri kendi içlerinde sınıflandırır. Benzer biçimde komünal emek toplumun yatay kesitlerinden emeği daha verimli kılmak için dâhil edildi. Yukarıda bahsi geçen Dahomey'deki *dokpwe* çalışma grubu daha geniş bir uygulama alanında toprağı temizlemek ve ev yapmak gibi görevlerle topluma hizmet veriyorlardı. Biraz yiyecek, bira veya hurma şarabı karşılığında bir çalışma grubu ya da "işçi arılar" çoğu Afrika ülkesinde kısa sürede harekete geçebiliyorlardı. Bunlara açık tenli Kuzey Afrikalı Berberiler de dâhildi.

Kuşkusuz emeğin örgütlenmesi daha fazla üretim yapmayı sağlamıştır. Üretici güçlerdeki temel değişiklik yeni teknolojilerle mümkün oluyordu. Yeni teknolojiden kasıt, kelimenin en geniş anlamıyla, doğal çevrenin yanı sıra yeni bitki ve hayvan türleriyle uğraşmayı sağlayan tüm alet ve becerilerdi. Doğaya egemen olabilmenin ön şartı doğanın bilgisine sahip olmaktır. On beşinci yüzyılda Afrikalılar her yerde ekolojinin tüm yapısını -toprağı, iklimleri, hayvanları, bitkileri ve bunların karşılıklı etkileşimlerini- büyük oranda kavramışlardı. Bu kavrayışın pratiğe döküldüğü durumda hayvan kapanları, ev yapmak, kap-

kacak, ilaç bulmak ve hepsinden önemlisi tarımda nadaslama sistemleri öne çıkıyordu.

Avrupalılarla ilişkiye geçmeden önceki yüzyıllarda tarımın Afrika'da muazzam bir egemenliği söz konusuydu. Yerleşik tarım topluluklarında insanlarda doğal çevrelerine özgü tuhaflıklar gözlemlenirken daha rasyonel koşullarda çalışmak için yeni teknikler bulunmaya çalışılıyordu. Kimi bölgelerde ilerlemiş teknikler kullanılıyordu; kademeli setler, tohum rotasyonu, yeşil gübreleme, çoklu tarım ve ıslah edilmiş bataklık tarımı gibi. Afrika tarımının gelişmesindeki en önemli yegâne teknolojik değişim demir aletlerin, özellikle de balta ve çapanın ağaç ve taş aletler yerine kullanılmaya başlamasıdır. Demir aletlerle birlikte tarımın yanı sıra diğer ekonomik etkinlik alanlarında da önemli vasıflar geliştirilebildi.

Demir kullanımı, tahıl yetiştiriciliğinin doğuşu ve çömlek yapımı birbirlerine koşut gelişen süreçlerdi. Afrika'nın çoğu yerinde, İsa'nın doğumundan sonraki süreçte tüm bu değişimler gerçekleşti. İlk birkaç yüzyıldaki değişim oranı oldukça etkileyiciydi. Yabani otlardan darı ve pirinç evcilleştirildiği sırada özel seçilmiş yabani köklerden yer elması evrilmişti. Afrika toplumlarının çoğu kendilerine özgü ürünler için geliştirdikleri ekim yöntemlerini sanat haline getirdiler. Yakma ve hafif çapalamayla birlikte münavebeli ekim bile Avrupalı ilk sömürgecilerin düşündüğü kadar çocukça bir şey değildi. En basit tarım tekniğiyle toprağın potansiyelini doğru değerlendirmek, ağır bitki örtüsünün altından toprağın ilk kez görünmeye başlaması kadar önemliydi. Sömürgeciler en üstteki ince toprağı alt üst etmeye başladıklarında sonuç felaket oldu.

Yukarıdaki notların da gösterdiği gibi ekolojik sisteme yabancılar dahil olduğunda daha becerikli olsalar bile onların yaptıkları işler yüzyıllardır içinde yaşadıkları çevreye uyum sağlamış bölge yerlileri kadar etkili sonuçlar üretemez. Yeni gelenler

"yerlilerden" bir şeyler öğrenmeleri gerektiğini anlamayacak kadar kibirli olduklarında ise bir hayli komik duruma düşebiliyorlar. Kuşkusuz ilk çağlardaki Afrika tarımının diğer kıtalardan daha ileri durumda olduğunu söylemiyoruz. Tersine, toprağın işlenme ve hayvancılıkla ilgili Afrika standartları Asya ve Avrupa'da birbirinden bağımsız yaşanan gelişme standartları kadar yüksek değildi. Afrika'daki zayıflık, bilimsel bilgiye ulaşma ve emeğin yükünü hafifletmenin yanı sıra insanların yaşayabileceği bölgelerdeki düşman çevre koşullarının dönüştürülmesini mümkün kılacak aletlerin geliştirilmesine yönelik uzmanlaşma ilgisinin azlığından kaynaklanıyordu. Avrupa'da tarım yaygınlaştığında bu uzmanlaşma toprakla fazlasıyla meşgul olan sınıf tarafından, yani feodal beyler sonrasında da kapitalist çiftçiler tarafından gerçekleştirildi.

Daha önce de belirtildiği gibi gelişmeyi belirleyen şey toplumsal üretim ilişkilerinin durumudur (örneğin, zenginliğin üretiminde insanların hangi işi üstlendikleri). Az sayıda kişinin toprağın mülkiyetini elinde tuttuğu, çoğunluğun ise kiracı olduğu koşulların yarattığı bu adaletsizlik tarihin belli bir döneminde azınlığın kendi toprağını daha verimli kılma çabasına girmesine neden oldu. Komünal toplumda ise tam tersine her Afrikalı, ailenin ya da toplumun bir parçası olması nedeniyle, ihtiyaçlarını karşılamasını sağlayacak yeterli toprağa sahip olabiliyordu. Hem bu nedenle hem de toprağın görece bol olması nedeniyle verimliliği artıracak teknik gelişmeleri ve çabaları tetikleyecek bir toplumsal basınç ortaya çıkmıyordu.

Asya'da toprakların büyük bölümünde komünal mülkiyet söz konusuydu ve kimi tarım yöntemlerinde özellikle de sulamada muazzam gelişmeler yaşanmıştı. Bunun nedeni Hindistan, Çin, Seylan ve başka işgal edilen yerlerde devletin sulamayla ilgilenerek büyük ölçekli hidrolik çözümler üretmesiydi. Aynı şey pek çok açıdan Asya'nınkine benzer bir dönüşüm modeli yaşayan Kuzey Amerika içinde geçerliydi. Afrika'daki toprak

kiralama modeli Avrupa'dan çok Asya ile benzeşiyordu ancak politik olarak en gelişmiş Afrika devletleri bile tarımsal gelişmeyi başlatıp yönetme rolünü üstlenmediler. Bunun bir nedeni de nüfus baskısının azlığı ve yerleşimlerin dağınıklığı olabilir. Diğeri devletlerin tarım dışı ürünlerin ticaretine yoğunlaşarak diğer şeyleri gündemlerine almaması olabilir. Afrika toplumları kıta dışındaki toplumsal sistemlerle ticari ilişkiye geçtiğinde tarıma çok sınırlı ilgi gösterildiği de ortada.

Beyaz adamların devrinden önce imalat sorunu Afrika'nın gündemine geldiğinde hangi başarıların göz ardı edildiğini bilmek de önemlidir. Afrikalı imalatçıların Avrupalı yazarlardan gördüğü muamele küçümseme ve yok saymanın ötesine geçemedi zira imalat kelimesinin modern anlamı akıllarına sadece fabrikaları ve makineleri getiriyordu. "Mamul" kavramının kelime anlamı "elde yapılan şeyler" olduğuna göre Afrika imalatının bu anlamda bir hayli ilerlemiş olduğu söylenebilir. Afrika toplumlarının büyük bölümü ev içinde gereken ihtiyaçlarını karşılayabildikleri geniş bir ürün yelpazesine sahiptiler, ki bunlara tarım araç gereçleri ile silahlar da dâhildir.

Beş yüzyıl önceki Afrika'nın ekonomik gelişmişlik düzeyini değerlendirmenin bir yolu da üretilen malların niteliğine bakmaktır. Aşağıda dış dünyanın ilgisine mazhar olan mamul kalemlerinden birkaç örnek sıralanacak. Avrupalıların daha kaliteli bir kırmızı deri türü olan "Fas derisi" ile tanışması Kuzey Afrika'ya gelmeleriyle mümkün olur. Aslında bu deri kuzey Nijerya ve Mali'deki Hausa* ve Mandinga'lı** ustalarca tabaklanıp boyanıyordu. Avrupalılarla Doğu ve Batı Afrikalılar arasında doğrudan ilişki kurulduğunda çok daha etkileyici örnekler ortaya çıktı. Portekizliler eski Kongo krallığına ulaşır ulaşmaz, ağaç kabuğundan ve palmiye ipliğinden yapılmış -ancak kadi-

---

* Çad dilinde konuşan Müslüman kuzey Nijeryalılar - ç.n.

** Batı Afrika'da Nijer-Kongo dilinde konuşan bir halk - ç.n.

feyle karşılaştırılabilecek bir dokumaya sahip- muhteşem yerel giysilerin bilgisini memleketlerine ilettiler. Baganda* ayrıca kına kabuğu** giysilerini yapan ustalara sahipti. Kaldı ki Afrika Avrupalıların gelişinden önce yaygın bir biçimde üretilen pamuklu türündeki giysilerde çok daha yetkindi. Bu son yüzyıla kadar Gine sahillerinin yerel pamukluları Manchester pamuklularından çok daha sağlamdı. Avrupa malları Afrika'ya varınca Afrikalılar bile kendi malları ile dışarıdan gelenleri karşılaştırma durumunda kaldılar. Katanga ve Zambiya'da yerli bakır ithal edilenlere tercih edilmeye devam edilirken aynı şey Sierra Leone gibi yerlerdeki demir için de geçerliydi.

Ancak üretim Afrikalı üreticilerin bir devrim gerçekleştirdiğinin söylenebileceği seviyede değildi. Söylemek gerekirse pamuk tezgâhları ve demir döküm fırınları oldukça küçüktü, çömlekler de çarkla değil elde yavaşça döndürülüyordu. Yine de bu bağlamda kimi değişimler yaşanmaya başlamıştı. Komünal toplumda her hane kendi ihtiyaçlarını karşılamak için giysilerini, kap kacağını hasırlarını vs. üretiyordu. Ki aynı durum tüm kıta için geçerliydi. Bu noktadan itibaren ekonomik genişleme uzmanlaşma ve endüstrinin yerelleşmesiyle doğrudan bağlantılıdır. İnsanların ihtiyaçları değiş-tokuşla karşılanır. Bu eğilim Afrika'nın başlıca üreticilerinde özellikle de giyim endüstrisinde ortaya çıkmıştı. Pamuk lifi -çırçırda- çekirdeklerinden ayrıldıktan sonra taraklanarak dokuma öncesinde eğirilip iplik haline getiriliyordu. İplik ya da dokuma giysi boyanmak zorundaydı ve boyama işleminin kendisi bile karmaşık bir işlemdi. Bir dönem, Yorubaland'da olduğu gibi, tüm bu aşamalar tek bir aile içinde, hatta sadece kadınlar tarafından gerçekleştiriliyordu. Ancak ekonomik gelişme boyamanın giysi üretiminden, örme-

---

* Doğu Afrika'da özellikle Uganda'da yaşayan bir etnik topluluk (ç.n)

** Yumuşak kalın narin dokunmuş üst yüzeyi kınakabuğuna benzeyen bir kumaş - ç.n.

nin dokumadan ayrılması anlamına geliyordu. Her ayrışma daha fazla uzmanlaşmayla birlikte ürünlerin nitelik ve niceliğinde değişimler demekti.

Avrupa endüstrileşmesi üzerine çok çalışma yapıldı ve genel kabul yeni makinelere ek olarak endüstrinin gelişmesindeki en önemli etken hane içi üretimden fabrika sistemine geçerken görülen lonca egemenliğindeki ara aşamadır. Lonca, ustaların, becerilerini çırakları eğiterek aktardıkları ve sadece bu amaç için yapılmış binalarda çalıştıkları birliklerdi. Afrika'da da lonca sisteminin unsurları mevcuttu. Timbuktu'da terzi loncaları, Benin'de ise oldukça sınırlandırılmış bir kast örgütlenmesiyle denetlenen ünlü pirinç ve bronz loncaları mevcuttu. Nupe'da (şimdi kuzey Nijerya) cam ve bilye endüstrileri loncaların kontrolündeydi. Her Nupe loncasının ortak bir atölyesi ve ustası vardı. Usta anlaşmaları yapar, loncayı finanse eder ve ürünlerin çıkışını sağlardı. Ustanın akrabaları da yabancılar gibi loncaya katılarak cam endüstrisindeki farklı uzmanlık işlerini öğrenebilirdi. Bunlardan çıkan toplam sonuç uzmanlaşmanın ve işbölümün hızla artmakta oluşundan başka bir şey değildir.

Geleneksel Afrika ekonomileri genellikle "geçimlik" ekonomiler diye adlandırılırlar. Tarım, avcılık, balıkçılık yapılabilen, kıtanın kalan kısmına ihtiyaç duymadan kendine bakabilen küçük köyler sık sık görülürdü. Kuşkusuz aynı zamanda Afrika toplumlarının büyük bölümü ihtiyaçlarının küçük bir bölümünü de olsa ticaretle karşılamaktaydılar. Afrika sayısız ticaret yolunun olduğu bir kıtaydı. Bir bölümünün güzergâhı bir hayli uzundu. Sahra güzergâhıyla Ktanga'da birleşen bakır güzergâhları bu türdendi. Ancak ticaret esas olarak komşular ya da çok uzak olmayan yerlerle yapılıyordu. Bu tür ticaret her zaman üretimin bir ayağıydı. Değişik topluluklar ellerindeki mallardan artık ürün elde ederken, bunları ihtiyaç duydukları ürünleri karşılamak için kullanıyorlardı. Bir bölgede tuz endüstrisi teşvik

edilirken bir başka yerde demir endüstrisi harekete geçirilmeye çalışılıyordu. Deniz kıyılarında, göl ya da nehir bölgelerinde kurutulmuş balık kâr getirirken bir başka yerde bolca yetişen yerelması ve darı takas için kullanılabiliyordu. Ticaret onuncu ve on beşinci yüzyılda kıtanın her yanında o kadar etkindi ki ekonomik genişlemenin ve doğa üzerinde artan egemenliğe koşut diğer kalkınma biçimlerinin en iyi göstergesi durumundaydı.

Takas sisteminin ticaretin bir uzantısı olarak bir tür para değiş tokuşuna yol açması dikkat çekicidir. Takas sistemi genellikle ticaret hacminin küçük ve az sayıda mal kalemin söz konusu olduğu durumlarda geçerlidir. Ticaret daha karmaşık bir hal aldığında bütün diğer malların değerini ölçmek için kimi değer karşılıkları kullanılır. Bu değer karşılıkları bir zenginlik aracı olarak saklanabilir ve ihtiyaç olduğunda başka metalarla değiştirilebilir. Örneğin tuz, giysi, demir çapa ve deniz salyangozları Afrika'daki en yaygın para türleriydi. Altın ve bakır ise çok daha az bulundukları için kullanımları çok büyük değerlerin karşılığını belirlemekle sınırlıydı. Kuzey Afrika, Etiyopya ve Kongo gibi az sayıda yerdeki karmaşık para sistemleri ekonominin basit takas sisteminden ve geçimlik düzeyden çıktığının göstergesiydi. Üretici güçlerin genişlemesine eşlik eden sosyo-politik ortamda bir dizi değişim söz konusuydu. Gerçekten de tarımsal uygulamalar, endüstri, ticaret, para ve politik üstyapılar birbirinden ayrıştırılamaz, her biri diğerleriyle etkileşim halindedir. Tüm bu saydıklarımızın bir araya geldiği yerlerde gelişmenin göstergesi olarak ortaya çıkan iki sosyo-politik özellik toplumsal katmanlaşma ve devletlerin konsolidasyonudur.

Aileler içindeki prensipler ve yaşa bağlı hiyerarşiler Avrupalıların yelkenli gemilerle gelmesinin hemen öncesindeki yüzyıllarda yavaş yavaş aşılmaya başlanmıştı. Teknolojik değişim ve işbölümü bu süreci kaçınılmaz kılmıştı. Örneğin, demirin kullanılmaya başlanmasıyla ona sahip olanların ve ulaşabilenlerin ekonomik ve askeri olarak güçlenmesi gündeme geldi. Daha iyi

aletler daha fazla yiyecek ve nüfus anlamına geliyordu. Sonrasında ise maddi malların arzının hızla artışı ve demire sahip olmanın zengin olma ihtimalinin kapısını aralaması, küçük bir azınlığın bu durumu kendi çıkarına kullanmasına neden oldu. Demir, çömlekçilik, giysi, deri ve tuz üretimindeki vasıflı işçiler sahip oldukları bilgileri kastlar diye adlandırılan kapalı grupların içinde genç kuşaklara aktarmayı seçtiler. Böylece işbölümü sadece onların işine yararken ayrıcalıklı ve stratejik bir konuma sahip oldular. Özellikle demir işçileri kimi Afrika toplumlarında ya yönetici eliti oluşturdular ya da toplumsal hiyerarşinin en üstüne yakın bir yerde konumlandılar. İşbölümü maddi olmayan alanlar da yaratırken profesyonel ozanlar ve tarihçiler ortaya çık(ar)ıyor-du. Bunlar da kimi özel haklara, imtiyazlara, hatta bedel ödeme korkusu olmadan özgürce eleştiri yapma olanağına sahiptiler. Bazen nitelikli kastlar çok alt bir statüye inebiliyordu. Ancak bu çok nadiren vuku bulurdu ve her durumda komünal toplumdan çıkıp çok fazla sayıdaki toplumsal katmanlaşmaya yönelen genel eğilimle bir çelişki söz konusu olmazdı.

Toplumsal katmanlaşma sınıfların ve toplumsal çelişkilerin yükselişinin temelini oluşturdu. Bu durum bir noktaya kadar önceki komünal toplumun uzlaşmaz olmayan çelişkilerinin mantıki sonucuydu. Örneğin, yaşlı adamlar toprağın paylaşımı, gelinler için ödenen bedel ve diğer geleneksel değişim kalemlerindeki denetim haklarını kullanarak ekonomik alanda da ayrıcalıklı bir konum elde etmeye çalışıyorlardı. Bugünkü Liberya, Sierra Leone ve Gine civarlarında esrarlı topluluklar ortaya çıktı. Bu topluluklarda bilgi, güç ve zenginlik yaşlıların, özellikle de belli soy çizgisine bağlı yaşlıların elinde toplanmıştı.

Gençlerle yaşlılar arasındaki çelişki şiddet içeren bir devrim gerektirecek türden değildi. Ancak genç adamların yaşlılara bağımlılıklarına öfkelenmek için yeterli nedenleri vardı, özellikle de kendi karılarını seçmek gibi kişisel konularda. Canları sıkıl-

dığında topluluğu terk etmek ve tek başlarına idare etmek ya da içinde kalarak belirlenmiş ilkelere muhalefet etmek haklarına sahiptiler. Her durumda bazı bireyler ve aileler diğerlerinden daha başarılı oluyordu ve bunlar da kendilerini daimi yöneticiler olarak konumlandırıyordu. Sonrasında yaş önemini kaybetmeye başladı zira soylu kan ve soylu kan bağı gibi yaklaşımlar gündeme girince oğullar babalarına karşı da kazanabilir duruma geldiler.

Dönüşüm sürecinde Afrika toplumunun komünal dönemin bir dizi özelliğini koruyabildiği tartışma götürmez ancak bazı ailelerin klanların ya da soyların yönetmek için diğerlerinin ise yönetilmek için yaratıldığını da kabul ettiler. Bu sadece çiftçiler için değil çobanıllar için de geçerliydi. Aslında çiftlik hayvanları topraktan çok daha eşitsiz paylaşılıyordu ve en büyük sürülerin sahibi olan aileler toplumsal ve politik olarak egemen hale geliyorlardı.

Toplumsal katmanlaşma sürecinin belki de en önemli yanı farklı toplumsal yapıların ilişkiye geçmesiyle ortaya çıktı. Balıkçılar önce çiftçilerle sonra da çobanıllarla bir araya geldiler. Komünal işbirliği aşamasına dahi varmamış olan avcı ve toplayıcı kafileler gibi toplumsal gruplar söz konusuydu. İlişkiler genellikle barışçıldı. Afrika kıtasının büyük bölümünde "simbiyosis" diye adlandırılan ve grupların yaşamlarını farklı şekillerde idame ettirirken bir araya gelmesini ifade eden bir durum ortaya çıktı. Bunun gerçek anlamı malları değiş tokuş ederek karşılıklı çıkarlarını korumalarıydı. Yine de önemli çelişkilerin belirmesini sağlayacak alanlar mevcuttu. Bir grubun diğeri üzerinde güç kullanarak egemenlik kurması fatihlerin en tepede, fethedilenlerin ise en altta olduğu değişik toplumsal sınıfların ortaya çıkmasına neden oluyordu.

Farklı toplumsal yapılar arasında en sık görülen çatışma çobanıllarla çiftçiler arasında yaşanıyordu. Kimi durumlarda çiftçiler baskın çıkıyordu. Örneğin, Batı Afrika'da Mandinga ve

Hausa'da çiftçiler on sekiz ila on dokuzuncu yüzyıla kadar Rulani'deki sığırtmaçların derebeyi olarak hüküm sürdüler. Afrika Burnu'nda ve Doğu Afrika'da ise tersi geçerliydi. Bir başka çatışma türü ise akıncıların Angola ve Sahra çevresinde Kuzey Afrikalılardan ve Berberilerden oluşturdukları kabilelerle, hatta çok daha barışçı ve yerleşik insanları köleleştirerek tarım toplulukları üzerinde kurduğu egemenlikti. Sonuçta her durumda oldukça küçük bir kesimin topraklar, (olan yerlerde) sığırlar, madenler ve uzun yol ticaretini denetlemesi söz konusuydu. Bu, azınlığın tebaasının emeği üzerinde hak iddia etmesi anlamına geliyordu. Üstelik bir soy bağı nedeniyle değil, var olan egemenlik ve ezilme ilişkisi nedeniyle.

Gerçek komünal toplumlarda liderlik dine ve aile bağlarına dayanır. Toplumun daha yaşlı üyeleri işi diğerleriyle paylaşır ve toplam üründen az ya da çok eşit pay alır. Birileri açlıktan ölürken diğerleri karınlarını tıka basa doyurur, artan yiyecekleri de çöpe atmaz. Ne zaman ki Afrika toplumları içsel evrimiyle büyümeye başladı, fetihler ya da ticaret ile birlikte yönetici grup da oldukça farklı bir yaşamın içine girdi. Toplumun sunduklarının en iyisini ve en çoğunu tüketmeye başladılar. Yine de çiftçilik, çobanlık ya da balıkçılık yaparak doğrudan üretimin içinde en çok yer alanlar yine bu yönetici grup oldu. Yönetici sınıf ve özellikle de krallar, her yıl belli sayıda gün için tebaalarındakileri çağırarak onların emeklerini kullanma hakkına sahiptiler. Angarya denilen bu çalışma türüne benzer bir uygulama feodal Fransa'da da görülmüştü. Böyle bir sistem daha fazla sömürü ve üretici kaynakların daha fazla gelişmesi anlamına geliyordu.

Yukarıda çerçevesi çizildiği üzere toplumsal katmanlaşma devletin ortaya çıkışıyla el ele gider. Asalete dayalı soy bağları ve avamı, somut coğrafi sınırlarla kurulan politik devlet dışında bir araya getirecek bir bağlam yoktur. Dünyadaki büyük hanedanların feodal devletleri yönetmesi bir gerçekliktir. Tudorlar,

Burbonlar, Hohenzollernler ve Romanoflar Avrupalılara ve kulağı Avrupa'dakilere tanıdık gelen isimlerdir. Japonların Kamakuraları ve Tokugawaları, Çin'in T'ang ve Ming, Hindistan'ın ise Guptas ve Marathas hanedanları vardır ve hepsi İsa'nın doğumundan sonraki yüzyıllar boyunca var olan feodal hanedanlardır. Ancak bu ülkelerin hepsinde feodal toprak düzeni ve sınıf ilişkilerinin kristalize olmasından önce egemenlik kuran başka hanedanlar mevcuttu. Yani Avrupa* ve Asya'da feodalizme geçişte egemen grupların ve devletin yükselişi aynı sürecin bağımsız veçheleri olarak ortaya çıkıyor. Bu anlamda Afrika'da da bir farklılık görünmüyor.

Politik bir perspektiften bakınca Afrika'da komünal toplumdan feodalizme geçiş sürecinin de bir devlet formu olduğu söylenebilir. Başlangıçta (ve yüzyıllarca) devlet zayıftı ve olgunlaşmamıştı. Belli bölgesel sınırlarına rağmen, bu sınırların içindeki özneler kendi topluluklarında yaşarken yıllık vergi ya da haraç ödeme zamanları dışında nadiren egemen sınıfla ilişki kuruyorlardı. Sadece sınırları içindeki bir grup, haraç ödemeyi reddettiğinde erken dönem Afrika devletleri, hakları olduğunu düşündükleri bu haracı almak için genellikle ordu düzenindeki, baskı aygıtlarını harekete geçiriyorlardı. Yavaş yavaş farklı devletler yurttaş toplulukları üzerinde daha fazla güç uygulamaya başladılar. Angarya emeği talebi, askere almanın yanı sıra düzenli vergi tahsilatlarına ve yerel yöneticiler atamaya başladılar. Afrika'nın komünal topluma ait emek ilişkilerinin kırılmaya başladığı bölgelerindekiler karmaşık politik devletlerin ortaya çıkışıyla yüz yüze geldiler. Devletlerin ortaya çıkışı, Afrika politikasının seviyesini yükselten ve bir araya gelen küçük etnik

* Avrupa'da komünal toplumdan köleciliğe geçilirken hanedanlar ve güçlü devletler kölecilik çağının arifesinde de mevcuttu.

grupların daha esnek kimlik bağlarıyla ulusların ilk nüvesini oluşturan bir gelişme biçimiydi.

Politik devletlerin büyümesine bazı açılardan gereğinden fazla önem atfediliyor. Ulus-devletler en ileri düzeyine Avrupa'da ulaştı. İyi örgütlenmiş hükümetlerin varlığı ya da yokluğu sadece Avrupalılar için "uygarlık" ölçütü oldu. Bu ölçüt tüm dünyaya uygulanamaz zira Afrika'da oldukça ileri maddi ve maddi olmayan kültürlere sahip küçük politik birimler söz konusuydu. Örneğin, ne Nijerya'daki Ibo halkı ne de Kenya'daki Kikuyular geleneksel yerleşim bölgelerinde merkezi hükümetler kurdular. Her ikisi de klanlara, (Ibo örneğinde) dini kahinlere ve "Esrarlı Toplumlar"a dayalı karmaşık politik yönetim sistemlerine sahipler. Her ikisinde de gelişmiş ziraatçılar ve demir işçileri vardı. Ibo'da, ayrıca, milattan sonra dokuzuncu yüzyıldan belki de daha eski bir zamandan beri pirinç ve bronz madde imalatı yapılıyor.

Yukarıdaki sınıflandırmaya göre bir bütün olarak Afrika ülkelerinin en etkin politik yapılara ve yiyecek, giysi, maden ve diğer maddi malların üretimine ilişkin devasa bir kapasiteye sahip olduğunu kabul etmek mümkün. Kolayca anlaşılabileceği üzere egemen sınıflara ait toplumların ilgilendiği şey ise lüks ve prestij sağlayan mallardan ibaret. Devleti kontrol eden imtiyazlı kesimler bu tür mallara, üretimini sağlamanın yanı sıra ticaret aracılığıyla da ulaşabiliyorlardı. Emeği geçimlik ihtiyaçlardan daha fazla artık üretmek için harekete geçirenler de, bu süreçte uzmanlaşma ve işbölümünü teşvik edenler de yine ayrı yönetici gruplardı.

Akademisyenler genellikle Afrika'da devlet kuran ve kurmayan grupları birbirinden ayırırlar. "Devletsiz" kelimesi bazen dikkatsizce, hatta aşağılama amacıyla kullanılır. Aslında anlatılan şey bir baskı aygıtı olarak devlete ve aile ya da köyden daha büyük bir politik birim kavramına sahip olmayan halklardır.

Sonuçta, bir toplumda sınıfsal katmanlaşma yoksa devlet de olamaz zira devlet belli bir sınıfın toplumun kalan kısmını kendi çıkarlarına göre denetim altında tutabilmesi için ortaya çıkan araçtır. Genel olarak ifade edilecek olursa, devletsiz toplumların Afrika'daki eski sosyo-politik örgütlenmelerin bir biçimi olduğu ve büyük devletlerin de komünal toplumdan feodalizm noktasına kadar geçen süreci temsil ettiği düşünülmektedir.

Yeniden vurgulamak gerekirse, Avrupalıların gelişinden önceki Afrika tablosuna bakıldığında dikkate değer bir eşitsiz gelişme görünür. Avcı kabileleri, komünal topluluklar, feodalizm ve son ikisinin ara aşamasındaki toplulukları temsil eden toplumsal formasyonlar söz konusuydu. Bu bölümün kalanında, Avrupa ile sürekli ilişkiye geçmeden önceki binlerce yıl içinde Afrika'nın en gelişmiş toplumlarının ve devletlerinin ne gibi temel özellikler taşıdıklarını gözden geçireceğiz. İncelenecek bölgeler Mısır, Etiyopya, Nubya, Fas, Batı Sudan, Doğu Afrika'nın göller bölgesinin arasındaki alan ve Zimbabve. Her biri Afrika'da gelişmenin en anlama geldiğini toplumsal hareketlerin yönünü gösteriyor. Az ya da çok her biri her biri kıtanın önde gelen güçleriydi ve komşularına bir anlamda doğrudan baskı yaparak ya da onları peşinden sürükleyerek dolaylı biçimde öncülük ediyorlardı.

Somut Örnekler

Mısır

Bu bölüme Afrika'nın doruğa ulaşmış en eski kültürü olan Mısır'la başlamak mantıklı. Firavunlar dönemindeki Mısır'ın başarıları yeniden saymaya gerek duyulmayacak kadar biliniyor. Bir ara eski Mısır'ın "Afrika" sayılamayacağına ilişkini artık gündeme gelmeyen" tuhaf fikirler sarf ediliyordu. Şimdi amacımız 7. yüzyıldan itibaren Arap ve Türk egemenliğindeki Mısır'ı in-

celemek. Türklerin egemenliği döneminde yönetici sınıf yabancıydı ve bu Mısır'ın içsel gelişme sürecinin, başkalarına, özellikle Arabistan ve Türkiye gibi ülkelere bağımlı olduğu anlamına geliyordu. Sömürgeleştirilen Mısır'ın ülke dışına muazzam miktarlardaki zenginliğini yiyecek ve kâr olarak aktarması oldukça negatif bir etki yaratıyordu. Aslında yabancı yöneticilerin eğilimi de emperyal efendileriyle bağları koparark, bağımsız federal bir devlet haline gelecek olan Mısır'ın yerel yönetici seçkinleri olabilmekti.

Mısır feodalizminin en önemli özelliği askeri yanıydı. Arap, Türk ve Çerkes işgalcilerin hepsi askeri güce dayanıyordu. Bu durum kısmen on üçüncü yüzyıldan itibaren iktidarı elinde tutan Memlûkler için de geçerliydi. Yedinci yüzyıldan itibaren Mısır'daki politik iktidarlar askeri oligarşinin kontrolündeydi. Ordunun hükümet etme yetkilerini devrettiği bürokratlar bu anlamıyla Çin ve Hindi Çin'dekine benzer bir durum yaratıyorlardı. Daha esasa ilişkin olan ise toprakla ilgili bölüşüm ilişkilerinin gerçek bir feodal sınıfın sahneye çıkmasını sağlayacak değişimlerin önünü kestiğidir. Bütün fatihler takipçilerine ve askeri liderlerine toprak armağan ediyorlardı. Öncelikle Mısır'daki topraklar devlete aitti ve işlenmek üzere kiralanıyordu. Sonrasında devletin toprağı yeniden paylaştırma ve dilediğine tahsis etme hakkı vardı. Köylülerin başındaki kişi ilgili ailelerin toprağının muhafızı olarak davranıyordu. Yönetici askeri zümre yeni toprak beyleri sınıfını oluşturuyordu. On beşinci yüzyıl itibarıyla Mısır'daki toprakların büyük bölümü sultanın ve askeri beylerinin mülkiyetindeydi.

Toprak tekelini elinde bulunduran az sayıda insandan oluşan bir sınıf söz konusu olduğunda topraksızlar sınıfı çok büyük olur. Toprağı işleyen köylüler kısa süre sonra sadece birer tarım işçisi haline gelirken feodal toprak beylerinin kiracısı ya da tebaası olarak toprağa bağlı kalıyorlardı. Çok az miktarda

toprağı olan ya da tümüyle topraksız bu köylüler *fellah*lar olarak biliniyordu. Avrupa'da Rus serflerinin, ya da *mujik*lerin, çektiklerine, nasıl sömürüldüklerine ilişkin efsaneler vardı. Mısır'daki *fellah*ların nasıl sömürüldüğü ise daha doğrudan anlatılıyordu. Köylülerin ürettiklerinin çoğu vergi olarak ellerinden alınıyordu. Vergiyi toplayanlardan ise köylülerin sahip olmadıklarını bile ellerinden alma mucizesini gerçekleştirmeleri bekleniyordu! Talepleri yerine getirilmediğinde köylüler gaddarca şiddet görüyordu.

Feodal askeri toprak beyleri ile fellahlar arasındaki uzlaşmaz çelişki özellikle sekizinci yüzyıl başlarından itibaren bir dizi köylü isyanına yol açtı. Feodalizm emekçi sınıflar için hiçbir kıtada romantizm çağı olarak yaşanmamış olsa da, teknolojideki gelişme adımları ve üretim kapasitelerindeki artış bu devirde gerçekleşti. Fatımi hanedanlığı hüküm sürerken (MS 969-1170) bilimin ilerlemesiyle endüstri Mısır'da yeni bir şamaya geldi. Onuncu yüzyılda İran'dan yel değirmenleri ve mancınıklar öğrenildi. Kâğıt yapımı, şeker rafinesi, porselen yapımı ve petrolün damıtılması gibi yeni endüstri dalları gelişti. Eski tekstil, deri ve metal endüstrilerinde ilerlemeler oldu. Birbirini izleyen Eyyubi ve Memlûk hanedanları özellikle kanal, baraj, köprü ve su kemeri yapımında büyük başarılar elde ederken Avrupa ile ticaretin artmasını da sağladılar. O dönemde Mısır hâlâ Avrupa'ya bir dizi şey öğreten ve yeni teknikler öğrenebilen konumdaydı.

Feodalizm toprağa bağlı olsa da genellikle kırların aleyhine kentleri geliştiriyordu. Feodal Mısır kültürünün doruk noktasına kentlerde ulaşıldı. Fatımilerin kurduğu Kahire dünyanın en ünlü kültür kenti oldu. Aynı dönemde kurdukları Ezher Üniversitesi şu anda dünyanın en eski üniversitesi. Feodaller ve zengin tüccarlar durumdan en çok faydalananlardı. Ancak Kahire ve İskenderiye'deki zanaatkârlarla diğer kentliler de şehrin sağladığı zevkli hayata bir miktar ortak olabiliyorlardı.

Etiyopya

Etiyopya da tarihinin ilk döneminde yabancılar tarafından yönetilen büyük bir güçtü. Aksum Krallığı, nihayetinde feodal Etiyopya'nın çevresinde şekillendiği en önemli çekirdekti. Aksum, Kızıldeniz sahilinde, Kızıldeniz'in diğer yakasında yerleşik olan Sabean hanedanlığı tarafından kuruldu. Aksum kralları hiçbir zaman yabancı güçlerin temsilcisi olmadılar, daima tümüyle Afrikalı oldular. Aksum'un kuruluşu MS birinci yüzyıla kadar uzanır. Yönetici sınıf birkaç yüzyıl içinde Hıristiyanlaştı. Sonrasında iç kesimlere ilerledi ve Hıristiyan feodal Etiyopya devletinin gelişmesine ortak oldu.

Etiyopyalı, Tigreli ve Amharlı yönetici sınıflar Hz. Süleyman'ın soyundan gelmekle övünüyorlardı. Bir dizi küçük devleti ve krallığı birleştiren yapısıyla feodal Avusturya ya da Prusya imparatorluklarını andırıyordu. Etiyopya imparatoru "Yahuda kabilesinin Aslan Fatihi, Tanrı tarafından seçilmiş, Etiyopya İmparatoru, Kralların Kralı" olarak adlandırılıyordu. Gündelik hayatta ise Hz. Süleyman'ın soyundan gelme fikri yürürlükteydi. Etiyopya yaylasının iç kesimlerinin büyük bölümü on ikinci yüzyılda Musevi soyundan geldiğini söyleyen işgalci Zagwe hanedanı tarafından denetim altında tutuluyordu. Zagwe kralları sert kayalardan inşa ettirdikleri çok sayıda kilise ile farklarını ortaya koymuşlardı. Mimaride ulaşılan nokta Etiyopyalıların sahip olduğu nitelik düzeyi kadar devletin emeği kitlesel ölçekte harekete geçirme kapasitesinin de göstergesiydi. Bu tür işler gönüllü aile emeğiyle değil, ancak sömürülen bir sınıfın varlığıyla hayata geçirilebilirdi.

Etiyopya imparatorluğunun üstyapısına, özellikle de Hıristiyanlığına ve yazılı kültürüne ilişkin çok şey biliniyor. Bilhassa MS 1270'de Zagwelerin yerini alarak yeniden yapılandırılan ve "Hz. Süleyman" soyundan gelindiği iddia edilen hanedanlık döneminde, tarih, kralı ve soyluları onurlandırmak için yazılı-

yordu. Güzel resmedilmiş kitaplar ve yazıtlar Amharic kültürünün göze çarpan unsurlardır. Aynı şekilde, yönetici sınıf ve yüksek din görevlileri için muhteşem giysiler ve mücevherler üretiliyordu. En tepedeki ruhaniler soyluluğun bir parçasıydı ve kurulan manastırlar Etiyopya'nın büyük bölümüne yayılmıştı. Devletle iç içe örgütlenen dini kurumlar komünal toplumlarda da görülürken politika, ekonomi, din ve tıp neredeyse tümüyle bağımsız varoluşlara sahipti. Feodalizmde ise her yerde kilise ile devlet sıkı bir ittifak içindeydi. Budistler, feodal Vietnam, Burma ve Japonya'da hatta daha sınırlı da olsa Çin'de en önemli mevkideydi. Hindistan'daki sınırlı Budist etkisi Hindular ve Müslümanlar tarafından bertaraf edilirken, feodal Avrupa'da ise tabii ki Katolik Kilisesi Etiyopya'daki Ortodoks kilisesine benzer bir rol üstlenmişti.

Etiyopya'nın zenginliğinin temelinde tarım vardı. Verimli yaylalarda tahıl yetiştirilirken önemli miktarda büyükbaş hayvanın yanı sıra at da yetiştiriliyordu. Bir dizi yeni zanaat geliştirilmişti ve yabancı zanaatkârlar da teşvik ediliyordu. Örneğin, on beşinci yüzyıl başlarında Türk zanaatkârlar ülkede yerleşmiş durumdaydı ve Etiyopya ordusu için armalı zırh ve kalkanlar üretiyorlardı. Mısır'dan gelen Kıptiler mali işlerin idaresinde çalışıyordu. Kimse bahsi geçen yüzyılların Etiyopya'sı için "feodal" kelimesinin kullanılmasına itiraz edemez zira toprak beyleri ile köylüler arasında belirgin bir yarılmayla oluşan sınıf çelişkisi mevcuttu. Afrika'nın diğer parçalarında olduğu gibi bu [sınıf - ç.n.] ilişkileri de komünal toplumun içinde çok önceden boy vermişti.

Feodal Etiyopya'da hükümdarların yanı sıra köy halkının ya da etnik grupların komünal mülkiyetinde olan topraklar da vardı. Ayrıca büyük araziler, fethi gerçekleştiren Amharic hanedanının soylu üyelerine, askerlerine ve rahiplerine tahsis ediliyordu. Büyük arazilere sahip olanlar *Ras* olup bölgesel prenslik haline gelirken yanlarında imparator tarafından atanmış

yargıçlar bulunuyordu. Köylüler kendi topraklarında kiracı haline getirilirken, yaşamlarını sadece toprak beyi için üretim yapıp devlete vergi ödeyerek (ayrıca üretim de yaparak) sürdürebiliyorlardı. Toprak beyleri feodal toplumların tipik bir uygulaması olarak kendilerini vergiden azade kılmışlardı. Avrupa'da devrim ateşlerini yakan etken, burjuvazinin bir sınıf olarak yeterince güçlenince feodallerin politik güçlerini kullanarak kendileri dışında herkesin vergi ödemesine karşı çıkması oldu. Etiyopya tabii ki asla kapitalizme geçiş aşmasına ulaşamadı. Ancak kesin olan şey feodalizme geçişin gerçekleştiğidir.

Nubya

Nubya, Etiyopya kadar ünlü olmasa da Afrika'daki bir diğer Hıristiyan bölgesi. Hıristiyanlık MS altıncı yüzyılda Nil'in orta kesimlerinde bir zamanlar ünlü Kuşi ve Meroe devletleri tarafından yönetilen yerde yayılmaya başladı. İsa'nın doğumundan önceki dönemde Kuşi saltanatı Mısır'ın düşmanıydı ve yıllarca Mısır'ı yönetti. MS dördüncü yüzyılda başlayan gerilemesi Aksum'un artan saldırılarıyla nihayete erdi. Bir süre sonra Kuşilerin mirasçısı sayılabilecek üç küçük Nubya eyaleti ortaya çıktı. Ancak Hıristiyanlığı kabul etmelerinden sonra Nubya kültürünü yönlendiren Hıristiyanlık olmaya başlamıştı.

Nubya eyaletleri (ki iki tanesi sekizinci yüzyıla kadar ayakta kaldı) en fazla dokuzuncu ve on birinci yüzyıllar arasında Arap ve Müslüman düşmanlarının saldırılarına karşı direndiği dönemde güçlendi. Nihai yenilgiyi tattıkları on dördüncü yüzyıla kadar da varlıklarını sürdürdüler. Akademisyenlerin Nubya'ya gösterdikleri ilginin merkezinde büyük kırmızı kiremitli kilise ve manastır harabelerindeki en iyi kalite duvar resimleri ve freskler vardır. Mevcut maddi bulgulardan çok sayıda sonuç çıkarmak mümkün. Birincisi, çevresindeki taştan istihkâm duvarlarını, kiliseleri inşa etmek için çok büyük miktarda emek kul-

lanmak gerekiyor. Mısır piramitlerinde ve Avrupa kalelerinde olduğu gibi inşaatlarda çalışanlar yoğun bir sömürü altında muhtemelen zorla çalıştırılmışlardı. İkincisi, vasıflı emek tuğla yapımında ve mimaride kullanılmıştı. Duvar resimleri el becerilerindeki üstün yeteneği gösterirken, Nubya'da bulunan resimli çömlek parçaları da sanatsal değeri ifade ediyor.

Daha önce belirtildiği üzere Etiyopya'daki kilise ve manastırlar önemli bir role sahip ve Nubya söz konusu olduğunda bu durumun daha ayrıntılı incelenmesi gerekiyor. Her manastırın çevresinde çok sayıda köylü kulübesi kümelenmişti ve bu manastırlar genellikle feodal lordların malikânelerini andırıyordu. Kiliselerde biriken servete köylülerin erişimi mümkün değilken, kitap gibi maddi olmayan kültür ürünlerinden yararlanma hakkı da sadece küçük bir azınlığa aitti. Köylüler okuryazar olmamanın yanı sıra çoğu durumda Hıristiyan da değillerdi ya da aynı dönemdeki Etiyopyalılarla karşılaştırıldığında sadece görünürde Hıristiyandılar. Nubya'nın Hıristiyan yönetici sınıfı Müslümanlar tarafından tasfiye edildiklerinde eski devlerin sahip olduklarının çok küçük bir bölümüne ait izler halkın günlük yaşamındaki yerini korudu. Tarihsel süreçte böylesi tersine dönüşler insanlığa hiç de yabancı değil. Son tahlilde gelişmenin diyalektiği her zaman kendini var eder ancak kimi geri çekilmeler ve dalgalanmalar da kaçınılmazdır. On beşinci yüzyılda Nubya devletleri varlıklarını korumuyor ancak Afrika'nın gelişim potansiyelinin akla uygun bir örneğini oluşturuyordu.

Kimileri daha ileri gidip Kuşilerin, krallıkları yıkıldıktan ve Hıristiyan Nubya kurulduktan çok sonra bile Afrika'nın gelişmesine katkıda bulunduklarını ayırt edebilir. Kuşi'nin bir dizi olumlu kültürel etkisini Afrika'nın geri kalanına enjekte eden bir merkez olduğu tartışma götürmez. Batı Afrika'da yapılan pirinç ürünleri Meroe'da üretilenlere çok benziyordu. Batı Afrikalılar pirinçlerini işlerken genellikle Kuşilerden Mısırlılara aktarılan pirinç tekniğini kullanıyorlardı. En önemlisi Kuşi demir

madenciliği ve dökümünde Afrika'nın en güçlü ve ilk merkezlerinden biriydi. Kuşkusuz bu önemli teknolojik imkânların ortaya çıkardığı kaynaklar kıtanın geri kalanına da aktarıldı. Bu nedenle de Nil'in orta bölgeleri bir bütün halinde Afrika'nın toplumsal ekonomik ve politik gelişimi açısından çekici bir güç oldular.

Mağrip

İslam, ortaya çıkışıyla, Mağrip'in feodal gelişim döneminde en önemli role sahip oldu. İslami imparatorlukların en batı uçlara Afrika, Asya ve Avrupa'yı aşarak ulaşmaları, Hazreti Muhammed'in yedinci yüzyılda Hıristiyanlık çağında ölümüyle gerçekleşti. İslam'ın yönetimi altında kurulan Arap imparatorluğu dinin bu minvaldeki öneminin en iyi örneği. On dördüncü yüzyılın Kuzey Afrikalı büyük tarihçisi İbni Haldun'a göre İslam, Arapların, birbirleriyle sürekli mücadele halindeki küçük aile topluklarının önemsiz sınırlarını aşmasını sağladı. Haldun şöyle diyordu:

> Arap gururu, kırılganlığı ve şiddetli iktidar kıskançlığı onların birbirleriyle anlaşmalarını imkânsız kılıyor. Sadece doğalarına nüfuz eden dini dürtüyle dönüştüklerinde anarşi eğilimi karşılıklı savunma ruhuna yerini bırakıyor. Dinin politikalarına yön vermesiyle dini kanunların uygarlığın moral ve maddi çıkarlarını düzenlemesini gözlemlemelerini sağlayan ana dikkat etmek gerek. Hz. Muhammed'in bir dizi varisinin yönetiminde imparatorluk ne kadar büyüdüyse o kadar da güçlü kuruldu.

Yukarıda belirtilen noktalar Arapların emperyal genişlemesinin sadece bir yönünü, kuşkusuz en önemlisini gösterirken ideolojinin gelişme sürecindeki esaslı rolünü de tasdik ediyor. Tüm bunlar maddi koşullarla ilişki içinde ve onlara ek olarak ele alınmalı. Dahası üretimin genişlemesi ve toplumun iktidar alanının büyümesinin temelini oluşturan maddi koşulları herhangi bir zaman diliminde analiz etmek için tarihsel mirası dikkate

almak önemli. İslami Mısır ve Hıristiyan Nubya gibi İslami hanedanların Mağrip'i de zengin tarihsel ve kültürel miras bıraktılar. Mağrip, MÖ 1200 ve 200 yılları arasında hüküm süren ünlü Kartaca toplumunun merkeziydi. Kartacalılar doğu Akdeniz'den Mağrip Berberilerine kadar bir dizi yabancı gücü kontrol altında tutuyorlardı. Bölge Roma ve Bizans imparatorlukları için de önemli bir mevkideydi. Müslümanların gelmesinden önce kendilerini Hıristiyan muarızlarından ayrıştırarak Donatizm'in merkezi haline getirdiler.

Müslüman Mağrip'in çarpıcı başarıları denizcilik, askeri, ticari ve kültürel alanlara da yayıldı. Deniz kuvvetleri Batı Akdeniz'i kontrol ederken orduları Portekiz ve İspanya'nın büyük bölümünü ele geçirdi. Avrupa'daki Müslüman ilerleyişi MS 732'de durduğunda Kuzey Afrika orduları çoktan Fransa'nın içlerine ulaşmıştı. On birinci yüzyılda Almoravid hanedanlığının orduları bir araya gelerek güçlerini birleştirince Senegal ve Mauritius'un derinliklerinden karşı kıyıya Cebelitarık Boğazı'na geçerek İspanya'da Hıristiyan kralların tehdidi altındaki İslam'ı güçlendirmeye yöneldi. Almoravid iktidarı yüzyıldan uzun bir süre boyunca Kuzey Afrika ve İberya'da ticari zenginliği ile birlikte göz kamaştıran yazınsal ve mimari kayıtlar bıraktı. 1230'da İspanya'dan çıkarıldıktan sonra Mağrip Müslümanları, ya da bilinen adlarıyla Faslılar, Afrika topraklarının dinamik bir toplumu olmaya devam ettiler. Toplumsal hayat standardına ilişkin bir gösterge, daha önce de dikkat çekildiği gibi, Oxford'da hâlâ vücudun yıkanmasının tehlikeli bir edim olduğunu söyleyen doktrinin egemen olduğu dönemde Mağripte inşa edilen halk hamamlarıdır.

Mağrip tarihinin en öğretici yanlarından biri devleti oluşturan toplumsal yapıların karşılıklı etkileşimidir. Çözülmesi gereken başlıca sorunlardan biri izole konumdaki Berberi topluluklarını entegre ederek geniş politik toplumlar yaratmaktı. Ayrıca

yerleşik gruplarla göçebe çobanlık yapan kesimler arasında da çelişkiler mevcuttu.

Berberiler esas olarak çobanıl patriyarkal klanlar ve klan gruplarında örgütleniyorlardı. Birkaç klandan oluşan bu klan grupları da tüm yetişkin erkeklerin demokratik konseyinde birleşiyordu. Otlakların komünal mülkiyeti söz konusuydu ve sulama geliştirme işleri de tarım topluluklarının kolektif sorumluluğu altındaydı. Soy bağı olan gruplar arasındaki işbirliği herhangi bir kan bağı olmayanlar arasındaki düşmanlıkla bir hayli çelişiyordu. Kan bağı olmayan Berberiler sadece Arap işgalcilere karşı birleşirken, konformist olmayan Kharijite İslam ideolojisini kullanıyorlardı. MS 739'da gerçekleşen Kharijite isyanı bir yanıyla milliyetçi diğer yanıyla sömürülen sınıfların ortodoks Sünni İslam'ın temsilcisi Arap ordusuna, bürokrasisine ve ruhani elitlerine yönelik başkaldırısıydı. Berberi kitlelerin isyanı Fas milliyetçiliğinin temellerini atarken üç yüzyıl sonra (1147-1270) Almohad Hanedanlığı tüm Mağrip'in politik birliğini sağlamak için Berberilerin ve Arapların elde ettiği kazanımları sentezleyerek devlet kurma aşamasına geldi.

Ne yazık ki Mağrip sonuna kadar tek parça kalamadı ve mirasından üç küçük devlet ortaya çıktı: Fas, Cezayir ve Tunus. Her üç bölgede de on dördüncü ve on beşinci yüzyıllar boyunca bölünme eğilimleri kendini gösterdi. Örneğin, Tunus'taki Hafsid Hanedanlığı sürekli olarak yerel ayaklanmalarla uğraşarak ülkenin birliğini korumaya çalışıyordu. Daha önce de belirtildiği gibi Afrika'daki politik devletler başka yerlerdeki gibi üretici güçlerin gelişmesinin sonucunda ortaya çıkmakla birlikte bir süre sonra ekonomik ilerlemenin oranını belirlemeye başlıyordu zira ikisi arasında diyalektik bir ilişki söz konusuydu. Bu nedenle tek bir Mağrip devletinin kurulamayışı ve devlet iktidarının her üç parçada da -Fas, Cezayir, Tunus- sağlamlaşmaması bölgenin daha fazla gelişmesini engelledi. Politik bölün-

menin neden olduğu iç çatışmalar Mağrip'e güç kaybettirirken, Avrupa kısa zamanda bölge içerisindeki güçsüzlüğün avantajını kullanarak 1415'ten başlayarak saldırılarını yoğunlaştırdı.

Mağrip deneyimi bir üretim tarzından diğerine geçişin uzun doğasını gösteren bir resim olarak kabul edilebilir. Toplumun iki farklı şekilde örgütlenmesinin yüzyıllar boyunca yan yana sürebileceği gerçeğini ortaya koyar. Tartışılan dönem boyunca Afrika'nın bu bölümünde önemli miktarda topraktaki komünal mülkiyet ve aile emeği varlığını korudu. Aynı zamanda dikkate değer oranda sosyo-ekonomik değişim ve toplumsal tabakalaşma gözlenirken, birbiriyle uzlaşmaz sınıflar ortaya çıktı. Merdivenin en altında köleler ya da *Haratine*ler, genellikle Güney Sahra'nın siyah Afrikalıları vardı. Sonra *akhamme*, yani topraksız köylüler geliyordu. Toprak sahiplerinin arazilerinde çalışıp ürettiklerinin beşte dördünü beylere veriyorlardı. Kadınların durumundan özel olarak bahsetmek gerekiyor: Kendileri bir sınıf olmasalar da ait oldukları sınıfın erkekleri tarafından kendilerine yaşatılan mahrumiyetin yanı sıra yönetici sınıfın erkek egemen denetiminin de muhatabıydılar. *Akhamme* sınıfından kadınların ne tür baskı koşullarında yaşadıklarını düşünmek gerekiyor. Toplumun en tepesinde politik iktidarı Müslüman bölgesindeki diğer egemenlerle paylaşan toprak beyleri vardı.

Buraya kadar bahsedilen Afrika toplumlarının hiçbirinde sermaye birikiminin temel itici güç haline geldiği kapitalist aşamaya ulaşılmamıştı. Kuşkusuz hepsinde yaygınlaşan ticari sektörler, tefeciler, güçlü el sanatı endüstrileri gibi modern kapitalizmin evrim ya da devrim yoluyla doğumunu mümkün kılan özellikler mevcuttu. Mağripli tüccarlar bir hayli zengindi. Köylülerin, büyük ve küçükbaş hayvan yetiştiricilerin enerjisinden kazanç sağlıyorlardı. Doğrudan ya da dolaylı olarak emek gücünün bakır madenlerine, kurşun, rastık taşı ve demir işlerine yönlendirilmesini sağlarken tekstil, halıcılık, dericilik, çömlekçilik, pirinç ve demircilikte çalışan zanaatkârların ürettiği artığa el

koyuyorlardı. Tüccarlar birikimci sınıftı ve ortaya çıkardıkları dinamikler etkilerinin sadece Mağrip'te değil Sahra'da ve Sahra'nın öte yakasındaki Batı Afrika'da da hissedilmesini sağlıyordu. Mağrip'teki gelişme bir yanıyla Batı Sudan denilen bölgenin gelişimini de etkileyen faktör oldu.

Batı Sudan

Araplara göre Afrika'nın Sahra'nın güneyinde kalan kısmının tamamı *Sudan Diyarı*, yani Siyahların Toprağıydı. Bu isim günümüzde sadece Nil üzerindeki Sudan Cumhuriyeti için geçerli; eski zamanlarda Batı Sudan diye anılan yerde bugün Senegal, Mali, Yukarı Volta ve Nijer'in yanı sıra Mauritius, Gine ve Nijerya'nın bir bölümü var. Gana, Mali, Songhay gibi Batı Sudan imparatorlukları kelimenin tam anlamıyla Afrika'nın geçmişinde elde ettiği başarıların birer örneğidir. Bu bölge, Afrika milliyetçilerinin ve ilerici beyazların Afrika'nın beyaz adamlar öncesi döneminin politik, idari ve askeri kapasitesini ispatlamak için dikkat çektikleri alandır. Kuşkusuz insanların tarihçilerin vereceği cevaplara ilişkin beklentileri zamana göre değişiyor. Bugün Afrika'daki kitleler, "gelişmeyi" ve bir bütün halinde kurtuluşu arıyor. Batı Sudan tarihine ilişkin cevap bekleyen sorular Afrika'nın kalbindeki bazı ülkelerin yaşadıkları çarpıcı gelişimin dayandığı ilkelere işaret ediyor.

Gana İmparatorluğu'nun kökleri MS beşinci yüzyıla kadar gidiyor ancak bu imparatorluk gücünün doruğuna dokuz ve on birinci yüzyıllar arasında ulaştı. En parlak dönemini, Mali on üç ve on dördüncü yüzyıllarda, Songhay ise takip eden iki yüzyılda yaşadı. Üçü de aynı topraklar üzerinde kurulmamıştı ve egemen sınıfları farklı etnik kökenlere sahipti ancak ayrıı evrim ve büyüme çizgisinden geçtikleri için "birbirlerinin takipçisi devletler" diye değerlendirilmeliler. Ticaret devletleri diye o kadar sık anılırlar ki nüfusun büyük bölümünün temel uğraşı-

nın tarım olduğu unutulur. Bu bölgede çok sayıda darı türünün yanı sıra pirinç türleri bir dizi başka yiyecek bitkisi ve en azından bir tür pamuk evcilleştirilip yetiştiriliyordu. Bölgede yaklaşık olarak İsa'nın doğumundan önceki binyılda başlayan demir kullanımı nedeniyle demir aletlerin sunduğu hizmetin meyveleri tarım yapılırken toplanabiliyordu. Batı Sudan'daki açık geniş çayırlar hayvancılığa elverişliydi. Fulaniler gibi kimi gruplar tümüyle göçebe çobanıldı; gelgelelim hayvancılık bu devasa bölgenin hemen her yerinde farklı düzeylerde de olsa mevcuttu. Evcilleştirilen hayvanların en önemlisi olan sığırları keçiler takip ediyordu. Zehirli Tzetse sineklerinin olmadığı büyük koşum arazileri at, katır ve eşek yetiştiriciliğini mümkün kılıyordu. Bu çeşitliliğe ek olarak Büyük Nijer nehrinin uzman balıkçılar yetiştirmesi sayılabilir.

Üretimin ayrılmaz parçası olan nüfus artan gıda arzının imkân verdiği miktarda çoğalırken el zanaatları endüstrisi ve ticaret esas olarak tarımsal ürünlere dayalı olarak yayılıyordu. Pamuk ekimi pamuklu giysi üretiminin önünü açmıştı. Bir dizi uzmanlaşma sonucunda özellikle pamuklu giysiler iç ticaretin nesnesi oldu, Futa Djalon'un ağartılmamış kumaşları ve Jenne'nin mavi giysileri üretilmeye başlandı. Çobanıllık, bir dizi malın, özellikle askeri kullanım için katır derisi ve keçi postundan sandalet ve deri ceketlerin, muskalar için deri keselerin vs. üretilmesini sağladı. Atlar yönetici sınıfın ulaşım aracı olarak savaşlarda ve ülkenin sınırlarının genişletilmesinde kullanılıyordu. Çiftleştirmek amacıyla en iyi cins olduğu düşünülen safkan Arap atları Kuzey Afrika'dan ithal ediliyordu. Yük taşımacılığı için tabii ki eşek idealdi ve Yukarı Volta'nın Mossi krallığı uzun bir süre uzak bölgelere yapılan ticarette kullanılmak üzere yetiştirilen safkan yük hayvancılığında uzmanlaşmıştı. Sahra sınırında kuzeyden alınan bir başka "teknolojinin" ürünü olan develer kullanılıyordu.

Madencilik önemli bir üretim alanıydı. Batı Sudan'daki Kanteler gibi kimi soylu klanlar demir çelik uzmanıydı. Savaş aracılığıyla büyümenin sağlandığı dönemde demir rezervleri ve demirden yapılan ürünler üzerindeki denetim mutlaktı. Ayrıca uzak mesafelere yapılan ticaretin en önemli kalemleri esas olarak tuz ve altındı. Ne tuz rezervleri ne de altın rezervleri tam olarak Gana arazilerindeydi. Ancak ticaret yaparak ya da bizzat işgal ederek ele geçirmek için sadece birkaç adım ötedeydiler. Gana, Sahra'nın kuzeyine saldırdı ve onuncu yüzyılın sonlarında Awdaghast'ı Berberilerden aldı. Awdaghast, çölün ortasında çıkarılan tuzun gelişini denetlemeye en uygun kentti. Aynı şekilde Mali ve Songhay da tuzun çıkarıldığı en önemli merkez olan Taghaza'yı denetim altına almaya çalışıyordu. Songhay, Taghaza'yı çöl Berberilerinden savaş ganimeti olarak aldıktan sonra yıllarca Fas'ın muhalefetine rağmen elinde tutmaya devam etti. Üretim kalemleri arasında çok önemli yer tutan ama az bulunan bir başka şey ise mülkiyeti Mali ve Songhay'a ait olan Sahra'daki bakır madenleriydi. Gana'nın güneyinden Yukarı Senegal'e ve ona bağlı Faleme'ye kadar önemli altın kaynakları mevcuttu. Gana'nın altını "sessiz" ya da "akılsız"* takasla nasıl ele geçirdiği şöyle anlatılır:

> Tüccarlar yerdeki oyuklarda çırılçıplak yaşayan yerlileri çağırmak için dev davullar çalarlardı. Bu oyuklar kuşkusuz aynı zamanda altını çıkardıkları maden ocaklarıydı, bu yüzden de yabancı tüccarların önünde ortaya çıkmayı kabul etmiyorlardı. Bu nedenle tüccarlar ticaret mallarını nehir kıyısında istifleyip gözden kayboluyorlardı. Yerliler de gelip istiflenen malların yanına altın bırakıp gözden kayboluyordu. Tüccarlar bırakılan altını yeterli bulursa alıp çekiliyor ve alışverişin tamamlandığını belirtmek için davul çalıyorlardı.

Yukarıdaki satırların yazarı (E.W. Bovill) Batı Sudan uzmanı kabul edilen bir Avrupalı. Sessiz ticaret ya da diğer adıyla dilsiz

---

* "Dumb" kavramı aynı zamanda hem sağır dilsiz hem de akılsız diye kullanılıyor; burada ikili bir gönderme yapılmış - ç.n.

takasın Batı Sudan'ın altın ticaretinin modern çağa kadar yüzyıllar boyunca süren bir özelliği olduğunu söylemektedir. Aslında bu ticaretin yegâne akılsızlığı, yazarın yazdıklarından ibaret. Batı Afrika'daki altının akılsız takasına ilişkin hikâye başka kitaplarda da anlatılır. İlk örnekleri ise Antik Yunan yazılarına kadar uzanır. Halkların yabancılarla ilişkiye geçtiklerindeki ilk yaklaşımlarını kabaca genelleştirmenin bir örneği bu. Gana yönetimi döneminde iki önemli altın bölgesi olan Bambuk ve Boure, Batı Sudan ile düzenli ticari ilişkiler geliştirmişlerdi. Gana belki ama Mali kesinlikle altın madenciliğinin ve dağıtımının bir hayli karmaşık bir süreç haline geldiği bu iki bölgede - Bambuk ve Boure- politik egemenlik kurabilmişti. Malililerin en güçlü olduğu yüzyıllar içinde Sahra-ötesi altın ticareti için gerekli kapsamlı altın madenciliği modern Gana ormanlarında yapılmaya başlandı. Mevcut toplumsal sistemler yaygınlaştı ve altın satışıyla ilgilenecek güçlü devletler ortaya çıktı. Batı Sudan'ın büyük şehirlerinden gelen tüccarlar altını *benda* diye bilinen hassas bir ağırlık birimi kullanarak satın almaya başladılar.

Portekizliler Gambiya nehrine vardıklarında, nehrin üst kesimlerinde altın ticaretinin nasıl yapıldığına baktılar ve Mandinga tüccarlarının maharetlerine hayran kaldılar. Tüccarlar son derece hassas bükülmüş ipek ipliklere asılı gümüş kakma teraziler kullanıyordu. Altın tozları ve külçeler pirinç ağırlıklarla tartılıyordu. Mandinga'da altın ölçümlerinin yanı sıra diğer ticaret biçimlerinin de gerektirdiği uzmanlık işleri genellikle her etnik grubun içindeki profesyonel tacirlerin oluşturduğu, Dioulas diye adlandırılan, bir çekirdek grup tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu uzmanlar çok zengin olmazlardı ancak Batı Sudan'ın bir ucundan ötekine binlerce mil yolculuk etmeye gönüllü olmaları onlara ayrıcalık kazandırıyordu. Hatta Gambiya sahiline ya da sahilin çok yakınlarına, Sierra Leone, Liberya, Fildişi Sahilleri ve Gana'ya uzanmışlıkları vardı. Dioulaslar Afrika mallarının uzun bir listesine sahipti: Sahra ve Atlantik kıyı-

sından tuz, Liberya ve Fildişi Sahilleri'nden *kola nut*lar*, modern Gana'daki Akan ülkesinden altın, Hausalan'dan deri, Batı Sudan sahillerinden kurutulmuş balık, gene Batı Sudan'ın bir dizi bölgesinden, özellikle de iç kısımlarından pamuklu giysi, modern Gine'deki Futa Djalon'dan demir ve bir dizi yerelden başka kalemler. Batı Sudan ticareti ayrıca kimi Kuzey Afrika mallarının -özellikle Mısır ve Mağrip dokumalarının ve Akdeniz kıyısındaki Ceuta'nın mercan kolyelerinin- dolaşımını da içeriyordu. Yani, Batı Sudan ve Sahra-ötesi ticareti Akdeniz'den Atlantik okyanusuna uzanan devasa bir bölgede ticareti bütünleştiriyordu.

Sahra boyunca yapılan uzun yol ticareti kendine has özelliklere sahipti. Kimi akademisyenler develerden Sahra'nın şilepleri diye bahsederken, çölün her iki tarafında deve kervanlarının konakladığı kentlere ise "liman" deniyordu. Uygulamada Sahra-ötesi ticareti okyanusu geçmekle aynı anlama geliyordu. Yerel ticaretten çok bölgedeki Walata, Timbuktu, Gao ve Jenne gibi ünlü şehirleri harekete getirirken yazılı İslami kültüre dâhil olunmasını da sağladı. Uzun yol ticaretinin devlet iktidarını güçlendirmesi, soy bağına dayalı iktidar odaklarının kendilerini kalıcı bir aristokrasi olarak dönüştürmesiyle gerçekleşti. Kuşkusuz Batı Sudan imparatorluklarını Sahra-ötesi ticaretinin kurduğunu söylemek neden sonuç ilişkilerini bir hayli basitleştirmek anlamına geliyor. Gana, Mali ve Songhay kendi çevrelerinin ve sahip oldukları nüfusun kapasitesinin ötesine geçmeleri ancak yönetici sınıflarının uzun yol ticaretine yönelerek ve bu ticaretin yaygınlaşmasını mümkün kılacak güvenliği sağlayarak gerçekleşti.

İlginç olan, Batı Sudan'ın asla Sahra-ötesi ticaretine dikkate değer bir sermaye ayırmamış olmasıdır. Sermaye Fez, Tlimsan

---

* *Kola*'nın hammaddesini sağlayan ağaçtan elde edilen bir tür iri ceviz - ç.n.

ve diğer Mağrip kentlerinden geliyordu. Batı Sudan'da bu sermayelerin sahiplerinin acenteleri açılıyordu. Bir düzeyde sömürgeci bir ilişkiden bahsedilebilir zira gerçekleşen ticaret Kuzey Afrika lehine bir eşitsizlik barındırıyordu. Altın ticareti en azından Batı Afrika'daki üretici güçlerin gelişimine destek olurken, aynı dönemde gerçekleşen köle ticareti ise bir yarar sağlamıyordu. Gana, Mali ve Songhay az sayıda köle ihraç ederken, Kanem Bornu imparatorluğunun köle ihracına daha fazla önem verme nedeni herhangi bir altın rezervine sahip olmamasıydı. Kanem Bornu, gücünü kullanarak, yeni esirler için güneye, hatta bugünkü Kamerun'daki Adamawa'ya kadar baskınlar düzenliyordu. Bu politikaların olumsuz sonuçları ancak sonraki yüzyıllarda tamamen görülebilir oldu. Sahra'nın öte yakasındaki Batı Afrika'dan azar azar gelen köleleri, kıta halkının Avrupalılarca kurulan yerlere kitlesel olarak akışı izledi. Feodal dönemin oldukça kısa sürmüş olmasına rağmen Batı Sudan'daki devlet yapısı MS 500 ve 1500 yılları arasında Afrika'nın diğer bölgelerine oranla çok daha fazla gelişmişti. Gana, Mali, Songhay ve Kanem Bornu'nun dışında Hausaland, Mossi, Senegal ve Gine'nin Futa Djalon dağlarında ve Nijer nehrinin Benue havzasındaki bağımsız olmayan bölgede bile bir dizi krallık mevcuttu. Batı Sudan'daki politik örgütlenme ve idare yöntemleri bir dizi komşu bölgeye de yayılırken, Senegal nehri kıyısından Kamerun dağlarına kadar olan alandaki sayısız küçük ülkede etkinliğini göstermişti. Pek çok krallıkta Sudan'a has özellikler gözlemlenebilir, bilhassa politik yapıdaki "Ana Kraliçe" konumu dikkat çekicidir. Batı Sudan devletlerinin gücü ve zayıflığı komünal toplumdan itibaren kat ettikleri uzun yolda vardıkları noktanın göstergesidir, özellikle de toplumsal ilişkiler ve üretim düzeyi bağlamında. Devlet birbiriyle çatışma içerisindeki bir dizi toplumsal yapıyı ve etnik grubu bir arada tutuyordu. Kanem Bornu örneğinde de çobanıllar ve çiftçilerin, hatta çöldeki göçebe deve kervanlarının entegrasyonu söz konu-

suydu. Başka yerlerde ise göçebe Berberilerin uzak tutulmasıyla çiftçiler ile diğer yerleşik halkların barış içinde yaşaması mümkün oluyordu. İnsanlar, evcil hayvanlar ve mallar binlerce millik bir alanda güvenlik içinde hareket edebiliyordu. Kuşkusuz, devlet farklı toplumsal gruplar arasındaki duvarları tümüyle yıkamamıştı. Devlet farklı topluluklardan vergi toplayan ve aralarındaki çatışmaları engelleyen bir kurumsallıktı. Zayıflık dönemlerinde devletin üstyapısı nerdeyse ortadan kalkarken, farklılaşan politik ve toplumsal eğilimler açısından özgür alanlar ortaya çıkıyordu. Peşi sıra gelen bütün devletlerin birlik sorununa ilişkin deneyimleri bazen bilinçli bazen de ayakta kalmak için süren bilinç dışı mücadeleyle elde ediliyordu.

Feodalizm döneminde egemen sınıf ilk kez devletin ilk nüvelerinin her özne üzerindeki doğrudan denetimini engelleyen toplumsal yapıları yıkıp attı. Bunun anlamı feodalizmin toprak sahibi yöneticilerle topraksız halk arasında karşılıklı yükümlülük oluşturan bir dizi [toplumsal - ç.n.] bağ tesis ettiğiydi. Batı Sudan'da keskin sınıf ayrımları henüz ortaya çıkmamıştı. On üçüncü ve on dördüncü yüzyıllarda Mali'nin kuruluşundan hemen önce az sayıda yerel kölecilik ortaya çıktı. On beşinci yüzyılın sonunda ise hem başka yerlerden getirilenler hem de [Avrupa'daki - ç.n.] feodalizmin serflerine benzeyen ve o bölgeden devşirilen yerli köleler mevcuttu. Örneğin Senegal'de Portekizli tüccarlar nüfusun bir kısmının çoğu zaman beyler, ayın sadece birkaç gününde ise kendileri için çalıştığını, yani feodal eğilimlerin filizlenmeye başladığını fark etmişlerdi. Yine de nüfusun büyük bölümü soy bağları aracılığıyla yeterince toprağa ulaşabiliyordu. Politik kavramlarla söylersek egemen sınıfın otoritesi tek tek kişiler üzerinde değil, aile büyükleri üzerinde belirleyiciydi.

Her ne kadar komünal eşitlikçilik bitmek üzereydiyse de on beşinci yüzyıla kadar süren komünal ilişkiler Batı Sudan'ın gelişmesi önünde engel oluşturmuştu. Geçimlik ihtiyaçları karşı-

lamanın ötesine geçen üretimle ortaya çıkan artık, doğrudan sömürücü sınıflar için yapılan üretimden değil, kolektif topluluklardan alınan vergilerden elde ediliyordu. Emeğin hareketliliğini ve uzmanlaşmayı artırma kapasitesinden uzak olmalarına rağmen eski toplumsal yapıları ayakta tutma girişimleri desteklenmeye devam ediyordu. Şiddet içeren bir toplumsal devrim söz konusu değildi. Bu koşullarda daha önemli değişimleri ortaya çıkarmak için teknolojide büyük ilerlemeler kaydetmek gerekiyordu. Ekonomik entegrasyonun düzeyini yükseltmek için farklı alanlarda verimliliği artırmak gerekiyordu. Daha fazla ticarete, işbölümünde uzmanlaşmaya ve artık [değer] birikimine olanak vermek gerekiyordu. Ancak tekerlekli araç ve saban kullanımının yanı sıra büyük ölçekli sulama Kuzey Afrika'yla sınırlıydı. Aslında büyük ölçekli sulamanın yokluğu nedeniyle Batı Sudan'ın mevcut üretim altyapısı gerilerken, Sahra'nınki ilerliyordu. Gana tarıma elverişli topraklarda kurulmuştu ancak Mali ve Songhay'ın merkezleri çok daha güneydeydi ve zira Gana'nın önceki kuzey sınırı Sahra tarafından kuşatma altına alınarak üzerinde hak iddia edilmişti. Düşman sınırları kontrol altında tutmak için gerekli tekniklerin yanı sıra tarımsal ve manifaktür üretim kapasitesini artırabilmek için ya yerelde gelişmeyi sağlamak ya da gerekenleri dışarıdan tedarik etmek zorunluydu. Afrika tarihinin beyaz adamların kıtaya gelişinden sonraki evresinde her iki seçenek de devre dışı kaldı.

Göller bölgesi

Batı Sudan'daki toplumsal gelişme düzeyinin yüksekliği uzun tartışmalara konu olmuştur. Bölgenin Avrupa tarzı bir feodalizme mi geçtiği, büyük Asya imparatorluklarıyla aynı grupta mı değerlendirileceği, yoksa kendine özgü bir kategori mi oluşturduğu tartışılmaktadır. Aynı dönem içinde kıtanın doğu kıyısında yaşanan gelişmenin görünür biçimde yavaşlığı söz konusuydu. Bunun birinci nedeni Doğu Afrika halkları kuzeydeki ve

batıdaki kardeşlerinden çok daha sonra demirden yapılma aletler kullanmaya başlayabilmiş olmalarıdır. İkincisi ise teknolojik düzeylerinin ve niteliklerinin zayıflığıydı. On dördüncü yüzyıldan itibaren devletlerin kuruluşlarının gerçekleşmesi ile süreçteki gelişme dinamikleri dikkate değer oranda artmıştır. Afrika'da önem arz eden alanlardan biri de büyük göller bölgesidir, özellikle de İngilizlerin iktidardaki soyluların adlarını vermeyi uygun bulduğu -Viktorya, Edward, Albert, George- göller grubunun olduğu kısım. Bu göller arası bölgede değişik dönemlerde bir dizi önemli devlet kuruldu. Kurulan ilk ve en büyük devletlerden biri de Bunyoro Kitara'ydı.

Bunyoro Kitara bugün artık Bunyoro, Ankole, Toro, Kargwe ve Buganda diye anılan ve şu anda Uganda sınırları içinde yer alan yerleşimlerin tümünü içeriyordu. Karagwe ise Tanzanya sınırları içinde kalıyor. Geçmişte kalmış da olsa Bunyoro Kitara sınırı içinde yaşamış ve tarihsel geleneklerini sözlü olarak koruyabilmiş topluluklar mevcut. Sürdürülen gelenekler Bachwezi diye bilinen iktidardaki hanedana ait. Bachweziler muhtemelen göçebe çobanıl bir topluluktu. Sonradan göller bölgesinin en bilinen türü haline gelecek uzun burunlu hörgüçlü sığırları vardı. Bu sığırlara sahip olmak hiç kuşku yok ki Bachwezilerin on dördüncü ve on beşinci yüzyıl boyunca egemen aristokrasiyi oluşturmalarını sağladı. Az çok belirli sınırlar içinde önceden de var olan kabilelerin üzerinde bir toplumsal tabaka haline geldiler. Bachweziler döneminin başlangıcı demirciliğin, bark kumaşı imalatının, kayalara oyulan bacaların ve en önemlisi belli ki hem savunma hem de büyük sığır sürülerinin kontrolü için yapılan hafriyatın geliştirilmesiyle bağlantılıdır. En büyük hafriyatlar altı buçuk mili aşan ölçüleriyle Bigo'da görülen hendeklerdi.

Çobanıllarla çiftçiler arasındaki işbölümü ve yapılan anlaşmaların niteliği göller bölgesinde kastların oluştuğu ve sınıfsal ayrışmanın belirginleştiği süreci hızlandırdı. Çobanıl Bahima,

çiftçiler (*Bairu*) üzerinde egemenlik kurdu. Toplumsal sınıflar değişen emek ilişkilerine göre şekillendi. Bigo'daki ya da başka yerlerdeki hendekler gönüllü aile emeğiyle kazılmadı. Zorun değişik biçimlerini içeren yöntemlerle çiftçiler yeni beyleri için [toplumsal - ç.n.] artık üretmeye başladılar. Örneğin, Bachwezi'nin genç erkekleri krala hizmet etmek üzere askere aldığı ve beslenmelerinden de orduya destek için ayrılan topraklarda yaşayıp çiftçilik yapan Bairu'nun sorumlu olduğu söylenegelmektedir. Köle zanaatkârların yanı sıra temsilci idareciler de Bachwezi dönemine özgüydü. İdareci memurlar aristokratlar adına bir bölgeyi yönetmek için atandıklarında ilk yaptıkları iş Etiyopya'daki gibi feodal tımar sistemini kurmaktı. Toprak gelirlerinin tabloya henüz dahil olmadığı düşünülürse, üretim araçlarına eşitsiz erişimden kastedilenin sığırların paylaşımı olduğu anlaşılır.

Çok sayıdaki belirsizlik Bachwezi'nin durumunun kesin bir tarifini yapmayı mümkün kılmıyor. Muhtemelen göçmen değillerdi. Yine de onların genel olarak kuzeyden gelen açık tenli çobanıllar oldukları düşünülmektedir. Bu, doğru kabul edildiğinde, on dördüncü ve on beşinci yüzyılda göller arası bölgede gelinen noktanın, dışarıdan yapılan nakillerin değil, bir bütün halinde Afrika kıtasının ilerlemesinin sonucu olduğunun altını çizmek gerekiyor. Doğu Afrika'da yaşananları insanlığın evrensel başarıları bağlamına oturttuğumuzda Hindistan'da yaşananlarla paralellik de kurulabilir. Zira İsa'dan yüzyıllar önce, Kuzey Hindistan'a gelen, Aryanlar diye anılan açık tenli çobanıl göçmenler söz konusuydu. Hint kültürü bir dönem Aryanlara mal edildi ancak daha sonra yapılan dikkatli araştırmalar Hint toplumunun ve kültürünün köklerinin Dravidianlar diye daha eski bir topluluğa dayandığını ortaya çıkardı. Artık Kuzey Hindistan'da gelinen aşamanın Aryan ve Dravidyanların bir araya gelişiyle ya da senteziyle ortaya çıkan bir sonuç olması daha muhtemel. Doğu Afrika'da da benzer biçimde, eski ile yeninin, on

dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda göller bölgesinin gelişme yönünü belirleyen sentezin unsurlarını araştırmak gerekiyor.

Daha önce de belirtildiği üzere Bachwezi demircilik ve bark kumaşı imalatı teknikleriyle haşır neşirdi. Bu teknikleri ilk kez Bachwezilerin kullandığı kesin değil ancak muhtemelen bu teknikleri daha üst aşamalara taşırken kullanım alanlarının da artırılmasına öncülük ettiler. Doğu Afrika'da demir kullandığı bilinen toplumların varlığı ise kesinlikle Bachwezilerden yüzyıllar öncesine dayanıyor. Bugünkü Kenya-Tanzanya güney sınırını oluşturan Engaruka'da, MS 1000 yılının hemen öncesine, demir çağı toplumlarına ait küçük ama oldukça etkileyici harabeler var. Engaruka yapılan kademeli setlerin ve sulamanın yanı sıra, araya taşları tutacak kirece ihtiyaç duymadan, kuru taş yöntemi diye bilinen teknikle inşa edilen duvarların söz konusu olduğu bir yerleşik tarım bölgesiydi. Göller arası bölgede ise muza dayalı tarım geniş bir yerleşik nüfusu besleyecek kapasiteye sahipti. Komünal izolasyon koşullarından devletli toplumlara geçişin önkoşullarını da bunlar oluşturmuştu.

Dikkat çekici olan şey, sözlü aktarılan geleneklerin Bunyoro ve Karagwe krallıklarının Bachwezi'den önce var olduğunu göstermesidir. Yabancılar geldiğinde devletin oluşumu henüz embriyo düzeyindeydi ve muhtemelen yeni gelenler uzun bir süre yabancı olarak kalmadılar. Hindistan'daki Aryanlardan farklı olarak Bachwezi hiçbir zaman kendi dilini empoze etmedi, ancak yerlilerin Bantu dilini kendininkine uyarladı. Bu da yerlilerin gerçekleşen sentezde yabacı unsurlardan daha egemen olduğunu gösterir. Her halükârda kültürel ürünler Afrikalıydı ve tüm kıta ölçeğindeki toplumsal yapıların etkileşimiyle yerel dönüşümün bir araya gelmesinin ortaya çıkardığı gelişme modelinin bir parçasıydı.

Bachwezi'nin göller arası bölgedeki krallıklara yaptığı muhtemel katkılardan biri de Ay'ın evrelerine dayalı dini inancın yaygınlaşmasıydı. Buraya kadar değerlendirilen tüm koşullar

arasında basit aile toplulukları örgütlenmesinden devletlerin ortaya çıkışına giden yolda en önemli rollerden birini dinin üstlendiğini belirtmek gerekiyor. Hıristiyanlık ve İslam genellikle gerek Afrika içinde gerekse dışında büyük ölçekli [toplumsal - ç.n] yapıların inşasıyla anılır. Ancak bunun nedenini günümüzdeki dini inanışlarla açıklamaya çalışmaktansa evrensel bir kilisenin parçası olmanın genç bir devletin egemen sınıfına ne tür avantajlar sağladığına bakmak gerekir. Hıristiyan ya da Müslüman prensler yazılı kültüre, böylece kocaman bir dünyaya ulaşma şansına sahipti. Aynı dinden olan tüccar ve zanaatkârlarla iş yapabiliyor, okuma yazma bilen yöneticiler ve din adamaları istihdam edebiliyor, Mekke gibi dünyanın başka yerlerine gitme olanağına sahip oluyorlardı. Hepsinden önemlisi evrensel dinler Afrika'nın atalarından kalma "geleneksel" dinlerinin yeri alıyordu. Hıristiyanlık ve İslam; Etiyopya, Sudan, Mısır, Mağrip ve devamında Sudan'da herhangi bir aileye özgü olmadıkları için devletleşme yolunda ilerleyen toplulukları birlikte davranmak üzere harekete geçirme şansına sahipti. Kuşkusuz her kabile ya da etnik grubun sahip olduğu dini inançlar biraz daha üste çıkarak ya da az çok değişik bir form alarak bütün devletin dini haline de gelebiliyordu. Bunun örneği göller arası bölgede yaşanmıştı, hatta aslında ilk saydığımız ülkeler dışında tüm Afrika'da yaşanan şey buydu.

Zimbabve

Zimbabve'de tuğlayla inşa edilen en önemli yapılardan biri genellikle "tapınak" olarak anılır ve dini amaçlarla hizmet verirdi. Eldeki sınırlı verilere rağmen Afrika toplumlarının oluşumunda toplumsal gelişmenin dini boyutunun insanları birleştiren çimento olmak gibi çok önemli bir işlevi olmuştur. Örneğin, on beşinci yüzyılda Zimbabve'deki Mutapa krallığı çobanıl bir topluluktu ve dini ritüellerinde sığır sembolünü kullanıyorlardı. Aynı sembole Bunyoro ve Karagwe gibi göller bölgesi krallıkla-

rında da rastlanır. Sembolize edilen ritüellerin sığır sahiplerinin egemenliğini yansıttığı da söylenebilir, tıpkı çiftçilerin önceki inanışlarına saygı göstererek -çiftçilerle çobanıllar arasında- kalıcı bir sentez oluşturmaları gibi. Bugün sahip olunan bilgiler tablonun detaylarını göstermiyor ancak Afrika dinlerine ilişkin bir tartışmanın sürekli hareket halindeki ilerlemeci yaklaşımı, buna bağlı olarak değişen sosyo-ekonomik yapıları ve kurumları göz önünde bulundurması gerekir. Bu görev çalışmamızın sınırlarını fazlasıyla aşmaktadır. Ancak üretim altyapısı ve politik üstyapısı ile Zimbabve'nin, Afrika'nın Avrupa'yla ilişkiye geçmesinden önceki son birkaç yüzyıl içinde hatırı sayılır biçimde gelişme kaydettiği söylenebilir.

Kıtanın en güney ucunda, Zambezi ve Limpopo nehirleri arasındaki (daha sonra Mozambik ve Rodezya adını alacak) bölgede, on beşinci yüzyıl itibarıyla çarpıcı gelişmeler yaşandı. Demir kullanan ve devlet kuran halklar MS birinci yüzyıldan beri mevcuttular ve on beşinci yüzyılda da Avrupalıların Monomotapa adını verdikleri imparatorluk ortaya çıktı. "Zimbabve" ismi Avrupalıların gelişinden önceki birkaç yüzyıla damgasını vuran Zambesi-Limpopo kültürüne işaret etmektedir. On birinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar ilerlemeleriyle öne çıkan ve karakteristik özellikleri inşa ettikleri büyük taş saraylar olan toplumlar bir bütün halinde Zimbabve olarak bilinir.

Zimbabve kültürünün ayırt edilmesini sağlayan binalar hakkında çok şey yazılmıştır. Bu yapı tarzı doğal çevreyi oluşturan granit kayalara bir yanıttı; granit tepelerin üstüne granit parçalarıyla inşa edilen binalar söz konusuydu. Sabi nehrinin kuzeyindeki Büyük Zimbabve döneminden kalma taş harabeler bu türün en ünlüsüdür. Büyük Zimbabve'nin önemli yapılarından, 90 metre uzunluğunda, 66 metre eninde olan bir tanesi, 9 metre yüksekliğe ve 6 metre kalınlığa sahip duvarlarla örülmüştü. Tuğlaları aralarına harç koymaksızın üst üste koyarak yek-

pare beton gibi inşa tekniğinin, hatırlanacağı üzere Kuzey Tanzanya'daki Engaruka'da da kullanıldığı belirtilmişti. Aslında Afrika'daki maddi kültürün bu tuhaf yansıması en çok Etiyopya ve Sudan'da görülüyordu. Büyük Zimbabve'deki tuğla duvarlarla çevreleme tarzı ve diğer inşaat alanları da Afrika karakteristiğiydi, ki buna çamur çitler ya da bu çitlerle çevrilmiş köyler ve bir dizi Bantu dilini konuşan insan topluluğu da dâhildi.

Avrupalı bir arkeoloğun Zimbabve'de Mısır'daki piramitlerden çok daha fazla emek harcandığını iddia ettiği söyleniyor. Kuşkusuz bu iddiada bir abartı var zira piramitler, Zimbabve'nin egemenlerinin kontrolünde olamayacak denli çok sayıdaki köle emeğinin üzerinde yükselmişlerdi. Yine de Zimbabve bölgesinde on beşinci yüzyıla kadar inşa edilen yapılarda ne kadar emek kullanıldığını belirlemek önemli. Bu yapıların inşasında çalışan işçiler bir etnik gruptan olup bir başka etnik grup tarafından boyunduruk altına alınmış olsalar bile sürecin niteliğini belirleyen şey ezilen toplumsal sınıfın emeğinin sömürülüyor olmasıdır. Yoksa her koşulda harcanan tabii ki kol emeğidir. Kalifiye emek, yaratıcılık ve zanaatın duvarların yapısına nasıl sindiği, özellikle iç süslemelerden, oymalardan ve kapılardan belli oluyordu.

Cecil Rhodes ajanlarını Zimbabve'yi soyup soğana çevirmek için gönderdiğinde, gidenler ve diğer Avrupalılar Zimbabve kültüründen kalan harabeleri görünce şaşkınlığa uğradılar ve otomatik olarak hepsinin beyaz adamlarca inşa edildiğini düşündüler. Bugün bile o dönemde ulaşılan noktayı bir hayret duygusuyla karşılayanlar var. Zira durum soğukkanlılıkla, insan türünün Afrika'daki toplumsal gelişmesinin mantıki sonucu ve insan emeğinin önünü açtığı yeni ufuklarla ortaya çıkan evrensel bir süreç olarak kabul edilebilir görünmüyor. Gerçeklik duygusunu yeniden kazanmak için söz konusu mimarinin ancak ilerlemiş tarım ve madencilik koşullarında ve ancak yüzyıl-

lar sürmüş bir dönüşümden sonra hayata geçebileceğini açıkça belirtmek gerekiyor.

Zimbabve karma tarımın yapıldığı bir bölgeydi. Tzetse sinekleri olmadığı için sığırlar da çok önemli bir geçim kaynağıydı. Sulama ve set yapımı önemli oranlara ulaşmıştı. Aynı dönemde Asya ve antik Roma'da karşılaştırılabilecek tek bir su bendi ya da kanalı yokken sayısız ırmağın yatağı değiştirilerek tepelerin çevresinden dolaşmalarının sağlanması, suyun hareketine yön veren bilimsel kuralların çözümlenmiş olduğu izlenimi yaratıyor. Zimbabve halkı uygulama sürecinde maddi çevrelerini anlayabildikleri ölçüde kendi "subilimcilerini" yaratmıştı. Madencilikte ise söz konusu bölgede yaşayan halkların toprağın yüzeyine en yakın bakır ve altını nerede bulacağını bilen maden tetkikçilerini ve jeologlarını yetiştirdiklerini söylemek çarpıcı olacaktır. Avrupalı sömürgeciler on dokuzuncu yüzyılda bölgeye vardıklarında bütün altın ve bakır yataklarının daha önce Afrikalılar tarafından kazılmış olduğunu gördüler. Ancak kuşkusuz Avrupalıların sondaj aletleriyle inebildikleri noktaya ulaşmamışlardı. Zimbabveliler arasından muhteşem bir beceriyle ve hafif dokunuşlarıyla altını işleyebilen ve mücevher yapan zanaatkârlar da ortaya çıkmıştı.

Özellikle altın dış ticaret için uyarıcı nitelik taşıyordu ve zaman içinde altına yönelik dış talep madenciliğin de ivme kazanmasına neden oldu. MS birinci yüzyılda, Zambezi, tam kuzeyindeki Ingombe İlede'de altın kullanan bir aristokrasi mevcuttu. Altın ihtiyaçlarını muhtemelen uzak güneydeki madenlerden karşılıyorlardı. Altın ya çok fazla ekonomik artık üretebilen ve bu artığın bir kısmını prestij için (Hindistan'daki gibi) altına dönüştürebilen toplumlarda ya da değişim aracı ve para olarak kapitalizmi güçlendirmek için (Batı Avrupa'daki gibi) çok büyük miktarlarda talep edilir. Pre-feodal Afrika toplumlarında böyle bir toplumsal artık ya da altının dolaşımına *içsel* olarak ihtiyaç duyan toplumsal ilişkiler söz konusu değildi. Bu ne-

denle Arap tüccarların en güneyde Mozambik kanalındaki Sofala'ya kadar her yerde Zimbabve'yi daha fazla maden açarak altın ihraç etmeye teşvik ettikleri dönem aynı zamanda on birinci yüzyılda taş yapıların inşa edildiği dönemdir. Sonuçta bir dizi etken yan yana geliyor: Sınıfsal tabakalaşmanın ortaya çıkışı, devletin konsolide oluşu, yeni inşaat tekniklerinin geliştirilmesi ve ticari ilişkiler.

Bir dizi farklı etnik grubun bir araya gelmesi Zimbabve toplumunu ortaya çıkarmıştır. Bölgenin ilk nüfusu orman yerlileri ile artık sadece Güney Afrika'da az sayıda kalan Khoisan avcılardı. Uzak kuzeyden gelen, Bantu dilini konuşan yeni yerleşimcilerle kaynaşarak aslında bölgede konuşulan Bantu dilinin gelişmesine katkıda bulundular. Bantu dilini konuşanlar kendiliğinden bir araya gelen çok sayıda gruptan oluşuyordu. Arkeologların ortaya çıkardığı maddi bulgular değişik çömlek türlerini, farklı gömme biçimlerini ve iskeletlerdeki değişik kemik yapılarını içeriyordu. Diğer maddi bulgular ise yüzyıllar boyunca farklı toplulukların Zimbabve'ye geldiğini gösteriyordu. Bir grubun diğer gruba dahil olması genellikle barışçıl biçimlerde gerçekleşiyordu; ancak tahkimat yapılmış tepeler ve taş savunma duvarları en büyük devletlerin ayakta kalabilmek ya da üstünlük kurmak için askeri mücadelelere girdiğini gösteriyor. Kaldı ki bazı etnik gruplar daimi olarak statü kaybetmek durumundaydılar böylece tarım, inşaat ve madencilik için gereken emek gücünü sağlıyorlardı. Çobanıllık, savaşçılık ve dini inançları denetleyen, kehanet ve yağmur yağdırma gibi işlerde uzmanlaşan kabileler de söz konusuydu.

On birinci yüzyıldan on dördüncü yüzyıla kadar Zimbabve'de yaşayan yerlilerin Sotho dilini konuştuklarına inanılıyor. Ancak Portekizliler geldiğinde Shona dilinde konuşan bir hanedanlık bölgenin büyük kısmında hüküm sürüyordu. Zambezi ve Limpopo arasında Mutapa devletini kuran kabile Rozwilerdi. Tebaasınca "Büyük Mutapa Lordu" anlamında

Mwene Mutapo diye adlandırılan hükümdarlar fethettikleri ve tek bir imparatorluk çatısı altında birleştirdikleri halklarca "büyük çapulcu" diye anılıyorlardı. Mwene Mutapa adını alan ilk hükümdar 1415-1450 yılları arasında iktidardaydı ancak hanedanın ünü çok daha eskiye dayanıyordu. Başkent önce Büyük Zimbabve'deydi, daha sonra kuzeye taşındı. Mwene Mutapa'nın başkent dışındaki farklı yerelleri yönetmesi için vali ataması bir anlamda Batı Sudan imparatorluğunun ve göller arası bölgedeki Bachwezi devletinin sistemlerini andırıyordu. Mutapa'nın Rozwi beyleri ihracata yönelik üretimi teşvik ediyordu, özellikle altın, bakır ve fildişini. Arap tüccarların krallığa yerleşmesiyle Zimbabve bölgesi Hint Okyanusu ticaret ağına dahil olunca Hindistan, Endonezya ve Çin ile de irtibat kurulmaya başlandı. Mutapa'daki Rozwi beylerinin en önemli başarısı üretim ve ticareti tek bir sistem altında örgütlemeleriydi. Krallıklarında yaşayan değişik topluluklardan tahsil ettikleri vergilerin malların taşındığı yol üzerinden alınması hükümranlıklarının yanı sıra ticaret anlayışlarının da bir ifadesiydi. Dış ticaretin Mutapa devletini güçlendirdiği tartışma götürmez ancak esas olarak ekonomik etkinliği yöneten egemen sınıfı güçlendirdiği de bir gerçek. Zamanın Afrikası'ndaki diğer seçkinlerle karşılaştırıldığında Zimbabve'deki Rozwilerin kat etmesi gereken bir hayli mesafe söz konusuydu. Etiyopya'daki Habeş soyluları ya da Mağribi Arap-Berberi feodal beyleriyle aynı kategoriye ulaşamamışlardı. Dışarıdan içeriye sınırlı bir etki söz konusu oldu ancak Mali ve Songhay'ın hükümdarları gibi Mekke'ye hacı olmaya gitmediler. Giysileri hâlâ hayvan derisindendi ve son dönemde kullandıkları giysiler kendi alanlarında geliştirdikleri beceriler sonucu üretilenler değil, Arap tüccarlar aracılığıyla ithal edilenlerdi. Bu nedenle Zimbabve'nin Yorubaland'daki Oyo, aynı bölgedeki Benin ve on dördüncü yüzyıldaki Kongo imparatorluğu (Avrupalılar kıtaya çıktıkları dönemde Kongo'nun Batı Afrika'daki en büyük devlet olduğunu

söylüyorlardı) düşündükleri gibi erken dönem Afrika devletlerinin izinden gittiği söylenebilir.

Afrika'da Avrupalıların kıtaya çıkmasından önce gelişme açısından öne çıkan yerleri dikkate alan bir tablo çizmek için (asla mümkün olmasa da) bütün bu verileri değerlendirmek önemlidir. Kaldı ki çok sayıda köy toplumunun küçük çapta devletler ortaya çıkarırken kendi içlerinde keskin sınıf ayrımları oluşturduklarını ve muazzam maddi ilerleme sağladıklarını unutmamak gerekiyor. Yukarıda sayılanlar Afrika'nın on beşinci yüzyılda sadece kabile topluluklarından oluşan bir karmaşık yığın olmadığını göstermek için yeterli. Hâlihazırda bir model ve tarihsel hareket söz konusuydu. Feodal Etiyopya ve Mısır evrimsel gelişme sürecinin en ileri noktasındaydılar. Zimbabve ve Bachwezi devletleri açıkça komünal evreyi aşmışlardı ancak Batı Sudan'da henüz feodaliteye geçişi tamamlamayan diğerleri gibi feodal devlet düzeyine henüz ulaşmamışlardı.

Sonuç

Gelişme kavramı üzerine düşünmeye başlandığında, dikkatler, toplumsal üretim kapasitesinin yavaş ve hissedilmeyen genişlemesinin sonuçta niteliksel bir fark yaratarak yeni bir evreye ulaştığını toplumsal şiddetin ortaya çıkışıyla haber veren gerçekliğe yoğunlaşır. Afrika ülkelerinin çoğunun komünal toplumdan belirgin biçimde farklı bir evreye geçiş yapamadığı söylenebilir; tam da bu yüzden bu çalışma "geçişsel" kavramını kullanmaktadır. Herhangi bir yerde içeriden gelişen toplumsal devrimlerin gözlemlenmediğini de söylemek gerekir. Toplumsal devrimler Avrupa'da ve dünya tarihinde ancak sınıf bilincinin insanların hoşnutsuz oldukları ekonomik süreç karşısında kitlesel arzularına yön vermesiyle gerçekleşir. Bu tür gözlemler Afrika'nın on beşinci yüzyıla kadarki gelişme düzeyini olgunlaşmamış bir sınıf egemenliğindeki feodalizm diye konumlandırmaya yardımcı olur.

Yeniden belirtmek gerekir ki, kölecilik bir üretim biçimi olarak Afrika toplumlarında mevcut değildi; sadece komünal eşitliğin fazlasıyla bozulduğu yerlerde bazı köleler vardı. Kölecilliğin olmayışı evrensel ilerleme çerçevesi içinde Afrika'nın izlediği gelişme modelinin özerkliğinin göstergesidir. Erken dönem Afrika tarihine ilişkin çalışmaların paradoksu, öncelikle genel olarak dünyaya ilişkin bilgimizi derinleştirip insanların ve toplumların gelişmesindeki karmaşıklığın tam resmini gördükten sonra uzun bir dönem boyunca ihmal edilen Afrika kıtası üzerine çalışmanın mümkün olmasıdır. Olan biteni açığa çıkarmak için karşılaştırmalar yapmak kaçınılmaz. Benzerlikler kurarken örnekler Avrupa ile sınırlı tutulmakla birlikte Asya tarihinden de örnekler bulmak mümkün. Bunun nedeni kültür emperyalizminin Avrupa eğitimli Afrikalıların (Fransız) Capetian ve (Prusyalı) Hohenzollers gibi isimleri Vietnam hanedanlarının Id ve Tran gibi isimlerinden daha kolay hatırlamaları, bazen hiç bilinmemeleri, en iyi ihtimalle önemlerinin kabul edilmesi, hatta telaffuzlarının zor olduğunun dahi düşünülmesidir!

Çok sayıda Afrika tarihçisi yaptıkları araştırmalar sonucunda on beşinci yüzyılda Afrika kıtasının gelişmiş bölgelerini aynı dönemin Avrupa'sı ile karşılaştırdıklarında ortaya çıkan farkın Afrika aleyhine olmadığına dikkat çekiyor. Gerçekten de Afrika'nın doğu ve batı kıyılarına ilk çıkan Avrupalılar Afrika'nın gelişmişlik düzeyinin pek çok açıdan kendi yaşadıklarıyla benzeştiğine dikkat çekiyorlardı. Tek bir örnek vermek gerekirse, Benin'e giden bir Hollandalı şöyle anlatıyor:

> Şehir çok büyük görünüyordu. Girdiğinizde kocaman bir cadde ile karşılaşıyordunuz. Kaldırım yoktu ve Amsterdam'daki Warmoes Caddesi'nden yedi sekiz kat daha geniş görünüyordu.
>
> Kralın sarayı bizim Harlem şehri kadar yer kaplayan çevresi duvarlarla örülmüş, bir dizi binanın bir araya gelmesinden oluşuyordu. Prensin bakanları için çok sayıda oda ve çoğu Amsterdam'daki borsa kadar büyük güzel galeriler vardı. Bakırla kaplanmış ağaç sü-

tınlarla desteklenen, zafer kutlamalarının yapıldığı ve itinayla temizlenmiş binalar...

Şehir, dosdoğru uzanan otuz ana caddeden oluşuyordu. 36 metre genişliğindeki bu caddelerin dışında birbirini kesen küçük caddeler de vardı. Düzenli bir şekilde sırlanmış evler birbirlerine bitişikti. Bu insanlar temizlik açısından Hollandalılardan hiç de geride değildi. Evlerini öyle yıkayıp siliyorlardı ki evler cilalanmış ya da cam gibi parıldıyordu.

Kuşkusuz Benin ve Hollanda'nın her açıdan eş düzeyde olduğunu söylemek kendimizi kandırmak olur. Avrupa toplumları yeni biçimler yaratmak konusunda çok daha hırslı, yayılmacı ve dinamikti. Avrupa'daki dinamizm tüccarlar ve imalatçı sınıf tarafından kontrol altında tutuluyordu. Amsterdam'daki borsada -modern sanayi ve finans burjuvazisinin ataları olan- Felemenk kentliler oturuyordu. Bu sınıf on beşinci yüzyılda feodal derebeylerini ilerlemeye ya da kenara çekilmeye zorlama gücüne sahipti. Muhafazakârlığı devre dışı bırakacak ve değişimi arzu edilebilir hale getirecek bir entelektüel zirve yarattılar. Teknolojide ortaya çıkan değişim ruhu üretim biçiminin dönüşümünü hızlandırdı. Avrupa ve Afrika arasında ticaret aracılığıyla yakın ilişkiler kurulduğunda Avrupa'nın yukarıda saydığımız nedenlerle az da olsa avantajı söz konusuydu. Bu sınırlı üstünlük gelişen bir kapitalist toplumla henüz komünal evreden çıkmakta olan toplumların bir araya gelmesinden kaynaklanıyordu.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

AFRİKA'NIN AVRUPA'NIN KAPİTALİST GELİŞİMİNE KATKISI: SÖMÜRGECİLİK ÖNCESİ DÖNEM

İngiliz ticareti Amerikan ticaretinin ve deniz kuvvetlerinin Afrika kıtasındaki muhteşem üstyapısıdır.

-Malachi Postletheayt, *The African Trade, the Great Pillar and Support of the British Plantation Trade in North America* [Afrika Ticareti, Büyük Yağma ve Kuzey Amerika'da İngiliz Plantasyon Ticareti], 1745

Eğer her yıl şimdi sömürgelerinizden aldıklarınızın 200 milyon livreden fazlasını kaybedeceğinizi bilseydiniz; fabrikalarınızı beslemek, donanmanızı kurmak, tarımınızı sürdürmek, ithalat bedellerinizi ödemek, lüks ihtiyaçlarınızı karşılamak, Avrupa ve Asya ile ticaret dengenizde avantajınızı korumak için sömürgelerinizle yaptığınız muazzam ticaretinizden mahrum kalsaydınız, açık konuşalım, krallığınız sonsuza kadar ortadan kaybolurdu.

-*Psikopos Maury* (Fransa): Fransa'nın köle ticaretine son vererek köle kolonilerine özgürlük vermesi aleyhine yaptığı konuşmadan. Fransız Ulusal Meclisi, 1791

Avrupa Dünya Ticaret Sisteminin Belirleyicisi Haline Nasıl Geldi

Azgelişmişlik meselesine yaklaşımların yüzeyselliği ve çıkarılan yanlış sonuçlar gelişmişlik ve azgelişmişlik tanımlarının karşılaştırmalı kavramlar olmadığını yeniden vurgulama ihtiyacı doğuruyor. Ancak bu iki kavram arasında diyalektik bir bağ olduğunu ve bir anlamda aralarındaki etkileşimin birinin diğerini üretmesini sağladığını kabul etmek gerekiyor. Batı Avrupa ile Afrika arasındaki ilişki, zenginliğin Afrika'dan Avrupa'ya aktarılmasını güvence altına alan bir nitelik taşıyordu. Bu aktarım ancak ticaretin gerçekten uluslararası bir nitelik taşımaya başlamasıyla gerçekleşti ve biraz geriye doğru baktığımızda Afrika ve Avrupa'nın -Asya ve Amerika'nın yanı sıra- on beşinci yüzyıl sonlarında ilk kez ortak ilişkiler içine girdiğini görüyoruz. Günümüz dünyasının kapitalist bölümündeki gelişmiş ve azgelişmiş ülkeler yaklaşık olarak dört buçuk yüzyıldan beri ilişki içindeler. Buradaki iddia, bu süreç boyunca Afrika'nın Avru-

pa'nın gelişimine yaptığı katkı oranında Avrupa'nın da Afrika'nın geri kalmışlığına sebep olduğu yolundadır.

On beşinci yüzyılda ticaretin uluslararasılaşmasının dikkat çekici yanı Avrupa'nın inisiyatif alarak dünyanın diğer kesimlerine yolculuğa başlamasıdır. Çin gemileri Avrupa'ya varmadı, Afrika kanoları Amerika'ya çıkmadı (bir zamandan sonra) ya da en azından çift yönlü bir yolculuk gerçekleşmedi. Uluslararası ticaret diye anılan şey Avrupa'nın çıkarlarının denizaşırı yayılmacılığıdır. Uluslararası ticaret ve bu ticarete konu olan üretimi mümkün kılan strateji tümüyle Avrupalılarca belirleniyordu, özellikle de Kuzey Denizi'nden Akdeniz'e denizlere sınırı olan ülkelerce. Bu ülkeler dünyadaki deniz taşıma araçlarının büyük bölümün mülkiyetini ve idaresini ellerinde tutarken dört kıta arasındaki ticaretin finansmanını da kontrol ediyorlardı. Afrika'nın üç kıta -Afrika, Avrupa, Amerika- arasındaki bağlar üzerinde çok sınırlı bir etkisi vardı. Avrupa uluslararası mübadele ilişkileri sistemine ilişkin bilgi tekelini elinde tutarken, Batı Avrupa, tüm sistemi denetleme kapasitesine sahip yegâne kesimi oluşturuyordu.

Avrupa gemi ve silah üstünlüğüne dayanarak, Akdeniz ve Atlantik kıyısındaki Kuzey Afrika sahilleri başta olmak üzere, tüm dünyadaki su yollarını denetim altında tutuyordu. Portekiz, 1415'de Cebelitarık sınırındaki Ceuta'yı işgal ettikten sonra Mağribe yönelik saldırılara başladı. Sonraki altmış yıl içinde Arzila, El-Ksar-es-Seghir ve Tanca gibi limanları ele geçirip buralarda tahkimat yaptı. On beşinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren Portekiz, Fas'ın Atlantik kıyılarını tümüyle kontrol altında tutmanın ekonomik ve stratejik avantajıyla gemilerinin 1495 yılında Ümit Burnu'nu dolaşmalarını sağlayacak deniz seferlerine de hazırlanmasını sağladı. Hint Okyanusu'na ulaştıktan sonra Portekizliler, o zamana kadar Doğu Afrika'yı Hindistan'a ve Asya'nın geri kalanına bağlama başarısını gösteren Arap tüccarların yerini aldılar. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda

Portekizliler Doğu Afrika'dan getirilip Hindistan'da pazarlanan fildişlerinin çoğunun nakliyatını gerçekleştiriyorlardı. Hint giysileri ve boncukları da Portekizliler, Hollandalılar, Fransızlar ve İngilizler tarafından Doğu ve Batı Afrika'da satılmaya başlanmıştı. Aynı ülkeler Doğu Hint kıyılarındaki kabuklu salyangozları da alıyorlardı. Yani, denizleri kontrol altına alan Avrupa, Afrika ve Asya'nın bir dizi bölgesini ekonomik uydusu haline dönüştürdü.

Portekiz ve İspanya, dünya ticaretinin yönetimini elde tuttukları on yedinci yüzyılın ilk yarısında, Hindistan'dan aldıkları pamuğu, Orta ve Güney Amerika'daki altın madenlerinde çalışacak köleleri Afrika'dan satın almak üzere değişim aracı olarak kullandılar. Amerika'da çıkan altının bir kısmı da Uzak Doğu'dan satın alınan baharat ve ipeklere karşılık olarak ödeniyordu. Metropol ve bağımlılık kavramları Afrika'nın kimi bölgelerinin uluslararası ticari ilişkilere dâhil olmasıyla otomatik olarak gündeme geldi. Bir yanda Afrika ekonomisinin nasıl bir rol üstleneceğine karar veren Avrupa ülkeleri, diğer yanda Avrupa'nın kapitalist pazarının genişlemesini sağlayan Afrika ülkeleri vardı. Dış ticaret söz konusu olduğunda Afrika Avrupa'nın ne alıp satacağına ilişkin kararlarına tümüyle bağımlı hale gelmişti.

Avrupa Afrika'ya çoktandır üretilen ve Avrupa'da kullanılan malları satıyordu: Hollanda keteni, İspanyol demiri, İngiliz kalayı, Portekiz şarabı, Fransız brendisi, Venedik boncukları ve Alman tüfekleri. Artık Avrupa'da satılmayan kimi mallar da Afrika'da elden çıkarılıyordu. Eski çarşaflar, zamanı geçmiş üniformalar, geri teknolojili ateşli silahlar ve bir dizi kırık dökük araç gereç Afrika pazarında kendine yer buluyordu. Afrikalıların zamanla daha iyi ithal malları talep edip alabileceklerini fark etmesiyle Avrupa gemilerindeki kaptanlar üzerinde baskı oluşmaya başladı. Yine de Hamburg, Kopenhag ve Liverpool

limanlarından kalkan gemilerdeki malların neler olacağına neredeyse tümüyle Avrupa'daki üretim ve tüketim kalıplarına göre karar veriliyordu.

En başından itibaren Avrupa uluslararası ticaret sisteminde karar alıcı konumda olma görevini üstlenmişti. Uluslararası hukuk denilen ve uzak denizlerde tüm ülkeleri bağlayan, aslında sadece Avrupa'ya ait olan bu kanunlar muhteşem bir yanılsama yaratmayı başarıyordu. Afrikalılar yapılması sürecine ortak olmadıkları gibi çoğu zaman Afrika insanını taşınabilir bir mal haline getiren bu kanunların kurbanı konumdaydılar. Afrikalı köleler denize atıldıklarında ortaya çıkan tek hukuki sorun köle gemisinin sigortadan tazminat talep edip edemeyeceğiydi. Dahası, Avrupa'daki devletler Afrika'nın ne ihraç edeceğine Avrupa'nın ihtiyaçlarına bakarak karar veriyorlardı.

Portekiz gemilerinin altın arama işine öncelik vermeleri kısmen Batı Afrika altınının Avrupa'ya Sahra'yı geçerek ulaştığı bilgisine sahip olmalarından, kısmen de yürüttükleri tahminden kaynaklanıyordu. Portekiz Batı Afrika'nın kimi yerlerinden ve Orta Afrika'dan altın çıkarma konusunda çok başarılıydı. Bu nedenle on altıncı ve on yedinci yüzyıl boyunca Altın Sahili Avrupalıların yoğun ilgisine mazhar oldu. İnşa edilen kalelerin sayısı bu yoğun ilginin ispatı. İngilizler, Hollandalılar ve Portekizliler gibi büyük sömürgeci ülkelerin yanı sıra İskandinavlar ve Prusyalılar da bölgede yer edinmişlerdi.

Avrupalılar Afrika'daki altını ele geçirmek için acele ettiler zira büyüyen kapitalist ekonomi için gereken altın parayı bulma baskısı altındaydılar. Avrupalılar, altının Afrika'nın sadece küçük bir kesiminde olduğunu fark ettiklerinde Afrika'nın en önemli ihraç maddesinin insan gücü olduğuna karar verdiler. Çok sınırlı sayıda yerde insan ticaretini aşan veya eşdeğer önemde mal ticareti söz konusu olabiliyordu: Senegal'de sakız ağacı, Sierra Leone'de boya ağacı, Mozambik'te fildişi gibi. Tüm bu kalemler hesaba katıldığında bile Avrupa'nın Afrika'da

dünyanın dört bir yanında köle olarak kullanmak üzere insanları esir aldığını söylemek mümkün.

Avrupalılar Amerika'ya vardıklarında muazzam bir altın, gümüş ve tropikal ürün potansiyeli ile karşılaştılar. Ancak bu potansiyeli harekete geçirmek için yeterli emek arzı yoktu. Yerli nüfus Avrupa'dan gelen çiçek gibi hastalıklar karşısında dayanıklı olmadıkları gibi köle plantasyonlarının ve madenlerinin ağır iş yükünü de kaldıramıyordu zira avcı toplumu aşamasından henüz yeni çıkmaya başlamışlardı. Bu nedenle Küba ve Haiti adalarındaki yerli nüfus beyaz işgalciler tarafından tümüyle ortadan kaldırıldılar. Aynı dönemde Avrupa nüfusu o kadar azdı ki Amerika'daki zenginlikleri akıtacak musluğu açmak için gereken emek gücünü Avrupa'dan göndermek mümkün görünmüyordu. Böylece en yakınlarındaki, nüfusu kendiliğinden yerleşik tarıma geçmiş, pek çok alanda disiplinli çalışmaya başlayan emek gücüne sahip Afrika kıtasına yöneldiler. Avrupa'nın köle ticaretine başlamasının ardındaki objektif nedenler bunlardı. Avrupa'daki sermaye sınıfı uluslararası ticaret üzerindeki denetimlerini kullanarak Afrika'dan esir ihraç etme sürecini güvence altına aldılar.

Avrupa'nın Afrika'ya ne ihraç edeceğini söylüyor olması egemenliğinin açık göstergesi. Ancak tüm bunların askeri güçle mümkün olduğunu düşünmek yanıltıcı olur. Avrupalılar ticaretin ilk başladığı yüzyıllarda kimi izole sahil kesimleri dışında Afrika'yı fethetmenin imkânsız olduğunu anlamışlardı. Avrupa Afrika'nın üretim sistemine egemen olmuştu zira aynı dönemde Avrupa'da daha ileri seviyelere ulaşılmıştı. Avrupa toplumları feodalizmden çıkmış kapitalizme doğru yol alıyorlardı. Afrika toplumları ise henüz feodalizme benzer bir evreye geçmekteydi.

Avrupa'nın dünyada feodalizmden kapitalizme ilk geçişin başladığı yer oluşu Avrupalılara, evrenin bilimsel çözümlemesi,

araç gereç yapımı ve emeğin etkin örgütlenmesi gibi konularda insanlığın öncüsü olma rolünü kazandırdı. *Avrupa'nın teknik üstünlüğü üretimin her aşamasında belirleyici değil ancak Avrupalıların kimi kilit alanlardaki avantajları onların nihai konumlarını belirliyor.* Örneğin, Afrika kanoları Nil nehri ve Senegal kıyıları için en yüksek standartlara sahipti ama yukarıda bahsi geçen alanlarda okyanuslarda faaliyet göstermek gerekiyordu ve Avrupa gemileri de bu işte başı çekiyordu. Batı Afrikalılar Nijerya'nın pek çok bölgesinde metal döküm uygulamalarını sanatsal mükemmeliyet boyutuna taşımışlardı; ancak Avrupa ile karşılaştırıldığında en güzel bronz aletler en kaba toplar karşısında etkisiz kalıyordu. Afrika'nın ağaç kapları kimi zaman inanılmaz güzellikte oluyordu ancak Avrupa'da üretilen çanak çömlekler bir dizi kullanım avantajı sağlıyordu. Okuryazarlık, örgütlenme deneyimi, üretimi her daim artırabilme kapasitesi gibi farklar hep Avrupa'nın lehineydi.

Afrika ile ticaretin ilk yıllarında Avrupa malları genellikle düşük kaliteliydi ancak ortaya çıkan yeni çeşitleriyle ilgiyi cezbediyordu. Esteban Montejo (Küba'daki köle plantasyonlarından kaçan bir Afrikalı) insanlarının kölelik için baştan çıkarılmasının sorumlusunun kırmızı renk olduğunu söylüyordu:

> Afrikalılara yapacağını kırmızı yaptı. Krallar da diğerleri de mücadele etmeksizin teslim oldular. Krallar beyazların sallar gibi yaparak kırmızı mendillerini çıkardıklarını gördüklerinde siyahlara "o zaman gidin ve birer kırmızı mendil alın" dediler. Siyahlar kırmızı renk karşısında öyle heyecanlandılar ki aşağıya, gemilere koyun gibi koştuklar ve yakalandılar.

Kölelik kurbanlarından birinin bu anlatısı bir hayli şiirsel. Anlatılanlar Afrikalı egemenlerin Avrupa mallarının arzusuna kapılıp savaş meydanlarında kazandıklarını esir olarak teslim ettikleri anlamına geliyor. Kısa süre sonra ele geçirdikleri mahkûmları Avrupalılara satmak üzere topluluklar arasında çatışmalar çıkmaya başladı, hatta kimi toplulukların yöneticileri bizzat

kendi mensuplarını Avrupalılara satarak çıkar sağlıyorlardı. Avrupalıların köle talepleri (ama sadece köle talepleri) karşılığında sundukları tüketim malları zincirleme reaksiyon yaratarak Afrika toplumları içinde bölünmelerin başladığı süreci tetikledi.

Sömürgeci dönemde Afrika'daki dikey politik bölünmelerin fetihleri kolaylaştırdığı sık sık söylenir. Afrika'nın köle ticaretine karşı koyamaması söz konusu olduğunda bu iddia daha da doğrulanmaktadır. Ulusal birlik olgun feodalizmin ve kapitalizmin bir sonucudur. Avrupa'da Afrika'ya oranla çok daha sınırlı oranda politik parçalanmışlık söz konusuydu. Afrika'daki komünal toplum evresi ailenin çekirdeğini oluşturduğu bir politik bölünmüşlük anlamına gelirken, sadece birkaç devletin gerçek anlamda belirlenmiş sınırlara sahip olduğu söylenebilir. Dahası, Afrikalı egemenler arasında çıkan çatışmaları hangisi kazanırsa kazansın tüm Avrupa bundan kârlı çıkıyordu. Avrupalı herhangi bir tüccar Batı Afrika sahiline gidip orada karşılaştığı politik çelişkileri istismar edebiliyordu. Örneğin, sonradan Gine-Bissau adını alacak küçük bir Portekiz egemenlik bölgesinde 10'dan fazla etnik grup mevcuttu. Birini diğerine karşı kışkırtmak öylesine kolaydı ki Avrupalılar bu bölgeye "köle tacirlerinin cenneti" adını vermişti.

Afrika toplumları kendi içlerinde sınıf bölünmelerinden söz etmiyor olmalarına rağmen, Avrupa'nın kıtanın büyük bölümünde ticari olarak kendini dayatmasına katkı yaptıkları göz ardı edilemez. Egemenlerin belli bir statüsü ve otoritesi vardı. Avrupa malları ile başları döndüğünde mevcut konumlarından kendi toplumları dışında yağma yapmak, içinde de kimi üyelerini [köleliğe - ç.n.] kurban ederek çıkar sağlamaya başladılar. En basit ilişkiler içindeki toplumlarda krallar olmadığı için Avrupalıların o sahillerde ticareti sürdürmek için ittifak yapıp insanları köle diye tutmalarını sağlayacak kimse de olmuyordu.

Yönetici toplumların olduğu toplumlarda ise kolayca Avrupalılarla işbirliği yapılıyordu. Sonrasında ise Avrupalılar mevcut sınıfsal bölünmeleri parçalayarak yenilerini ortaya çıkarıyorlardı.

Gerçekten de Afrika toplumlarına ait kimi özellikler, Avrupalılar gelişmenin farklı bir evresinin temsilcisi olarak çıkageldiklerinde güçsüzlüğe dönüştü. Afrika ekonomisinin köle ticaretiyle denetim altına alınması başlangıçta yavaş ilerleyen bir süreçti, hatta kimi durumlarda alt edilmesi gereken Afrikalıların itirazları ya da ilgisizliği oluyordu. Kongo'da köle ticaretinin başlaması ağır itirazlara, hatta bizzat kralın muhalefetine rağmen on altıncı yüzyılda başladı. Kral; taşçılara, rahiplere, memurlara, hekimlere çağrı yaptı ancak Portekiz'den gönderilen bir gemi dolusu köleyle alaşağı edildi ve Kongo krallığının bir bölümü diğerine karşı kışkırtılarak vahşi bir ticaretin önü açıldı. Kongo kralı kendi halkıyla Avrupalılar arasında karşılıklı çıkara dayalı bir değişimin olabileceğine inanıyordu ancak Avrupalılar tarafından insan ihraç etmeye zorlandı. Bir başka ilginç nokta ise Benin *Oba*sının (kralının) az sayıda kadın esiri satmak istemesi ve Avrupalıların savaşlarda esir düşen Afrikalı erkekleri satmaya ikna etmek için bir hayli çaba harcaması ve ikna edememe durumunda da söz konusu esirleri Benin'in yönetimine getirmeyi düşünmeleriydi.

Afrika'nın herhangi bir bölümünde köle ticareti başladığı andan itibaren tek başına hiçbir Afrika ülkesinin durumu değiştirme şansı kalmamıştı. Portekiz Angola'ya inanılmaz sayıda askeri birlik çıkarıp orada politik iktidarı ele geçirmeye çalışmıştı. Bir Angola devleti olan Matamba, Kwango nehri çevresinde 1630 yılında Portekiz'e karşı bir tepki olarak kuruldu. Portekiz'le ticarete karşı çıktığı yıllar boyunca Avrupalılarla anlaşıp köle ticareti yapan komşu Afrika ülkelerinin düşmanlığına muhatap oldu. Böylece 1656'da Kraliçe Nzinga, Portekiz ile ticari

ilişkileri yeniden başlattı; Avrupalıların Angola ekonomisinde söz sahibi olmalarını sağlayan büyük bir tavizdi bu.

Afrika'da köle ticaretine direniş gösteren ülkelere bir başka örnek ise bugün Gine Cumhuriyeti diye bilinen Baga halkıydı. Bagalar küçük devletlerde yaşıyordu ve 1720 yılında liderleri (Tomba) köle ticaretini durdurmak için bir ittifak oluşturmaya çalıştı. Ancak yerleşik Avrupalı tacirler, melezler ve köle ticareti yapan diğer Afrikalılar tarafından alaşağı edildiler. Tomba ve Baga halkı Avrupalıların onlara biçtiği rolün dışına çıktıklarında bu egemenlerin gerekli adımları atmaya başlamaları şaşırtıcı değil. Benzer davranış biçimi, kendini, Batılı kapitalistler tüm Çinlilerin uyuşturucu bağımlısı olmasından kârlı çıkacakları için bir araya gelerek on dokuzuncu yüzyılda Çin'de başlattıkları Afyon Savaşı'nda da göstermişti.

Kuşkusuz, bağımlı bölgelerdeki politik çıkarları korumak için silahlı güce başvurmak kapitalist metropollerin en son başvurduğu yöntemdi. Normalde ekonomik silah yeterli oluyordu. 1720'lerde Dahome'de Avrupalı köle tüccarlarına karşı çıkıldığında o devirde fazlasıyla ihtiyaç haline gelen kimi ithal mallardan mahrum kaldılar. Dahomey'in en büyük kralı Agaja Trudo Avrupalıların köle talebini yeniden değerlendirdi ve Dahomey ve çevresindeki kölecilik faaliyetlerinin bizzat Dahomey'in gelişmesiyle çeliştiğine hükmetti. 1724 ila 1726 yıllarında Avrupalıların kalelerini ve köle kamplarını yakıp tasfiye etti ve "Köle Sahili"ndeki ticarete küçük sızıntılar dışında son vererek daha iç bölgelerdeki kaynaklara giden yolları da kesti. Avrupalı köle tacirleri son derece acımasızdı ve Afrikalı işbirlikçilerini Agaja Trudo'ya karşı kışkırtmaya başladılar. Agaja Trudo'yu devirmeyi ya da Dahomey krallığını yıkmayı başaramadılar ancak Agaja da Avrupalıları yerel tarım plantasyonları kurmak gibi yeni ekonomik etkinlikler tesis etmeye ikna edemedi. Avrupalılardan ateşli silahlar türünde mallar alma

hırsı 1730 yılında köle ticaretine yeniden onay vermesine neden oldu.

1730'dan sonra Dahomey'deki kölecilik kraliyet kontrolü altına girdi ve eskisine oranla çok daha sınırlı biçimde devam etti. Bu kararlı tutumun başarısızlığa uğraması tek başına hiçbir Afrika ülkesinin kendini Avrupa'nın denetiminden kurtaramayacağını gösterdi. Afrika ülkelerinin küçüklüğü ve bir dizi politik bölünmüşlüğe sahip olmaları, Avrupa'nın Afrika'nın ticaret ve üretimde dünyada üstleneceği rol hakkında karar almasını kolaylaştırıyordu.

Köle ticareti pek çok kişide suçlu bir vicdan yaratmıştır. Avrupalılar köle ticaretine devam ederken Afrikalıların durumun farkında olduğunu ve belli Afrikalıların köle gemileri konusunda işbirliği yapmadığı takdirde bu ticareti sürdüremeyeceklerini biliyorlardı. Suçlu vicdanlarını rahatlatmak için Avrupalılar köle ticaretinin sorumluluğunun büyük kısmını Afrikalıların üstüne yıkma eğilimindeydiler. Köle ticareti hakkındaki bir kitabın (tam ismiyle *Sins of Our Fathers* [Babalarımızın Günahı]) yazarı kaç beyazın kendisini köle ticaretinin esas sorumlularının Afrikalı şefler olduğunu ve Avrupalıların sadece esirleri satın almak için ortaya çıktıklarını -sanki Avrupalılar talep etmeseydi milyonlarca esir sahillerde oturmuş onları bekleyecekmiş gibi- yazması için zorladığını belirtir. Böylesi olgular bu çalışmanın esas konusu değil; ancak bu türden örneklerin doğru değerlendirilmesi Avrupa'nın dünya sisteminin merkezi haline gelişini ve Avrupa kapitalizminin köleliği ve Atlantik köle ticaretini başlattığını kavradıktan sonra mümkün. Afrika'dan yapılan insan ticareti *dışsal* faktörlere bir cevaptı. Önce Portekiz, İspanya ve Sao Tome, Cape Verde ve Kanarya Adaları gibi Atlantik adalarında emek gücüne ihtiyaç duyuldu. Ardından Büyük Antiller'de ve Hispanik Amerika'nın ana kıtasında soykırıma kurban giden yerlilerin yerini alacak emek gücü ihtiyacının ortaya çıktığı dönem başladı. Kaldı ki Karayipler'deki ve anaka-

radaki plantasyon topluluklarının talepleri de karşılanmalıydı. Mevcut kayıtlar Afrika'dan ihraç edilen insan sayısıyla Amerikan plantasyon ekonomileri için Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu köle emeği miktarı arasındaki doğrudan bağlantıyı ortaya koyuyor. Hollandalılar 1634'de Brezilya'daki Pernambuco'yu ele geçirdiklerinde Hollanda Batı Hindistan Şirketi'nin yöneticisi Altın Sahili'ndeki acentelerini arayarak, Volta'nın doğusundaki komşu sahilde köle ticaretini takip etmek için gerekli adımları atmaları talimatını verdi. Böylece bu sahilin adı "Köle Sahili" olacaktı. İngiliz Batı Hint Adaları şeker kamışı yetiştirmeye başlayınca, Gambiya buna karşılık vermek zorunda kalan ilk yer oldu. Dışsal denetime ilişkin bu türden örnekler köle ticaretinin bittiği güne kadar yaşandı. Görünen o ki, Doğu Afrika'da da benzer örnekler yaşanmış. Hint Adaları'ndaki Avrupa pazarları on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda önem kazanmaya başlayınca Brezilya gibi ülkelerin talepleri Mozambiklilerin Ümit Burnu'nun öte tarafından gemilere yüklendiğini gösteriyor.

Afrika'nın Erken Kapitalist Dönemde Avrupa'nın Ekonomisine ve İnançlarına Katkıları

Avrupa'nın dünya ticaretini denetliyor olmaktan sağladığı faydalar yeterince biliniyor. Ancak Afrika'nın Avrupa'nın gelişmişliğine yaptığı temel katkılar da tuhaf bir biçimde aynı nedene bağlanıyor zira Avrupalı akademisyenler genellikle Avrupa ekonomisini tümüyle bağımsızmış gibi ele alıyorlar. On dokuzuncu yüzyıl Avrupa ekonomistleri kendi ülkeleriyle dünyanın kalan kısmı arasındaki ilişkiler hakkında herhangi bir vizyona sahip değildiler. İngiliz kapitalizminin sözcüsü J.S. Mill, İngiltere'yi ilgilendiren kısmı için "Batı Hindistan'la yapılan ticareti dış ticaret olarak değerlendirmek zor. Daha çok kırla kent arasındaki ilişkiyi hatırlatıyor" demişti. "Batı Hindistan ticareti"

kavramıyla Mill, Afrika, İngiltere ve Batı Hindistan arasındaki ticaretten bahsediyordu zira Afrikalıların emeği olmaksızın Batı Amerika'yı kapitalist siteme dâhil etme biçimiyle değerlendirme yapıyordu. (Kapitalizmin en acımasız eleştirisini yapan) Marx, Avrupalıların iyiliğine olan her şeyin Afrikalıların ve Amerikalı yerlilerin çektiği acılar pahasına elde edildiğine işaret ediyordu. Marx, "Amerika'da altın ile gümüşün keşfi, yerli halkın kendi madenlerinde imhası, köleleştirilmesi ve diri diri mezara gömülmesi, Afrika'nın kara derililerin ticari avlanma sahasına dönüşmesi, kapitalist üretim çağının pembe şafağının işaretleriydi" demekteydi.

Avrupalıların köle ticaretine girmesinin sağladığı maddi kazançları sayısallaştırmaya yönelik kimi girişimler oldu. Gerçek boyutlarını hesaplamak zor olsa da muazzam kârlar elde ettiler. John Hawkins, 1560'da Batı Afrika'ya üç yolculuk yaptı ve Amerika'da İspanyollara sattığı Afrikalıları çaldı. İlk yolculuğundan İngiltere'ye döndüğünde o kadar kazançlı çıkmıştı ki Kraliçe I. Elizabeth sonraki seferinde ona ortak olmak istedi ve bu amaçla kullanması için *İsa* isimli gemiyi verdi. Hawkins, İsa ile yelken açtı ve daha fazla Afrikalı çalarak İngiltere'ye döndüğünde öylesine kâr etmişti ki Kraliçe tarafından şövalye yapıldı. Hawkins'in seçtiği soyluluk arması, zincirlenmiş Afrika'yı temsil ediyordu.

Tabii ki kaçınılmaz olarak başarısızlığa uğrayan ve gemilerin kaybolduğu seferler de olmuştu. Ticaret bazen Afrikalıların işine yaradı, diğer zamanlarda ise elde edilen kârlar Amerikalılar için oldukça tatmin ediciydi. Tüm artı ve eksiler bir arada tartıldığında, kârlılık oranının bu özel ticaret biçiminin yüzyıllar boyu sürmesini meşrulaştıracak düzeyin altına düşmediği görülüyor. Az sayıda burjuva akademisyen köle ticaretinin önemli bir parasal getirisi olmadığını iddia etmeye çalıştı. Bizden, başka bağlamlarda kapitalist gelişmenin kahramanları olarak onurlandırdıkları girişimcilerin salak olduklarına, kölecilik ve köle

ticaretiyle yüzyıllar boyunca kâr amacı gütmeyen bir teşebbüs olarak ilgilendiklerine inanmamızı istiyorlar! Bu türden tezler beyaz burjuva akademisyenlerin ciddiyetle yaklaşılmaya ihtiyaç duyulan konularda nasıl tahrifat yapabileceklerine örnek oluşturmanın ötesine geçmiyor. Sermaye birikiminden bir miktar bağımsız olarak Avrupa'nın Afrika ile ticareti Avrupa'nın büyümesine katkı koyan bir dizi bağımlılık da yarattı.

Orta ve Güney Afrika -Afrikalılarca çıkarılan- altın ve gümüşü, Batı Avrupa'nın genişleyen para ekonomisinin ihtiyaç duyduğu madeni paraların tedarikinde hayati rol oynadı. Tıpkı Afrika altınlarının Portekiz'in Ümit Burnu'nu dönmesini sağlayarak on beşinci yüzyıldan itibaren Asya'nın içlerine ulaşmasını temin eden seferlerine finansal destek sağlaması gibi. Afrika altınının on yedinci yüzyılda Hollanda sikkelerinin ana kaynağını oluşturması, Amsterdam'ın aynı dönemde Avrupa'nın finans kapital merkezi olmasını sağlamıştı. Kaldı ki İngilizlerin 1663'te piyasaya sürdüğü yeni altın sikkelerin adını "gine" koyması da tesadüf olamaz. Britannica Ansiklopedisi'nin açıklamasına göre *gine* "bir dönem İngiltere'de geçerli olan altın sikkeydi. İlk kez 1663'te II. Charles'ın onuruna, İngiliz kraliyetinin imtiyazıyla - hatta bizzat kraliyet adına - faaliyet gösteren tüccarların Batı Afrika'daki Gine Sahili'nden ithal ettikleri altınlar kullanılarak basılmıştır."

On yedinci ve on sekizinci yüzyıllar boyunca ve on dokuzuncu yüzyılın büyük bölümünde Afrika'nın ve Afrika emeğinin Batı Avrupa'nın sermaye birikimince yeniden yatırıma dönüştürülmek üzere sömürülmesine devam edildi. Afrika'nın Avrupa'daki kapitalist büyümeye katkıları gemicilik, sigorta, şirketlerin oluşması, kapitalist tarım, teknoloji ve makine imalatı gibi bir dizi temel sektörü kapsar. O kadar geniş bir yelpazede etkiler söz konusudur ki bunlar nadiren okurların dikkatine sunulmuştur. Örneğin, Fransız Saint Malo balık endüstrisi Fransız

köle plantasyonlarında açtığı pazarlarla gücüne kavuşmuştur. Avrupa'daki Portekizliler ise ağırlıklı olarak çivit boyası, boya ağacı, Brezilya kerestesi, Afrika ve Amerika'dan getirilen kırmızıla ayakta duruyordu. Afrika'dan gelen reçineler de Avrupa ekonomisindeki büyümenin motor sektörü olan tekstil sanayinde önemli role sahipti. Ardından Afrika'dan ihraç edilen fildişi geliyordu. Londra Mincing Lane'deki tüccarları zengin eden ve İngiltere, Fransa, Almanya, İsviçre ve Kuzey Amerika'daki sanayilerde hammadde olarak -bıçak saplarından piyano tuşlarına kadar biri dizi kalemde- kullanılan fildişi...

Afrika'nın Batı Avrupa'nın yörüngesine sokulması, Avrupa'daki teknolojilerin gelişimini hızlandırdı. Örneğin, Avrupa'daki gemi inşa sektörünün on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar kaydettiği ilerleme Avrupa'nın bu dönemde deniz ticaretindeki tekelinin bir sonucudur. Bu yüzyıllarda Kuzey Afrikalılar Akdeniz'e sıkıştırıldı. Başlangıçta Avrupalılar Kuzey Afrikalıların denizcilik aletlerini kullanıyor olmalarına rağmen sürecin sonunda Kuzey Afrikalıların kayda değer bir ilerleme kaydetmedikleri görülüyor. İlk baştaki konumuyla Avrupa üstünlük kurabilecek kapasiteye sahip değildi ancak kasıtlı olarak diğer halkların çabalarını baltaladılar. Örneğin, Hint donanması İngiliz gemicilik kanunlarının katı yaptırımlarından bir hayli zarar gördü. Avrupalıların daha yeni ve iyi gemiler yapmalarının getirdiği maliyetler Hindistan ve Afrika ile yapılan denizaşırı ticaretten elde edilen kârlarla karşılandı. Hollandalılar, İspanyol ve Portekizlilerin Atlantik'i geçmesini mümkün kılan karavellerin geliştirilmesine öncülük ettiler. Ardından Asya, Afrika ve Amerika'da faaliyet gösteren diğer Hollanda ticaret şirketleri yapılan denemelerin sorumluluğunu üstlendiler. On sekizinci yüzyıldan itibaren İngilizler Hollandalıları ekarte etmek için bizzat Hollandalıların bilgi birikimini kullanıyorlardı ve Atlantik de deney laboratuarları olmuştu. Köle ticaretinin İngiliz denizcilerin eğitim alanı olduğu söyleniyordu. Atlantik

ticaretinin donanma teknolojilerindeki ilerlemeyi sağlayan tüm unsurların tetikleyicisi olduğuna dikkat çekmek önemlidir. Avrupa'da Afrika ticareti nedeniyle yaşanan en göz kamaştırıcı değişim, liman kentlerinin, özellikle de Bristol, Liverpool, Nantes, Bourdeaux ve Sevilla'nın yükselişi oldu. Doğrudan ya da dolaylı biçimde bu limanlara bağlanabilen hemen her yerde ortaya çıkan imalat merkezleri Sanayi Devrimi'nin başlangıcına kaynaklık etti. İngiltere'de Lancashire Sanayi Devrimi'nin ilk merkezi oldu. Yaşanan ekonomik gelişmenin ardında öncelikle köle ticareti nedeniyle büyüyen Liverpool limanı vardı.

Kölecilik ile kapitalizmin İngiltere'nin büyümesi sırasında birbiriyle olan ilişkisi Eric Williams'ın ünlü *Kapitalizm ve Kölelik* kitabında layığınca belgelenmiştir. Williams, İngiltere'nin kölelerin ticaretinden ve sömürüsünden sağladığı sayısız çıkarın net bir tablosunu ve bu işten nemalanan çıkar sahibi çok sayıda kişi ve kapitalist şirketin de isim isim dökümünü verir. Kişiler söz konusu olduğunda en ünlü örnekler David ve Alexander Barclay'dir; bu kişiler 1756'da köle ticaretine başlayıp elde ettikleri ganimet ile Barclays Bank'ı kurmuşlardır. Benzer bir ilerleme Lloyds vakasında da söz konusu: Küçük bir kahve şirketiyken dünyanın en büyük banka ve sigorta şirketine dönüşümü köle ticaretinden ve kölecilikten gelen kârlara ortak olmasıyla gerçekleşti. Sonra James Watt vardı; Watt ünlü buhar makinesini finanse edip çizim masasından doğrudan fabrikalara taşıyan Batı Hint Adaları'ndaki köle sahiplerine sonsuz bir minnettarlık duymuştu.

Benzer bir tablo Fransız kapitalizmi ve köleciliğe ilişkin yapılacak herhangi bir detaylı çalışmada da ortaya çıkacaktır zira on sekizinci yüzyılda Batı Hint Adaları Fransız dış ticaretinde yüzde yirmilik bir paya sahipti, ki bunun parasal karşılığı bu yüzyılda bütün Afrika'nın dış ticaretinden daha fazladır. Kuşkusuz, sağlanan karların dağılımında ortaya çıkan paylar herhangi bir

Avrupa ülkesinin köle ticaretine iştirak ettiği orana denk düşmeyebiliyordu. Portekizlilerin denizaşırı seferlerden elde ettiği kârlar hızla Portekiz ekonomisinin dışına çıkarak, Portekiz'e sermaye, gemi ve ticaret malları sağlayan gelişmiş Batı Avrupa devletlerinin elinde toplanmaya başladı. İngiltere, Hollanda ve Fransa'nın yanı sıra Almanya da bu kategoriye dâhil oldu.

Amerikan üretiminin Afrikalıların emeğinin ürünleri olduğunu aklımızda tutarsak, Afrika kaynaklı ticaretin Batı Avrupa ekonomilerinin ulusaşırı bağlantılarının güçlenmesine önemli katkılar yaptığını görürüz. Örneğin, Brezilya'nın boya ağaçları Portekiz'den yeniden ihraç edilerek Akdeniz, Kuzey Denizi ve Baltık'a, on yedinci yüzyılda kıtanın giyim sanayine taşındı. Karayipler'in şekeri de İngiltere'den ve Fransa'dan Avrupa'nın öyle yerlerine yeniden ihraç edildi ki, Almanya'nın Hamburg kenti on sekizinci yüzyılda Avrupa'nın en büyük şeker rafine merkezi oldu. Almanya'nın arzını yaptığı mallar İskandinavya, Hollanda, İngiltere, Fransa ve Portekiz tarafından yeniden Afrika'da satıldılar. İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın farklı türden malları değiş tokuş etme ihtiyacı Afrikalılarla altın, köle ve fildişi ticareti yapmalarını kolaylaştırması nedeniyleydi. Cenovalı banker ve tüccarlar Lizbon ve Sevilla'daki pazarların arkasındaki güçtü. Hollandalı bankerler de İskandinavya ve İngiltere'de böyle bir rol üstlenmişti.

Batı Avrupa on beşinci yüzyılda Avrupa'da feodalizmden kapitalizme geçiş eğiliminin en görünür olduğu yerdi (Doğu Avrupa'da ise feodalizm on dokuzuncu yüzyılda hâlâ çok güçlüydü). İngiltere'de köylüler topraklarından sürülürken tarım teknolojik olarak çok daha ileri koşullarda yapılmaya başlandı. Gıda ve iplik üretimi daha geniş bir nüfusun ihtiyaçlarını karşılayabilirken özel olarak yün ve pamuk endüstrisine de verimli bir kaynak oluşturmuştu. Endüstrinin teknolojik temelinin yanı sıra toplumsal ve ekonomik örgütlenmesi de dönüşüm geçirdi. Afrika ticareti bir dizi alanda itici güç oldu, buna yukarıda belir-

tildiği gibi Batı Avrupa'nın iç entegrasyonu da dâhildir. Bu nedenle Afrika bağlantısı sadece (niteliksel ölçütlerle ilişkili) ekonomik büyümeye değil, büyüme kapasitesini oransal olarak yükseltme ve bağımsızlık bağlamında yaşanan gerçek bir gelişmeye katkı yaptı.

Avrupa'nın köle ticaretinden bahsederken lafı ABD'ye getirmek kaçınılmaz. Zira nüfusunun büyük bölümünü Avrupalıların oluşturmasının yanı sıra Avrupa, kapitalist işletmelerini, dünyanın diğer yerlerine oranla neredeyse tümüyle Kuzey Amerika'ya taşımıştı. Tabii bütün yerlileri kırımdan geçirip milyonlarca Afrikalının emeğini sömürdükten sonra. Yeni Dünya'nın diğer kısımları gibi İngiliz kraliyetine bağlı Amerika kolonileri de Avrupa'ya karşı ihracat yapabilmek için ilkel sermaye birikiminin aracı olarak kullanıldılar. Ancak Kuzey kolonileri, Güney Amerika ve Batı Hint Adaları'ndaki Fransız ve İngilizlerin köle ticaretinden sağlanan kârlardan doğrudan pay alıyordu. Kölecilikten ve köle ticaretinden elde edilen kârlar tıpkı Avrupa'daki gibi ticari limanlara ve endüstri bölgelerine akıyordu, yani New England ve New York eyaleti diye bilinen kuzeydoğu sahillerine. Pan-Afrikan W.E.B. Du Bois, Amerika'daki köle ticaretine ilişkin olarak şöyle diyordu:

> Köle ticaretine iştirak eden kişi sayısı ve bu işe tahsis edilen sermaye miktarı tüm hesaplama yetilerimizi aşıyor. New York şehri son dönemlere kadar (1862) bu rezil ticaretin ana limanı oldu. Portland ve Boston ise bu işe yaptıkları katkıyla ancak ikinci sırayı alabiliyorlardı.

Amerikan ekonomisi on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar büyük oranda köleciliğin başını çektiği dış ticarete yaslandı. 1830'larda köleler tarafından yetiştirilen pamuk ABD'nin toplam ihracatının neredeyse yarısını oluşturuyordu. On sekizinci yüzyıldaki Amerikan kolonilerinde Afrika'nın biri diğerini tetikleyen değişik biçimlerde sağladığı katkılar gözlemlenebilir. Örneğin, New England'da Afrika, Avrupa ve Batı Hint Adaları

ile yapılan köle ticareti ve kölelerce üretilen malların taşınması liman tüccarlarının ortaya çıkmasını, peşi sıra gemi inşa endüstrisinin büyümesini, yeni şehirlerin ve kasabaların kurulmasını, ormanlarından, balıkçılarından ve topraklarından daha çok verim elde edilmesini tetikledi. Sonuçta Amerikan kolonilerinin İngiliz egemenliğinden kurtulmasının ardında Batı Hint Adaları ve Avrupa arasındaki nakliye ticareti vardı ve Amerikan bağımsızlık mücadelesinin New England'ın en gelişmiş kendi olan Boston'da başlaması da tesadüf değildi. On dokuzuncu yüzyılda Afrika ile ilişkiler Amerika'daki politik büyüme üzerinde dolaylı şekilde etkili oldu. İlk önce köle ticaretinden gelen kârlar siyasi partilerin kasasına girdi ve daha önemlisi Afrika'nın itkisi ve siyah emek gücü mevcut ABD sınırları dâhilindeki Avrupa denetiminin artmasında önemli bir role sahipti. Özellikle Güneyde ve "Vahşi Batı"da siyah kovboylar bir hayli aktifti.

Kölecilik erken sermaye birikimine çok elverişliydi ancak endüstriyel gelişme için fazlasıyla katıydı. Kölelere ancak kaba, kırılmaz araçlar verilebilmesi tarım ve endüstride kapitalist gelişmeyi engelliyordu. Bu durum ABD'nin kuzey kesimlerinin kölelikten, toprakları üzerinde köleleri bizzat barındıran Güneye oranla daha fazla yarar elde etmesini açıklıyor aslında. Amerikan İç Savaş esnasında ulaşılan son aşama ile kuzeydeki kapitalistler ABD sınırları içinde köleliği kaldırmak için savaştılar; böylece ülke bir bütün olarak kapitalizmin daha üst aşamalarına geçebilecekti.

Sonuçta, ABD'de kölecilik ilişkilerinin sürdüğü Güneyde on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan çelişki tüm ülkenin üretken altyapısına yayılmaya başladı ve özgür emeğin yasal olarak ülke geneline yayılmasından önce şiddetli bir çatışma yaşandı. Avrupa, köleliği, fiziken Avrupa toplumundan uzak bir yerde kurmuştu; bu nedenle Avrupa'nın kendi içinde kapitalist ilişkiler Amerika'daki köleliğin olumsuz

etkileri yaşanmadan itinayla yerleşikleşti. Kuşkusuz Avrupa'da da öyle bir an geldi ki önde gelen kapitalist ülkeler köle ticareti ve köle emeğinin daha fazla gelişmesine katkı yapamaz hale geldiler. On dokuzuncu yüzyılda önce İngiltere buna karar verdi ve Fransa da onu takip etti.

Kapitalizm diğer üretim biçimleri gibi ideolojik yanı da olan bütünlüklü bir sistem olduğu için Afrika'yla bağların kapitalist Avrupa toplumlarının üstyapısındaki fikri gelişmeye ne tür etkileri olduğuna da odaklanmak gerekir. Bu anlamdaki en çarpıcı gelişme kuşkusuz ırkçılığın yükselmesi ve yaygınlaşmasının Avrupa düşüncesi içinde bir hayli derinlere kök salmasıdır. Köleliğin ırkçı önyargıları ve ideolojiyi beslemesi üzerine belli koşullarda özellikle ABD'de bir dizi çalışma yapıldı. Hiçbir halkın diğerini, yüzyıllar boyunca bir üstünlük duygusu inşa etmeksizin köleleştirmesinin mümkün olmayacağı sıradan bir gerçek. Deri renkleri ve diğer fiziksel özellikleri görece farklı olan halklar söz konusu olduğunda mevcut önyargılar kaçınılmaz olarak ırkçı bir biçim alır. Afrika'nın kendi içinde bile aynı şey söz konusu oldu. Güney Afrika'nın burun bölümünde beyazlar 1650'den itibaren beyaz olmayanlar üstünde askeri ve toplumsal üstünlük tesis ettiler.

Avrupa'daki renge ve ırka dayalı bütün önyargıların uluslararası ticaretin ilk yüzyıllarından itibaren Afrikalıların köleleştirilmesinden ve beyaz olmayanların emeğinin sömürülmesinden kaynaklandığını söylemek fazlaca toptancı bir iddia olur. Avrupa içinde çok eski zamanlardan beri anti-semitizm mevcuttu; farklı kültürlerden halklar ne zaman bir araya gelseler şüphe ve karşılıklı anlayışsızlık ortaya çıkıyordu. Yine de tüm dünyayı saran beyaz ırkçılığın kapitalist üretim tarzının ayrılmaz bir parçası olduğunu söylemek mümkün. Gelgelelim tek tek beyaz bireylerin siyahlara nasıl muamele ettiği sorusu ortada duruyor. Avrupa'daki ırkçılık hiçbir bilimsel temeli olmayan bir dizi ge-

nelleme ve varsayıma dayansa da teolojiden biyolojiye kadar bir dizi alanda meşrulaştırılmıştı.

Kimi zaman Avrupalıların Afrikalıları ırkçı nedenlerle köleleştirdikleri yanılgısına düşülmektedir. Avrupalı çiftlik sahipleri ve madenciler Afrikalıları *ekonomik* nedenlerden dolayı köleleştirdiler, böylece emek güçlerini sömürebildiler. Gerçekten de Afrika'nın köle emeği olmasaydı Yeni Dünya'ya açılmak ve orayı zenginliğin daimi dinamosu olarak kullanmak mümkün olmazdı. Başka seçenek yoktu. Amerikan yerli nüfusu kırıma uğratılmıştı ve Avrupa nüfusu da denizaşırı yerleşimleri kurmak için çok azdı. Böylece tümüyle Afrika emeğine bağımlı hale gelen Avrupalılar kıtada ve kıta dışında ırkçı kavramlarla sömürüyü meşrulaştırmaya ihtiyaç duydular. Baskı sömürünün mantıki sonucu olur ve sömürüyü garantiler. Afrika halklarının katışıksız ırkçı saiklerle baskı altına alınması ekonomik nedenlerden kaynaklanan baskıya eşlik ederken, onu güçlendirmenin yanı sıra ayrılmaz parçası haline de geldi.

Ünlü Pan-Afrikan ve Marksist C.L.R. James şuna dikkat çekiyor:

> Irk sorunu politikada sınıf sorunundan ayrıştırılamaz ve emperyalizmi ırk bağlamında düşünmek de felaket olur. Fakat ırk faktörünü salt ilineksel bir faktör olarak görüp göz ardı etmek de onu temel bir faktör haline getirmekten daha az vahim bir hata değildir.

On dokuzuncu yüzyılda kapitalist dünyada (özellikle ABD'de) beyaz ırkçılık öylesine kurumsallaştı ki onun kârları maksimize etmekten çok siyah insanları baskı altında tutmayı desteklemek için kullanıldığı bile söylenebilir.

Kısa vadede, Avrupa'daki ırkçılık Avrupalılara zarar vermemiş görünüyordu ve Avrupalılar tüm bu saçma ırkçı fikirlerini sömürgecilik çağında Avrupalı olmayan halkları egemenlik altında tutmayı meşrulaştırmak için kullandılar. Ancak bilimdışı ve ırkçı bağnazlıkların yaygınlaşması uzun vadede olumsuz sonuçlarını da gösterdi. Avrupalılar Nazi iktidarında milyon-

larca kardeşlerini (Yahudi'yi) fırınlara doldurup yaktıklarında kendi ettiklerini buldular. "Demokratik" Avrupa'da böyle bir davranış hiç de kimi zaman gösterildiği kadar tuhaf bir şey değildi. Avrupa içinde demokratik fikirlerin öne çıkmasıyla, Afrikalılar söz konusu olduğunda otoriter ve canice uygulamaların öne çıkması arasında daima bir çelişki vardı. Fransız devriminin "Özgürlük, Eşitlik, Kardeşlik" şiarı Fransa tarafından Batı Hint Adaları'nda ve Hint Okyanusu'nda köleleştirilen siyah Afrikalıları kapsamıyordu. Fransa bu halkların kurtuluş mücadelelerine karşı savaşırken burjuva devriminin önderleri de hiç gocunmadan devrimi siyah insanlık için yapmadıklarını söyleyebilmişti.

Kapitalizmin demokrasiyi Avrupa'da geliştirdiğini, Avrupa dışında ise bunu yapmadığını söylemek de doğru olmaz. İçerde, en azından söylemde, belli bir özgürlük retoriği kullanılmak zorundaydı; ancak bu özgürlük söylemi asla burjuvaziyi aşıp işçi sınıfına ulaşamazken Afrikalılara yönelik davranışlarda kendini gösteren ikiyüzlülük Avrupa yaşamının vazgeçilmez alışkanlığı haline geldi, özellikle de egemen sınıflar içinde. Aksi takdirde Hıristiyan kilisesinin köleliğin başlamasına tümüyle destek olurken, bir yandan da insanları kurtarmaktan bahsettiği gerçeğini nasıl açıklayabiliriz. İkiyüzlülük en üst düzeyine ABD'de ulaştı. On sekizinci yüzyılda İngiliz sömürgeciliğine karşı verilen Amerikan ulusal savaşının ilk martiri bir Afrikalı olan Cripus Attucks'tu. Hem köle hem de özgür Afrikalılar Washington ordularında önemli görevler üstlenmişti. Yine de Amerikan Anayasası Afrikalıların köle olarak kullanılmasına devam edilmesini onayladı. Son zamanlarda ABD'de kimi liberallerin ilgi odağında Vietnam'daki May Lai katliamı emrinin savaş suçu olarak değerlendirilebileceği var. Ancak işin doğrusu, May Lai'nin Afrikalıların ve Amerikan yerlilerinin köleleştirilmesiyle başladığıdır. Irkçılık, şiddet ve vahşet uluslararası ticaretin Avrupa dışına çıktığı ilk yüzyıllarda kapitalist sistemin yol arkadaşları olmuşlardı.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

AVRUPA VE AFRİKA'NIN GERİ KALMIŞLIĞININ KÖKLERİ -1885'E KADAR

Afrika halklarının yaşadığı yoksunluğun düzeyi ile maruz kaldığı sömürünün doğası ve uzunluğu arasındaki ilişki apaçık ortada. Afrika, köle tacirlerinin işlediği suçlarla anılmaya devam ediyor. Onun mevcut potansiyelleri bugüne kadar hep yetersiz nüfusu nedeniyle sınırlandı. –Ahmed Sekeu Toure- *Gine Cumhuriyeti*, 1962

Afrika'nın Geri Kalmışlığında Avrupa Köle Ticaretinin Temel Etken Olması

Avrupa ile Afrika arasındaki sömürge yönetimi öncesi geçen dört yüzyıldaki ticareti tartışmak âdeta köle ticaretini tartışmak demektir. Afrikalıların köleleşmesi tam da köle olarak çalıştırıldıkları topluma katıldıklarında gerçekleşti. Öncesinde özgür insanlardı, sonra esir alındılar. Yine de köle ticaretinden Afrika'da gemilere yüklenen esirlerin dünyanın değişik yerlerine Avrupalıların mülkü olarak yaşamaya ve çalışmaya gitmeleri bağlamında bahsetmek mümkün. Bu bölümün başlığını bu şekilde belirlememizin amacı, gemilere köleleri yükleyenlerin Avrupalı olduğunun, köle ticaretinin Avrupa'daki pazarları kontrol etmek için yapıldığının ve bunların hepsinin Avrupa kapitalizminin çıkarları dışında bir hedefi olmadığının altını çizmek. Çok sayıda Afrikalı, Doğu Afrika ve Sudan'dan Araplar tarafından alınıp götürülerek Arap alıcılara satıldı. Bu durum (Avrupa kitaplarında) "Arap Köle Ticareti" olarak geçiyor. Bu nedenle Avrupalıların Afrikalıları gemilere yükleyerek Avrupalı alıcılara götürmesinin Afrika'daki "Avrupa Köle Ticareti" olarak altı çizilmeli.

Kuşkusuz Hawkins gibi tek tük istisnalar dışında Avrupalı alıcılar Afrikalı esirleri esas olarak Afrika kıyılarında satın alıyorlardı. Kendi aralarında ve Afrikalılarla yaptıkları değiş tokuş bir tür ticaretti. Kaldı ki sık sık bir esirin kıtanın iç kesimlerinden gemiye yüklemenin yapıldığı sahile kadar birden fazla satıldığı, yani bir tür ticaretin içerde de sürdüğü görülmüştü. Yine

de Afrika topraklarında insanların tutsak edilmesi genelde ticari bir işlem değildi. Esir alma işlemi savaş, hile, haydutluk ve hırsızlıkla gerçekleşiyordu. Avrupa köle ticaretinin Afrika'daki etkileri ölçülmeye çalışıldığında dünyanın herhangi bir yerindeki normal bir ticaretin değil toplumsal şiddetin boyutlarının ölçüldüğünün farkında olmak önemlidir. Köle ticareti ve sonuçlarına ilişkin birçok şey belirsizliğini koruyor ancak büyük resimdeki yıkım çok net ve bu yıkım Afrika'dan esirlerin çalıştırılmak üzere götürülmesinin mantıki sonucu olarak görülebilir. Bir başka belirsizlik ise kaç Afrikalının gemilerle götürüldüğüne ilişkin. Bu konu üzerine uzun süre yapılan spekülasyonlarda birkaç milyondan başlayıp yüz milyonun üstüne çıkan rakamlar telaffuz edildi. Son dönemlerde yapılan bir çalışmada yaklaşık on milyon Afrikalının canlı olarak Amerika'ya, Atlantik Adaları'na ve Avrupa'ya ayak bastığı söyleniyor. Rakamın düşüklüğü, kapitalist sistem ile Avrupa'nın kendi içindeki ve dışındaki vahşet dolu tarihini mazur göstermeye çalışan Avrupalı akademisyenleri bu çalışmayı veri almaya yönlendiriyor. Avrupa'nın köle ticaretini aklamak için öncelikle ilgili rakamları küçültmekle işe başlamayı anlamlı buluyorlar. Gerçekte ise kaç Afrikalının Amerika'ya götürüldüğüne ilişkin rakamlar bugüne ulaşabilen kayıtlarda bir hayli düşük görünüyor, zira çok sayıda insan (kayıt altına alınmaksızın) köle kaçakçılığı yapmaktan fayda sağlıyordu. Sonuçta, en az on milyon rakamını bir bütün olarak Afrika'nın köle ticaretinden nasıl etkilendiğini değerlendirmek için veri aldığımızda, çıkacak sonuçlar haklı olarak Afrikalıların 1445'ten 1870'e kadar uğradığı tecavüz deneyimini aydınlatmaya çalışanlar için fazlasıyla şaşırtıcı olacaktır.

Amerika'ya canlı varan Afrikalılara ilişkin en basit hesapları yaparken bile ilintili pek çok alana bakmak gerekir, özellikle de yolculuk esnasındaki ölüm oranlarına. Atlantik'i geçen ya da

Avrupalı köleciler arasındaki deyimle "Orta Geçit", gerçekleşen ölümler açısından kötü bir üne sahipti zira ölüm oranı ortalama yüzde 15 ile 20 arasındaydı. Afrika'da da esir alınma ve gemiye bindirilme süresi içinde çok sayıda ölüm gerçekleşiyordu, özellikle de esirlerin sahile varana kadar yüzlerce kilometre yol kat etmesi gerektiğinde. En önemlisi (savaşların esir almak için birinci araç olduğunu akılda tutarak) hesap yaparken milyonlarca insanı sağ ve sağlıklı olarak götürmek için kaç kişinin yaralandığını ya da öldürüldüğünü de hesaba katmak gerekiyor. Çıkacak rakam Afrika dışına canlı varan milyonların birkaç katı olacaktır ve aslında bu rakam Avrupa'nın köle üretmeyi sistematikleştirmek için Afrika nüfusunun ve emek gücünün ne kadarının yerinden edildiğini gösterecektir.

Afrikalı emek gücünün bu yığınsal kaybı, bileşimini çalışabilir durumdaki kadın ve erkeklerin oluşturduğu düşünüldüğünde çok daha önemli hale geliyor. Köle alıcıları kurbanlarının 15-35 yaş arasında, tercihen yirmili yaşların başında olmasını isterken cinsiyete ilişkin tercihleri ise her iki erkeğe bir kadın şeklindeydi. Avrupalılar genç Afrikalı çocukları sık sık, yaşlıları ise nadiren kabul ediyorlardı. Mümkün olan her yerde en sağlıklıları gemiye alıyorlardı. Önceden çiçek hastalığı geçirmiş ve atlatmış kişileri almak için özel bir gayret içerisindeydiler zira bu insanlar çiçek hastalığına karşı bağışıklık kazanmış oluyorlardı. Çiçek, o dönemde en çok ölüme neden olan salgın hastalıktı.

Afrika'nın on beşinci yüzyıldaki nüfusuna ilişkin bilgi olmayışı nüfusun kıta dışına akmasının sonuçlarını bilimsel değerlendirmelere konu etmeyi de zorlaştırıyor. Ancak hiçbir şey, dünyanın diğer kısımlarındaki eğilime uygun olarak Afrika kıtasında da kölecilik yüzyılları boyunca nüfusun arttığını söylemeyi mümkün kılamaz. Belli ki çocuk yapma yaşındaki milyonlarca insan götürülmemiş olsaydı doğum oranı bu kadar düşük olmazdı. Bunun dışında Avrupalıların Afrika'dan yaptıkları kö-

le ticaretinin yegâne bağlantı noktası Atlantik aşırı yapılan köle ticareti değildi. Hint Okyanusu kıyılarında yapılan köle ticaretinin adı "Doğu Afrika Köle Ticareti" ve "Arap Köle Ticareti" olması uzunca bir dönem bu köle ticaretlerinin de aslında Avrupa için yapıldığını dikkatlerden kaçırdı. Doğu Afrika'daki köle ticaretinin doruk noktasına ulaştığı on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda esirlerin çoğunun varış noktası Avrupa plantasyon ekonomilerinin hüküm sürdüğü Mauritius, Reunion ve Seyşeller'di. Bunun dışında Ümit Burnu'nu dolaşarak Amerika'ya götürülenler de vardı. Ayrıca Afrikalıların köle emeği bazı Arap ülkelerinde on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda tümüyle kapitalist Avrupa'nın hizmetinde, Arap efendilerin denetimi altında Zanzibar'da yetiştirilen baharatlar gibi, köleler tarafından üretilen mal taleplerini karşılamak için kullanılıyordu.

Hiç kimse henüz Afrika nüfusundan, köle ticaretinin sürdüğü yüzyıllar boyunca kıtanın değişik yerlerinden götürülen ve değişik varış noktalarında sonlanan köle emeği çıkışının meydana getirdiği toplam kaybı anlatan bir rakam belirleyemedi. On beşinci yüzyıldan başlayarak tüm diğer kıtalarda kimi zaman sabit, kimi zaman artan oranlarla gerçekleşen nüfus artışına bakıldığında aynı durumun Afrika'da söz konusu olmadığını görmek dikkat çekici. Avrupalı bir akademisyen dünya nüfusunun kıtalara dağılımına ilişkin aşağıdaki rakamları (milyon olarak) veriyor:

	1650	1750	1850	1900
Afrika	100	100	100	120
Avrupa	103	144	274	423
Asya	257	437	656	857

Yukarıdaki rakamların hiçbiri kesin değil ancak akademisyenlerin mutabık kaldığı olgu, koca Afrika kıtasının nüfusunun bu

açıdan sıradışı bir durgunluk gösterdiği ve köle ticaretinin dışında dikkate alınacak başka hiçbir belirleyici etkenin söz konusu olmadığı yolunda.

Nüfus kaybına ilişkin bu tür bir vurgu sosyo-ekonomik gelişme sorunuyla da bir hayli yakından ilgili. Nüfus artışı Avrupa'nın gelişmesinde emek, pazar olanakları dışında yeni ilerlemeler için baskı da oluşturuyordu. Japon nüfusunun artışı da benzer olumlu etkilere sahipti. Asya'nın pre-kapitalist diğer bölgelerinde nüfus miktarı toprakta daha yoğun bir sömürüyü mümkün kılarken, Afrika kıtasında sayıca azalan halklar hâlâ aynı koşulları yaşamaya devam ediyordu.

Nüfus yoğunluğu düşük olduğunda insanlar toprak gibi diğer üretim faktörlerinden çok daha önemli bir emek birimi haline geldiler. Kıtanın bir ucundan diğer ucuna tüm Afrikalıların, içinde bulundukları koşullarda en önemli üretim faktörünün nüfus olduğunu fark ettiğini gösteren bir dizi örnek mevcut. Örneğin, Bemba'da insan sayısı topraktan daha önemli görülüyordu. Tanzanya'daki Shambala'da aynı hissiyat "Kral halktır" cümlesiyle ifade ediliyordu. Gine-Bissau'daki Balanta'da ailelerin gücü toprağı işleyecek kaç kola sahip olduklarıyla anlaşılıyordu. Tabii ki Afrikalı hükümdarların çoğu Avrupalıların köle ticaretine kişisel çıkarları nedeniyle sessiz kaldılar; ancak nüfusun kıta dışına akışının Afrika toplumlarında neden olduğu felaketi meşrulaştıracak hiçbir ölçüt söz konusu değil.

Afrika'nın ekonomik etkinliği dolaylı ve dolaysız olarak nüfus kaybından etkilendi. Örneğin, tzetse sineğinin olduğu çevrede yerli nüfus belli bir oranın altına düştüğünde kalanlar da bölgeyi terk etmek zorundaydı. Neticede köleleştirme bu insanların doğayı evcilleştirme ve kontrol altına alma savaşını -gelişmenin temelini oluşturan savaş- kaybetmesine neden oluyordu. Şiddet neredeyse korku ile aynı anlama gelmişti. Avrupalı köle tüccarları tarafından sunulan seçenek toplulukların ya

birbirleriyle ya da kendi içlerinde toplumsal şiddet kullanmalarını büyük oranda teşvik ediyordu. Sıradan savaşlara oranla daha baskıcı koşullar ve insan kaçırmalar korku ve belirsizlik duygusunun artmasına neden oldu.

On dokuzuncu yüzyılda bütün Avrupa devletleri, hem açıktan hem de ima yoluyla, esir elde etmeyle bağlantılı etkinliklerin diğer ekonomik çıkarlarla bağdaşmadığının farkında olduklarını gösterdiler. Bu dönemde özellikle İngiltere, Afrikalılardan palmiye ürünleri ve kauçuk toplamalarını, köle ticareti yerine ihraç etmek için tarımsal ürünler yetiştirmelerini istedi. Köle ticaretinin Batı, Doğu ve Orta Afrika'daki hedeflerle şiddetle çeliştiği ortadaydı. Çok daha öncesinde Avrupalılar bu gerçeği kendi çıkarları gereği kabul etmişlerdi. Örneğin, on yedinci yüzyılda Portekiz ve Hollandalılar Altın Sahili'ndeki köle ticaretini bizzat kısıtlamışlardı zira köle ticaretiyle altın ticaretinin aynı anda gerçekleştirilemeyeceğini fark etmişlerdi. Ancak aynı yüzyılın sonunda Brezilya'da altın keşfedilince Avrupa'daki altın yatakları önemini kaybetti. Tüm Atlantik bölgesinde Afrikalı köleler altından daha önemli hale geldi ve Brezilya altınları Dahomey ve Akra'daki kölelere karşılık olarak verilmeye başlandı. Bu noktada köle ticareti Altın Sahili ekonomisini baltalayarak altın ticaretini yıkıma uğrattı. Köle baskınları ve kaçırmaları altın madenlerindeki kazıyı ve altınların taşınmasını güvensiz kılarken, esir almak için düzenlenen baskınlar altın madenciliğinden daha kârlı hale geldi. Kıtadaki Avrupalılardan biri düştüğü notta şöyle diyordu: "Şanslı bir yağmacı bir yerliyi bir günde zengin edebilirdi; bu nedenle de savaşmak, soygun ve yağma yapmak gibi işleri eskiden yaptıkları madende altın arama işine tercih ediyorlardı."

Yukarıda belirtilen, köle baskınlarının madende çalışmanın yerini alması dönemi 1700 ve 1710 arasındaki birkaç yıl için geçerli oldu. Bu dönemde Altın Sahili'ne yılda beş-altı bin esir getiriliyordu. On sekizinci yüzyılın sonunda Altın Sahili'nden çok

daha az sayıda esir çıkışı yaşandıysa da sebep olunan hasardan geri dönüş için çok geçti. Avrupalıların Batı ve Orta Afrika'nın değişik bölgelerini değişik zamanlarda Amerika'ya gönderilecek köleleri ele geçirmek üzere keşfettiğini not etmek önemli. Bunun anlamı Senegal ve Cunene nehirleri arasındaki uzun batı sahilinin her bölümünün, en azından birkaç yıllık yoğun köle ticareti deneyiminin tüm sonuçlarıyla birlikte yaşandığı yer olduğudur. Dahası, doğu Nijerya, Kongo, kuzey Angola ve Dahomey'in tarihinde on yılları aşan süreler boyunca gerçekleşen köle çıkışının her yıl için binlerle ifade edilebilmesi mümkün. Bu bölgelerin çoğu Afrika geneline göre daha gelişmiş yerlerdi. Koşullar farklı olsaydı Afrika'nın öncü güçleri olarak enerjileriyle hem kendi gelişmelerini hem de bir bütün halinde kıtanın ilerlemesini sağlama kapasitesindeydiler.

Savaşçı girişimler ve yağma özellikle ekonomik yaşamın her türünü etkilemişti. Zaman zaman belli yerlerde köle gemileri için gıda üretimi artırılıyordu ancak köleciliğin Batı, Doğu ve Orta Afrika'daki toplam sonucu olumsuzdu. Emek tarımdan çekilince şartlar istikrarsızlaştı. On altıncı yüzyılda Dahomey şimdi Togo olarak bilinen yerin kimi kesimlerine gıda ihraç ederken, on dokuzuncu yüzyılda kıtlıkla boğuşuyordu. Afrika'nın şimdiki nesilleri, sömürgecilik dönemlerinde çalışabilecek durumdaki erkeklerin evlerini terk ederek göçmen işçi olmalarının evlerinin bulunduğu yerlerdeki çiftlik işlerini alt üst ettiğini ve sık sık kıtlığa neden olduğunu hatırlatıyorlar. Köle ticareti ise emek göçü ile karşılaştırıldığında çok daha vahşi ve yıkıcıydı.

Ekonomik gelişme için en önemli şart, ülkedeki emeğin ve doğal kaynakların azami kullanımıdır. Bunun için de genellikle barış koşulları gerekir ancak tarihte komşularına kadın, sığır ve mal için baskın verip elde ettikleri "ganimetleri" kendi topluluklarının faydası için değerlendiren ve böylece güçlenen toplu-

luklar da vardır. Afrika'daki kölecilik bu türden dişe dokunur bir değer bile yaratmıyordu. Esirler, bir Afrika topluluğu içinde doğadan zenginlik üretmek üzere onlardan yaralanmak yerine gemilerle dışarı gönderiliyordu. Kimi yerlerde Afrikalılar tesadüfen Avrupalıların emrine verilen kölelerin kendileri için elde tutulmasının daha yararlı olduğunu anladılar. Sonuçta kölecilik kalan nüfusun tarım ve endüstriyle etkin-kalıcı bir ilişki kurmalarına engel oldu. Köle avcılarının ve savaşçı askerlerin istihdamı bir şeyler kurmaktan çok yıkmaya yaradı. Ahlaki sorunların ve neden olduğu korkunç acıların ötesinde, Afrika'nın ekonomik gelişimi açısından bakıldığında Avrupa köle ticareti ekonomik açıdan tümüyle mantık dışı görünmektedir.

Belli nedenlerle, köle ticareti üzerine konuşurken kıta genelindeki durumdan ziyade bir dizi bölgedeki farklı etkileri kendi öznellikleriyle değerlendirmek gerekli. Esir alınan kölelerin farklı bölgelerde farklı oranlarda yoğunlaştığı oldukça iyi biliniyor. Kimi Güney Afrikalılar Boerler* tarafından köleleştirilirken kimi Kuzey Afrikalı Müslümanlar Avrupalı Hıristiyanlarca köleleştiriliyordu; ancak tüm bunlar olayların ikincil türevlerinden ibaretti. İnsan ticaretiyle kötü şöhret edinmiş yerler, öncelikle, Batı Afrika, yani Senegal'den Angola'ya uzanan ve iç kesimlere doğru iki yüz mil ilerleyen kuşaktı. İkinci sırada ise Doğu-Orta Afrika'nın bugün Tanzanya, Mozambik, Malavi, kuzey Zambiya ve doğu Kongo'yu kapsayan kısmı geliyor. Kaldı ki tüm bu geniş alanların kendi içinde de daha belirgin sınırlar çizilebilir.

Bu nedenle köle ticaretinin Afrika'nın bazı yerlerini olumsuz etkilemediği zira her yerde yapılmadığı ya da önemsiz oranda kaldığı söylenebilir. Yine de Avrupa köle ticaretinin bir bütün halinde kıtanın geri kalmışlığının sebebi olduğu iddiası sahiplenilmeye devam etmeli zira Avrupa ile ticaret yapmayan Afrika bölgelerinin Avrupa tarafından dayatılan şeylerin sonuçları-

---

*Güney Afrika'daki Anglo-sakson olmayan beyaz Hollandalılar

na maruz kalmadığı söylenemez. Avrupa'nın ticari malları kıtanın en derinlerine kadar sızmıştı ve (dikkat çekici olan) kıtanın büyük bölümünün insan ticaretine yönlendirilmesi, yaşanması muhtemel olumlu etkileşimlerin gündem dışına çıkması anlamına geliyordu.

Yukarıdaki yaklaşım kimi karşılaştırmalarla daha net anlaşılabilir. Herhangi bir ekonomide farklı bileşenler diğerlerinin refahını yansıtır. Bu nedenle bir sektörde kriz olduğunda diğer sektörler de bir ölçüde bu krizin yayılmasından etkilenir. Benzer biçimde, bir sektörde canlanma varsa diğerleri de bundan yararlanır. Biyolojik bilimlere baktığımızda, ekoloji öğrencileri en ufak değişikliğin, örneğin bir salyangoz türünün yok olmasının, birbiriyle ilgisiz görünen yerlerde negatif ve pozitif etkileşimleri tetiklediğini fark ederler. Afrika'nın köleleştirme trendinden azade kalan bölgeleri de muazzam boyuttaki tehcirden etkilenmiş olmalıdır. Nasıl olduğunu tarif etmek kolay değil zira tam olarak neler *olmuş* olabileceği sorusu hâlâ cevapsız.

"Eğer öyle olsaydı..." türünden varsayımsal sorular bazen saçma spekülasyonlara yol açıyor. Ancak "Tüm orta Afrika kuşağında var olan ve en sonunda Barotseland'ın kuzeyine de ulaşan köle ticareti bu kadar yaygınlaşmasaydı Barotseland'ın (güney Zambiya) akıbeti ne olurdu" sorusunu sormak meşru ve gerekli. "Katngaseler Avrupa'ya köle satacaklarına Buganda'ya bakır satmaya devam etselerdi, Buganda'da ne olurdu " sorusu gibi...

Sömürgecilik döneminde İngiltere'nin Afrikalılara söylettiği şarkı şöyleydi:

> Hükmet Britanya, dalgalara hükmet
>
> Britanyalılar asla asla asla köle olmaz

İngilizler bu ezgiyi on dokuzuncu yüzyılın başında, Afrikalıların köle olarak kullanılması doruğa ulaştığında söylemeye başladılar. "Dört yüzyıl boyunca milyonlarcası ana vatanlarından

götürülüp köle olarak çalıştırılsaydı, İngilizlerin gelişmişlik düzeyi ne olurdu." Dahası bu muhteşem adamların asla asla asla köle olmayacağı varsayıldığında bile, Avrupa kıtası köleleştirilmiş olsaydı bunun onların gelişmeleri üzerinde nasıl bir etkisi olurdu, ona da bakmak gerek. Bu durumda en yakın komşuları, İngiltere ile yaptıkları verimli ticaretten alıkonmuş olacaktı. Sonuçta İngiliz Adaları ile Baltıklar ve Akdeniz gibi yerler arasındaki ticaretin feodal dönemin sonunda ve kapitalizmin başlarında, yani denizaşırı yayılma döneminin başlamasından önce İngiliz ekonomisinin ilk itici gücü olduğu konusunda tüm akademisyenler hemfikirdir.

Bazı Avrupalı (ve Amerikalı) akademisyenlerce kullanılan bir taktik de Avrupa'nın köle ticaretinin ahlaki korkunçluğuna rağmen bunun *ekonomik açıdan* Afrika için *iyi* olduğu yönünde. Bu tezin ne kadar gülünç olduğunu gösteren birkaç noktaya kısaca dikkat çekmek gerekiyor. En çok ilgiyi hak eden, Afrikalı hükümdarların ve diğerlerinin verdikleri esirler karşılığında aldıkları Avrupa mallarının Afrikalıların elde ettiği zenginlik diye değerlendirilmesi. Bu yaklaşımın hesaba katmayı unuttuğu şey Avrupa'dan ithal bir sürü malın aslında Afrika ürünleriyle rekabet ettiği ve onları piyasadan sildiği gerçeğidir. Hesaba katılmayan gerçeklerden biri de konuya ilişkin yazılmış uzun bir liste oluşturan Avrupa makalelerinde, üretim süreçlerinden ziyade hızlı tüketilen ve boşuna saklanan malların yer almasıdır. İthalatın büyük çoğunluğunu en kötü kalite tüketim mallarının -ucuz cin, ucuz barut tozu, delik deşik çanak çömlek, incik boncuk ve kalanı da çer çöp- oluşturduğu da yine göz ardı edilen bir başka gerçektir.

Yukarıda anlatılan iddialara göre bazı Afrika krallıklarının ekonomik ve politik olarak güçlenmeleri Avrupalılarla yaptıkları ticaretin bir sonucudur. Batı Afrika krallıklarının en büyükleri, Oyo, Benin, Dahomey ve Asante örnek olarak gösteriliyor. Oyo ve Benin [köle ticaretinden - ç.n.] çok daha uzun zaman

önce Avrupalılarla ilişkiye geçmişti, Dahomey ve Asante ise köle ticareti döneminde güçlenmiş olsa da ulaştıkları başarının kökleri çok daha eski yıllara uzanıyordu. Dahası -ki bu köle ticaretini mazur göstermeye çalışanların en önemli argümanıdır- bir Afrika devletinin politik olarak büyüyüp güçlenirken bir yandan da Avrupalılara köle satıyor olması, doğrudan köle ticaretinin olumlulukları hanesine kaydedilemez. Kolera salgını bir ülkede binlerce kişiyi öldürse de nüfus artışı devam edebilir. Nüfus artışı kolera yüzünden değil, koleraya *rağmen* gerçekleşiyordur. Afrika'nın Avrupalıların köle ticaretinden çıkar sağladığı fikrini savunanlar, bu basit mantıki açıklamayı göremiyorlar. Köle ticaretinin yıkıcı etkileri açıkça ortaya konabilir. Köle ticareti döneminde ilerlemiş gözüken devletler söz konusu olduğunda çıkan sonuç, bu ilerlemenin aslında köle ticaretinin koleradan çok daha fazla hasar veren olumsuz etkilerine rağmen gerçekleştiğidir. Örneğin, Dahomey'e ilişkin yapılan detaylı bir çalışmanın ortaya koyduğu tablo budur. Son tahlilde, Dahomey'in köle ticaretine rağmen politik ve askeri gelişim konusunda elinden gelenin en iyisini yapmış olması, köle ticaretinin ekonomik temellerini sarsarak daha kötüsünden korunmasını sağlamıştır.

Avrupalıların köle ticaretinin Afrika'ya yarar sağladığına ilişkin hiçbir anlam ifade etmeyen bir başka tez ise milyonlarca Afrikalının kıtadan götürülmesinin Afrika'da açlığı engellediğidir. Bu iddiaya cevap vermek canımızı acıtmanın ötesinde zaman kaybı da olacaktır. Ancak aynı iddianın daha kurnaz bir versiyonu cevap vermeyi gerektiriyor. Afrika'nın köle ticaretinden kazançlı çıktığı, zira Amerika kıtasından gelen yeni gıda ürünlerinin Afrika'da temel besin kaynağı haline geldiği yolundaki iddiadır bu. Sözü edilen ürünler (mısır ve nişasta) on dokuzuncu yüzyıl sonunda ve yirminci yüzyılda Afrika'nın temel gıda maddeleri oldular. Ancak gıda ürünlerinin hızla yayılması

insanlık tarihinin en temel özelliğidir. Sadece bir kıtada var olan yiyecek türleri kurulan toplumsal ilişkiler sonucunda dünyanın diğer bölgelerine de yayılır. Köle ticaretinin gıda ürünlerinin yaygınlaşmasına etki yaptığı yönünde bir emare yoktur. En basit ticari ilişkiler de aynı sonucu getirirdi. Bugün İtalyanların temel besinleri spagetti ve makarna gibi (sert) buğday ürünleriyken, çoğu Avrupalınınki patatestir. İtalyanlar, spagetti türü yiyecekleri, Marko Polo'nın yolculuğu dönüşünde öğrendiler ve Çinlilerin şehriyesinden esinlendiler. Avrupalılar ise patatesi Amerikan yerlilerinden öğrendiler. Bu örneklerin hiçbirinde Avrupalılar bütün insanlığın mantıksal mirası olan bir fayda elde etmeden önce köleleştirilmiş falan değildi, oysa Afrikalılara şu söylenecektir: Afrika köle ticareti bize mısır ve nişastayı getirerek gelişmiştir.

Yukarıda sayılanların hepsi, başlıca İngiliz ve Amerikan üniversitelerinin araştırmalarının ürünleri olarak son dönemlerde yayınlanmış kitap ve makalelerden alıntılandı. Muhtemelen Avrupa'daki burjuva akademisyenlerin bile hepsinin ortaklaştığı fikirler değil bunlar; ancak metropol kapitalist ülkelerde kabul görmeye başlayan ortodoks yaklaşımın yükselen bir eğilim olduğunun göstergesi ve bu trendin Afrika'nın ekonomik ve zihinsel olarak daha fazla sömürgeleştirilmemesi için verilen mücadeleyle çakışması da dikkat çekici. Bir yandan da bu türden saçmalıkları yok saymak ve gençliğimizi bunların hakaretlerinden korumak daha anlamlı olabilir; ancak maalesef Afrika'nın mevcut geri kalmışlığının bir nedeni de kapitalist yayıncıların ve burjuva akademisyenlerin oyunu yönetmesi ve tüm dünyada bu kokuşmuş fikirlerin yaygınlaştırılması. Bu nedenle köle ticaretini meşrulaştıran türden yazıların ırkçı burjuva propagandası olduğu, gerçeklerle ve mantıkla hiçbir ilişkisi olmadığı açığa çıkarılmalı. Bu, geçmişin değil, Afrika'da bugün verilen kurtuluş mücadelesinin sorunudur.

Teknik Durgunluk ve Afrika Ekonomisinin Sömürgecilik Öncesi Çağda Bozulması

On beşinci yüzyıldaki Avrupa teknolojisinin bir bütün olarak dünyanın geri kalanından üstün olmadığı daha önce belirtilmişti. Avrupa'nın bir hayli üstün olduğu gemicilik ve (gemicilik kadar olmasa da) tüfek gibi kimi alanlar vardı. Avrupalıların Afrika ile ticaretinde Asyalı ve Afrikalıların tüketim mallarını kullanıyor olmaları üretim sistemlerinin tümüyle daha üstün olmadığını gösteriyor. Özellikle çarpıcı olan şey, ticaretin başladığı ilk yüzyıllarda Avrupalıların aldıkları Hint giysilerini Afrika'ya yeniden satmaları ve Batı Afrika'nın bir dizi yerinde üretilen giysileri de başka yerlerde satıyor olmalarıdır. Fas, Moritus, Senegambiya, Fildişi Sahili, Benin, Yorubaland ve Loango, Avrupalı aracılarla Afrika'nın diğer kesimlerine ihracat yapılan bölgelerdi. Afrika sömürgecilik çağına girdiğinde ise sadece ham pamuk ihracatına ve işlenmiş pamuklu giysi ithalatına yoğunlaştı. Bu dikkat çekici tersine dönüş, Avrupa ile yapılan ticaretin, Avrupa'nın teknolojik ilerlemesi ve Afrika'daki teknolojik durgunluğun nedeni olmasına bağlanıyor.

Dünyada giysi imalatı, el tezgâhı ve küçük ölçekli zanaat üretimi safhasıyla başladı. On altıncı yüzyıla kadar Afrika, Asya ve Avrupa'da bu şekilde üretim yapılıyordu ve Asyalılar dünyanın en hünerli giysi üreticileriydi. Hindistan İngilizlerin her yolu deneyerek yerli giyim endüstrisini yok etmeye çalışmalarının klasik örneğidir; böylece İngiliz giysileri, Hindistan dâhil her yerde pazarlanabilecekti. Afrika'da durum ne bu kadar açıktı ne de Avrupalıların Afrika giysi imalatını yıkmak için çok fazla bilinçli çaba harcamasına gerek kalmıştı; ama yine de eğilim aynı yöndeydi. Avrupa dış ticaret ilişkilerinden teknolojik anlamda kazançlı çıkarken Afrika ya bir şey kazanmadı ya da ciddi kayba uğradı. On sekizinci yüzyılda İngiltere'de, dış ticaretten elde edilen kârların yeniden yatırıma dönüşmesiyle çok

önemli icatlar ve yenilikler gerçekleştirildi. Gerçekten de yeni makineler, ticaret ve kölecilik aracılığıyla biriken ilksel sermayenin yatırıma dönüşmesini temsil ediyordu. Afrika ve Hindistan ticaretleri, zaman içinde bugün "azgelişmiş" diye adlandırdığımız ülkelerdeki endüstriye dair ne varsa berhava edecek olan İngiliz endüstrisini güçlendirdi.

On beşinci, on altıncı ve on yedinci yüzyıllarda Afrika'nın giysi talebi hızla arttı; böylece yerelde üretilen giysilerin yanı sıra Avrupa ve Asya'dan yapılan ithalatın da kendine yer bulabildiği bir pazar oluştu. Ancak açgözlü sermaye sınıfınca yönetilen Avrupa endüstrisi rüzgâr, su ve kömür enerjisini de kullanarak çok daha büyük ölçekte üretim yapmak üzere kapasitesini artırdı. Avrupa giyim endüstrisi moda olan Hint ve Afrika modellerini taklit edebiliyor ve er geç onların yerlerini alabiliyordu. Kısmen giysi satışında Afrika sahillerinde kurabildiği boğucu hâkimiyeti nedeniyle, kısmen de yığınlar halinde ithal edilen giysilerin Afrika ürünlerini piyasadan silmesi nedeniyle Avrupalı tüccarlar, en sonunda, Afrika'daki giysi üretiminin gelişmesini durdurdular.

Bir toplumun küçük ölçekli zanaat teknolojisinden, doğayı kontrol altına alabileceği teçhizata geçiş yapması ve böylece insan emeğinin çok daha verimli olması için bir araya gelmesi gereken çok sayıda toplumsal etken söz konusudur. En önemli etkenlerden biri elde yapılan üretime nazaran çok daha fazla mal talebinin oluşması ve teknolojinin belirgin bir toplumsal ihtiyaca yanıt vermesidir, tıpkı giysi üretiminde olduğu gibi. Avrupa giysileri Afrika pazarına egemen olunca Afrikalı üreticiler yükselen talebin dışında kaldılar. Zanaatkârlar ucuz Avrupa giysileri karşısında ya işi bıraktı ya da küçük elle çalışan aletlerle yerel pazarlar için yeni modeller ve parçalar üretmeye başladılar. Böylece "teknolojik tutulma" ya da durgunluk diye adlandırılan ve kimi zaman insanların atalarından kalma teknikleri bile unuttukları gerçek bir gerileme yaşandı. Geleneksel demir dö-

kümcülüğünün Afrika'nın büyük bölümünde terk edilmesi teknolojik gerilemenin muhtemelen en önemli momentiydi.

Gelişme, büyüme için kendine yeterli kapasite anlamına gelir. Ekonominin gelecekte ilerlemeyi teşvik edecek olanakları kayıt altına almasıdır. Modern bilimsel gelişmelerin perspektifiyle, hatta on sekizinci yüzyıl İngiltere'sinin standartlarıyla değerlendirdiğimizde, Afrika'da kaybolan endüstri ve beceriler fazlasıyla önemsizdir. Kuşkusuz bir aşamayı geçmenin engellenmesinin diğer aşamalara ulaşmayı imkânsız kılacağı anlamına geldiğini unutmamak gerek. Herhangi birini ilkokul ikinci sınıftan sonra okulu terke zorlarsanız o kişinin akademik ve entelektüel açıdan üniversiteye kadar düzgün eğitim alma şansına sahip biri kadar neden gelişmediğini tartışamazsınız. Afrika'nın ticaretin başladığı ilk yüzyıllarda yaşadığı şey tam da gelişme şansını kaybetmiş olmaktı ve en önemli neden de buydu.

Teknolojik ilerleme ile ilintili özelliklerden biri de bilimsel araştırmaların üretim süreciyle yakından bağlantılı olmasıdır. Yaratıcılık ve yenilenme bu bağlamda ortaya çıkar. Avrupa'daki kapitalist gelişme döneminde durum tam da buydu ve tarihçiler İngilizlerin on sekizinci yüzyıldaki yaratıcılık ruhuna büyük önem atfediyor. Sosyalist ülkeler buluşları ihtimallere ya da şansa bırakmıyor, yenilikler için bizzat yeni koşullar yaratmaya çalışıyor. Örneğin Demokratik Almanya Cumhuriyeti'nde gençlik 1958'de düzenlediği "Genç Mucitler Fuarı"nda sosyalist gençliğin entelektüel yaratıcılığını gündeme taşırken, on yıl içinde gerçekleştirilen iki binden fazla buluş fuarda sergilendi. Afrika ile Avrupa'nın on beşinci yüzyılda başlayan ilişkisi doğrudan ya da dolaylı olarak teknolojik ilerleme coşkusunun sönmesine hizmet etti.

Avrupa köle ticareti, yaratıcılığının baharındaki milyonlarca genci ve genç yetişkini yerinden etmesiyle bu coşkunun sönmesinin en doğrudan etkeni oldu. Köleleştirmek için esir almaların

fena halde vurduğu bölgelerde yaşayanlar üretimi artırmayla ilgilenmekten çok özgürlüklerini korumaya çalışmakla meşguldüler. Kaldı ki Batı, Orta ve Doğu Afrika'da en çok çalışanlar bile Avrupa ile kurdukları ilişkinin doğası gereği üretimden çok ticaret ile ilgileniyorlardı. Koşullar teknolojik ilerlemeyi teşvik etmeye uygun değildi. En dinamik kesimler, Afrika'nın büyük bölümünde dış ticaret ile uğraşıyordu, özellikle de Yukarı Gine'deki Afro-Portekizli simsarlar, Akan pazarındaki kadınlar ve Mozambik ile Doğu Afrika'daki Swahili ile Wanyam-wezi'nin askeri ticaret ataşeleri. Esir ve fildişi ihracatı üzerinden süren ticaret makine icadını gerekli kılmıyordu. Bunların dışında Avrupa'dan gelen ithal malları dağıtan acenteler vardı.

İngiltere dünyanın en büyük ekonomik gücü olduğunda, dükkan işletenler ülkesi olarak anılıyordu. Ancak dükkanlardaki malların çoğu İngilizler tarafından üretiliyordu ve üretimden kaynaklı sorunlarla uğraşan mühendisler bir dizi icadın ortaya çıkmasını sağlıyordu. Afrika'da ise ticaretle uğraşan kesimlerin teknolojik ilerlemeye katkı yapması mümkün değildi zira üstlendikleri rol ve görevler onları akıllarını ve enerjilerini üretime vermekten alıkoyuyordu.

Yaratıcılığın ötesinde teknolojiyi ödünç alma meselesini de dikkate almak gerekiyor. Bir toplum herhangi bir nedenle kendini teknolojik olarak başkalarının gerisinde kalmış hissederse, bağımsız icatlar yapmaya çalışmaktan çok, gerçekleşen yenilikleri ödünç almaya yönelir. Gerçekten de insanların başlıca bilimsel buluşlarının çok azı farklı yerlerde farklı kişiler tarafından sil baştan ortaya çıkarılmıştır. Bir mal ya da alet bir kez ortaya çıktığında diğer toplumlara da sızar ve yaygınlaşır. Peki, o zaman Avrupa teknolojisi iki kıta arasındaki ilişkilerin sürdüğü yüzyıllar boyunca neden Afrika'ya ulaşmadı? Temel neden Afro-Avrupalı ticaretin, pozitif fikir ve tekniklerin kapitalist Avrupa'dan pre-kapitalist (komünal, feodal, pre-feodal) Afrika'nın üretim sistemine geçişi mümkün kılmayan doğasıdır.

Avrupa'dan etkili biçimde teknoloji alabilen ve kapitalistleşen Avrupa dışındaki yegâne ülke Japonya'dır. Japonlar on dokuzuncu yüzyılda zaten bir hayli gelişmiş bir feodal toplum aşamasından kendi kapitalist formlarına doğru ilerleme kaydediyorlardı. Japonlar Avrupalılarca ne köleleştirildi ne de sömürgeleştirildi; üstelik dış ticaret ilişkilerinde de hep daha avantajlı oldular. Japon tekstil imalatçıları kendi büyüyen iç pazarlarının ötesinde Asya ve Avrupa'ya da ihracat yapmak için üretim yapma şansına sahipti. Bu koşullarda (eski feodal beylerin de aralarında bulunduğu) genç Japon sermaye sınıfı Avrupa'dan aldığı teknolojiyi on dokuzuncu yüzyılın sonuna gelmeden başarıyla yerelleştirmeyi becermişti. Afrika dışından verdiğimiz bu örnek Avrupa'dan teknoloji alması için bizzat Afrika'nın içinden gerekli talebin, hatta muhtemelen yeni teknolojiden daha fazla kâr bekleyen bir sınıfın olması gerektiğinin altını çizmek amacını taşıyordu. Teknoloji transferi için Avrupa tarafında istek, Afrika tarafında ise bu teknolojiyi kullanılabilir ve içselleştirilebilir kılacak bir sosyo-ekonomik yapı olması gerekiyordu.

Fil ya da esir avlamak, Afrika içinde ateşli silahlar dışında bir teknoloji ihtiyacı ortaya çıkarmıyordu. Ekonomik etkinliklerin doğrusal çizgisinin dış ticarete bağımlı olması ya kölecilik gibi yıkıcı ya da fildişi avı ve boya ağaçlarının kesilmesi gibi tümüyle tüketici bir yapının sürmesine neden oluyordu. Bu nedenle de Avrupalıların sahip olduğu becerilere ulaşmak gibi bir istek oluşmuyordu. Bu türden olumsuz ihracat çeşitleri tümüyle bitmediği sürece de Afrika ekonomilerinin Avrupalıların sahip olduğu türden becerilere sahip olmak için pek az nedeni olabiliyordu. Nadiren gün ışığına çıkartılan dikkat çekici bir başka gerçeklik ise kıtanın değişik yerlerindeki çok sayıda Afrikalı hükümdarın bu durumu açıkça fark ettiği ve köle ticaretinin ye-

rini alabilecek bir içsel gelişme için Avrupa teknolojisini almaya çalıştığıdır.

Avrupalılar kendi tasarruflarındaki belli beceri ve teknikleri kullanmak isteyen Afrikalıların taleplerini görmezden geldiler. Bu durum daha önce bahsedilen on altıncı yüzyılda Kongo'da yaşananların aynısıydı. Aynı şey Avrupalılarla köle ticareti yapmayan Etiyopya'da da söz konusuydu. Portekiz elçisi Etiyopya topraklarına 1520'de çıktı. Portekiz kılıçlarını, tüfeklerini, giysilerini, kitaplarını ve diğer malzemelerini inceleyen İmparator Lebna Dengel, Avrupa'nın teknik bilgisini Etiyopya'ya taşıma ihtiyacı duydu. İmparator ile Portekiz kralı I. Manuel ile III. John ve Papa X. Leo arasında yazışmalar mevcuttur. Bu mektuplarda Etiyopya endüstrisi için Avrupa'nın desteği rica ediliyordu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarına kadar Etiyopya'nın bu yönde devam eden talepleri neredeyse hiç yanıt bulmadı.

On sekizinci yüzyılın ilk yarısında iki Afrikalı hükümdar daha Avrupa teknolojisini takdir ederek köle gemileri yerine Avrupa'nın teknolojik bilgisini topraklarına getirmeyi istemişti. Dahomey'deki Agajo Trudo, esir ticaretini durdurmak istediğinde öncelikle Avrupalı zanaatkârlarla ilişkiye geçmek için Londra'ya elçisini gönderdi. Dahomey topraklarında yaşayan bir Avrupalı, 1720'de, "bir terzi, marangoz, demirci ya da buralara gelmekte özgür başka bir beyaz adam geldiğinde fazlasıyla destek görecektir" diyordu. Asantehene'nin Opoku Ware'ı [kralı - ç.n.] (1720-50) Avrupalılardan Asante'de fabrika ve içki imalathanelerini kurmalarını istediyse de bu talebine hiçbir yanıt alamadı.

Japon tarihi düşünüldüğünde, teknik destek için ilk talebin Etiyopya ve Kongo imparatorluklarından geldiğini akılda tutmak gerekiyor. Etiyopya ve Kongo'nun on altıncı yüzyılda Avrupa'nın pek çok feodal devletiyle karşılaştırılabilecek düzeye geldiğinin ve yegâne önemli farkın da kapitalizmin tohumlarının henüz yeşermemiş olduğunun da unutulmaması gerekiyor.

On sekizinci yüzyılda büyük Afrika devletlerinden Dahomey ve Asante öne çıktı. Komünal evreyi geçip, altın, demir ve giyim gibi bir dizi işte uzmanlaşmaların başladığı ve feodal sınıfların ortaya çıktığı evreye ulaşmışlardı. Opoku Ware yönetimindeki Asante halkı yeni aletler geliştirmek için çalışmalara çoktan başlamıştı. İpek ithalinde yaşanan sorunlar nedeniyle gelen ipeği söküp iplik haline getirdikten sonra pamukla birleştirerek ünlü *kente* giysisini imal etmişlerdi. Bir başka deyişle, bu tür Afrika toplumları o dönemde Avrupa'nın teknik niteliklerini kullanmak ve aralarında mevcut olan farkı kapatmak için çok da zorlanmayacaklardı.

On dokuzuncu yüzyılda da Avrupa Afrika'dan gelen teknik destek ricalarını görmezden gelmeye devam etti; hâlbuki aynı dönemde Afrikalı hükümdarlarla Avrupalı kapitalistler bir araya gelip köle ticaretinin yerini neyin alacağını konuşmaya başlamışlardı. On dokuzuncu yüzyılın başında, (Doğu Nijerya'daki) Calabar'ın kralı İngilizlerden şeker rafinerisi için yardım isterken, 1804 civarında Dahomey kralı Adandozan ateşli silah fabrikası isteyecek kadar cesur davranmıştı. O tarihte Batı Afrika'nın pek çok yerinde Avrupalılarla süren savaşlarda tüfek ve barut kullanılıyordu. Dahomey'dekiler "barutu yapan savaşı kazanır" lafının işaret ettiği ileri görüşlülükle, Afrikalıların Avrupa'nın silah teknolojisi alanındaki üstünlüklerine ulaşmalarının zorunlu olduğunu fark etmişlerdi. Tabii ki Avrupalılar silah teknolojilerinin kati üstünlüğünden emindiler ve Afrikalılara silah ve cephane yapımını öğretmelerine ilişkin en ufak bir ihtimal dahi söz konusu değildi.

Afrika'nın Avrupa ile ticaretine ilişkin koşullar gelişmeyi mümkün kılacak bir teknoloji talebi yaratmaya uygun değildi ve bu türden talepler dile getirildiğinde kapitalistlerce ya yok sayılıyor ya da reddediliyordu. Sonuçta Afrika'yı geliştirmek kapitalizmin yararına değildi. Daha yakın bir zamanda, Batılı

kapitalistler Çekoslovakların yapacağını fark edene kadar, Kwame Nkrumah yönetimindeki Gana için Volta Nehri Barajı'nı yapmayı reddedecekti. Keza Mısır'daki Aswan barajını yapmayı kabul etmediklerinde, Sovyetler Birliği Mısır'ın imdadına yetişti. Benzer bir durum, konulan engellerle Tanzanya ile Zambiya arasında inşa edilen demiryolunda da yaşandığında, Afrikalı köylü ve işçilerle dayanışmasını fiilen gösteren ülke, sosyalist Çin oldu. Sorunu bir bütün olarak tarihsel bağlamına oturttuğumuzda kapitalizmin her daim Afrika'daki teknolojik ilerlemeyi ve Afrika'nın Avrupa'nın sahip olduğu teknolojiye ulaşmasını engellediğini görürüz. Bir sonraki bölümde kapitalizmin Afrika'ya onu sadece daha fazla sömürebilmesini mümkün kılacak şekilde maddi kültürünün küçük bir kısmını aktardığını ve genel eğiliminin Afrika'daki teknolojiyi geri bırakma yönünde olduğunu anlatacağız.

Avrupa köle ticareti ve deniz aşırı ticaret Avrupa'nın gelişmesi üstünde olumlu anlamda "çarpan etkisi" yarattı. Bunun anlamı, dış bağlantıların Avrupa'daki yaşamın dış ticaretle doğrudan ilişkisi olmayan pek çok alanını etkilediği ve toplumun bir bütün halinde içsel gelişimini desteklediğidir. Oysa Afrika için de sadece teknoloji âleminin önemi açısından değil, her bir Afrika ekonomisinin boyutu ve hedefleri için de geçerli. Olağan ilerleme sürecinde ekonomi sabit biçimde büyür ve böylece iki komşu ekonomi tek bir bütün haline gelir. Bu tam da Batı Avrupa'da bir zamanlar ayrı olan taşra ekonomilerinin kademeli olarak birleşerek ulusal ekonomilerin ortaya çıkmasıdır. Aslında Afrika ile yapılan ticaret Avrupa'da farklı ulusal ekonomilerin bir araya gelmesini ve birbiriyle daha da yakınlaşmasını sağlarken, bunun Afrika'da yerel düzeydeki etkisi bölünme ve dağılma oldu. Aynı zamanda yerel ekonomilerin yeterince ya da öncelikle kendi yerli nüfuslarının taleplerini karşılaması son buldu ve (kimi Afrikalılar fark etti mi önemli değil) ekonomik çabalar dış güçlerin ihtiyaçlarını karşılamaya ve Batı Afrikalıları

Batı Avrupa'daki dış güçlere bağımlı kılmaya başladı. Böylece Afrika ekonomisi bir bütün halinde önceki gelişme çizgisinden saptı ve tahrif oldu.

Artık herkes biliyor ki, bugün Afrika'da gerçek bir endüstrileşmenin başlayamamasının en temel sebebi tek tek Afrika ülkelerinin pazarlarının üretilen mallar için çok küçük olması ve Afrika'nın geniş topraklarında pazarlar arası bir entegrasyonun olmayışıdır. Afrika'nın Avrupa ile kurduğu ilişki en başından itibaren yerel ekonomilerin entegrasyonuna karşıt bir biçimde işledi. Kıtada kurulmuş olan bölgeler arası daimi ilişkiler on beşinci yüzyıldan sonra Avrupa ticaretiyle birlikte tahrif oldu. Batı Afrika sahilinden Angola'ya inen kesim bu konuda çok sayıda örnek barındırıyor zira Avrupa ile ticaret hacmi en büyük olan bu bölgeye ilişkin yazılı kayıtlar da oldukça kapsamlı.

Portekizliler 1470'lerde bugünkü Gana'ya vardıklarında, Avrupalıların göz koydukları altınlar karşılığında yerlilere verebilecekleri mal çeşidi birkaç taneyi geçmiyordu. Hatta Nijerya'da Benin'den aldıkları pamuklu giysileri, boncukları ve kadın köleleri daha değerli oldukları Altın Sahili'ne götürüp satıyorlardı. Portekizlilerin mevcut olan bir talebe yanıt verdikleri düşünülürse, Benin ile Altın Sahili'nin sakinlerinin, özellikle de Akan ile yaptıkları ticaretin geçmişinin daha eskiye uzandığı görülebilir. Akanlılar altın üreticisiydi ve Beninliler de kendileri için ürettikleri giysi ve boncuklardan artı ürün elde edebilen uzman zanaatkârlardı. Büyük ordusuyla yayılmacı bir ülke olan Benin ayrıca savaş tutsaklarına da sahipken, Akan ülkesi kendi nüfusu ve emek gücünü geliştirmekle meşguldü; bu yüzden de Akanlılar Benin'den kadın tutsaklar elde ettiler ve onları hızla kendilerine eş yaptılar. Portekizliler bu alışverişe müdahil olduklarında, onu Avrupa ticaretinin çıkarlarına bağımlı kıldılar. Portekiz ve diğer Avrupa ülkeleri yeterli mala sahip olduklarında ve Benin'den gelen belli malları yeniden satmak duru-

munda kalmadıklarında Altın Sahili ve Benin Avrupa ile birbiriyle bağlantısı olmayan ilişkiler kurmaya başladılar.

Benin'deki mallar Altın Sahili'ne bugün Dahomey ve Togo diye anılan sahilin arkasındaki ırmak yoluyla ulaşıyordu muhtemelen. Bu nedenle Avrupalıların açık deniz üzerinden doğrudan bir yol kullanmaya başlaması daha kullanışlı olacaktı. Daha önce de dikkat çekildiği gibi Avrupalıların denizdeki üstünlüğü organizasyon yeteneklerinin yanı sıra en önemli stratejik değerleriydi. Bunun örnekleri Mağrip ve Marityus'tan başlayarak bir dizi yerde görüldü. Portekizliler Kuzeybatı Afrika'nın Atlantik sahilini kontrol altına aldıktan sonra, uzak güneye, Batı Afrika'ya altın ve kölelere karşılık olarak göndermek için gemilere yükleyecekleri atları, yünlü malları ve boncukları saklamayı becerdiler. On altıncı yüzyılın başlarına kadar Portekizlilerin Senegambiya'ya götürdükleri en önemli kalem atlardı. Her bir ata karşılık en az on beş köle alıyorlardı. Kuzey Afrika yünlüleri ve boncukları da Portekizlilerin altın satın almak için Gambiya nehrinden en güneydeki Sierra Leone'ye kadar kullandıkları mallardı.

Batı Sudan'ın Batı Afrika sahili ve Kuzey Afrika ile bağı olduğunu unutmamak gerekiyor. Avrupalıların gelmesinden çok önce atlar Kuzey Afrika'dan getirilerek Batı Afrika'daki yerli atlarla melezleştiriliyordu. Yine Avrupalıların gelişinden çok uzun zaman önce Araplar ve Morituslular Senegal nehrine ve daha da güneye giderek Mandinga Dyola'nın tüccarlarıyla görüşüp Ceuta'da yapılan boncukları ve Kuzey Afrika koyunlarının yünüyle dokunmuş kumaşları satıyorlardı. Deniz yoluyla taşımacılığın karadan çölü geçerek taşımaya oranla daha hızlı olmasının sağladığı avantajla Portekizliler bölgenin ekonomik entegrasyonunu engellemeyi başardılar. Benin-Akan örneğindeki gibi dikkat çeken nokta Portekizliler aracı rolünü üstlenmeleriyle birlikte Kuzeybatı Afrika'nın ve Batı Afrika'nın gözlerini

Avrupa'ya diktiği ve birbirlerini unuttuğu bir ticaret modeli geliştirme şansına sahip oldular.

Benzer bir durum yukarı Gine sahilinde de söz konusuydu. Bu kez de Avrupa sömürgeciliğinin yardımına Cape Verde Adaları'ndaki beyaz yerleşimciler koşmuştu. Portekizli ve Cape Verdeli yerleşimciler yukarı Gine'nin ticari bağlarını 1470'lerden itibaren darmadağın etmişlerdi. Cape Verdeliler Afrika toplulukları arasındaki işlenmemiş pamuk ve indigo boyası alışverişine müdahil olduktan sonra gitgide yaygınlaşan pamuk yetiştiriciliği ve pamuklu üretim sanayisi işine girdiler. Anakaradaki emek gücünü ve teknikleri kullanırken son mamulleri Akra'ya kadar inen sahil boyunca ihraç ediyorlardı.

Portekizliler Kongo'daki ve ona bağlı adalardaki salyangoz ticaretini, Angola sahilindeki tuz ticareti ile Kuzey ve Güney Angola'daki yüksek kaliteli palm giysisi ticaretini de ele geçirdiler. Bazı durumlarda ticari egemenliği elde etmelerinin sebebi, sahip oldukları gemiler ile ticari niteliklerden çok kullandıkları şiddetti. Sahil kesiminde hareket ettikleri için donanma silahlarını kullanmaları mümkün oluyordu. Örneğin, Doğu Afrika'da Portekizliler ticareti Arapların ve Savahililerin elinden almak için şiddet uyguladılar. Fildişi Sahili ile Altın Sahili arasındaki Afrika ticaretinin çöküşü de aynı süreçlerin sonucunda gerçekleşti. Lahou Burnu (şimdiki Fildişi Sahili) halkının, Üç Nokta Burnu'na uzanan sahil boyunca, hatta doğuda Accra'ya sattıkları giysilerle deniz kanoculuğu aracılığıyla gerçekleştirdikleri önemli bir ticaret hacmi söz konusuydu. Portekizliler Üç Nokta Burnu yakınındaki Axim'e inşa ettikleri kale aracılığıyla iç bölgelerle altın ticaretini mümkün kılarken, bir yandan da Afrika'nın doğu-batı sahilleri arasındaki ticareti de akamete uğrattılar. Axim yerlilerinin Lahou Burnu'na gitmesini yasaklamanın yanı sıra Fildişi Sahilleri 'ne ait kanoların Axim'den daha doğuya gitmesini de engellediler. Amaç her iki bölgeyi de birbiriyle

ilintisiz, ama tümüyle Avrupa'ya bağlı ekonomik odaklar haline getirmekti.

Yukarıda sözü edilen Afrika ticaretinin derin kökleri ortada. Hollandalılar 1637'de Axim'i ele geçirdiklerinde bu ticaretin hâlâ sürdüğünü görmüşlerdi. *Dutch West India Company*'nin [Hollanda Batı Hindistan Şirketi] görevlileri Altın Sahili'nde faaliyet yürütürken Afrika ticaretini tümüyle bitirmeye çalıştılar, bunu başaramayınca da Fildişi Sahilleri'ndeki halkı belli bir miktar Hollanda malı almaya zorlamaya çalıştılar. Lahou Burnu'na giden kanoculaın her birinin en az dört altın onsu değerinde Hollanda malı taşıması şartı getirdiler. Amaç Afrika içi ticareti tümüyle Afrika ile Avrupa arasındaki ticarete dönüştürmekti.

Afrikalıların kıtada kendi ekonomilerini birbirine entegre etme çabalarına iki misli zarar veren şey, Avrupalıların yerel ticaret ağlarında aracı olduklarında esas olarak köle bulmayı kolaylaştırmak için tüm ekonomik yapıyı Avrupa köle ticaretinin denetimi altına sokmasıydı. Yukarı Gine'de ve Verde Burnu Adaları'nda, Portekizliler ve onların soyundan gelen melezler, pamuk, boya, kola, kabuklu yemiş ve Avrupa ürünleri dâhil bir dizi kalemde alım satıma başladılar. Amaç köle gemilerinin ambarlarını doldurmaktı. Kongo ve Angola'da da benzer bir tablo ortaya çıktı. Tuz, salyangoz ve palın giysileri Portekizlilerin eline geçtiğinde yaşanan ticari mal kıtlığı, sahilin değişik kesimlerinden ve iç bölgelerden köle kaçırma ticaretinin başlamasına neden oldu.

Denetim altına alma ve bağımlı kılma süreci Afrika'nın bugünkü geri bırakılmışlığını anlamak açısından hayati öneme sahip; zira bu sürecin kökleri uluslararası ticaretin başladığı ilk döneme kadar uzanıyor. Bağımlılığı gizlemek için ortaya konulan sahte bir entegrasyonun ise hiçbir kıymeti yoktu. Çağımızda geçmişin sömürgeleştirilmiş bölgelerinde serbest bölge ticaretleri gündeme alınıyor. Söz konusu serbest bölgeler uluslararası şirketlerin bu ülkelerin bağrına yerleşmesi için kuruluyor. On

beşinci yüzyıldan itibaren birbirine çok uzak bölgelerdeki Afrika ekonomilerinin birbirine bağlanması sahtekârlığı başlatıldı. Böylece kaçırılan kölelerin ve fildişlerinin iç bölgelerden Atlantik ve Hint Okyanusu kıyılarına taşınmasını sağlayan bir koridor oluşturulmuştu. Köleler Kongo'dan yola çıkıp bugün Zambiya ve Malawi olarak bilinen bölgeden geçerek Portekizli, Arap ve Fransız alıcıların bulunduğu Mozambik'e ulaştırılıyordu. Sözü edilen sınırlar dahilindeki Afrika ekonomilerinin gerçek bir entegrasyonu söz konusu değildi. Bu ticaret açıkça yerel ticareti boğan yabancı ilhakının boyutunu anlatmaktaydı.

Batı Afrika altın ticareti tümüyle imha olmadı ancak kuzey rotası Sahra'ya döndürülünce tümüyle Avrupalı alıcılara bağımlı kılındı. Batı Sudan'daki büyük çayırlık kuşakta, Sahra ötesi altın ticareti on beşinci yüzyıldan itibaren tüm Afrika'nın en gelişmiş politik bölgelerinden birinin gelişmesini sağladı. Aslında Avrupa için Batı Sahilindeki altını almak Kuzey Afrikalı aracılardan almaktan çok daha uygundu ancak on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda altın ticaret hacminde düzenli bir yükseliş olsaydı Batı Sudan'da ne olacağına ilişkin bir spekülasyon yapmamız mümkün. Yine de Avrupa ile bu özel mal aracılığıyla yapılan Afrika ticareti hakkında bir şeyler söylenebilir. Altın üretimi madenciliği ve Afrika içinde düzenli bir dağıtım sistemini gerektiriyordu. Akan ile Zimbabve ve Mozambik'in kimi bölümlerinin on dokuzuncu yüzyıla kadar gelişen bir sosyoekonomik sistem kurmaları büyük oranda altın üretimine dayanıyordu.

Fildişi ihracatından da kimi kazanımlar elde ediliyordu. Şu veya bu dönemde fildişi arama işi pek çok Doğu Afrika toplumunda en önemli etkinlik olmuş, bazen de köle ticaretiyle birleşmiştir. Tanzanya'daki Wamyamweziler Doğu Afrika'nın en bilinen tüccarlarıydı, ünlerini Tanganyika Gölü ile Hint Okyanusu arasındaki yüzlerce mil boyunca mal taşımalarına borç-

luydular. Wamyamweziler ilgilerini fildişi ihracatına yönlendirdiklerinde, kendi içlerinde ve komşularıyla çapa, gıda ve tuz gibi malların ticaretinde artışa neden olan kimi gelişmeleri de tetiklemiş oldular. Neticede fildişi herhangi bir bölgede luzla tükenen bir varlık ve yeni kaynakları korumak için köle arayışlarında yaşanan şiddete benzer süreçler söz konusu oluyordu. Dahası fildişi ticaretini sınırlandıran en önemli neden talebin yerel ihtiyaçlar ve üretime bağlı olarak oluşmamasıydı. Büyük miktarlarda fildişi Afrikalılar için talep edilmiyordu ve Avrupa ve Asya'dan talep gelene kadar hiçbir Afrika toplumu çok sayıda fil avına ve büyük miktarlarda fildişi biriktirmeye yönelmemişti. Fildişi ihracını ciddiye alan herhangi bir Afrika ülkesinin bu ticareti başarılı hale getirmek için ekonomisini yeniden dizayn etmesi gerekirdi. Bu da zamanla denizaşırı piyasalara ve dış ekonomilere istenmedik boyutta aşırı bağımlılığa neden olacaktı. Ticaret hacminde büyüme ve kimi olumlu yan gelişmeler gerçekleşebilirdi ancak ekonomik bağımsızlığa ve kendine yeterli sosyal gelişme aşamasına ulaşma kapasitesinde bir azalma söz konusu olacaktı. Dahası her daim Afrika'daki ticaretin diyalektik karşıtını göz önünde bulundurmak gerekir, yani Avrupa ve Amerika'da Avrupa denetimi altında üretim yapmayı. Afrika'daki fil avcılığının toplumsal olarak beklenen yan ürünleri Avrupa'daki üretimin sağladığı kârlar, teknoloji ve niteliklerle karşılaştırıldığında çok ufak kalıyor. Afrika ile Avrupa arasındaki uçurum düzenli olarak büyürken biz de bu uçuruma bakarak gelişme ve geri kalmışlığı tartıyor oluyoruz.

Afrika'da 1500-1885 Arasında Devam Eden Askeri-Politik Gelişmeler

Modern, milliyetçi Afrikalı tarihçiler Afrika'nın Avrupalıların gelişinden çok daha öncesine dayanan bir geçmişleri olduğunun altını çiziyorlar. Altını çizdikleri bir başka nokta Afrika'nın

Avrupa ile ilişkiye geçmeden çok daha önce, sömürgecilik dönemine gelinceye dek, kendi tarihini yazmaya başladığıdır. Kıtanın geçmişine ilişkin Afrika merkezli bu yaklaşım denizaşırı köle, altın ve fildişi ticareti gibi dış güçlerin dönüştürücü rolüne yapılan vurguyla uyumlu. Bu iki yaklaşımın uzlaşması akla aşağıdaki üç etkeni getiriyor:

1-Dış (esas olarak Avrupai) etkenler 1885'e kadar, ortaya çıkan maliyetlerde açıkça görüldüğü gibi, coğrafi anlamda fazlasıyla eşitsizdi.

2-Avrupalılarla ticaret, görünürde dokunulmayan askeri, politik ve ideolojik aygıtlar açısından Afrika hayatını farklı yönleriyle farklı oranlarda etkiledi.

3-Afrika'nın bağımsız ilerleme ve gelişiminin dinamik özgünlükleri 1500'lerden sonra da *devam etti*.

Daha önce de belirtildiği üzere Afrika'yı köle ticaretinden etkilenen ve etkilenmeyen bölgeler diye kategorize temek yanlış olur zira bütün kıta bu ticaretin maliyetlerine katlandı. Tabii ki buradaki amaçlarımız açısından Avrupa merkezli uygulamalara maruz kalanlarla sürecin geleneksel tarzda devam edebildiği bölgeleri kabaca birbirinden ayrıştırmak yeterli.

Orta Afrika'nın güneyi gibi kimi yerlerde gelişme süreci devam etti çünkü belli yerellerde Afrika halkı ile Afrika'nın doğal çevresel koşulları arasındaki etkileşimin işaret ettiği yolu izlemekte özgür bir nüfus mevcuttu. Kaldı ki köleciliğin ağır bombardımanı altında bile elde edilen kimi başarılar mevcuttu. Köle ticareti uluslararası ticaret bağlamı içinde Afrika'nın Avrupa ticari hegemonyasına girmesine neden oldu. Sınırlı sayıda örnekte Avrupalıların yerel yetkilileri değişik toplumsal yapılar içinde tasfiye etmeyi başardıklarını görüyoruz. Yine de sömürgecilik öncesi dönemde Avrupa ile ilişki içinde olan devletlerin bir politik manevra alanı vardı ve bu devletler ilerlemelerini sürdürebilirlerdi ve sürdürdüler de.

Afrika'nın askeri olarak fethi için emperyalist kapışma beklendi. Sömürgecilik öncesi yüzyıllardaki Avrupa ilişkilerinde var olan Afrika orduları bir toplumun silahlı parçasının sahip olduğu tüm sosyo-politik göstergeleri bünyesinde barındırıyordu. En az bunun kadar önemli bir başka olgu ise kültürel ve ideolojik olarak Avrupa'dan ithal edilen nerdeyse hiçbir şey yoktu. Hıristiyanlık arada sırada kararsızca da olsa kıtanın belli bölgelerinde etkili olmaya çalıştı. Ancak az sayıdaki misyonerin çoğu, özellikle Kongo, Angola ve Yukarı Gine'dekiler, Atlantik'i geçip köleleştirmek üzere yola çıkmalarından hemen önce Afrikalıları takdis ediyorlardı. Eskiden olduğu gibi Hıristiyanlık sadece yerel kökleri bulunan Etiyopya'da devam etti. Diğer yerlerde İslam yaygınlaşırken farklı dinlerin de Avrupa ticareti ile bir ilişkisi olmadı. Din eskiden de olduğu gibi devletin gelişmesinin en önemli unsuru olan üstyapı kurumlarında etkili olmaya başladı.

Politik iktidarlar var olduğu sürece insanlar silah kullanmak için harekete geçirilebilirler. Bir toplum kendi ideolojisini ve kültürünü ifade etme şansı bulduğu sürece o toplumda yaşayan insanların kendi kaderleri üzerinde söz hakkı olabilir. Hatta Afrika kıtası gibi kapitalist Avrupa'nın yörüngesinde bir uydu olmaya zorlanan Afrika gibi bir dizi engelle karşılaşanlar bile... Sonuçta, tarihsel gelişme, maddi koşullardan ve teknolojik düzeyden ayrıştırılamayacak olsa bile, hakların değişik dönemlerdeki bilinç düzeyine bağlı olarak kısmen kontrol altında tutulabilir. Bu başlangıçta sözü edilen altyapı-üstyapı ilişkisinin bir parçasıdır.

Devrim, bilinçli halkların ve sınıfın tarihin bir evresindeki ortaya çıkışının en dramatik görüngüsüdür; ancak egemen sınıflar, az ya da çok, her toplumda gelişme sürecine ister değişim öngören ister muhafazakâr amaçlarla bilinçli bir şekilde müdahil olurlar. Bu bölümde politik alana iktidar ortaklarına ve aske-

ri duruma odaklanılacak. Afrikalıların köle ticaretine rağmen üstün oldukları bölgelere bakılacak.

1500-1885 arasında, Afrika'daki askeri-politik gelişme, Afrikalı toplumsal kolektiflerin üyelerinin çıkarlarını topluluk dışındakilerin çıkarları karşısında daha fazla savunabilmesi anlamına geliyordu. Bu, aynı zamanda, politik olarak olgunlaşmış ve askeri olarak güçlü devletlerde yaşayan bireylerin başka bir yere sürülmek gibi dış tehditlere karşı daha korunaklı olduğu anlamına da geliyordu. İnsanlar, devletin koruması altında, ozanlıktan tunç işçiliğine kadar çeşitlendirilmiş bir dizi alanda yeteneklerini gösterme şansına sahip olacaktı. Yaratıcılıklarını ve hünerlerini, insanlarının ait oldukları dini etkinleştirmek, daha başarılı bir yapı oluşturmaya çalışmak, yeni savaş teknikleri geliştirmeye katkıda bulunmak ya da tarım ve ticareti geliştirmek için kullanabileceklerdi. Kuşkusuz, kölecilik kuşağında ya da bu kuşağın dışında, bu türden tüm katkıların Afrika toplumun çok küçük bir bölümünün yararına kullanılabildiği bir gerçek; zira komünal toplum geride kalmıştı ve eşitlikçi bölüşüm de gündemden çıkmıştı. Bu türden analizler, sözü edilen sömürgecilik öncesi dönem için kıtanın her bölgesinden somut tarihsel örnekler ele alınarak daha görünür hale getirilebilir.

Yoruba

Önceki analizde Oyo'daki Yoruba devleti, Avrupalıların on beşinci yüzyılda kıtaya gelişinin şafağında, Afrika gelişmesinin en önemli temsilcisi olarak ifade edilmişti. Oyo'nun, soydaşı Ife'nin ve yine bunlarla bağlantılı Benin devletinin on dört ve on beşinci yüzyıllardaki sanatsal başarıları, fildişini nasıl korudukları, çömlekçilikleri ve bronz oymacılıkları bağlamında yeterince anlatılmıştı. Erken dönem bronzların en iyi bronzlar olduğu ve on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla uygulamada ve duyarlılıkta bir bozulma yaşandığı açıktır. Oyo ve Benin'in politik ola-

rak Avrupalıların Batı Afrika sahillerine çıkışından sonra çok uzun bir süre zenginleşmeye devam ettiği de bir gerçek. Oyo ve Yoruba halklarının köle ticaretinin yoğun olduğu bir bölgede yaşadıkları düşünüldüğünde, 1500-1885 yılları arasındaki kaderleri de önem kazanıyor.

Oyo krallığı on sekizinci yüzyılın sonuna kadar köle ticaretine bulaşmadı. Hatta halkı yerel üretime ve ticarete, ticaretin geliştirilmesine ve muhafaza edilmesine yoğunlaşmıştı. Oyo krallığının çekirdeği on beşinci yüzyılda ortaya çıkmış olsa da, esas olarak sonraki üç yüzyıl içinde yayılarak, sonradan Batı Nijerya adını alan bölgeyi, Nijer Nehri'nin kuzeyindeki geniş toprakları ve bugün Dahomey olarak anılan yerin tamamını ele geçirdi. Gerçekte aristokrat bir kesime bağı olan Alafin tarafından yönetilen bir imparatorluktu. On altıncı, on yedinci ve on sekizinci yüzyıllarda Alafin ve gerçek tebaası ile başkent ve diğer eyaletler arasındaki detaylı yapısal ilişkileri belirleyen düzenlemeler belirgin hale geldi.

Oyo'nun sahillere dönük ilgisi ise kölecilikten çok tekstil kaynaklıydı. İç kesimlerle olan mesafe nedeniyle Oyo'daki Yoruba kendi hinterlandındaki ilişkilere yoğunlaşıyor ve böylece Batı Sudan ticaret bölgesine uzanabiliyordu. Oyo herkesi korkutan ve saygı göstermesini sağlayan ordusu için gerekli atları kuzeyden alıyordu. Köklerini derinlerdeki geçmişinde, insan ile doğa arasındaki çelişkide barındıran Afrika gelişmesinin en önemli örneği Oyo'dur. Halkı bilinçli olarak manipüle etmediği güçlere dayanarak gelişme sürecini deva ettirmenin yanı sıra, kimi incelikli politik tekniklerden de faydalanmayı sürdürmüştü.

On dokuzuncu yüzyılda Oyo ve genel olarak Yorubaland ciddi sayılarda köle ihraç etmeye başlamıştı. Köleler kısmen Yorubaland dışından askeri operasyonlarla ele geçirilirken, yerel köle tedariki de mevcuttu. Yerel köle tedarikçiliğinde kaçırma, silahlı baskın, belirsizlik ve ihtilaflar söz konusuydu. Tüm

bunlar iç yapısal gerilimler ve İslami kuzeyden gelen dış tehditler 1830'da Oyo İmparatorluğu'nun yıkılışına neden oldu. Köle kaçırmak için kendi içinde yaşanan çatışmalar sonucunda Yoruba'nın ata toprağı olan Ife yağmalanırken, halkı da mülteci durumuna düştü. Yerlilerinin birkaç yıl içinde bir kent merkezine ve çevresinde tarım için gerekli yeterli araziye sahip yeni politik devletler -Yeni Oyo, Ibadan, Ajaye, Abeokuta ve Ijebu-kurmuş olması Afrika'nın o bölgesindeki gelişme düzeyinin bir kanıtı aslında. İngilizlerin Nijer'e en kibar deyişle "düzen" getirmek için gelişine kadar Yorubalılar askeri ağırlık taşıyan ve atalarının dinlerine bağlı kaldıkları değişik politik modelleri denemeye devam ediyorlardı.

Bölgesel sınırların farkında olunmasına rağmen neredeyse hemen her ülkenin yerlileri ve egemenler komşu devletlerle çatışmaya giriyorlardı. Avrupa ve Asya'da feodal çağda devletler, özellikle askeri kapasiteleriyle meşgul oluyorlardı. Egemen sınıflar kısmen ya da bütünüyle ülkenin profesyonel savaşçı güçlerinden oluşuyordu. Toplumsal artığın en önemli bölümüne el koymalarını sıradan köylü ya da serfe sundukları silahlı korumayı öne sürerek meşrulaştırıyorlardı. Bu genelleme Prusya ve Japonya için nasıl geçerliyse on dokuzuncu yüzyıl Yorubaland'i için de geçerliydi. Hiç kuşku yok ki bu bölgedeki Afrikalılar, Avrupa, Asya'nın yanı sıra Afrika'nın Etiyopya ve Mağrip gibi feodalizm evresine yüzyıllar önce geçmiş ülkelerinin toplumsal örgütlenme biçimleriyle karşılaştırılabilecek bir gelişme çizgisine sahiptiler.

Oyo İmparatorluğu'nda sivil iktidar egemendi ve asker generaller kralın hizmetkârıydı. Devam eden süreçte ise askerler etkin bir politik güç haline geldiler. Ajaye devletini kuran Krumni'nin Oyo'nun yıkılışından sonraki zor zamanlara damgasını vuran büyük Yoruba generali olduğu söyleniyordu. *Krumni Ajaye'de kişisel bir askeri iktidar kurmuştu. Ibadan bi-*

raz daha farklıydı. Orada bir grup askeri personel bir araya gelerek politik seçkinleri meydana getiriyordu. Sivilleri yeniden iktidara taşıma girişimlerine isteksiz yaklaşılıyordu ve başarısız oluyordu. Sonuçta kent askeri karargâh haline geldi.

Abeokuta site-devleti muhtemelen orduyu sivil devletin bir kolu haline getirmek için en kararlı çabayı göstermişti. Ancak en çok öne çıkan Abeoukuta'nın kale duvarlarıyla çevrilmiş kasabalarının müdafaasıydı. Abeokuta'nın kale duvarlarının pek çok düşman ordunun felaketi olması *Ologun*'un ya da savaş şeflerinin toplumsal ve politik iktidarı elde tutmasını sağlıyordu.

Yoruba topraklarında siyasetin askerileştirilmesi sürerken, toplumun yapısında da keskin bir sınıfsal ayrışmaya neden olan değişiklikler meydana geliyordu. Savaşta pek çok kişi esir alınmış ve Avrupalılara satılmıştı; bu nedenle Yorubaland nerdeyse 1860'lara kadar köle arzı açısından en ünlü yer durumundaydı. Ancak çok sayıda savaş tutsağı da yerelde kalmış ve ilk nesil tutsaklardan olup olmamalarına göre köle ya da serf olarak kullanılmışlardı. Yıkılan kentlerden akan mültecilerin bir kısmının da özgür Yorubalıların müşterisi ya da serfi olmaktan başka seçeneği yoktu. Bu mülteciler yeni efendilerine silahlı koruma karşılığında toprağı sürme hizmeti veriyorlardı. Elbette serflerin aynı zamanda asker olarak kullanılması üretim araçlarına ulaşmak için askeri yükümlülüklerini yerine getirmeleri gerektiğini gösteriyor. Soy bağının zayıflaması ilkesinin en önemli ölçütü olan bu uygulama, tipik komünal köylerin tersine, on dokuzuncu yüzyılda Yoruba topraklarında yaşayan halka feodalizmin karakteristik karşılıklılık uygulaması temelinde roller ve ödüller tahsis edildiğini gösteriyor.

Tartıştığımız bu dönemde Yoruba'daki işbölümü profesyonel askerlerin ya da o zaman adlandırıldıkları haliyle "savaş çocukları"nın ortaya çıkmasına elverecek kadar çeşitlenmişti. Aristokratların oğulları olan profesyonel askerler çiftçiliği kü-

çümseyerek -büyük çoğunluğu tarımı bir hayli bereketli kabul eden- mahkûmlara ve serflere bırakmışlardı. Diğer ekonomik etkinlik alanları da yaygınlaşmıştı, özellikle de giysi imalatı, hurma yağı ve başka ürünlerle yapılan ticaret. O dönemde işgücünün bir kısmının köle ihracı bir kısmının ise köle avcılığında çalışması nedeniyle kullanılamaz hale gelmesine rağmen yukarıda sayılanların hepsi gerçekleşebildi. On dokuzuncu yüzyılda Yorubaland'i ziyaret eden Avrupalılar, hâlâ, onların maddi kültürlerinin yakaladığı düzeyin yanı sıra, her yıl düzenlenen "Yam Festivaller" ve Shango, Ogbani türünden dini ritüellere bakarak maddi olmayan kültürlerinin bir hayli renkli ve etkileyici yapısına hayran kalıyorlar.

Afrikalılarca heyecanla karşılanan ve oldukça kolay alınabilen en önemli Avrupa teknolojisi ateşli silahlardı. 1820'lerden başlayarak Yoruba, Avrupalılardan çok sayıda ateşli silah isteyerek bunu ticari, politik, askeri stratejilerinin bir parçası haline getirdi. Sömürgeci egemenliğin şafağında Yorubalı generaller sürgülü tüfeklere, hatta havai fişeklere erişmeye başlamışlardı ancak Avrupalılar derhal devreye girerek onların daha ileri gitmelerini engelledi. İlk olarak 1860'ta Lagos'ta başlayan (misyoner sızmalarının yanı sıra silahlı işgallerle) bir dizi ataktan sonra İngilizler Afrika'nın bir bölümünü sömürge idaresi altına almayı başardılar.

Ekonomik gelişme üretim kapasitesini artırma meselesidir ve de toprak imtiyazları ve sınıf ilişkileri ile doğrudan bağlantılıdır. Bu temel olgular bağımsızlığın kaybedilmesi öncesindeki on yıllarda pozitif ve negatif yönleriyle Yoruba tarihinde hayat buldu. Tarımsal üretim kesintiye uğramadığı sürece herhangi bir Yoruba devleti varlığını korumaya devam ediyordu. Ibadan, Yorubaland'in en büyük askeri gücüydü. Esirleri satmanın ötesinde birçoğunu kendi amaçlarına uygun biçimde işgücü olarak alıkoyuyordu. Ancak Ibadan'ın tarım arazilerini savaş vurdu ve

Ibadanlı egemenler tarım arazilerinde çalıştırdıkları mahkûmları Avrupalılara satmaya başladılar. Zira ateşli silah almaya ihtiyaçları vardı ve bunu ancak esirleri satarak mümkün kılabiliyorlardı. Öyle bir an geldi ki sahildeki Avrupalı köle tacirlerinin kıtanın tümüyle alını oyan varlığı gitgide daha çok önem kazandı.

Esirlerini ve serflerini satan Ibadan, kendi sosyo-ekonomik temellerinin altını kendisi oyuyordu. Esirler gerçek bir serf sınıfı olsalardı toprağa bağlı kalacaklarına ve satılmayacaklarına ilişkin garanti isteme hakkına sahip olurlardı. Bir üretim biçimi olarak köleciliğin Avrupa'da serfliğe ve feodalizme dönüşme nedenlerinden biri de buydu. Normal şartlar altında Yoruba toplumu da yerel üretim modeline dahil olmuş esirlerin başka bir yere gönderilmeyecekleri garantisini verirdi. Ancak köle taciri Avrupalıların varlığıyla zincirlerinden kurtulan güç, direnmek için çok büyüktü ve sömürgecilik dönemiyle politik iktidarların dağılması, sorunu çözme yönünde bir umut da bırakmadı.

Tarihçiler sık sık eski Oyo İmparatorluğu kadar devasa bir varlık olacakmış gibi Yoruba devletlerinin on dokuzuncu yüzyıldaki birleşme başarısızlıklarına gereksiz bir vurgu yaparlar. Öncelikle politik birimin büyüklüğü halkların ilerleme başarıları açısından en önemli kriter değildir. İkincisi, belli bir grup insan bir dönem politik olarak bütünleşemese de sonradan çok daha etkili bir entegrasyon gerçekleştirebilir. Ibadan, Abeokuta, Ajaye gibi Yoruba devletlerinin nüfusu 100.000'i buluyordu, ki bu rakam feodal Almanya'nın şehir-devleti prenslikleri ve hükümdarlıkların çoğunun nüfusunu geride bırakıyordu. Gün ışığına çıkarılması gereken bu karşılaştırma Yoru-baland'i on dokuzuncu yüzyıl ortalarında ziyaret eden Avrupalı gözlemcileri de bir hayli etkilemişti.

Almanya'nın sahip olduğu ortak dil ve kültürün geçmişi oldukça eskilere uzanıyordu ve on ikinci yüzyıldan on beşinci

yüzyıla kadar Kutsal Roma İmparatorluğu'nun idaresinde bir politik birliğe sahipti. Reform döneminden ve Kutsal Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasından sonra Alman halkları bir dizi politik bölünme yaşadılar ve bir yıl içinde herhangi bir şehir parkı büyüklüğünde kasaba devletlerinin kurulduğu günlerden geçtiler. Yine de kendi içlerindeki sınıf ilişkileri ve üretici güçlerin tüm Almanya ölçeğindeki gelişimi devam etti ve nihayet 1870'de birlik yeniden gerçekleşirken feodalizmin de çözülmesi güçlü bir ulus devleti ortaya çıkardı. Benzer biçimde Yoruba da tek dile sahip yaygın bir kültürel varlıktı. Oyo İmparatorluğu'nun çöküşünden sonra gelişme süreci iç ve dış etkenlerle yavaşlasa da tümüyle durmadı. Bunun için Avrupa sömürgeciliğinin gelişi gerekmişti.

Batı ve Orta Afrika'nın köleci dünyasında devlet inşası süreci değişik düzeyde başarılarla devam etti. Örneğin, Akan sistemi Oyo İmparatorluğu kadar etkileyici bir şekilde büyüyordu. Akan'ın şansına köle ihracatı sadece on sekizinci yüzyılın ilk yarısında tehditkâr bir boyut almıştı. O dönemde Asante gibi bir devlet köleciliğin olumsuz etkilerine direnebilecek kadar derinlere kök salmayı başarmıştı. Batı Sudan'ın içlerine yayılmaya devam ediyorlardı ve 1870'lerde İngilizler Asante'yi idareleri altın almak istediğinde bu ünlü Afrika halkı kahramanca silahlı mücadele vermeden teslim olmadı.

Asante'nin on sekizinci yüzyılda köle ihracatıyla bağlantıları yöneticilerinin yayılmacılığa yönelmesine neden oldu. Böylece savaşlar, yağmacılık, haraçlar ve esirleri olan başka bölgelerle yapılan ticaret aracılığıyla esir toplamaya başladılar. Yine de on beşinci yüzyıldan itibaren Akan devletinde insan kaynağı ihraç edilmek yerine korunuyordu. Esirler yerel topluma eklemlenmişti. Sömürgeciliğin hemen öncesindeki dönemde Asante toplumunun önemli kısmı nüfusun toprakta çalışan kesimi olan *Odonkoba*'lardan, yani eski esirlerin torunlarından oluşuyordu.

Gelişme emek gücünü ihraç ederek ya da kaybederek değil, artırarak hatta en üst seviyeye çıkartarak gerçekleşmişti.

Dahomey

Asante'nin Volta Nehri'nin berisindeki doğu komşusu ise Dahomey'di. Dahomey Avrupa köle ticareti ile daha uzun süreli ve derin bir ilişki kurduğu için deneyimleri daha uzun ele alınmalı.

On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllar boyunca Dahomey'in nüfusu azalmasa da sabit kaldı ve ekonomisinde köle ihracatı dışında hiçbir hareket görülmedi. Dahomey her şeye rağmen başarılı olduysa bu Afrika kıtasındaki insanların takdire şayan eserinden başka bir şey değildir. Açıkça belirtmek gerekir ki Dahomey'deki Aja ve Fon halklarının sosyo-politik gelişmesinin temelleri Avrupa'nın Batı Afrika'yı etkisi altına almasından önceki dönemde atıldı. On beşinci yüzyılda Aja devletleri Allada ve Whydah çoktan kurulmuştu ve Yoruba'daki Ife ile gevşek de olsa ilişkileri mevcuttu. On altıncı yüzyıldaki Dahomey Allada'nın soyundan geliyordu ve on sekizinci yüzyılın başlarında Allada ve Wyadah'ı birleştirecek denli yayıldı.

Allada ve Whydah kralları iki hatadan birini işledi: Ya vatandaşlarını kölecilikten koruyamadı ya da köleleştirilmelerine göz yumdu. Dahomey ise devletin varoluşuyla doğrudan uzlaşmaz bir çelişki anlamına gelen böylesi politikaları uygulamadı. Dahomey, Avrupalıları insan dışında herhangi bir ürünü almaya zorlama konusunda başarısız olana dek klasik bir yağmacı devlet haline geldi. Dahomey bunu başarmak için öncelikle sıkıca örgütlenmiş bir askeri devlet oldu. Monarkları Oyo'daki Alafin ve Asante'deki Asantehene'den çok daha otoriter ve despot oldu. İkincisi, Dahomey, ordusuna bir hayli zaman ve emek harcayarak vatandaşlarını korumayı ve ülke dışındaki savaşı sürdürmeyi başardı.

Avrupa tarihindeki Isparta devleti tümüyle savaş sanatındaki öncülüğüyle anılıyor. On sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda Afrika'daki Avrupalılar Dahomey'i hep siyah bir Isparta olarak değerlendirdiler. On sekizinci yüzyıl boyunca Oyo süvarileri Dahomey'in piyadeleri için fazlasıyla güçlü rakiplerdi ve Dahomey Oyo'nun topladığı haracın en büyük bölümünü ödemeye devam etti. Ancak Oyo'nun yıkılmasıyla Dahomey bölgenin askeri süper gücü haline geldi ve eski Yoruba lordlarından öcünü aldı. Köleleri Dahomey'in *dışında* tutmak ve ateşli silah alabilmek için savaşmak gerekiyordu. Hayatta kalabilmek için bu olmazsa olmazdı.

Dahomey'in muazzam askeri faaliyetleri bir dizi şekilde gözlemlenebilir. Değer yargıları uyarınca cesurlar ve zafer kazananlar ödüllendirilirken, savaş meydanında korkanlar ve başarısız olanlar hor görülüp uzaklaştırılıyorlardı. Kralın iki büyük nazırı "Sol" ve "Sağ" orduların komutanlığını yaparken, diğer subaylar da politik makamları uhdelerinde tutuyorlardı. Sanat ortamı da tümüyle savaş teması etrafında şekilleniyordu. Abomey saraylarının duvarlarında görülen mozaik ve resimlerin tümü askeri zaferleri temsil ediyordu. Profesyonel ezberciler tarafından aktarılan tarihsel söylenceler de bu yargıyı doğruluyor. Giysi imalatçılarının en önemli meşguliyeti generaller ve alaylar için amblemler, "bayraklar" ve şemsiyeler yapmaktı.

Dahomey'i Afrikalı komşularından ayıran, hatta feodal ya da yarı feodal askeri örgütlenmeler bağlamında önem kazandıran iki özel inovasyon söz konusu. Birincisi, Dahomey genç çocukların savaşta çıraklık yapması. On bir ya da on iki yaşına gelen bir çocuk kıdemli bir askerin yanına veriliyordu ve onun ihtiyaçlarını karşılarken savaşı da gözlemliyordu. İkinci inovasyon ise (ki üzerine çok daha fazla değerlendirme yapıldı) Dahomey'in savaşlarda kadınlardan yararlanması. Görünen o ki, kraliyet sarayındaki eşler on sekizinci yüzyılda tören muha-

fızları olarak işe başlamışlar ve bir süre sonra ilerleme kaydederek Dahomey'in savaş aygıtının önemli bir bileşeni haline gelmiş, zorlukları da ödülleri de eşit paylaşır olmuşlar. Dahomey'in on dokuzuncu yüzyıldaki nüfusu muhtemelen iki yüz bini geçmiyordu. Ve devlet yıllık seferberliklerinde bu nüfusun on ila on iki binini düzenli olarak silah altına almayı başarıyordu. 1845'de bu rakamın beş bin kadarını -Dahomey Amazonları diye anılan ve savaştaki gaddarlıklarıyla bilinen- kadınlar oluşturuyordu.

Uzun vadede köle ticareti Dahomey'de çürümeye neden oldu. Köle seferleri pahalıya mal oluyordu ve çoğu zaman köle sayısı açısından tatmin edici de olmuyordu. Avrupalı alıcılar Avrupa'daki duruma göre bazı yıllarda kıtaya gelmiyorlardı (örneğin, Amerikan Bağımsızlık Savaşı'nda, Fransız Devrimi ve devamındaki devrimci savaşlar esnasında çok daha az sayıda Avrupa gemisi köle ticareti için yola çıkmıştı). Köle savaşlarına devam etmek için yeni köleler satarak silah almaya devam edemeyince Dahomey, zaferlerinin ve askeri şerefinin erimeye başladığını hissetti. İnsanları kurban etmek bu devletin ve monarklarının sarsılan şöhretini onarmak için başvurulan yöntemlerden biriydi, ki benzer bir uygulama on dokuzuncu yüzyılda Benin'deki *Oba*'da da görülmüştü.

Yine de, Dahomey'in ünlü gaddarlığına ilişkin hikâye aşırı derecede abartılıydı. Dahomey devleti nüfus sayımı gibi uygulamalara başlarken, uzak ve geniş bir alanda diplomatik ilişkiler geliştirdi. Kullandığı incelikli yöntemler ile protokol kuralları-nın sadece" uygar" Avrupa devletlerine özgü olduğu sanılıyor. Güvenliği için zaruri önlemler olarak espiyonaj ve istihbarat uygulamaları başlatıldı. Hepsinin ötesinde Dahomey toplumundaki sanatçıların özel rolüne dikkat çekmek gerekiyor. Afrika sanatı büyük oranda kullanım amaçlı çömlek ve giysilerdeki detaylarda gözlemlenir. Ne ki din ve devlet de sanatı teşvik ediyordu. Örneğin Ife'deki pirinç ve bronzlar dini ayinler için

yapılıyordu ve Ife'nin Oni'si ve kraliyet ailesiyle yakından ilişkiliydi. Aslında feodal egemen sınıfın sanatçıların geçimlerini sağlamanın ve tanımanın yanı sıra onları korumaları altına almaları oldukça sık rastlanan bir uygulamadır. Aynı durum çömlek imalatçıları ve tiyatro sanatçıları için Mandarin Çin'inde geçerliydi. Keza on altıncı yüzyılda İtalya'da Rönesans döneminde ve Dahomey'de on yedinci yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar durum buydu.

Kimse sömürgecilik öncesi dönemde hangi Dahomeylilerin sanatsal başarıları nedeniyle desteklendiğini bilmiyor. O dönemde belli kişilere yeteneklerini keşfetmeleri, kendilerini geliştirmeleri ve böylece tüm topluma hizmet etmeleri için şans tanınıyordu. Görevleri insanlara zevk vermek, onların özlemlerini ve tutkularını aktarmak amacıyla saray duvarlarında, dökme demir heykelciklerde, kraliyet için dikilen el yapımı giysilerdeki baskı modellerinde, kralların büyükelçilerinin korumalarının başlıklarındaki karmaşık oymalarda ve Dahomey krallığının kurucularının leoparın karnından nasıl çıktığını anlatan canlı hikâyelerde sanatlarını icra etmekti. Sanatın merkezi kraliyet ve soylu aileler olmakla birlikte ulusal bir üretim, tüm halkın kimliğinin göstergesi olarak değerlendiriliyordu. Zaman içinde sanatsal yetenekler ya kayboldu ya da ince beğeniden yoksun sömürgecilerin merakını giderecek şekilde heba oldu.

Kimi yerlerde Dahomey'in belli alanlardaki gelişmesi hâlâ köle ticaretine atfedilir. Afrika'nın on dokuzuncu yüzyıldaki politik ve askeri gelişiminin kölecilik öncesi dönemdeki zeminin yaygınlaşmasından kaynaklandığını kesin olarak göstermek için yabancı etkilerinin ulaşmadığı bölgelere bakmak en iyisi olacak. Doğu Afrika'daki göller arası bölge bunlardan biri.

Doğu Göller Bölgesi Devletleri

Daha önceki bölümlerde Bunyora-Kitara'nın on beşinci yüzyıla kadar Doğu Afrika'daki en ileri sosyo-politik yapı olduğuna dikkat çekilmişti. Egemen Bachwezi hanedanı belirsiz nedenlerle güç kaybedince kuzeyden gelen göçmenlerin baskısı altında kalmaya başladı. Bachwezi'nin Etiyopya kökenli olduğuna ilişkin şüpheler olsa da on altıncı yüzyıldaki göçmenlerin Nil'in Sudan'dan akan bir kolunun uzandığı bölümünden gelen Luo halkından oldukları kesin olarak bilinmekte.

Luo göçlerinin devamında yeni bir kol olan Babito hanedanlığı Bunyora üzerinde kendi iktidarını kurdu. Aynı hanedanın diğer kolları bir dizi yerde egemenlik kurdu ve bazen da ana koldan tümüyle bağımsızlaştı. Ancak en geç on dokuzuncu yüzyılda Toro'da bağımsız bir Babito krallığı kuruldu. Aynı dönemde Bachwezi ya da Bahima, Bahinda kabilesi olarak güney bölgelerine bir geri dönüş gerçekleştirdi. Bahinda, eski Bunyora Kitara devletinin çobanıl kabilelerinden biriydi ve on altıncı yüzyıldan itibaren Ankole ve Kragwe'yi kaleleri haline getirmişlerdi.

Babito yönetici sınıfları toprakların denetimini ele geçirdiler, ancak yerleşik Afrika gelenekleri uyarınca bir süre sonra kendilerini toprakların işgalcileri değil asli sahipleri olarak sunmaya başladılar. Bir dizi küçük Babito krallığının olduğu Busoga'da, bir araştırmacı bir kral kabilesi üyesiyle yerli halktan biri arasında topraklar hakkında yaptıkları şu konuşmayı kayıt altına almış:

> *Kral Kabilesi üyesi*- Biz bu toprağı boş bulduk ve ondan bir şeyler elde ettik. Sonra siz gelip toprak için yalvardınız ve biz de cömertçe size bir kısmını verdik. Doğal olarak siz artık bizim kölelerimizsiniz.
>
> *Halktan kişi*- Pöh ... Kuyruklu yalan! Biz sizden çok önce buradaydık. Siz hilekârlıkla iktidarı aldınız. Prensleriniz her zaman alçak heriflerdi.

Göller bölgesi devletlerinin bağımsızlık tarihinin hiçbir evresinde toprak, klasik Avrupa feodalitesindeki gibi belli bir sınıfın tekeline geçerek bireysel mülk haline gelmedi. Akademisyenler genellikle, bu özelliğin, feodalizmin gelişiyle gerçekleştiğini kabul ederler. Ancak bölüşümün ve toprağın kullanım hakkının (ya da üretimin) birkaç kişinin elinde olduğu gerçeğini hesaba katmazlar. Bu nedenle hayvanların zenginlikteki belirleyiciliğini ve sonrasında da sürülerin özel mülkiyetinin üreticilerin üretim araçlarından koparılması sürecinin parçası olduğunu fark etmezler. Somutlarsak, sürü sahipleri genellikle Bahin-dalı, diğer Bahimalılardan ya da Babito aşiretlerindendi. Sürülere bakanlar ise yanaşmalar ile mülk sahiplerine ait serflerdi. Toprak söz konusu olduğunda toprağı işleyen köylüler kabile şeflerine ve egemen otoritelere ağır vergiler karşılığında ürettikleri ürünlerden veriyorlardı ve böylece onların tarım işleriyle uğraşmadan yaşamalarını mümkün kılıyorlardı.

Tüm kıtalardaki bağımsız ilerleme sürecinde üretim kapasitesindeki artışa her evrede -sosyalizm hariç- eşitsizliklerin artışının da eşlik ettiğini hatırlamak gerekli. Göller bölgesinin sömürgecilik döneminin başlangıcına kadar kesintisiz olarak gelişmeye devam ettiğini söylemenin devletlerin genişleyen üretim kapasitesinin altını çizmek ve bunun da sadece doğal kaynakların değil aynı zamanda çoğunluğun emeğinin de sömürülmesi anlamına geldiğini kabul etmek gerekiyor. Emeği sömürülen çoğunluk, haklarından mahrum edilip baskı altına alınıyor, saraylarda yaşayan küçük azınlığın çıkarları için zorla çalıştırılıyordu.

Göller bölgesi krallıkları, bugün Uganda, Ruanda ve Brundi olarak bilinen yerdeydi. Sadece Tanzanya'nın kuzey doğusu göller arası bölgedeki devletlerin temsilcileri var olmaya devam ediyor. Kuzeydoğu Tanzanya sömürgecilik öncesi dönemde ülkenin en gelişmiş kısmıydı zira Tanzanya'nın geri kalan yerleri komünal toplum evresini henüz aşamamış krallıklardan oluşu-

yordu. Ancak sömürgecilik çağından sonra gündeme gelen yeni eşitlik ideolojisi ile kuzeydoğu Tanzanya ülkenin sorunlar yumağı haline gelen köşesi oldu. Zira mevcut rejim, toprağın paylaşımı, üretim ilişkileri ve bireysel haklar söz konusu olduğunda, bir dizi eşitsizlik barındırıyordu. Aslında politik açıdan bölgenin feodal evrede olduğunu söylemek mümkün.

Göller bölgesinin önemli ülkelerinden biri olan Buganda'nın köklerine ilişkin bir anlaşmazlık var. Kimi gelenekler Luo'nun kökeni olarak Bunyoro'yu işaret ederken, kimileri onun Bachwezi'nin devamı olduğunu iddia ediyor. Toplumsal yapısının Babito Bunyoro'nunki ile yakınsadığı kesin. Ankole'deki durumun tersine Buganda'da Bahimaların siyasi iktidarın iplerini ellerinde tuttuklarını söylemek mümkün değil. Genellikle büyükbaş hayvan sahibi yönetici sınıfla ilişki içinde olup küçük çaplı çobanlıkla uğraşıyorlardı. Her koşulda Buganda'nın tarihi Bunyoro ve diğer komşulara rağmen kademeli biçimde yayılmanın ve konsolide olmanın tarihi olarak şekilleniyor. On sekizinci yüzyıl itibarıyla tüm bölgenin en baskın gücü haline geldiler.

Buganda devletinde, muzun temel ürün, büyükbaş hayvancılık ürünlerinin de ek olarak yer aldığı güçlü bir tarımsal altyapısı vardı. Zanaatkârlar ihraç edilmek üzere deri giysiler üretirken, komşu Afrika toplumlarından yapılan ithalata ek olarak yerel demir ve çömlek üretimi de mevcuttu. Tuzdan mahrum olmaları ihtiyaç duydukları şeylere ulaşmak için ticaret ağlarını genişletmelerinin önemli etkenlerinden biri oldu. Batı Sudan'da da görüldüğü üzere ticaret ağlarının yaygınlaşması geniş bir alandaki üretici güçlerin entegrasyonunu mümkün kılıyordu. Alman sömürgeciliğinin Doğu Afrika'daki en önemli temsilcisi olan Carl Peters, "Doğu Afrika'daki politik ve ticari etkinliklere bakılırken kabileler arasındaki ticari ilişkilere gereken önem verilmiyor. Buganda'nın takasa dayalı ticareti yapılan ticaret hesaplarını doğrudan alt üst ediyor" demişti. Buganda örneğinde

köle ticaretinin olmayışı, ülke içindeki üretim ve ticaretin gelişiminde önem arz ediyor; bu nedenle de politik üstyapıya sağlam bir temel oluşturuyor.

Buganda kralları güvenlik amaçlı olarak küçük ama sürekli bir ordu kurmuşlardı ve ulusal ordunun geri kalanı ihtiyaç duyuldukça örgütleniyordu. Politik idare Kabaka'ya bağlı olarak merkezileşmişti. Yerel yöneticilerin belirlenmesi de, kabilelerin kendi içlerinde yönetimi babadan oğula devretmeleriyle değil, Kabaka ve konseyi tarafından atanmasıyla gerçekleşiyordu. Böylesi büyük bir krallığın yerel yöneticiler ağı aracılığıyla idare edilmesi için yapılan düzenleme planları bir hayli maharet gerektiriyordu. Herhalde Buganda'nın siyasi gelişkinliğine en fazla övgü on dokuzuncu yüzyılda Buganda ve diğer Doğu Afrika feodal beyliklerine gelen Britanyalılardan gelmişti. En iyi övgü sayılırlardı, çünkü bunlar Afrikalıların hiçbir şey yapmaya muktedir olmadığını düşünen beyaz ırkçılar ve kültürel olarak kibirli kolonyalistler tarafından gönülsüzce dile getiriliyordu.

Gerçekten de Avrupalılar göller arası bölgede gördüklerinden öylesine etkilenmişlerdi ki bu politik devletleri Afrikalıların kurmuş olamayacağı, muhtemelen daha önceden Etiyopya'daki beyaz "Hamiteler" tarafından kuruldukları tezini ortaya atmışlardı. Bu söylence de Bachwezilerin aslında daha açık tenli olduğu gerçekliğinden destek alıyordu. Kuşkusuz öncelikle Bachweziler Etiyopya'dan geldiklerinde siyah ya da kahverengi tenliydiler. İkincisi ise, daha önce de belirtildiği üzere, Doğu Afrika kültürleri yerel gelişmelerin ve de kendileri dışındaki Afrika'nın kimi özel yerlerinin yaptığı katkıların bir senteziydi. Ve bu katkılar tümüyle yabancı değildi.

Bahwezi ve Bahima'nın Etiyopya kökenli olduğu varsayımı, onların dillerini sonradan kaybettikleri ve diğer uyrukları gibi Bantu dilini konuştuklarını ifade ediyor. Aynı şey Babito hanedanının Luo kolunun başına da gelmiş, onların da yerel kültüre asimile olduğu belirlenmişti. Dahası Babito ile Bahima/Bahinda

arasında on altıncı yüzyıldan on dokuzuncu yüzyıla kadar kimi düzmece bağlantılar kurulmaya çalışıldı. Gerçekte ise farklı etnik gruplar, katmanlar ve sınıflar arasında bir dizi "milliyet" ortaya çıkıyordu. "Milli" gruplar ulus-devletleri önceleyen toplumsal yapılardı ve bu tanım Ruanda ve Brundi'dekiler kadar Bugan-dai Bunyoro, Ankole ve Kragwe topluluklarını da tanımlıyordu.

Ruanda

Göller arası bölgenin en batı kesimi Ruanda ve Brundi krallıklarını içeriyordu. Günümüzde Ruanda ve Brundi isimleriyle anılan bu ülkeler eski krallıkların çeperinde kurulmuş durumdalar. Bu bölümde Ruanda'nın deneyimleri aktarılacak.

Eski Bunyora-Kitara krallığı ve kuzeydoğu komşusu Ankole devleti gibi Ruanda da başlıca iki toplumsal gruba bölünmüştü. Nüfusun büyük bölümünü Bahutular diye bilinen çiftçiler oluşturuyordu, politik iktidar ise nüfusun yaklaşık yüzde onunu meydana getiren çobanıl Batutsilerin elindeydi. Daha da küçük bir azınlık ise (yaklaşık yüzde bir) tarım öncesi toplumsal yapıların en alt seviyesinde bulunan Batwalardı.

Ruanda'daki bu üç toplumsal kesimin benzer fiziksel yapıları insan türünün gelişimi üzerine ilginç yorumların önünü açıyor. Batutsiler dünyadaki en uzun boylu insan gruplarından biri, Bahutular kısa ve tıknaz, Batwalar ise pigme. Farklılıklar genellikle toplumsal çalışma alanları ve beslenme biçimi ile açıklanıyor. Batwalar yerleşik tarım toplulukları yerine küçük gruplar halinde yaşayıp avcılık ve kök toplayıcılığıyla hayatlarını sürdürüyor, bu nedenle de yeterince iyi gıdaya ulaşamıyorlardı. Diğer uçtaki çobanıl Batutsiler, düzenli olarak süt ve et gibi bir hayli zengin gıdalarla hayatlarını sürdürüyorlardı. Bahutular ise toplumsal olarak Batwalardan daha avantajlıydılar. Daha düzenli ve iyi besleniyorlardı zira Bahutuların tarımla uğraşma-

sı tek başına doğanın kaprislerine boyun eğmediklerini ve Batwalar gibi av peşinde koşmak zorunda kalmadıklarını gösteriyor. Yine de Batıtsilerin protein bakımından zengin gıdalarına göre çok yetersiz besleniyorlardı. Bu nedenle insanların fiziksel gelişimi büyük oranda üretim kapasitesinin yaygınlığına ve yiyeceklerin nasıl paylaşıldığına bağlanmaktadır.

Her durumda tarihsel bir perspektiften bakıldığında Batutsileri başkalarından ayıran şey uzun boyları değil politik ve askeri başarıları oldu. Ruanda krallığına yaptıkları katkılar on dördüncü yüzyıla, Bachwezi ile aynı döneme dek uzanıyor. Gerçekten de Ruanda ile Ankole ve Kargwe ile Brundi arasında çarpıcı paralellikler ve ciddi bağlantılar söz konusuydu. Ancak Bunyoro Kitara'dan farklı olarak Ruanda, on dördüncü ve on beşinci yüzyıllarda politik bütünlüğünü oluşturmaktan çok uzaktı. Bir dizi küçük şeflik ve on yedinci yüzyılda kademe kademe yayılarak küçük ve bütünlüklü bir devlet oluşturan merkez Ruanda'daki Tutsi kabilesi vardı. Sonrasında merkezdeki Ruanda devleti sınırlarını genişletti ve sömürgeciler topraklarına ulaştığında genişletmeye devam ediyordu. Örneğin, Mpororo'daki (Ankole) yöneticiler Ankole'nin çıkarlarına ters olmasına rağmen çoktan Ruanda'ya haraç ödemeye başlamışlardı.

Ruanda krallığının başında Mwami* vardı. Diğer Afrikalı egemenlerin çoğu gibi Mwami'nin iktidarı da dini inanışlar ve dini ritüellerle belirlenen kadrolarınca sınırlandırılıyordu. Avrupa'daki feodal krallar sık sık tebaalarını kraliyet yetkilerini Tanrı'dan aldıklarına ve bu nedenle kralların "kutsal hak" ile yönettiklerine inandırmaya çalışıyorlardı. Afrika krallarının durumu da, ki buna Ruanda'daki Mwami de dâhildir, benzer bir önermeye dayanıyordu. Kuşkusuz, ek olarak, kralın otoritesi gerçek bir güce dayanmalıydı ve Ruanda kralı Mwandi bunu hiç göz ardı etmedi.

---

* Ruanda dilinde kral - ç.n.

Rujigira on sekizinci yüzyıldaki ünlü bir Mwamiydi ve bağımsızlık çizgisinin son kralı 1895'te ölen Rwaabugiri'ydi (IV. Kigeri diye de biliniyor). Gahindiro ise saltanat müzisyenleri ile tarihçilerin yere göğe koyamadığı bir diğeriydi. Her biri devletin iktidar gücünü vurgulamaları ve ayrıntılandırmalarıyla ünlüydü; zira belirli tarihsel, sınıfsal ve ulusal güçleri kendi şahsiyetlerinde somutlaştırmışlardı.

On sekizinci yüzyılda Mwami Rujugira sınır bölgelerinin yönetimini özel askeri komutanlara bırakacak bir adım attı ve bu bölgelere güçlü askeri birlikler konuşlandırdı. Bu hareket dikkat çekiciydi zira yeni ve gelişen devletlerin en zayıf noktası sınır boyları olurdu. Avrupa feodalitesinin terminolojisinde de bu bölgelere "sınır boyları" deniyordu. Rujugira aslında sınır boylarını askeri kanunların idaresine verirken, stratejik yerlere de daimi askeri kamplar kuruyordu.

On dokuzuncu yüzyılın başlarında Mwami Gahindiro sivil iktidarda revizyona gitti. Her bir eyalette hem toprak şefi hem de sığır şefi atandı. Biri toprak kiralarından diğeri ise sığırlarla ilgili işlerden sorumluydu. Ayrıca tümü Batutsi aristokrasisinin üyesi olan daha küçük eyaletlerin yöneticileri ya da tüm eyaletlerde mevcut olan "tepe şefleri" de vardı. Kazayla ya da taammüden farklı konulardan dolayı bölgelerden sorumlu yöneticileri arasında baş gösteren kıskançlık, onların güçlerini birleştirerek Mwami'yi devirmeye çalışmalarını engelledi. "Tepe şefleri" uzunca bir süre Battusi kabileleri ve soyu içinde kalıtım yoluyla belirlendi, ancak Rwaabuguri döneminde atamayla belirlenmeye başladı, ki bu da merkezi hükümeti güçlendiren bir başka adımdı. Aynı dönemde sivil memurlara ve konsey üyelerine (ki bunlar hep birlikte Biru diye anılıyorlardı) yapılan toprak bağışları tüm müdahalelerden ve sığır şeflerinin yetkilerinden azade kılınıyordu ve böylece Biru'nun tahta bağlılığı güçlendiriliyordu.

Ruanda'da ortaya çıkan toplumsal ilişkiler sistemi bir bütün olarak Afrika'nın diğer kesimlerine oranla çok daha hiyerarşik ve feodaldi. Hiyerarşi ve sınıflarla bireylerin sosyo-hukuki bağımlılıkları orduda, sivil idarede ve toplumsal yapının bizzat kendinde mevcut olan özelliklerdi. Bunların dışında kalan her şeyin anahtarı büyükbaş hayvanlar üzerindeki *ubuhake* isimli kurum aracılığıyla gerçekleştirilen denetimdi. Bunun anlamı yoksulların (sığır sayısı açısından) ve toplumun alt katmanlarındakinin (doğumdan itibaren) daha fazla sığırı ve daha önemli statüsü olanlara yanaşıp fiziksel emeklerini onların hizmetlerine sunarak sığır ve koruma talep edebilir olmalarıydı. Sığırlar asla karşılıksız bir mülk olarak verilmezdi, sadece kullanım hakkı yanaşmalara devredilirdi. Böylece yanaşmalar etini ve sütünü beylerine verdikleri ve beylerine sadık kaldıkları sürece sığırları kullanabilirlerdi. Tabii ki toprak köylüleri de emeklerini hizmete sunarak haraçlarını yiyecek olarak ödüyorlardı.

Batutsi aristokrasisi "koruma" işlevini kısmen Mwami sarayındaki temsiliyetle ya da tebaasını hukuki davalarında savunarak gerçekleştiriyordu. Hepsinden öte koruma kuşkusuz askeri alandaki uzmanlaşma sayesinde gerçekleşiyordu. On beşinci yüzyıldan itibaren belli Batutsi soyları için askerlik zorunlu hale geldi. Batutsi aristokrasisinin erkek çocukları kraliyet güdümünde tüm eğitimlerini askeri alanda alıyorlardı. Her Mwami mevcutlara yeni askerler ekliyordu. Kimi Bahutular belli alayların ihtiyaçlarını karşılıyor ve Batwalar da uzman okçuluk (zehirli oklarla) işini üstleniyorlardı.

Kuşkusuz Batutsilerin Bahutulara sağladığı koruma bir efsaneden başka bir şey değildi, esas korudukları şey Bahutuları sömürdükleri koşullardı. Bahutuları dış düşmanlardan koruduklarında nüfus daha kalabalık ve verimli oluyordu. Bahutuları muhafaza ederek bir hayli geliştirdikleri tarımsal ekonomi bilgilerini artık üretmede kullanmalarını sağlıyorlardı.

Dahası Batutsilerin en üst katmanı sığır sahipleriydi ve gütmeleri için sığırları daha alt seviyedeki Batutsilere vererek mülkiyetsiz sığır çobanlarının sahip oldukları emeği ve uzmanlık bilgilerini sömürüyorlardı. Avrupa ve Asya'daki gibi Batutsi aristokrasisinin de zevk ve entrika dolu hayatlarını mümkün kılan sosyo-ekonomik temel buydu.

Batutsi ve Bahutular arasında evlilik çok sınırlıydı, bu yüzden onlar kast olarak görülüyorlardı. Batwalar da benzer biçimde kategorize edilebilir, ancak kastlar birbiri üzerine hiyerarşik olarak sıralandığı için aynı zamanda sınıfsal bir konumu da gösterir ve belli oranlarda sınıflar arasında aşağı ve yukarı mobilite söz konusu olabilir. Batutsi, Bahutu ve Batwaların aynı zamanda Ruanda ulusunu oluşturuyor olması, ortak çıkarları ekseninde herhangi biri Brundi krallığıyla karşı karşıya geldiğinde birbirlerini savunmalarını gerektiriyordu. Ruanda halkı devlet kurma ve ulusla bilinç geliştirme konusunda bir bütün oluşturamıyordu, zira aynı zamanda toplumdaki keskin sınıf farkları ve kast sistemiyle uğraşıyordu. Önemli nokta yabancı etkilerine karşı görece daha korumalı oldukları ve köle ticaretinin doğrudan tahribatından azade olmalarıydı.

Ama-Zulu

Köle ticaretinden azade olma durumu Güney Afrika için de geçerliydi. Batı Afrika'daki köle ihracı Angola'da başladı ve Doğu Afrika'dan ihraç edilenler Mozambik ile uzak kuzey uçtan geliyordu. Limpopo'nun güneyindeki bölge on beşinci yüzyıla kadar Afrika'nın daha basit toplumsal yapılarının sürdüğü bir yerdi. Doğu yakasında seyrek de olsa insan yerleşimi son dönemlerde yavaş yavaş Bantuca konuşmaya başlayan Khoi Khoi çobanlarının gelmesiyle gerçekleşti. Avrupa gemileri on altıncı yüzyılda Natal sahiline vardığında orası dağınık çiftliklerin bulunduğu bir yerden ibaretti, ancak yıllar içinde nüfus yoğun-

laşmaya ve önemli politik-askeri gelişmeler ortaya çıkmaya başladı.

Afrika'nın geçmişi hakkında birazcık bilgi sahibi olan herhangi biri Güney Afrika'nın doğu kesiminde önemli sosyal ve politik değişimlere yol açan Zulu lideri Shaka'nın adını duymuştur.

Bir biyografi yazarı (Avrupalı) Shaka için şunu diyordu:

> Napolyon, Julius Sezar, Hanibal, Şarlman... bu tür adamlar dünya tarihi boyunca dönem dönem yükselişe geçerek kendilerini ortalamanın üstüne çıkaran zaferlerin yolunu açıyorlar. Shaka da böyle bir adamdı, belki de hepsinin en önemlisiydi.

Yukarıdaki methiye sözü edilen biyografinin arka kapağında yazılı; ancak kapitalist yayıncıların kitaplara bir kutu sabun tozu muamelesi yaptığı düşünülürse insan kitabı satmak için yapılan reklam girişimlerinden şüphe duyuyor. Yine de Shaka hakkında yorum yapan (hem Afrikalı hem Avrupalı) herkes onu sık sık olumlu yanlarıyla ele alıp Avrupa tarihinin "Büyük Adamları" ile karşılaştırıyorlar. Bu nedenle on dokuzuncu yüzyıla kadarki Ama-Zulu toplumunu incelemenin en uygun yolu liderlerinin toplumsal gelişme ile bir bütün halindeki ilişkisini anlamakla mümkün.

Shaka muhtemelen 1787'de doğdu ve kırk yıllık yaşamında ulaştığı çarpıcı başarıları burada ancak özetleyerek aktarmak mümkün. 1816'da Ama-Zulu'nun küçük Ama-Ngoni kabilesinin reisi oldu. Birkaç yıl içinde askeri olarak yeniden örgütlendi -hem silah hem de savaş taktikleri ve stratejileri açısından- ve böylece Ama Zulu kabilesi korku uyandıran bir savaş gücü haline geldi. Savaş ve siyasi manevralar aracılığıyla önceden onlarca bağımsız ve yarı bağımsız kabileye bölünmüş olan Ama-Ngoni'yi birleştirip yönetmeye başladı. Bir noktadan sonra Shaka, bugün Natal, Lesotho ve Swaziland diye bilinen tüm bölgeyi tek bir yönetim altında birleştirmek üzereydi. 1828'de ölmesi nedeniyle görev tamamlanamadı, takipçileri de

Shaka'nın egemenliğini sürdüremedi. Ancak on dokuzuncu yüzyıl sonlarında Ama-Zulu ülkesine ait sınırlar Shaka'nın 1816'da kurduğu orijinal ataerkil Ama-Zulu kabilesinin 100 km'lik topraklarının yüz kat daha fazlasına ulaşmıştı. 1876'da İngilizleri denizaşırı macera tarihleri boyunca yaşadıkları çatışmalarda en önemli kaybı -Isandhlawana Savaşı'nda- yaşatma kapasitesine sahip olan Ama-Zulu'nun bir hayli gerilemiş ve güçten düşmüş haliydi.

Shaka birlik sorunlarının ve etkili orduların Ama-Ngoni'de ilk kez ortaya çıktığı dönemde yetişti. Öncesinde, kabileler parçalanma ya da küçük küçük bölümlere ayrılma yönünde eğilim gösteriyorlardı. Kabilenin en büyük oğlu yetişkinliğe adım attığında kendi köyünü kurmak üzere ayrılıyordu ve yeni bir küçük kabile kuruluyordu. Babanın kabilesi büyük kabile olarak kaldığından onun reisliği "büyük karısının" en büyük oğluna geçiyordu. Bu bölünme modelinin uygulanabilme nedeni nüfus yoğunluğunun az, sürülecek ve hayvan otlatılacak toprağın ise çok olmasından kaynaklanıyordu. Bu koşullar altında mevcut kaynaklar ve politik iktidar için çok sınırlı bir rekabet vardı. Savaşlar ise Latin Amerika'daki futbol müsabakalarından biraz daha tehlikeliydi. Genellikle her kabilenin başka bir kabileyle geleneksel rekabeti söz konusuydu. Birbirlerini iyi tanıyorlardı ve şampiyonları da bir şenlik ruhuyla çarpışıyordu. Bazen bir ya da ikisi ölse de herkes bir sonraki müsabakaya kadar evine çekiliyordu.

On dokuzuncu yüzyıl başında Ama-Zulu'daki gündelik hayatın ve politikanın temposu ciddi biçimde değişti. Daha fazla nüfus, genç üyelerin kendileri için daha az "yer ayırabilmesi" anlamına geliyordu. Sığırlar için daha az otlak, büyükbaş hayvan ve toprak anlamına geliyordu. Ama-Zulu daha sık savaşmaya başladığında savaşırken daha etkili olma ihtiyacı duydu. Aynı dönemde büyük kabile reisleri birliği sağlamak, kaynakla-

rı maksimize iç çelişkileri ise minimize etmek için politik bir yapı gerektiğini fark etmeye başladılar.

Shaka kendini, Zulu topraklarında, bir madalyonun iki yüzü olarak gördüğü politik ve askeri sorunların muhatabı haline getirdi. Politik çekirdeği merkezileştirmenin askeri üstünlük ve bunu diğer parçalara da egemen kılmak anlamına geldiğini düşünüyordu. Bu süreç genellikle daha büyük bir politik devletin onay görmesiyle sonuçlanıyordu ya da muhalifler tümüyle eziliyordu.

On dokuzuncu yüzyılda, Zulu topraklarındaki çatışma ve savaş dönemi, toplulukları giderek çok daha sık karşı karşıya getiriyordu; ancak askeri çatışma görüntüleri uzun mesafeden ateş topları ve mızrak fırlatmanın ötesine geçmemişti. Yakın dövüşte elle kullanılan silahlar çok daha fazla zarar veriyordu. Asya ve Avrupa'daki feodal ordular bunu fark ettikleri için kılıç ve kargı kullanmaya başlamışlardı. Shaka, genç bir asker olarak hizmet verirken, fırlatmaktansa tümüyle saplamak için ağır ve kısa bir mızrağın çözüm olacağını görmüştü. Ayrıca daha hızlı hareket ederek yakın planda daha fazla beceri kazanmak için gevşek sandaletleri kullanmayı bıraktırdı. Deneyimleri ışığında Shaka ve genç adamları mızrak ve kalkanlarını kullanırken özel yeni teknikler geliştirdiler.

Kuşkusuz savaş sadece askerlerin tek tek karşı karşıya gelmesini değil (daha da önemlisi), karşıt güçlerle savaşırken uygulanan bir dizi taktiği ve stratejiyi de kapsıyordu. Savaşın bu yönü de Shaka'nın dikkatini çekmişti ve en göze çarpan yeni düzenlemesini *izimpi*nin* (alayların) konuşlanmasında gösterdi. Savaşan öncü kolların arkasında, iki kanatta veya "boynuzlarda" düşman kanatları kuşatabilecek yedek güçler yerleştirmişti. Sonuçta (ve de en önemlisi) bir ordu eğitilmeli, disiplin altına alınmalı, organize olmalıdır zira ancak böylece savaşta ve barış-

*"impi"nin çoğulu. Silahlanmış Zulu askerlerine verilen isim - ç.n.

ta anlamlı bir bütün oluşturabilir. Shaka kırk yaşa kadar erkekleri içerebilecek yeni birlikler kurdu. Kendi *izimpi*sini sabit görevlerde ve "kışla hizmetlerinde" kullandı, böylece ordu bir bütün olarak komutanlarının isteği doğrultusunda senkronize bir duruma gelirken tek tek askerler de zinde ve uzman hallerini koruyorlardı.

Zulu ordusu savaş gücü olmanın ötesindeydi. Gençler için eğitim kurumu, kabile bağlarını aşarak ulusal nitelik taşıyan bir sadakat inşa eden araç olmuştu. Terfiler kabile ya da bölgesel kökene göre değil, yeteneğe göre belirleniyordu. Zulların Ngoni ailesinin dilini kullanma baskısı ulusal bilincin gelişmesini tetikledi. On iki bin mil karenin üzerinde bir alandaki sakinler kendilerini Ama-Zulu'lu diye tanımlarken ait oldukları kabilenin ismini ikinci sırada belirtiyorlardı. Çok daha büyük bir alanda ise yine Zulu etkisi açıkça hissediliyordu. Büyücü kâhinlerin (*izanusi*) aşırı yetkilerinin sınırlandırılması gibi politikalar ve iç mücadelelerden arınmış olması, sınır ötesinden Zululand'e -Zulu devletinin mevcut kaynaklarına olumlu katkılarda bulunan- yoğun bir nüfus akışı olmasına neden oldu.

Zululand'e ilişkin yazılı kaynak bırakan Avrupalı seyyahlar Shaka dönemindeki temizlikten (on beşinci yüzyılda Benin'de olduğu gibi) bir hayli etkilenirken toplumsal düzenden, hırsızlığın olmayışından ve güvenlik duygusundan da (tıpkı emperyal bir güce ulaştığı dönemde Batı Sudan'a giden Araplar gibi) aynı oranda etkilenmişlerdi. Aslında hem temizlik hem de can ve mal güvenliği çok eskiden beri Zulların hayatının bir parçasıydı. Shaka döneminde ise devletin şemsiyesi altında tüm bunların ulaştığı boyut etkileyici olmuştu. Etkilenenler Avrupalılardı ve Avrupalıların tanıklığı, nadir rastlanması hasebiyle, Afrika taraftarı bir propaganda söz konusu olduğunda olabilecek en iyi tanıklıktı. Shaka'nın on beş birliğini hududu geçerken gören beyaz bir ziyaretçi şöyle yazmıştı: "'Vahşiler' diye adlandırdığımız bir ulusun bu kadar disiplinli ve düzenli olabileceğini

hayal edemeyen bizler için son derece heyecan verici ve şaşırtıcı bir sahneydi."

Ama-Zulu'nun politik kurumlarına ve ordusuna ilişkin eklenecek çok şey var. Ancak konumuzla ilgili olan şey, sömürge idaresinin gelişinden öne on dokuzuncu yüzyılda Shaka gibi birinin nasıl ortaya çıktığını anlama gereği var.

Shaka, Mississippi'deki pamuk tarlalarında ya da Jamaika'daki şeker plantasyonlarında bir köle olsaydı, muhtemelen "inatçı bir zenci" olduğu için bir eli ya da kulağı kesilecekti. En iyi ihtimalle bir köle isyanına önderlik ederek farkını gösterecekti. *Özgür olmayan* ve ezilenler arasındaki önemli insanlar zalimi *devirmek* için mücadele edenlerdir. Bir köle plantasyonunda Shaka, Zulu ordusunu ya da Zulu devletini kurmayacaktı, bu kesin. Herhangi bir Afrikalı, ne kadar akıllı olursa olsun, sömürgecilik döneminde herhangi bir şey *inşa* edemezdi. Shaka sığırtmaç ve savaşçıydı. Gençliğiyle sığırları açık arazilere sürüyordu, özgürce kendi potansiyelini geliştirirken çevresine uyum sağlıyordu.

Shaka, yeteneğini ve yaratıcı enerjisini, uğraşmaya değer bulduğu inşa süreci için değerlendiriyordu. Köle tacirleri için ya da onlara karşı savaşmakla ilgilenmiyordu. Keza İsveç ya da Fransa'da üretilen malların yeniden satılmasıyla da... Zulu bölgesinin kendi halkının kaynaklarına dayanarak ne kadar geliştirilebileceğiyle ilgileniyordu.

Askeri teknikler gibi konuların gerçek ihtiyaçlara denk düştüğünü, bireylerin yaptıkları işin temelinde ve arka planında bir bütün halinde toplumsal eylemin olduğunu, herhangi bir liderin ulaştığı başarının tarihsel koşullarla ve önce bireylerin hangi düzeye varabileceklerini fark etmeleri, sonra bunu ilerletmeleri ve sonrasında da potansiyellerini harekete geçirmeleri anlamına gelen gelişme düzeyiyle ilintili olduğunu kabul etmek gerekiyor.

Yukarıda belirtilen noktalara örnek olarak, Shaka'nın kargıların mızrak gibi fırlatıldıklarında kırıldıklarını keşfedince daha ağır mızraklar yapmayı kafasına koymasını gösterebiliriz. Daha önemlisi Shaka'nın geldiği noktanın tüm Ama-Zulu'nun kolektif çabasıyla doğrudan bağlantılı olmasıdır. Shaka'nın daha iyi mızraklar tasarlayabilme nedeni Ama-Ngoni'de uzun yıllardır demirle uğraşılması ve bazı kabilelerin içinde son derece uzman demirciler yetişmiş olmasıydı. Bir toplumun orduda otuz bine yakın insanı besleyen, demir silahlarla kuşatan ve her askere sığır postundan yapılmış tam boy Zulu kalkanı veren bir ordu kurabilmesi toplumun tarımsal ve örgütsel kapasitesine muazzam bir katkı yapar.

Ancak ne kadar zeki olursa olsun Zulu toplumunda deneysel önkoşulların ve bilimsel temellerin yeterince olmayışı Shaka'nın ateşli silahlar üretmesini engellemişti. Ancak yukarıda da ifade edildiği gibi, halkını daha iyi silahlar yapmaya teşvik etmiş ve özel kraliyet sürüleri kurduğunda halkın yeni türler yaratma pratiği içindeki algısını görmüştü. Zira halk çoktan beridir sığır ve sığır çiftlikleri üzerine önemli oranda deneysel bilgiye ulaşmıştı.

Politik-askeri alanda ise Shaka, önceki esas kral Dingizwayo'nun ve bir noktaya kadar da hem Dingizwayo'nun hem de Shaka'nın kendisinin rakibi olan Zwide'nin adımlarını takip ediyordu. Dingizwayo, Portekizlilerle (özellikle fildişi üzerine olan) ticaretin yolunu 1797'de Delagoa Körfezi'nde açtıktan sonra sanat ve zanaatı teşvik etti. Birlikleri yaş gruplarına göre ayıran bir sistem kurunca en önemli yeniliğini orduda yapmış oldu. Önceden her yerel, aynı askeri birlik içinde yer alıyordu ve insanlar savaşa kendi krallıklarının, bölgelerinin ve kabilelerinin üyeleriyle omuz omuza katılıyorlardı. Ancak aynı yaştakiler aynı askeri birliğe alınmaya başlayınca oluşan daha büyük çaplı ulusal bilinç Dingizwayo'nun diğer daha küçük kabileler karşısındaki gücünü de artırdı.

Dingizwayo önemli bir kabile olan Ama-Mtethwa'nın reisiydi ve daha sonra Zululand'in güney kısmını oluşturacak olan bölgede egemenlik kurmayı başardı. Kuzeyde ise Ama-Ndwandwe'den Zwide politik olarak güçlenme çabasına girmişti. Shaka Dingizwayo'nun gençlik alaylarından birinde hizmet veriyordu; Dingizwayo 1818'de Zwide'ın elinde ölünceye kadar da onun merkezileştirme politikalarına sadık kaldı. Sonrasında Dingizwayo'nun bir dizi askeri ve politik tekniğini devralıp önemli ölçüde ilerletti. Bunun adı gelişmedir. Kimse dışarıdan "uygarlaştırmaya" gelmediğinde size miras kalanların üstüne bir şeyler inşa etme ve yavaşça ilerleme kaydetme meselesidir bu.

Buraya kadar olan bölümlerde bahsedilen Yorubaland, Dahomey, göller arası bölge krallıkları ve Zululand, Afrika'da sömürgeciliğin başlamasından hemen öncesine kadar en önemli politik gelişmelerin yaşandığı bölgelerdi. Sadece önemli güçleri temsil etmenin ötesinde, son derece küçük sınırlar içinde olan devletlerde bile politik örgütlenmelere ilişkin önemli ilerlemeler gözlemleniyordu.

On beşinci yüzyılda Afrika'nın ilerlemiş bölgeleri, Kongo gibi birkaç istisna dışında, kendi standartlarını muhafaza etti. Örneğin Kuzey Afrika ve Etiyopya'da süregiden büyümede ciddi bir duraklama olmasına rağmen feodal yapılar varlığını sürdürüyordu. Batı Sudan'da Hausa devletleri on yedinci yüzyılda Songhay'ın çöküşünden sonra politik ve ticari anlamda büyük imparatorlukların varisi haline geldiler. On dokuzuncu yüzyılın başlarında ise merkezi Hausland'de olan Sokoto İslam Halifeliği kuruldu. Sokoto İmparatorluğu Afrika'da kurulmuş olan en büyük politik yapılardan biriydi ve o kadar büyük bir alanı bütünleştirecek yeterli mekanizmayı oluşturamadığı için bir dizi iç ayrışmadan mustaripti. Batı Sudan'da İslam'ın birleştirici bir faktör olması umuduyla birlik sorunuyla ilgilenme çalışmaları

devam etti. Nijer civarında on dokuzuncu yüzyıl ortasında Ahmadu Ahmadu tarafından teokratik bir İslam devleti kurulurken bir başkası da Nijer'in kuzeyinde El Hac Ömer tarafından kurulmuştu. En ünlüsü ise 1880'lerde Samori Toure tarafından kurulan Mandinga devletiydi. Samori Toure'nin öğretisi kendinden önceki İslami devletlerin kurucuları Usman dan Fodio ve El Hac Ömer'inkinden farklıydı. Ancak Samori Toure bir askeri ve politik yaratıcılık dehasıydı. Diğer kabileler, yerel ler ve etnik gruplar üzerinde bağlılık duygusu yaratan politik yönetimler kurma konusunda kendinden öncekilerden çok daha ileri gitmişti. Zimbabve de Avrupalıların küçük bir girişimiyle bir hayli ilerleme kaydetti. İçerde iktidar gücü Mutapa'dan Changamire'e geçti ve nihayet on dokuzuncu yüzyılda Nguniler (Zulu iktidarından kaçarken) Zimbabve'yi istila ettiler. Nguniler sınırdaki savaşçı gruplar olarak ne denli tahripkar davranabileceklerini ispatladılar. Ancak on dokuzuncu yüzyılın ortalarında Nguniler devlet inşa etme tekniklerini çoktan Mozambik'te yaygınlaştırmış ve bugünkü Güney Rodezya'da yeni ve daha büyük krallıklar kurmak üzere yerel nüfusla bütünleşmişlerdi. Tıpkı Zulu topraklarında yaşandığı gibi milliyet duygusuyla kaynaşarak...

Aynı dönemde Orta Afrika'nın geniş topraklarında çarpıcı politik değişimler vuku bulmaktaydı. On beşinci yüzyıla kadar Kongo ile Zimbabve arasındaki bölgede toplumsal örgütlenme düzeyi bir hayli düşüktü. Tam olarak bu bölgede Luba Lunda diye bilinen devlet grupları ortaya çıktı. Yüzölçümlerinden çok politik yapılarıyla dikkat çektiler. Başarıları kölecilik faaliyetlerinin sistemli saldırıları altında görünür hale geldi.

Büyük bir ada olan Madagaskar'da önceki çağdan kalma bir dizi küçük devlet, yerlerini, on sekizinci yüzyıldan itibaren feodal Merine krallığına bıraktı. Madagaskar Afrika kıtasına ilişkin genel değerlendirmelerde çoğu kez göz ardı edilir, hâlbuki Afrika (hem fiziksel hem de kültürel olarak) büyük oranda Mada-

gaskarlıların buyruğu altında bulunmuştu. Madagaskarlılar da köle ticareti nedeniyle nüfus kaybı yaşamaktan mustaripti ancak Merina krallığı diğer tüm devletlerden daha akıllıca davrandı zira yüksek verimli bataklık çeltiği ekimi ve sığır yetiştiriciliği emek kaybını telafi ediyordu. Bu durum köle ticaretine eşlik eden gelişmenin üstünkörü ve mantıksız bir biçimde nüfusun köle ticareti için yerinden edilmesine ve insan ihracatına atfedilmesine karşı uyarıcı olmalıdır. Merine krallığının ve diğer krallıkların politik gelişmelerinin temelinde (köle ticaretine girmiş ya da girmemiş) kendi çevre koşulları -maddi kaynaklar, insan kaynakları, teknoloji ve toplumsal ilişkiler- bulunmaktadır. Afrika toplumları en azından kendilerine yüzyıllardan süzülüp gelen ilerlemeci değişimlerin mirasının avantajlarını sürdürebildikleri ölçüde üstyapı da gelişmeye devam ederek tüm insan gruplarına, sınıflara ve bireylere yeni olanaklar sunuyordu.

Bu bölümün başında, kapitalist Avrupa ile kurduğu ilişkinin doğası gereği kıtanın aynı dönemde yaşadığı kayıpların da bilincinde olarak Afrika'nın 1885 yılına kadarki gelişmesi üzerinde mutabık kalmanın gerekliliğinden söz etmiştik. Durum bu noktada açıkça zikredilmeli. Avrupa ile ilişkilerin sömürgecilik öncesi dönemde Afrika'nın inşasına ya da çıkarlarına hizmet ettiğini söylemek açıkça komik olmakta. Köle ticaretinin Afrika'yı bir çalı yangınıyla ayakta hiçbir şey bırakmamacasına süpürdüğünü söylemek de aynı şekilde gerçeği ifade etmiyor. Doğrusu, gelişmekte olan Afrika'nın, köle ticareti ve Avrupa ile başlayan ticari ilişkiler ile az sayıda toplumu harap eden, çoğunu raydan çıkaran ve genellikle de ilerleme hızını düşüren, bir boran fırtınasına kapıldığıdır. Ancak Avrupalı kapitalistlerin dayatmalarına ve idareyi ele alıp komuta ediyor olmalarına rağmen (metaforu biraz daha ileri taşıyarak) Afrikalı kaptanların 1885 öncesinde hâlâ geminin dümeninde olduğunu not etmek gerekiyor.

Emperyalizmin ve Sömürgeciliğin Gelişi

Sömürgeci idare öncesindeki yüzyıllarda Avrupa ekonomik kapasitesini hızla artırırken Afrika'da neredeyse her şey sabit kalmıştı. Afrika on dokuzuncu yüzyılda hâlâ kısmen komünal toplum evresinde kısmen feodal sayılabilirdi, oysa Batı Avrupa tümüyle feodalizmden kapitalizme geçiş yapmıştı. Bu çalışmanın temel önermesini izah etmek için sadece Avrupa'nın gelişimini ve Afrika'nın geri kalmışlığını değil, bu ikisinin tek sistemde -yani kapitalist emperyalizm- nasıl bütünleştiğini anlamamız gerekir.

Avrupa ekonomisi kendi kaynakları ve emeğini kullanarak dünyanın geri kalanındaki kaynaklar ve emekle ürettiğinden çok daha fazlasını üretiyordu. Avrupa ekonomisinde malların miktarındaki artışa eşlik eden ve bu artışı mümkün kılan niteliksel değişimler söz konusuydu. Örneğin, toprak yerine makine ve fabrikalar zenginliğin kaynağı haline gelmişti ve emek uzun zaman önce aile sınırları içindeki örgütlenmesini aşmıştı. Köylülük vahşice tahrip edilmiş, erkek, kadın ve çocuk emeği insafsızca sömürülmeye başlanmıştı. Bunlar kapitalist sistemin unutulmaması gereken toplumsal şeytanlarıydı ancak karşılaştırmalı ekonomi söz konusu olduğunda ortaya çıkan gerçek, 1444'de Portekiz Batı Afrika'ya çıktığında, aralarında görülen önemsiz farkın Avrupalı hırsız devlet adamları 440 yıl sonra Berlin'de kimin Afrika'nın hangi bölgesini çalacağına karar vermek için oturduklarında devasa bir uçuruma dönüşmüş olmasıydı. Bu uçurum Avrupa'nın emperyalist çağa geçmesi, Afrika'yı sömürgeleştirmesi ve sonra da geri bırakması için hem bir ihtiyaç hem de olanaktı.

Batı Avrupa ve Afrika arasında büyüyen ekonomik ve teknolojik fark kapitalizmin zenginlik ve yoksulluğu iki zıt uçta yoğunlaştıran ya da kutuplaştıran yöneliminin bir parçasıydı.

Batı Avrupa'da bazı ülkeler diğer ülkelerin aleyhine zenginleştiler. İngiltere, Fransa ve Almanya en zengin olanlardı. İrlanda, Portekiz, İspanya ve Güney İtalya'da yoksulluk hüküm sürüyordu. İngiliz Fransız ve Alman ekonomilerinde zenginliğin kutuplaşması bir yanda kapitalistleri diğer yana işçileri ve az sayıdaki köylüleri toplamıştı. Büyük sermaye daha da büyürken küçükler elendi. Bir dizi önemli alanda, demir çelik üretimi, tekstil ve özellikle de bankacılıkta iki ya da üç firmanın tekelleşmesi dikkat çekiciydi. Bankalar ekonominin bütününde söz sahibi olmuş, tekelleşmiş büyük sanayi şirketlerine sermaye sağlamaya başlamıştı.

Avrupalı tekeller düzenli olarak hammaddeler, piyasalar ve iletişim araçları üzerinde denetimi ele geçirmek için mücadeleye başladılar. Bulundukları ülkede ya da dışarıda kendi iş kollarıyla ilintili yeni kâr alanlarına ilk yatırım yapabilen olmak için savaşmaya başladılar. Gerçekten de kendi ulusal ekonomileri içindeki yayılmanın sınırlarına ulaştıklarında ilk dönüp baktıkları yerler azgelişmişlik nedeniyle yabancı sermayenin taarruzuna direnemeyecek ekonomiler olmuştu. Yabancı sermayenin on dokuzuncu yüzyıldan itibaren tüm dünyaya yayılmasına "emperyalizm" diyoruz.

Emperyalizm kapitalist yayılma demektir. Avrupalı (yanı sıra Kuzey Amerikalı ve Japonyalı) kapitalistler rekabetçi sistemlerinin içsel mantığı gereğince en geri kalmış ülkelerdeki hammadde arzının kontrolü, yeni pazarlar ve kârlı yeni yatırım alanları bulma olanakları için başka ülkelere gidiyorlardı. Yüzyıllar boyunca Afrika ile yapılan ticaretin, Avrupalı kapitalistler kendi ulusal ekonomileri dışında yayılma *ihtiyacıyla* karşı karşıya kaldıklarında, işlerin gelişimine önemli katkıları oldu.

Afrika'nın belli bölgeleri Avrupa yatırımları için hemen aşırı kâr elde etmek anlamına geliyordu. Güney Afrika madenleri ile Kuzey Afrika hükümetlerine verilen borçlar, yanı sıra Süveyş

Kanalı inşaatı Avrupa'nın Hindistan'da yaptığı yatırım ve ticaretin fazlasıyla kârlı hale gelmesini sağladı. Kuşkusuz Afrika'nın emperyalist çağın başlangıcında Avrupa için en değerli yanı hurma, yer fıstığı, pamuk ve kauçuk gibi hammadde kaynaklarıydı. Hammaddelere duyulan ihtiyaç Avrupa'nın ekonomik kapasitesinin, yeni ve büyük makinelerin, kentlerdeki ücretli nüfusun büyümesiyle artmıştı. Sayılan tüm nedenler önceki dört yüzyıl boyunca gelişmişti ve yeniden tekrarlamak gerekiyor ki bu gelişme sürecini etkileyen en önemli faktörlerden biri Afrika ile yapılan eşitsiz ticaretti.

Emperyalizm, özünde ekonomik bir olgudur ve zorunlu olarak doğrudan politik denetime ya da sömürgeciliğe yol açmaz. Yine de Afrika sömürgeciliğin kurbanı oldu. O mahut "Afrika kavgası" döneminde Avrupalılar kâr getireceğini düşündükleri her şeyi gasp ettiler, hatta bazı bölgeleri o anda sömürmek için değil, geleceği düşünerek ele geçirdiler. Kısa ya da uzun vadeli ekonomik çıkarlara sahip her Avrupa ülkesi Afrika'nın değişik bölgelerine bayraklarını dikerek sömürge yönetimlerini tesis ettiler. Sömürgecilik öncesi dönemdeki ticaretin neden olduğu uçurumun sağladığı *güç* Avrupa'nın Afrika'da politik egemenlik kurmasını mümkün kıldı.

Sömürgecilik öncesindeki köle, fildişi, altın ve diğer malların ticareti Afrika sahillerinde yapılıyordu. Avrupa gemileri sahillerde durumu kontrol edebiliyor ve gerektiğinde kaleler kuruyorlardı. On dokuzuncu yüzyıl öncesinde Avrupalılar Afrika'nın iç kesimlerine girme olanağına sahip değillerdi zira sahip oldukları güç dengesi bunun için yetersizdi. Ancak Afrika'nın içlerine girmelerini gerektiren teknolojik değişimler Afrika'yı fethetmelerini de mümkün kıldı. Emperyalist çağın ateşli silahları niteliksel sıçramaya işaret ediyordu. Sürgülü tüfekler ve mitralyözler, önceki çağın düz namlulu, ağızdan doldurmalı ve çakmaklı tüfeklerine bir hayli fark atıyordu. Afrika'daki Avrupalı emperyalistler gerçekte işi halledenin kendilerinde olan

ama Afrikalılarda olmayan Maxim makineli tüfekleri olduğunu böbürlenerek anlatıyorlardı.

İşin tuhafı, Avrupalılar emperyalizm ve sömürgeciliği ahlaken meşrulaştırmak için sömürgeciliğin hemen öncesindeki dönemde Afrika'da gerçekleştirilen uluslararası ticaretin şartlarına gönderme yapıyorlardı. İngilizler sömürgeleştirme girişiminin en önemli nedeninin köle ticaretine son vermek gibi ulvi bir amaç taşıdığını ifade edenlerin başını çekiyordu. Gerçekten de İngilizler on dokuzuncu yüzyılda bir dönem nasıl desteklediler-se, o zaman da köle ticaretine karşı çıkıyorlardı. İngiltere içinde yaşanan değişimler, on yedinci yüzyıldaki köle ihtiyacını, on dokuzuncu yüzyılda köleciliğin kalıntılarını Afrika'dan temizleyip yerli emeğin ve toprağın sömürüsünü örgütleme ihtiyacına dönüştürmüştü. Böylece kapitalist gelişmenin önünde ayakbağı olmaya başladığında kölecilik de reddedilmeye başlandı. Aynı durum kısmen Doğu Afrika'da Arapların köleciliğinin sürdüğü on dokuzuncu yüzyılın sonunda da geçerli oldu. İngilizler Arapların köle ticaretine son vermekten büyük bir kendini beğenmişlikle zevk almış, Arap liderleri köle tacirleri oldukları gerekçesiyle alaşağı etmişlerdi. Aynı yıllarda İngilizler Nijerya'daki liderleri, Jaja ve Nana'da köle ticaretine son verdirip hurma yağı ve kauçuk gibi ürünlerin ticaretine yönelen ülkelerdeki liderler gibi tepelemişlerdi. Benzer biçimde Almanlar, Doğu Afrika'da Bushuri gibi köle ticaretiyle uğraşan yöneticilere en karşı olan güçmüş gibi gösteriş yapıyor olmalarına rağmen, aslında köle ticaretiyle çok az ilişkisi olan Afrikalı yöneticilere de aynı derecede düşmanca davranıyorlardı. Doğu, Batı, Kuzey, Orta ya da Güney Afrika'daki egemenlerin devrilmesinin ardındaki ortak gerekçe Avrupa'nın emperyal hedeflerinin önünde engel oluşturmalarıydı. Tek belirleyici neden buydu ve kölecilik karşıtı düşünceler en ılımlı ifadeyle yapmacıktı, hesaplı bir ikiyüzlülükten ibaretti.

Belçika Kralı II. Leopold'un kölecilik karşıtlığını bahane etmesi Kongo'ya angaryayı ve modern köleliği sokabilmek içindi. Üstelik bütün Avrupalılar on beşinci ve on dokuzuncu yüzyıllar arasında ırksal ve kültürel üstünlüklerine ilişkin fikirlerini türetirken, beyaz olmayan halkları soykırıma uğratıp köleleştiriyorlardı. Hatta emperyalist çağda yoksullaşmış ve geri kalmış Portekiz bile Afrika yerlilerini uygarlaştırmanın onların kaderi olduğunu iddia edebiliyordu.

Afrika'nın paylaşılması için girilen "Kapışma"ya ilişkin kimi tuhaf yorumlarda laf neredeyse sömürgeciliğin Afrika'ya geliş nedeninin Avrupalılardan çok Afrika'nın ihtiyaçları için olduğuna kadar varıyordu. Afrika'nın Avrupa'nın sömürgeciliğini, on dokuzuncu yüzyılda varabildikleri ilerleme düzeyinin ötesine gidebilmek için istediğini söylüyorlardı. Böyle bir mantık çizgisinin Afrika'nın zaten geri kalmışlığına neden olan Avrupalı tertiplere daha fazla maruz kalması -sömürgecilik öncesi ticari ilişkilerle hasıraltı edilen özgürlük umutlarının son kalıntılarını da kaybederek gelişmek- gerektiği anlamına geldiğini anlamıyorlar. Yani gelişmek için ekonomilerini Avrupa'nın belirlediği koşullarda Avrupa'yla daha fazla entegre etmeliydiler. Bu göndermeler ve yanılsamalar Afrika'daki insani gelişmenin belli bir dönemi üzerine hüküm vermeden önce gelişme sürecini anlamaya çalışan herkes için yeterince açıklayıcı.

On dördüncü yüzyıl boyunca Afrikalı yöneticiler Avrupa ile kültürel anlamda kapsamlı ilişkiler kurmakta önemli roller üstlendiler. Batı Afrika örneğinde bu, köle ticaretine alternatif yaratmak anlamına geliyordu. Köle ticaretine en çok bulaşan Dahomey, bağımsızlığının son yıllarını Avrupalılar ile sağlıklı kültürel alışveriş ilişkisi kurma çabasıyla geçiren ülkelerden biri.

1850'de dönemin Dahomey kralı Kezo, yayınladığı emirnameyle tüm genç palmiye ağaçlarının bulaşan parazitlerden temizlenmesini ve palmiye ağaçlarını kesenlerin ağır cezalara

çarptırılmasını buyurdu. 1810'dan 1857'ye kadar iktidarda olan Gezo bir reformcuydu ve misyonerlerle kölelik karşıtı kampanyacıların uyguladığı politikalara yaptıkları eleştirileri değerlendirmek için ciddi emek harcıyordu. Ancak kısa zamanda görüldü ki Avrupalılar Dahomey'i yeniden doğan bir ülke olarak görmek istemiyor, Dahomey halkı için öngördükleri sömürgeleştirmeyi meşrulaştırmak için bahaneler ve hayali koşullar üretiyorlardı. Bu koşullar altında son Dahomey hükümdarı Glele, başkenti Abomey'e çekilerek Dahomey'in saygınlığı ve bağımsızlığı ile en uyumlu olabilecek politikaları izlemeye başladı. Glele, çoktandır "İngilizlerce korunan şahıslar" haline gelen dönmeleri de barındıran Abeokuta'yı işgal etti. Fransızlara, Porto-Novo'dan defolup gitmelerini söyledi. Fransa tarafından 1889'da mağlup edilene kadar direnişini sürdürdü.

Köle ticaretiyle hiç uğraşmamış ya da çok az ilişkilenmiş Afrikalı gruplar da on dokuzuncu yüzyılda çabalarını dünyanın kalanıyla entegrasyona yoğunlaştırdılar. Mozambik'teki Gaza'nın Ngunili yöneticisi Gungunhana, İsviçre'den misyoner doktor talep ederek yıllar boyunca sarayında ağırladı, ta ki 1895'te Portekizliler onun krallığını işgal edene kadar. Portekizliler sömürge yönetimini kurduktan sonra Afrikalıların doktor görmesi için çok uzun bir zaman geçmesi gerekti.

1805 ile 1849 arasında [Kavalalı] Mehmet Ali tarafından yönetilen Mısır örneğine dönmek bir hayli aydınlatıcı olacaktır. Kapitalist Avrupa feodal Kuzey Afrika'yı on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda bir hayli geride bıraktı. Mehmet Ali bunun farkındaydı ve bilinçli olarak Avrupa'yı yakalamaya çalışıyordu. En önemlisi ekonomik yapıya ilişkin olan bir dizi reformu uygulamaya koydu. Mısır büyürken kendi pamuğunu, cam, kağıt ve diğer sanayi mallarını imal etmeye başladı. Mısır Avrupa mallarının fiyatları aşağı çekerek yerel sanayii alt edebildiği bir yer değildi; gümrük vergileri Mısır'ın "yeni palazlanan

endüstrilerini" koruyordu. Bu, Mısır'ın dünyanın geri kalanından izole olması anlamına gelmiyordu. Diğer yandan Mehmet Ali, Avrupa'dan uzmanlar getirtiyor ve Mısır'ın dış ticaretini artırıyordu.

Mehmet Ali'nin düşünceleri modern sosyal bilimlerin tabiri ile ulusal bağımsızlığın temelini oluşturan kendi kendine yeterli bir ekonomi yaratma hedefi ile bağlantılandırılabilir. Bu düşünceler Avrupa kapitalizminin ihtiyaçlarıyla tümüyle çelişiyordu. İngiliz ve Fransız sanayicileri, Mısır'ı tekstil üreticisi olarak değil ihracat için ham pamuk üreten ve Avrupalıların [mamul] mallarını ithal eden bir ülke olarak görmek istiyorlardı. Avrupalı bankerler Mısır'ın bir yatırım merkezi olmasını istediler ve on sekizinci yüzyılın ikinci yarısında tüm Mısır'ı uluslararası tekelci bankerlere ipotekleyen Mısır sultanı uluslararası bir dilenciye dönüştü. Sonuçta Avrupalı devlet adamları Hindistan ve Arabistan'ı sömürmek için bir basamak olarak kullanmak istiyorlardı. Bu nedenle Mısırlılar kendi topraklarını kazarak Süveyş Kanalı'nı açtılar, ancak kanalın mülkiyeti Mısır ve Sudan üzerindeki politik egemenliğini pekiştiren İngiltere ve Fransa'daydı.

Eğitim, kapitalist çağda kayda değer bir gelişim seyri izleyen Avrupa yaşamının tartışmasız biçimde en önemli unsurlarından biri. Eğitim ve yazılı dilin yaygın kullanımıyla Avrupalılar, insan ve topluma ilişkin felsefi yaklaşımlar bütününün yanı sıra keşfettikleri maddi dünyaya ait bilimsel ilkeleri de birbirlerine aktarabiliyorlardı. Afrikalılar okuryazarlık eğitimin önemini takdir etmekte hızlı davrandılar. Madagaskar'da Merina krallığı okuma yazmayı teşvik için çok uğraştı. Kendi dillerini ve Arap harflerini kullanırken Avrupalı misyonerlerin yardımını da kabul ettiler. Mümkün olan tüm kaynaklardan bilinçli olarak yararlanmaları ancak seçme özgürlükleri olduğunda mümkündü. Sömürgecilik, Madagaskarlıların ihtiyaçlarına çok uzak biçimde Merine krallarının 1860'larda ve 1870'lerde gerçekleştirmeye ça-

lıştıkları "modernleşme" atılımlarının önüne engelleri bizzat dikti. Benzer bir örnek Tunus tarihinde duvarların yıkılmasının ardından yaşandı.

Dünyanın pek çok yerinde, emperyalist biçimiyle kapitalizm, politik bağımsızlığın belli ölçüde yerli nüfusun eline bırakılmasını kabul eder. Bu Doğu Avrupa'da, Latin Amerika'da ve sınırlı biçimde olsa da Çin'de de böyleydi. Ancak Avrupalı kapitalistler Afrika'nın doğrudan sömürgeleştirilmesine karar verdiler. Bu yönelimin bütünüyle planlandığına ilişkin kanıtlar mevcut. İngiltere ve Fransa 1850'ler ile 1860'lara kadar Afrika'yı gayri resmi "nüfuz alanlarına" bölmeyi tercih ettiler. Bunun anlamı Nijerya'nın İngiliz tüccarlarca, Senegal'in Fransızlarca sömürülmesini öngören bir centilmenlik anlaşmasının olduğudur. Aynı zamanda İngiliz ve Fransızlar birbirlerinin gayri resmi imparatorluklarıyla asgari oranda ticaret yapacaklardı. Ancak ilk önce Afrika'nın hangi parçalarının kanını kimin emeceğinde anlaşamadılar (özellikle Almanya da bu gaspa ortak olmak isterken). İkincisi, bir Avrupa devleti Afrika'nın bir bölümünün hamiliğini üstlendiğinde ya da sömürgeleştirdiğini açıkladığında diğer Avrupalı tüccarlara ya da ülkelere gümrük koymaya başlıyor, böylece rakiplerini de sömürgeleştirmeye ve onlara ayrımcı gümrük tarifesi uygulamaya çalışıyordu. Biri diğerini tetikliyordu ve kısa zamanda Avrupa'daki altı kapitalist ülke Afrika'nın belli bölgelerinde sömürge yönetimlerini kurmak için sıraya girdiler. Hiç tartışmasız Carl Peters, Livingstone, Stanley, Harru Johnston, De Brazza, General Gordon gibi centilmenler ve onların efendileri Afrika için tam anlamıyla kapışıyorlardı. Büyük bir askeri hesaplaşmanın kıyısından döndüler.

Yukarıda tarif edilen "kapışma"ya neden olan zincirleme reaksiyonlara ek olarak ırkçılık da Avrupalıların Afrika üzerinde politik egemenlik kurma arayışlarını teşvik ediyordu. On dokuzuncu yüzyıl beyaz ırkçılığın en vahşi ve açık biçimde kapitalist toplumlarda ifade edildiği dönem oldu. ABD'nin odağında

durduğu ve İngiltere'nin de Batı Avrupa devletlerinin başını çektiği ırkçılık dönemiydi bu. İngiltere beyaz yerleşimcilerin olduğu Kanada, Avustralya ve Yeni Zelanda gibi eski sömürgelerine hükümranlık statüsü vermeyi kabul etti, ancak büyük çiftlik sahiplerinin siyahlar (ya da melezler) tarafından yasama meclisinden uzaklaştırıldığı Batı Hint Adaları'na özerklik vermedi. Afrika söz konusu olduğunda ise İngilizler Altın Sahili'nde 1860'taki Fante Konfederasyonu'na yaptıkları gibi siyahların özerkliğine şiddetle karşı çıktılar. Sierra Leone'deki siyah Creolelerin otoritesini de kırmaya çalışmışlardı. 1874'de Fourah Bay Koleji, Durham Üniversitesi'yle talep ettiği işbirliğini kurunca *Times* gazetesi Durham'ın bir sonraki işbirliğini Londra Hayvanat Bahçesi ile yapacağını söylemişti. Emperyalizmde ırkçılık, ilksel olarak doğuşunu sağlayan ekonomik rasyonaliteden bağımsız olarak yaygın ve insafsız bir biçimde varlığını sürdürür. Avrupa'nın Afrika'ya yatırım yapmasının, kıtanın hammadde kaynaklarını ve emek gücünü denetim altına almasının nedeni ekonomidir. Denetimin doğrudan sömürge yönetimi ile sağlanması kararına onay veren şey ise ırkçılıktır.

Afrikalılar her yerde yabancıların politik egemenliğine karşı savaştılar ve çok daha üstün güçler tarafından boyun eğdirildiler. Ancak ciddi bir azınlık Avrupa ile ticari ilişkilerin kopmaması gerektiğinde ısrar etti, ki bu çoktan Avrupa'ya bağımlı hale gelenlerle aradaki mesafenin ölçüsünü gösteriyordu. Bu bağımlılığın en dramatik tasviri kimi Afrikalıların Avrupa köle ticaretine karşı verdikleri savaşın sonunda ortaya çıkan uzlaşmaydı.

Avrupalı kapitalist devletlerin çoğu için Afrikalıların köleleştirilmesi on dokuzuncu yüzyılın ortasında işlevini tamamladı, ancak köle kaçırmakla uğraşan Afrikalılar için bu ticaretin aniden sona ermesi her durumda çok büyük bir kriz demekti. Pek çok alanda, başlıca toplumsal değişimler belli bölgeleri Avrupa köle ticaretinin hizmetine etkin biçimde katmak için gerçekleşti-

rilmişti. Bunların en önemlilerinden biri "yerli kölecilik" ile farklı sınıfsal ve toplumsal katmanlaşmaya dayalı iktidarların yükselişe geçmesidir. 1807'de İngilizlerin köle ticaretine karşı yayınladıkları türden ilk yasal emirnamelerle toplumsal varlıklarının tehdit edildiğini düşünen Afrikalı yöneticiler ve tüccarlar köle istemeye devam eden Avrupalılarla ilişki kurmanın yollarını buldular.

Sahra altı Afrika'da ve özellikle de Batı Afrika gibi Avrupalıların başka ticari malları almaya hazırlandığı yerlerde köle ihracı hızla inişe geçti. Herhangi bir bölgenin yerlileri Avrupalılara köleler dışında da satabilecekleri ürünleri -yani fildişi, kauçuk, palmiye ürünleri, yer fıstığı- olduğunu fark ettiklerinde alternatifleri örgütlemek içim muazzam bir çaba içine giriyorlardı. Bu çabalar bir kez daha Afrikalıların küçük ama etkili bir kesiminin kararlılığını gösteriyordu. Burada Avrupa ticaret mallarını elde etme arzusu aslında çoğu lüks tüketim malları olan ya da önemsiz tuhaf şeylerden oluşan ürünlerin ihtiyaç maddesiymiş gibi sunulmasından kaynaklanıyordu.

Afrika-Avrupa ticaretinin ilk dört yüzyılı gerçek anlamda Afrika'nın geri bırakılmışlığının kökenini oluşturur. Sömürgecilik Avrupalıların bakış açısıyla hızla yayıldı, zira onun bir dizi özelliği önceki dönemde yeterince kök salmıştı. Sömürgeciliğin en belirleyici özelliklerinden biri Avrupalı sömürgecilere ekonomik, politik ve kültürel aracılık hizmeti verecek Afrikalıların varlığıydı. Bu aracılar ya da "kompradorlar" sömürgecilik öncesi dönemden beri uzun zamandır Avrupalıların çıkarlarına hizmet ediyorlardı. Avrupa ile ticaretin etkisi çok sayıda Afrikalı hükümdarın konumunu ticaret komisyoncusu seviyesine indirmişti. Sıradan Afrikalılar da aynı ticari komisyoncu rolü seviyesine çıkmıştı. Ayrıca karışan kan bağlarıyla yeni bir ticari grup -Avrupalı ya Arap babalardan olma çocuklar- oluşmuştu. Tüm bu saydıklarımız "kompradorlara" örnek olarak verilebilir. Bu gruplar Avrupalıların politik iktidarı ele geçirmeye karar

verdiklerini anlar anlamaz, Avrupalıların sahilden iç kesimlere yayılmasında anahtar rol üstlendiler. Bunun en iyi örneği ise Fransız sömürgecilerin Afrikalıları ve melezleri, Senegal sahilinden bugün Senegal, Mali, Çad, Yukarı Volta ve Nijer diye bilinen yerlere uzanan binlerce millik alanda denetimi sağlamak için aracı olarak kullanmış olmalarıdır. Sözü edilen siyahlar ve melezler Goree, Dakar, St. Louis ve Rufisque gibi ticari limanlarda yaşıyorlardı ve Atlantik ticaretiyle uzun zamandır süren bağlantıları vardı.

Avrupalılar adına ticareti gerçekleştiren Afrikalılar sadece ticari değil aynı zamanda kültürel aracılardı, zira kaçınılmaz olarak Avrupalıların düşünce ve değerlerinden fazlasıyla etkileniyorlardı. Afrika'daki Avrupalı eğitimine ilişkin arayış sömürgecilik döneminden önce başlamıştı. Sahil kesimindeki yöneticiler ve tüccarlar denizin ötesinden gelen beyaz adamın yaşam tarzına daha fazla nüfuz etme ihtiyacını fark etmişlerdi. Beyaz tüccarların melez oğulları ile Afrikalı yöneticilerin oğulları beyaz adamın yol yordamını öğrenmek için en fazla çaba sarf edenlerdi. Bu, iş bağlantılarını daha kolay kurmalarını sağladı. On sekizinci yüzyılda Sierra Leoneli bir yönetici istediklerini şöyle anlatıyordu: "Kitaplardakileri öğrenmek ve beyaz adam kadar hilekâr olabilmek." Okuryazarlığın pratik avantajlarını gören çok sayıda başka yönetici de vardı. Tabii ki eğitim süreci daha sonra Afrika'nın boyunduruk altına alınmasına neden olan değerlerin de özümsenmesi anlamına geliyordu. İlk dönemlerde eğitim alan bir Batı Afrikalı, köleciliği meşru gösteren Latince bir doktora tezi yazmıştı ki bu şaşırtıcı değildi. Peder Thomas Thompson, Altın Sahili'ndeki ilk Avrupalı eğitimciydi ve 1778'de *Zenci Kölelerle Yapılan Afrika Ticareti İnsanlık Prensipleriyle ve İmtiyazlı Dinimizin Kanunlarıyla Uyarlıdır* adlı bir kitapçık yazmıştı.

On dokuzuncu yüzyıl Batı Avrupa tarihinin en çarpıcı özelliklerinden biri Avrupalı efendilerinin köleciliğinden sömürge

yönetiminin kuruluşuna geçişteki yardımlarıdır. Bu, bilhassa Batı Hint Adaları'ndan ve Kuzey Amerika'dan Sierra Leone'ye dönüşte köle gemilerinden azat edilen Afrikalılar için geçerliydi. Daha sınırlı olmakla birlikte aynı durum Brezilya'dan dönen Afrikalılar için de geçerliydi. Bu kişiler kapitalist değerleri içselleştirmişlerdi ve çoğu Avrupalı misyoner gibi sömürge egemenliğinin öngördüğü etkinlikleri destekliyorlardı. Bir başka bağlamda Zanzibar'daki ve Doğu Afrika sahillerindeki Arapların da Avrupa sömürgeciliğinin aracıları haline geldikleri söylenebilir. İlk başta kendi Doğu Afrika'daki yayılmacı hırslarının önünde engel oluşturduğunu düşündekileri Avrupa sömürgeciliğine direndiler; ancak kısa zaman içinde Avrupalıları tek güç haline getiren işbirliğine teslim oldular. Avrupalılar küçük Arap hiziplerini emperyalizmin politik ve ekonomik birer aracı haline getirdiler.

Avrupa'nın Doğu ve Kuzey Afrika ile Ortadoğu'daki egemenliği modern emperyalizmin kapitalizmden ayrıştırılamayacağını açıkça gösterirken, köleciliğin kapitalizm bağlamındaki rolünün de altını çiziyor. Afrikalılar yüzyıllar boyunca Araplar tarafından köle olarak görülmelerine rağmen, feodal ilişkiler kapsamında sömürülüyorlardı. Arapların elindeki Afrikalı köleler hizmetçi, asker ve tarım da serf olarak kullanılıyordu. Ürettikleri artık, Batı Hint Adaları ya da Kuzey Amerika'daki gibi, yeniden yatırıma sermayeyi katlamak için değil, feodal seçkinlerin tüketimine harcanıyordu. Aslında köleler genellikle ekonomik yarardan çok sosyal prestij için alınıyordu.

Bu durumun başlıca istisnaları on dokuzuncu yüzyıl Zanzibar'ı ve Mehmet Ali [Paşa] yönetimindeki Mısır'dı. Her iki örnekte de Afrikalıların emeği plantasyonlarda kâr sağlamak için sömürülmekteydi ve benzer bir yorum Arabistan'daki hurma üretimi zamanları için de yapılabilir. Avrupa ise artık ürünü maksimum düzeye ulaştırmak için yüzyıllar önce Afrikalıların emeğini sömürmeye başlamıştı. Plantasyon sisteminin

Avrupa'nın kapitalist gelişimine katkısı öylesine büyüktü ki Batı Avrupa on dokuzuncu yüzyılda Zanzibar'ın ve Arabistan'ın sınırlı sömürüsünü de denetim altına alarak Mehmet Ali'nin 1849'daki ölümünün ardından Mısır ekonomisi üzerinde mutlak bir kontrol sağladı. Bir başka deyişle, sırasıyla Zanzibar, Mısır ve Arabistan'da üretilen karanfil, pamuk ve hurma sömürgecilik öncesinde Avrupa ticaretini ve üretimini güçlendirmek için kullanılmaya çoktan başlanmıştı. Sonuçta Avrupalı kapitalist köle tüccarları açısından politik egemenlik alanlarını, feodal Arap köle tüccarlarını da içerecek biçimde, genişletmenin ve Arapları Doğu Afrika'daki sömürgeleştirmenin aracısı haline getirmenin hiçbir sakıncası yoktu.

Afrika'daki sömürge yönetiminin Afrikalı yerli aracıları sorununa dönersek, 1880'lerden Avrupalılarca 1914'de başlatılan Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan kanlı dönem boyunca, Avrupalıların bizzat ordularına aldıkları Afrikalılarla Afrika'yı fethettiklerini kabul etmek gerekiyor. Sömürge kurbanları arasından baskı kuracak aracılar edinmek sömürgeciliğin yaygın bir karakteristiğidir. Kaldı ki Afrika ve Avrupa arasında önceki yüzyıllarda yapılan ticaret olmasaydı, Avrupalıların sömürgeci fetihlerini mümkün kılacak parazitleri, taşıyıcıları ve ötekileri böyle kolayca istihdam edebilmesi imkânsızdı.

Senegal limanlarındaki Afrikalı yerleşimciler çoktan beridir Fransız üniformalarıyla orduya alınıyor, iç kesimlerde ve Dahomey gibi sahil bölgelerinde Fransız idaresini kurmak için savaşıyorlardı. İngilizler 1874'de Asante'yi aldıklarında Altın Sahili kalesi civarındaki kasabalardan gelen Afrikalıları askeri birliklerine katmışlardı. Bu Afrikalılar on yedinci yüzyıldan itibaren o kadar uzun süredir Avrupalılar ile ilişki halindeydiler ki, kendilerini, her kim onları ordusuna kattıysa -Hollandalı, Danimarkalı, İngiliz gibi- o ülkenin kimliğiyle tanımlamaya başlamışlardı. Avrupalı ülkelerin kendi aralarındaki savaşlarda taraflardan biri adına ötekine karşı savaşıyorlardı. Sonuçta aynı

askerleri on dokuzuncu yüzyıl sonlarında İngiliz sömürge egemenliğini kurmak üzere genç Afrikalılara karşı savaştırmak pek de zor olmadı.

Portekiz'in egemenlik sınırları içinde siyah sömürge ve polisi ve ordusunun kökleri "sömürgecilik öncesi" ticaret dönemine kadar uzanıyor. Angola'daki Luanda ve Benguela, Mozambik'teki Lourenço Marques ve Beira kaleleri civarında Afrikalı, melez hatta Hintlilerden oluşmuşmuş ve Berlin Konferansı'ndan sonra Portekizliler adına geniş bölgeleri "pasifize" etmeye yardım eden topluluklar ortaya çıkmıştı. Mozambik'teki ve Afrika'nın geri kalan Doğu, Batı ve Orta kesimlerindeki Avrupalılarla sömürgecilik öncesi dönemde ilişki kurmuş tüccarlar, nakliye işini yapanlara ağır makineleri, silahları, topları ve diğer yardımcı malzemeleri taşıma işinde yardım ediyorlardı. Avrupalı sömürgeciye işgali mümkün kılmak için gerekli bilgileri ve askeri istihbaratı sağlayan da muhtemeldir ki yine aynı gruplardı. Onlar Afrika topraklarında Avrupalıların sesi olmuşlardı.

Kuşkusuz sömürgecilik öncesi ticaret ile herhangi bir bağı olmayan çok sayıda Afrikalı da yeni gelen Avrupalılarla ittifak yaptı. Bu anlamıyla Afrika ile Avrupa'nın politik örgütlenme düzeyleri arasındaki fark son derece çarpıcıydı. Büyük devletler şeklinde ortaya çıkan politik birlikler Afrika'da kurulmaktaydı. Ancak yine de Berlin Konferansı'nda Afrika hâlâ, ortak bir hedefe yönelememiş, çok sayıda sosyo-politik grubun var olduğu bir kıta olarak değerlendirilmişti. Böylece tipik bir Avrupalı işgalci için klasik "böl ve yönet" oyununu sahnelemek hiç de zor olmuyordu. Sonuçta bazı Afrikalılar Avrupa'nın *bilinçsiz* ittifakları haline geldiler.

Afrikalı yöneticilerin çoğu, Afrikalı komşularıyla olan sorunlarını çözmek için kendilerine Avrupalı bir "ittifak" aradılar. Çok azı yaptıklarının sonucundan mutlu olabilmiştir. Avrupalıların sürekli kalmaya geldiklerini bilmezlerdi ve tabii sadece bir

kısmını değil, tüm Afrika'yı ele geçireceklerini de bilmiyorlardı. Dünyaya ilişkin bu yetersiz ve sınırlı kavrayış bile Afrika'nın, on dokuzuncu yüzyılda büyük bir özgüvenle dünyanın her yerinde sömürge arayışı içine giren Avrupa'ya *oranla* neden geri kaldığının ifadesi aslında.

Afrika'daki politik bölünmeler, özsel bir niteliksizliğin ya da geriliğin kanıtı değildi. Devlet, en nihayet kıtanın kendisinin ulaştığı bir noktaydı. Bu noktaya Afrika'nın da yürüdüğü upuzun bir yolun sonucunda, bir dizi zikzak çizerek varılıyordu. Avrupa'nın ticari etkisi Afrika'daki politik bütünleşme ve yayılma sürecini yavaşlatırken, Afrika ticareti Avrupa'daki ulus-devletleri güçlendirmişti. Avrupa kapitalizmi emperyalizme dönüştüğünde Afrika'yı politik olarak kontrol altına alınca, prekapitalist Afrika'daki *normal* politik çelişkiler Avrupalıların sömürge egemenliklerini kurmalarını mümkün kılan *zaaflar* haline dönüştü.

Sömürgeciliğin Afrika'ya gelişini kavramak için bir bütün halinde Afrika ve Avrupa'nın önceki tarihsel dönüşümlerini ve özellikle de ticari ilişkilerin karşılıklı olarak iki kıtayı da nasıl etkilediğini, "sömürgecilik öncesi" ticaret diye anılan dönemin aslında sömürge egemenliğinin şafağındaki bir hazırlık evresi olduğunu görmek gerekiyor.

Afrika'nın güçsüzlüğü nedeniyle sömürgeleştirildiği fikri yaygın olarak kabul görür. Güçsüzlük kavramı belirgin politik güçsüzlüğün yanı sıra askeri güçsüzlük ve ekonomik kapasitenin yetersizliğiyle birlikte ele alınmalı: Yani kıtayı çok parçalı hale getiren ulus-devletlerin kuruluşunun tamamlanmamış olma hali ve kapitalist ilişkilerin yayılmasıyla tek bir sistemin kontrolü altında dönüşen dünyayı geniş bir perspektifle kavrama bilincinin düşüklüğü.

BEŞİNCİ BÖLÜM

AFRİKA'NIN AVRUPA'DAKİ KAPİTALİST GELİŞMEYE KATKILARI – SÖMÜRGECİLİK DÖNEMİ

Sömürgeler, metropoller tarafından metropoller için oluşturuldu.

–Fransız Sözü

ABD'deki satış işlemleri ve on dört (*Unilever*) fabrikanın yönetimi New York'un ünlü Park Avenue'sundaki *Lever* House'da gerçekleştiriliyor. Bu uzun, çarpıcı, cam ve çelik yapıya baktığınızda, kaç saatlik karşılıksız siyah emeğinin ve kaç bin ton bedelsiz hurma yağının, yer fıstığının, kokanın bu binanın maliyetini karşılayacağını merak ediyorsunuz.

–W. Alpheus Hunton

Sömürgecilik Döneminde Afrika'daki Artığa El Koyulması

Sermaye ve Afrika ücretli emeği

Sömürge Afrikası uluslararası kapitalist ekonomiye [toplumsal] artığın metropolleri beslemek üzere aktarılması üzerinden dâhil oldu. Daha önceden de belirtildiği üzere, toprağın ve emeğin sömürülmesi insanlığın toplumsal ilerlemesi için şarttır ancak bu durum sadece üretimin sömürünün olduğu yerde gerçekleştiği varsayımıyla geçerlidir. Sömürgecilik, tam olarak bir sömürü sistemi değildi ancak temel hedefi ana ülke adı verilen yere kârları aktarmak olan sistemdi. Bu durum, Afrika'dan bakınca, Afrika'nın kaynakları ile Afrikalı işgücü tarafından üretilen artığa düzenli olarak el konulması anlamına geliyor. Yani Avrupa'nın gelişmesi Afrika'nın geri kalması sürecinin diyalektik bir parçasıdır.

Her koşulda Afrika'daki emek ucuzdu ve Afrika'daki emekçilerin yarattığı artık miktarı çok büyük oluyordu. Sömürgelerdeki işverenler, mümkün olan en düşük ücretleri -genellikle işçinin fiziksel olarak ayakta kalmasına yetmeyecek miktarda- ödediklerinden işçiler hayatta kalabilmek için ürün yetiştiriyorlardı. Bu uygulama özellikle plantasyonlardaki tarım emeği, madenlerde çalışanlar ve kimi kentsel işler için geçerliydi. Av-

rupa'nın sömürge egemenliğinin dayatıldığı dönemde Afrikalılar ancak topraktan kazandıklarıyla yaşamlarını sürdürebiliyorlardı. İlerleyen yıllarda da Afrikalıların çoğu toprakla bağlarını sürdürmeye devam etti ve uygulanan zor sonucunda vergileri ödeyebilmek için kendi *shamba*larından uzakta çalışmaya başladılar. Avrupa'da feodalizmin sona ermesinin ardından işçilerin hayatta kalmak için emeklerini sermayeye satmak dışında bir seçenekleri kalmamıştı. Böylece işveren bir dereceye kadar işçiye "yaşatacak bir ücret" vererek, onun fiziksel varoluşunu sürdürmesinden sorumlu hale gelmişti. Afrika'da ise aynı durum söz konusu değildi. Avrupalılar, mümkün olan en düşük ücreti teklif ederken zorla kabul ettirdikleri yasal düzenlemelere bel bağlıyorlardı. Bu yüzyılda Afrikalı işçilerin Avrupalı muadillerine oranla daha vahşice sömürülmelerinin bir dizi nedeni var. Birincisi, yabancı sömürgeci devletin, tüm muhalefetin askeri güce dayalı üstünlükle tahrip edilmesinin ardından ortaya çıkan politik iktidar tekeli. İkincisi, Afrika işçi sınıfının küçük, dağınık ve göçe bağlı nedenlerle süreksizlik arz etmesi. Üçüncüsü, kapitalizm her yerdeki işçileri sömürmek isterken Avrupalı kapitalistlerin Afrikalı işçilere daha adaletsiz davranmalarını mümkün kılan ırkçı meşruiyet zeminine sahip olmaları. Siyahların daha aşağı olduğunu varsayan ırkçı teori siyahların daha az ücret almasını sağlıyordu. İlginç olan, Kuzey Afrika'daki açık tenli Arap ve Berberi nüfusun da beyaz Fransız ırkçılar tarafından "siyah" olarak değerlendirilmesiydi. Yukarıda sayılan etkenlerin bir araya gelmesiyle, zaman içinde Afrikalı işçilerin örgütlenmesi nerdeyse imkânsız hale gelmişti. İşçi sınıfını sermayenin mümkün olan en fazla miktarda sömürme güdüsüne karşı koruyacak olan şey sadece örgütlülüğü ve kararlılığıdır. Bu nedenle sömürge bölgelerinde Afrikalı işçiler sendika dayanışması ihtiyacının farkına vardıklarında, sömürge rejimleri tarafından önlerine bir dizi engel çıkarıldı.

Karşılaştırılabilen kategorilerde Avrupa ve Kuzey Amerika'daki işçilere ödenen ücretler Afrikalı işçilere ödenenden çok daha yüksekti. Nijeryalı madenciler, Enugu'da yeraltında çalışma karşılığında günde 1 şilin, yer üstünde çalıştıklarında ise 9 pens kazanıyorlardı. Bir saatlik çalışma karşılığında Enugulu madencilerin altı günde kazandıklarına eşdeğer miktarda ücret alan İskoç ve Alman madencilerin durumuyla bir karşılaştırma yapmak mümkün değil. Benzer bir uçurum liman işleri arasında da söz konusuydu. Büyük Amerikan gemicilik şirketi Farrel Lines'ın kayıtlarına göre, 1955'te Afrika ile Amerika arasında malların yüklenmesi ve indirilmesi işi için harcanan paranın altıda beşi Amerikalı işçilere, altıda biri ise Afrikalı işçilere ödenmişti. Sonuçta aynı miktarda yük bindiriliyor ve indiriliyordu. Amerikalı hamallara ve Avrupalı madencilere ödenen ücretler de sermayenin kâr etmesini mümkün kılıyordu. Burada önemli nokta, Afrikalı işçilerin sömürü oranının büyüklüğünün görülmesi.

Sömürgecilik ve sonrasındaki dönemde yukarıda saydığımıza benzer farklılıklara dikkat çekildiğinde sömürgeciliği savunanlar hemen kapitalist ülkelerdeki yaşam standartlarından ve maliyetlerinden dem vurmaya başlıyorlardı. Gerçekte ise bahsedilen yüksek standartlar sömürgecilikle mümkün olmuştu ve daha iyisinin mümkün olduğu bir çağda, üstelik Afrikalıların kendi başlarına yaptıkları işlerde bile daha yüksek standartları yakalamaları mümkünken Afrikalıların yaşam standartlarının bu kadar düşürülmesinin hiçbir meşru temeli olamazdı. Afrikalı emek gücü tarafından sağlanabilecek yaşam standardı için bizzat Afrika'daki beyazların ücretlerine ve yaşam tarzlarına bakmak yeterli.

Sömürgeci yönetimler Afrikalıların üst düzeylerdeki işlerde istihdam edilmemesi için de ayrımcılık uyguladılar. Olur da beyaz ve siyah bir işçi aynı işi yaparsa tartışmasız biçimde beyaz

olana dikkate değer oranda daha yüksek ücret ödeniyordu. Bu durum kamu görevlilerinden madencilere kadar her düzeyde geçerliydi. İngiliz sömürgeleri Altın Sahili ve Nijerya'daki ücretli Afrikalı işçiler kıtanın diğer bölümlerindeki kardeşlerinden çok daha iyi durumdaydılar ancak onların kamu hizmetlerinde "ikincil kadro" konumunun ötesine geçmeleri engelleniyordu. Son dünya savaşından önceki dönemde Altın Sahili'ndeki Avrupalı kamu görevlileri, lojmanların ve diğer imtiyazların yanı sıra ayda yaklaşık 40 pound ücret alıyorlardı. Afrikalıların ortalama ücreti ise 4 pound kadardı. Bir Avrupalının yirmi beş yardımcısının kazandığının toplamı kadar kazandığı işletmeler de mevcuttu. Afrikalılar kamu hizmetleri dışında inşaat işlerinde, madenlerde ve ev hizmetlerinde, yani tüm düşük ücretli işlerde çalışıyordu. Herhangi bir sorumluluk ya da durumu düzeltme niyeti taşımayan bir sömürü söz konusuydu. 1934'de bir altın madenindeki felakette kırk Afrikalı hayatını kaybetti ve kapitalist şirket ölenlerin yakınlarına kişi başına tazminat olarak 3 pound önermişti.

Avrupalı yerleşimcilerin çok sayıda olduğu bölgelerde ücret farkları hemen göze çarpıyordu. Kuzey Afrika'da Faslıların ve Cezayirlilerin ücretleri Avrupalılarınkinin yüzde 16 ila yüzde 25'ine tekabül ediyordu. Doğu Afrika'da durum daha kötüydü, özellikle de Kenya ve Tanganika'da. Beyaz yerleşimcilerin ücretleri ve standartlarıyla yapılacak bir karşılaştırma Afrikalıların ücretlerinin çok düşük oranda olduğunu gösterir. Lord Delamere, Kenya topraklarının 100.000 dönümünü kontrol ederken, Kenyalılar kendi topraklarında *kipande* (geçiş izni) taşımak ve ayda 15-20 şilinlik bir ücret için yalvarmak zorundaydılar.

Vahşi sömürünün en sınırsız olduğu yerler kıtanın güney bölümü ile Güney Rodezya'ydı. Tarımda çalışan işçiler ayda 15 şilinden fazlasını nadiren kazanabiliyordu. Madenlerdeki yarı vasıflı işçiler biraz daha fazla alsa da çok daha katlanılmaz ko-

şullarda çalışıyorlardı. Kuzey Rodezya madenlerindeki vasıfsız işçiler genellikle ayda 7 şilin civarında bir ücret alıyordu. Ünlü bakır kuşağında çalışan bir kamyon şoförü yarı vasıflı kabul ediliyordu. Bir madende Avrupalıların ayda 30 pounda yaptığı işi bir başkasında Afrikalılar ayda 3 pounda yapıyordu.

1930'larda kapitalist dünyayı sarsan kriz döneminde bütün sömürge bölgelerinde ücretler düşürülmüş ve ikinci kapitalist dünya savaşının sonrasına kadar da herhangi bir iyileştirme ya da yükseltme yapılmamıştı. 1949'da Güney Rodezya'da kentlerde istihdam edilen Afrikalıların asgari ücreti ayda 35 şilinden 75 şiline çıkarılmıştı. Eski yıllara göre önemli bir gelişme söz konusu olsa da beyazların (ki Afrikalılar günde 10-14 saat arası çalışırken onlar 8 saat çalışıyordu) ücretsiz lojman ve diğer hakların yanı sıra günlük asgari ücreti 20 şilindi.

Rodezya'da, kıtadaki en büyük endüstriyel işçi sınıfını baskı altında tutan Güney Afrika'daki apartheid rejiminin minyatür bir versiyonu yürürlükteydi. Güney Afrika Birliği'nde Afrikalı emekçiler yerin altında Avrupa'daki madencilerin kabullenmeyeceği denli insanlık dışı koşullarda çalışıyorlardı. Sonuçta siyah Güney Afrikalı işçiler başka yerde ticari anlamda değersiz kabul edilen toprak katmanlarından altın çıkarıyorlardı. Yine de işçi sınıfının beyaz kesimi ücret ve maaş anlamında tüm gelirlerin sahibi oluyordu. Yetkililer maden şirketlerine beyazlara dünyanın başka yerlerindeki madencilerden daha fazla ücret ödeyebileceklerini zira siyah işçilere ödenen kölelik ücreti sayesinde süper kârlar elde ettiklerini itiraf ediyorlardı.[1]

Son tahlilde, maden şirketlerinin ortakları en çok kâr edenler oldu. Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da yaşamaya devam ediyor, bu arada da her yıl Güney Afrika'nın yeraltı kaynakların-

[1] İyi bilindiği üzere bu koşullar halen devam ediyor. Yine de bu bölüm sömürge dönemine ışık tutmak amacıyla yazıldığı için geçmiş zaman kipiyle yazılıyor.

dan Afrikalı işçilerce çıkarılan altın, elmas, manganez ve uranyumdan elde edilen muazzam kârlara ortak oluyorlardı. Yıllar boyunca kapitalist basın Güney Afrika'yı yapılacak her yatırım için geri dönecek süper kârların söz konusu olduğu bir pazar olarak methediyordu. Afrika için kapışmanın başında Cecil Rhodes gibiler Güney Afrika'daki altın ve elmaslardan büyük servetler kazandılar. Bu yüzyılda hem yatırımlar hem de dışarı aktarılan artık miktarı arttı. Yatırımlar esas olarak kârların en yüksek olduğu madencilik ve finansa yoğunlaştı. 1950'lerin ortasında Güney Afrika'daki İngiliz yatırımları 860 milyon pounda yaklaşırken, istikrarlı kârlılık yüzde 15 civarında, yani yılda yaklaşık 129 milyon pound civarında seyrediyordu. Maden şirketlerinin çoğu bu ortalamanın da üstünde geri dönüşler alıyordu. De Beers Madencilik Holding'in elde ettiği kârlar - 1950'lerde 26 ile 29 milyon dolar arasında- hem olağandışı hem de oldukça yüksekti.

Güney Afrika madencilik kompleksi sadece Güney Afrika'da değil Güney Batı Afrika, Angola, Mozambik, Kuzey Rodezya, Güney Rodezya ve Kongo'da da faaliyet gösteriyordu. Kongo, Afrika için sınırsız ve sürekli bir zenginlik kaynağıydı zira sömürgeleştirme döneminden 1906'ya kadar Belçika Kralı II. Leopold buradan en az 20 milyon dolarlık kauçuk ve fildişi elde etmişti. Madenlerin sömürülmesi daha erken başlamış, politik denetimin Kral Leopold'un şahsından Belçika devletine geçtiği 1908'den itibaren hız kazanmıştı. Kongo'ya 1887 ile 1953 arasında akan sermaye miktarı Belçikalıların tahminlerine göre 5.700 milyon pound civarındaydı. Aynı dönemde dışarı çıkan değerler, Kongo içinde muhafaza edilen kârlar dışında kalan kısım ise 4.300 milyon pounddu. Kıtanın diğer kesimlerinde de geçerli olduğu üzere, Kongo'dan dışarı aktarılan artık miktarı sömürgecilik döneminin uzamasıyla artmıştır. Bağımsızlığın kazanılmasından önceki beş yılda Kongo'dan Belçika'ya aktarılan sermaye miktarı muazzam oranlara ulaşmıştı. Dışarı çıkarı-

lan artığın büyük bölümü en büyük Avrupa finans tekeli *Societe Generale*'in elinde toplanıyordu. *Societe Generale*'in en önemli ortağı olan *Union Miniere de Haute-Katanga* Kongo'daki bakır madenlerini 1889'dan beri (*Compagnie de Katanga* diye bilindiği dönemde) tekeline almıştı. *Union Miniere*'nin yılda 27 milyon pound kâr ettiği biliniyor.

Kongo'da sömürgecilik döneminde herhangi bir yılda üretilen toplam zenginliğin üçte birinin büyük işletmelerin kârı ve bu şirketlerin beyaz çalışanlarının maaşı olarak Kongo dışına çıktığı kuşku götürmez. İngiltere yönetimindeki Kuzey Rodezya'da ise bunun yarısı oranında bir çıkış söz konusu. Katanga'daki *Union Miniere* en azından kârlarının bir kısmını Afrikalı işçilerin barınma ve çocuk bakımı hizmetleri için Kongo'da bırakmasıyla ünlüydü. Rodezya'daki Bakır Kuşağı Şirketleri hiç tereddütsüz bütün kârlarını dışarı aktarıyorlardı.

Sömürgecilik döneminde Güney Afrika dışında da önemli miktarda madencilik işleri yapıldığını unutmamak gerekiyor. Kuzey Afrika'da yabancı sermaye fosfat, petrol, kurşun, çinko, manganez, demir cevheri ve boksit gibi doğal kaynakları sömürüyordu. Gine, Sierra Leone ve Liberya'da altın, elmas, demir cevheri ve boksit, çıkarılan önemli madenler arasındaydı. Tüm bunlara Nijerya'daki kalayı, Gana'daki manganezi, Tanganika'daki altın ve elması, Uganda ve Kongo Brazzaville'deki bakırı eklemek gerekiyor. Her örnekte durumu anlamak için araştırmaya önce Afrika'daki kaynakların ve emeğin sömürülme derecesine bakarak başlamalı, ardından üretilen artığın Afrika dışında gittiğinde vardığı son noktaya -çokuluslu büyük madencilik şirketlerinin hisselerinin çoğunu kontrol eden kapitalistlerin banka hesaplarına- bakmalı.

Afrika işçi sınıfının ihracat için ürettiği artık, tarımla uğraşan şirketlerin elde ettiğine oranla daha az çarpıcıydı. Tarım plantasyonları Kuzey, Doğu ve Güney Afrika'da bir hayli yaygındı.

Batı Afrika'da ise daha sınırlı sayıda mevcuttu. Kârlarının kaynağında inanılmaz düşük ücretler, Afrikalı tarım işçilerine dayatılan insafsız çalışma koşulları, sömürgeci güçlerin Afrikalılardan toplu devirlerle çaldıkları ve beyazlara nominal fiyatlarla satıldığı için sınırlı miktarda yatırım gerektiren toprakların düşük maliyeti vardı. Örneğin, Kenya'nın dağlık bölgeleri "Crown Arazisi" diye ilan edildikten sonra İngilizler en iyi toprakların 100.000 dönümünü Lord Delamere'ye dönümü 1 peniden devrettiler. Lord Francis Scott 350.000 dönüm satın aldıktan sonra Doğu Afrika Gayrimenkul Şirketi bir başka 350.000 dönümlük arazi satın aldı. Doğu Afrika Konsorsiyumu'nun aldığı 100.000 dönüm Lord Delamere'nin mülküne bitişikti. Hepsi yok pahasına alınmıştı. Buralarda kurulan plantasyonların, Güney Afrika'daki altın madenlerine ya da Angola'daki elmas madenlerine oranla daha az da olsa, muazzam kârlar getirdiğini söylemek bile gereksiz.

Sömürgecilik çağında Liberya güya bağımsızdı ancak her bakımdan ABD'nin sömürgesi durumundaydı. 1926'da ABD'deki Firestone Kauçuk Şirketi Liberya'dan bir milyon dönümlük orman arazisi satın alırken dönüm başına 6 cent ve ihraç edilen kauçuğun değerinin yüzde 1'ini ödüyordu. Kauçuğa yönelik talep ve sahip olduğu stratejik önem nedeniyle Firestone'un Liberya'daki arazilerden ve işgücünden elde ettiği kârlar ABD'deki en büyük şirketler sıralamasında 25. olmasını sağladı.

Avrupalı ticaret şirketleri Afrikalı köylülere karşı

Bu bölümde buraya kadar Afrikalı ücretli emekçilerin madenlerde ve plantasyonlarda ürettiği artık üzerine yoğunlaştık. Ancak sömürgecilik döneminde Afrika işçi sınıfı bir hayli küçüktü, Afrikalıların büyük bölümünü sömürgecilerin para ekonomisiyle haşır neşir olan bağımsız köylüler oluşturuyordu. Bu du-

rumda kendi kendinin patronu olan köylülerin Afrika'nın artığına el konulmasına katkıda bulunduğunu söylemek mümkün mü? Sömürgeciliği mazur göstermeye çalışanlar kakao, kahve, hurma yağı üreterek ya da toplayarak artık yaratma olanağına sahip olmalarının bu çiftçilere yarar sağladığını iddia ediyorlar. Bu yanlış algıyı düzeltmek şart.

İhraç ürünü yetiştiren ya da ürünleri toplayan köylünün emeği yerel işadamlarından başlayan bir zincir içindeki bir dizi insan tarafından sömürülür. Bazen yerel işadamları da Avrupalılar oluyordu. Nadiren Afrikalı oluyorlardı ve genellikle dışarıdan gelen ve beyaz sömürgecilerle sömürülen Afrikalı köylüler arasında hizmet veren aracıların oluşturduğu azınlıklar bu işi üstleniyordu. Batı Afrika'da bu rolü Lübnanlılar ve Suriyeliler yerine getirirken Doğu Afrika'da Hintliler bu pozisyondaydılar. Araplar da Zanzibar'da ve Doğu Afrika sahilindeki birkaç yerde aracı kategorisine dâhil olmuşlardı.

İhraç malı üreten köylülerin asla kendilerine ait bir sermayesi yoktu. Bir üründen diğerine geçiyorlardı ve tek umutları iyi bir hasat ve iyi fiyatlardı. Kötü bir hasat ya da fiyatlardaki düşüş köylülerin vergilerini ödemek ya da belli ihtiyaçlarını karşılamak için borç almalarına neden oluyordu. Tefeci aracılara teminat olarak gelecekteki hasatları gösteriyorlardı. Borçların ödenmemesi halinde iş tefecilerin toprağa el koymasına kadar varabiliyordu. Borçlara uygulanan faiz oranları daima olayın tefecilik olarak tanımlanmasına neden olacak kadar yüksek oluyordu. Doğu Afrika'da işler o kadar kötüydü ki İngiliz sömürge yönetiminin adım atması ve Afrikalı köylüleri Asyalı işadamlarından korumak için "Yerli Kredi Kanunu"nu çıkarması gerekti.

Sömürgecilerle aracılar arasındaki sınırlı çatışmalara rağmen her iki taraf da aynı sömürü aparatının ortağı ve parçasıydı. Genel olarak Lübnanlılar ve İtalyanlar Avrupalıların ilgilenmediği türden küçük işler yapıyorlardı. Pamuk tohumlarını tiftik-

ten ayıran pamuk çırçırlarının sahibi aracılarken, Avrupalılar tabii ki Avrupa'daki pamuk fabrikalarına yoğunlaşmışlardı. Aracılar köylere giderken, Avrupalılar kasabalarda kalmayı seviyordu. Köylerde Hintliler ve Lübnanlılar nerdeyse tüm alım satım işlerini yaparak kasabalardaki ve denizlerin ötesindeki Avrupalılara kâr akışını kanalize ediyorlardı.

Aracılara giden kâr payları Büyük Avrupalı şirketlerin ve bizzat Avrupalı hükümetlerin el koydukları kârlarla karşılaştırıldığında bir hayli önemsiz kalır. Afrikalı kölelerle doğrudan ilişkiye geçen kapitalist kurum sömürgeci ticaret şirketleriydi: Yani sömürgelere gidip gelen malları taşımakta uzmanlaşan şirketler. Bunların en kötü şöhretlileri, Fransızlarla ilişkili olan *Compagnie Française d'Afrique Occidentale* (CFAO) ve *Societe Commerciale Quest Africaine* (SCOA) ile İngilizlerin denetimindeki *United Africa Company* (UAC) idi. Bu şirketler köylülerin emeğiyle üretilen zenginliğin büyük bölümüne el konulmasından sorumluydular.

Sömürge ticaret şirketlerinin çoğunun ellerine köle ticaretindeki rolleri nedeniyle kan bulaşmıştı. Böylece Bordeaux'daki Fransız tüccarlar Avrupa'nın köle ticaretinden zengin olduktan sonra sermayelerini on dokuzuncu yüzyılın ortasında Senegal ve Gambiya'dan gelen yerfıstığı ticaretine yatırdılar. Bahsi geçen firmalar el değiştirmiş ya da birleşmiş olsalar da sömürgecilik döneminde iş yapmaya devam ettiler. Senegal, Moritanya ve Mali'deki Maurel&Prom, Maurel Brothers, Buhan&Teyssere, Delmas&Claster bunlardan en iyi bilinenleridir.

Birçoğu eninde sonunda Fransız ve İsviçreli finansçıların oluşturduğu bir konsorsiyum tarafından yönetilen SCOA'da birleşti. Fransa'nın Marsilya limanında yaşanan benzer bir süreç köle ticaretinden elde edilen sermayenin Afrika ile Fransa arasında yapılacak doğrudan ticarete aktarılmasına yol açtı. Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesinin ardından küçük Marsilya firmalarının çoğu, Fransız Batı Afrikası'na pazarın alabileceği ne kadar

Avrupa malı varsa ithal eden ve karşılığında büyük oranda köylü emeği ile üretilen tarımsal ürünleri ihraç eden devasa bir şirket olan CFAO tarafından yutuldu. CFAO'da İngiliz ve Hollanda sermayesi de vardı. Etkinlik alanı Liberya'ya, İngiliz ve Belçika sömürgelerine kadar uzanıyordu. SCOA ve CFAO'nun kâr oranının iyi yıllarda yüzde 90'ı, kötü yıllarda ise yüzde 25'i bulduğu söylenmektedir.

İngiltere'de köle ticaretinin mekânı olmasından dolayı kötü bir şöhrete sahip Liverpool limanı on dokuzuncu yüzyıl başında köle ticareti zorlaşınca ya da imkânsız hale gelince hurma yağı ticaretine dönen ilk yer oldu. Bunun anlamı Liverpool şirketlerinin Afrika'yı artık emek gücünü fiziken yerinden edip dünyanın öbür ucuna taşıyarak sömürmediğiydi. Artık Afrika'nın emek gücünü, hammaddelerini Afrika'da sömürüyorlardı. On dokuzuncu yüzyıl boyunca ve sömürgecilik dönemine kadar Liverpool büyük oranda Afrikalı köylülerin ürünlerini ithale yoğunlaşmıştı. Manchester ve Cheshire gibi endüstriyel bölgelerce desteklenen bu İngiliz liman kenti, sömürgecilik döneminde İngiltere ve Avrupa'nın Afrika ile ticaretini tıpkı köle ticareti zamanında olduğu gibi kontrol altında tutuyordu. Glasgow da sömürgecilik döneminden önemli ölçüde nemalanmıştı ve benzer çıkarlar Londra'daki büyük işletmeler ve tüccarlar için de söz konusuydu. 1929'dan itibaren Londra Liverpool'un yerini alarak Afrika ithalat ve ihracatı ile uğraşan en önemli merkez oldu.

Belirtildiği üzere UAC ticari çevrelerde en iyi bilinen İngiliz firmasıydı. Dev İngiliz-Hollanda tekeli *Unilever*'in yan kuruluşuydu. Batı Afrika'daki tüm İngiliz sömürgelerinde ve Doğu Afrika'dakilerin daha az bir bölümünde temsilcilikleri vardı. *Unilever* ayrıca Çad'daki *Compagnie du Niger Francais, Compagnie Française de la Cote d'Ivoire* ve SCKN'yi, Senegal'deki NOSOCO'yu, Portekiz Gine'sindeki NSCA'yı ve Dahomey'deki

John Walker Co. Ltd'yi kontrol altında tutuyordu. Belli başlı diğer İngiliz ve Fransız firmaları her sömürgede yoktu ancak yerleşik oldukları özel bölgelerde fazlasıyla etkindiler. Örneğin, Nijerya'da *John Holt*'un durumu böyleydi.

Doğu Afrika'da ithalat ihracat işleri Batı Afrika'dakinden daha küçük şirketlerin elindeydi ancak yine de beş ya da altı kadar diğerlerinden çok daha büyük ve daha büyük meblağları kontrol eden şirket mevcuttu. En eskilerinden biri Doğu Afrika'daki İngiliz sömürgeciliğinin başını çeken, Hindistan'la da ilişki kuran İskoçyalı *Mackinnon ve Mackenzie* şirketinin şubesi olan *Smith Mackenzie*'ydi. *A. Baumann, Wigglesworth & Company, Dalgetty*, Leslie & Anderson, Ralli Bros., *Michael Cotts, Jos. Hansen, African Mercantile & Twentsche Overseas Trading Co.* diğer önemli ticari firmalardı. Bir kısmı sömürge yönetimi sona ermeden önce birleşmişti ve hemen hepsinin biri dizi başka yan kuruluşları vardı, kaldı ki metropollerdeki daha büyük şirketlerle de ilişki içindeydiler. UAC Doğu Afrika ithalatının bir dilimini kontrol ederken 1904'te beyaz yerleşimcilerle birlikte Gailey ve Roberts firmasını kurdu.

Doğu Afrika'daki artığa el koyma kalıplarını gözlemlemenin kolaylığı Nairobi'de ve Mombasa limanındaki değerlerin kıta dışına çıkarılması mekanizmalarının merkezileşmesiyle ilintili. Nairobi'de faaliyet gösteren tüm büyük firmalar Mombasa'daki acentaları aracılığıyla depolama, yükleme ve sigorta işleriyle uğraşıyorlardı. Uganda ve Tanganika bu tabloya, büyük firmaların şube açtığı başkentleri Kampala ve Dar es Salaam aracılığıyla dâhil oldular. Son savaşın başlamasın kadar Doğu Afrika'dan yapılan ticaretin hacmi bir hayli küçüktü ancak savaştan sonra hızla arttı. Örneğin, Kenya'nın 1938'de 4 milyon pound olan ithalatı 1950'de 34 milyona, 1960'ta ise 70 milyona yükseldi. Tabii ki aynı dönemde ihracat hacmi de yükseliyordu ve ticari firmalar dış ticaretteki büyümeden birinci dereceden kazanç sağlayanlardı.

Ticaret şirketleri Afrika köylülerinin ihraç ürünü ekimi yaptıkları bölgelerde görece küçük yatırımlarla bir hayli büyük servetler edindiler. Şirketler tarımsal hammadde üretmek için tek kuruş bile harcamak zorunda kalmıyorlardı. Afrikalı köylülerin ihraç ürünü yetiştirmeye başlamalarının bir dizi nedeni vardı. Bir azınlık grubu gönüllü olarak sömürgecilik öncesi dönemde alıştıkları gibi Avrupa mallarını getirme imkânını kullanmaya devam etti. Birçoğu ise nakit para kazanmayı tercih ettiler zira ya bir dizi farklı vergi ödemeleri gerekiyordu ya da çalışmaya zorlanıyorlardı. Afrikalıların tam anlamıyla silah zoruyla ihraç ürünleri yetiştirmeye zorlanmasının en iyi örnekleri Alman idaresindeki Tanganika'da, Portekiz sömürgelerinde ve Fransız Ekvator Afrikası ile 1930'larda Fransız Sudan'ında görülebilir. Her durumda köylülerin yaşamını sürdürebilmek için bütünüyle nakit paraya ihtiyaç duyduğu örnek çok sınırlıydı. Herhangi bir Afrika köylüsünün ve ailesinin kendi öz gıdaları *shambas* ile yaşamlarını sürdürebileceklerini bilindiği için, şirketler köylü ve ailesinin ihtiyaçlarını karşılamalarına yetecek miktarda ödeme yapma sorumluluğu hissetmiyorlardı. Bir bakıma şirketler fethettikleri halklardan haraç alıyorlardı ve haraç olarak aldıkları malların nasıl üretildiği konusunda kendilerini sıkıntıya sokma ihtiyacı duymuyorlardı.

Ticaret şirketleri motorlu araçları ve kamyonları olan kendi nakliye vasıtalarına da sahiptiler. Ancak genellikle Lübnanlı ve Hintli aracıların vasıtası ile nakliye masraflarını köylülerin sırtına yüklüyorlardı. Bahsi geçen ticaret şirketleri Afrikalı çiftçileri ikili baskı altında tutuyorlardı. Hem tarımda ürettikleri ihraç mallarının fiyatlarını hem de çiftçilerin ihtiyaçları için ithal ettikleri araçların, giysi ve bisikletlerin fiyatlarını kontrol altında tutuyorlardı. Örneğin, ithal mallarına yapılan zamlar nedeniyle yaşam gitgide pahalılaşırken, hurma ağacından elde edilen ürünlerin fiyatları 1929'da UAC ve Nijerya'daki diğer ticaret

şirketleri tarafından ciddi biçimde düşürülmüştü. 1924'de hurma yağının galonu 14 şilinken 1928'de 7 şiline düştü ve ertesi yıl da düşüş bir şilinden fazla oldu. Ticaret şirketleri bunalım yıllarında hurma yağının her bir tonundan daha az komisyon alıyor olmalarına rağmen kâr marjları yükselmişti, ki bu da köylülerden yüzsüzce çaldıkları artığın oranını gösterir. Bunalımın ortasında UAC ciddi kârlar elde etmekteydi. 1934'deki kâr 6.302.875 pounddu ve bunun yüzde on beşi kâr payı olarak ortaklara dağıtılmıştı.

Sömürge Afrikası'nın her yerinde bunalım yılları boyunca aynı sistem sürdü. Sukumaland'da (Tanganika) 1930'da pamuğun fiyatı pound başına 50 centten 10 cente düştü. Kriz Fransız sömürgelerini daha geç vurdu zira bunalımın etkileri Fransız parasının geçerli olduğu bölgelerde 1931'den sonra baş gösterdi. Bunun üzerine Senegal'de yerfıstıklarının fiyatı yarı yarıya düştü. Kahve ve kakaodaki düşüş daha da fazlaydı zira bunlar Avrupalı alıcılar açısından lüks tüketim sayılıyordu. Yeniden belirtmek gerekiyor, CFAO ve SCOA gibi Fransız firmaları Avrupa'da sattıkları hammaddelerin fiyatlarını düşürmek zorunda kalsalar da herhangi bir maddi kayıp yaşamadılar. Onların yerine Afrikalı köylüler ve işçiler baskı altına alındı, hatta angarya denilebilecek koşullarda çalıştırıldılar. Fransız bölgelerindeki Afrikalı köylüler kooperatif toplulukları denilen birliklere dâhil olmaya zorlandılar. Böylece pamuk gibi belli malları üretebiliyor ve teklif edilen fiyata satmak zorunda kalıyorlardı. Avrupa savaşa girince bunalım da ancak o zaman son buldu. Batılı güçler Afrika halklarını "özgürlük için savaşmaya" sürüklediler. Ticari firmalar yağma oranlarını Tanrı'nın ve devletin bekası için yükseltmişlerdi. Altın Sahili'nde savaştan önce tonuna 50 pound verdikleri kakao için 10 pound ödemeye başladılar. Aynı dönemde Afrika'ya ithal edilen malların fiyatları ise ikiye ya da üçe katlandı. İhtiyaç mallarının çoğu sırandan insanların karşılayamayacağı fiyatlara yükseldi. 1945'de savaştan önce 12,5 şili-

ne satılan bir pamuklu emprimenin fiyatı 90 şiline yükselmişti. Nijerya'da bir metre haki kumaş savaştan önce 3 şilinken savaşta 16 şilin, bir demet demir levha ise 30 iken 100 şilin olmuştu.

Fiyatların artışından en fazla etkilenenler kentli işçiler oldu zira günlük ihtiyaçlarını parayla almak zorundaydılar ve yiyecek maddelerinin bir kısmı da ithal malıydı. İşçilerin savaşla birlikte ortaya çıkan bu durumdan hoşnutsuzlukları iyice derinleşti. Bir dizi grev oldu ve Altın Sahili'nde 1948 yılında gerçekleştirilen ithal mallar boykotu Nkrumah'ın idaresindeki özerkliğin ilk adımı sayıldı. Kuşkusuz köylüler de düşük fiyatlardan ve pahalı ithal mallardan rahatsızdı. Uganda'da 1947'ye gelindiğinde pamuk yetiştiricisi köylülerin dayanma gücü kalmamıştı. Her ne kadar elleri İngiliz ithalat ihracat firmalarına kadar uzanamasa da en azından Hintli ve Afrikalı aracıların karşısına dikildiler. Böylece Hintlilerin mülkiyetindeki çırçır makinelerine karşı yürüyüşe geçtiler ve Kabaka sarayının -İngilizlerin Uganda'daki temsilcisi gibi faaliyet gösteren hanedanlık yöneticisi- hemen önünde gösteri düzenlediler. Ticaret şirketleri, kâr marjlarının her dönemde olabildiğince yüksek kalmasını sağlama almak için "iştirakler" oluşturmayı uygun buluyorlardı. Bu iştirakler Afrikalı üreticilere ödenecek fiyatı belirliyor ve onun olabilecek en düşük seviyede olmasını sağlıyordu. Ticaret şirketleri sömürgelerdeki ekonomik hayatın her yanına müdahil oluyor, oluşan artıklara el koymak için her çöpe dadanıyorlardı. Bir örnek vermek gerekirse Fas'ta *Compagnie Generale du Maroc* büyük malikânelerin, hayvan çiftliklerinin, kereste işletmelerinin, madenlerin, dalyanların, demiryollarının, limanların ve elektrik santrallerinin sahibiydi. CFAO ve UAC gibi devlerin el atmadıkları iş yok gibiydi. CFAO'nun ilgi alanları yerfıstığı plantasyonlarından *Fabre&Frassine* gemicilik şirketinin ortaklığına dek uzanıyordu. Gana ve Nijerya halkları ne yana baksalar UAC ile karşılaşıyorlardı. Bütün toptan ve perakende satışları kontrol al-

tında tıtmarın yaru sıra, tereyağı, kereste, sabun, singlet* fabrikalarının, soğuk hava depolarının, makine ve motor tamirhanelerinin, römorkörlerin, sahil teknelerinin de sahibiydi. Bu işletmelerin çoğu doğrudan Afrikalı ücretli emeği sömürürken şu ya da bu biçimde köylülerin çabasıyla ürettiği ihraç malı tarım ürünlerinin kaymağını da yiyorlardı.

Afrika'da tarım ürünü satın alanlar aynı zamanda o tarım ürünlerinin hammadde olarak kullanıldığı mamul malları üreten şirketler oluyordu bazen. Örneğin, en ünlü iki kakao ve çikolata üreticileri olan *Cadbury and Fry*, Batı Afrika sahilinin alıcılarıydı. Doğu Afrika'daki çay üreticisi *Brooke Bond* ise çayı hem yetiştiriyor hem de ihraç ediyordu. Marsilyalı, Bordeaux'lu ve Liverpool'lu ticaret şirketlerinin çoğu aynı zamanda kendi ülkelerinde sabun, margarin gibi şeyler üretiyorlardı. Bu durum UAC için tümüyle geçerliyken Fransa'nın güçlü Lesieur grubunun Fransa'da işlediği gaz ve yağların Afrika'da ticari alıcıları mevcuttu. Tabii ki ticaret şirketleri ile sanayi şirketlerini ayırmak mümkün. Sanayi şirketleri Afrika köylülerinin emeğinin sömürüldüğü uzun dönemin son ve belki de en çok hasar yaratan evresini temsil ediyorlar.

Köylüler saatler boyunca kendilerinden istenen ürünü üretmek için çalışıyorlardı ve o ürün için verilen fiyat tüm o uzun saatlerin karşılığı oluyordu. Afrika'da gerçekleştirilen ilk üretime her zaman düşük fiyat verildiği için ardından gelen alıcılar ve hammadde kullanıcıları da köylülerin ağır sömürüsüne ortak oluyorlardı.

Yukarıdaki genelleme pamuk üretimine bakarak gözlemlenebilir, zira pamuk Afrika'da ihraç ürünü olarak yaygın yetiştirilen bir tarımsal üründür. Ugandalı çiftçiler, tamamı İngiltere Lancshire'daki fabrikaya giden ya da İngiliz mülkiyetli Hindistan fabrikalarına giden pamuğu üretiyorlardı. Lancas-hire'daki

* İngilizlerin özellikle sporcuların giydiği bir tür atlet, "fanila" - ç.n.

fabrikanın patronu işçilerine mümkün olan en az ücreti ödüyordu ancak oradaki işçilerin sömürüsü bir dizi faktör nedeniyle sınırlandırılabiliyordu. Ugandalı köylülerin emeğinin sömürüsü ise patronun Ugandalıların çok düşük ücretlere saatler boyu çalışmasını sağlayan sömürgeci devlette sahip olduğu güç nedeniyle sınırsızdı. Dahası, keten bir gömleğin fiyatı o kadar yüksekti ki pamuk Uganda'ya gömlek olarak geri geldiğinde, pamuğu yetiştiren Ugandalı köylünün alım gücünden çok yüksek bir fiyata satılıyordu.

Afrika'dan hammadde olarak ihraç edilen malların fiyatlarıyla, bu mallarla üretilen mamul malların geri ithal edilişlerindeki fiyatları arasındaki fark eşitsiz bir değişim biçimiydi. Sömürgecilik dönemi boyunca değişimdeki eşitsizlik çok daha kötüye gitti. Ekonomistler bu süreci ticaretin kalite kaybı diye tanımlıyorlar. 1939'da aynı kalitedeki ilksel mallarla sömürgeler ancak 1870-80'lerde sömürgecilik öncesinde aldıkları mamul malların ancak yüzde altmışını satın alabiliyorlardı. 1960'tan beri aynı miktardaki Afrika hammaddeleriyle alınabilen Avrupa mamul mallarının miktarı daha da düşmeye devam etti. İlkel ürünlerin değerinin bu kadar düşük olmasını açıklayan herhangi bir objektif ekonomi kanunu yoktur. Gerçekten de gelişmiş ülkelerin sattığı kereste ve buğday gibi hammaddelerin fiyatı sömürgelerin aynı mallar için talep edebileceğinden çok daha yüksektir. Bunun açıklaması eşitsiz değişimin Afrika'ya sömürgecilerin politik ve askeri üstünlükleri vesilesiyle dayatıldığıdır. Tıpkı uluslararası ilişkiler çevresinde eşitsiz anlaşmaların, Latin Amerika'dakiler gibi, bağımlı küçük devletlere dayatılması gibi.

Metropollerle sömürgeler arasındaki ticaretin eşitsiz doğası "korunan piyasalar" kavramı ile vurgulanır. Bunun anlamı etkisiz bir metropol üreticisinin dahi sömürgede sınıfsal ve politik olarak denetim altında tutabileceği bir pazar garantisine sahip

olmasıdır. Sömürgecilik öncesi ticareti önceleyen dönemde ise Avrupalı üreticiler, özellikle tekstilde, kendi ülke pazarlarında satamayacakları düşük kalitedeki malları toplayarak Afrika'ya getiriyorlardı. Avrupalı çiftçiler aynı yöntemle ucuz tereyağı satarlarken İskandinav balıkçıları da tuzlu morina balığından kazanç sağlıyorlardı. Afrika diğer kıtalarla karşılaştırıldığında Avrupa malları için büyük bir pazar değildi ancak hem alış hem de satış fiyatları Avrupalı kapitalistlerce belirleniyordu. Böylece Avrupa'nın imalatçılarına ve tüccarlarına, Afrikalıların kendi ihraç ettikleri ürünlerin fiyatlarını yükseltecek konumda olmadıkları için, Afrika'da üretilen zenginlikten doğan artığa ulaşımda kolaylık sağlanmış oluyordu.

Gemicilik ve bankacılık hizmetleri

Artığın sömürü kanalları sadece ticaret şirketleri ve sanayi kuruluşlarınca kullanılmıyordu. Gemicilik şirketlerinin kurduğu sömürü çarkı da göz ardı edilemez. En büyük gemicilik şirketleri sömürgeci devletlerin, özellikle İngiltere'nin, bayrağı altında faaliyet gösteriyorlardı. Gemicilerin nerdeyse kendilerine has kanunları vardı. Bağlı oldukları ülkelerin hükümetleri nezdinde süper kârlar elde eden, ticareti ve endüstriyi destekleyen, mektup taşıyan, savaş zamanı donanmaya yardımcı olan bir unsur olarak saygı görüyorlardı. Afrikalı köylülerin belirlenen yükleme oranları üzerinde hiçbir kontrolü yoktu ve aslında diğer ülkelerin vatandaşlarından çok daha fazlasını ödüyorlardı. Liverpool'dan Batı Afrika'ya taşınan unun bir tonu için 35 şilin ödenirken, aynı malın Liverpool'dan New York'a (yaklaşık olarak aynı mesafe) taşınmasına 7,5 şilin ödeniyordu. Normalde navlun oranları taşınan yükün hacmine göre değişir; ancak yüzyılın başında ihraç edilen miktarlar sınırlıyken, kakao için oran ton başına 50 cent olarak belirlenen meblağ (ihraç miktarı artmasına rağmen) hiç düşmedi. 1950'lerde Kenya'dan New York'a taşı-

nan kahve gemicilere ton başına 280 şilin (dönemin kuruyla 40 dolar) kazandırıyordu. Teorik olarak geminin navlun ücretini tüccarlar ödüyordu ancak uygulamada bu, köylünün ürününün tüm maliyetleri üstlenmesi anlamına geliyordu zira tüccarlar ürünleri köylüden ucuza alarak yeterince kâr elde ediyorlardı. Bir başka seçenek ise beyaz yerleşimci çiftçilerin Kenya'da olduğu gibi maliyeti karşılaması ve kârlarını kırdaki ücretli emeği sömürerek geri kazanmalarıydı.

Gemicilik şirketleri ticari firmaların "iştiraklerine" benzer uygulamalarla yüksek kâr marjlarını koruyorlardı. "Konferans Denizyolları" diye bilinen kuruluşlarda iki ya da daha fazla gemicilik firması aralarında olabilecek en iyi taban fiyat ile navlun yüklerini paylaşıyorlardı. Yatırımların geri dönüş oranının yüksekliği ve hırslarının kontrolsüzlüğü sömürgeci güçlerin tüccarlarını bile isyan ettirdi. 1929'dan 1931'e kadar (*Unilever* tarafından desteklenen) UAC , -İngiliz gemicilik firması *Elder Dempster,* Hollandalı Batı Afrika Denizyolu ve Alman Batı Afrika Denizyolu'nu içeren- Batı Afrika Konferans Denizyolları ile ekonomik bir savaşa girişti. O an için ticari tekel gemicilik tekeline karşı zafer kazandı ancak bu fillerin savaşıydı ve çimenler daha fazla ezildi. Sonunda Afrikalı köylüler en fazla kaybeden kesim oldu, zira hem tüccarlar hem de gemiciler kayıplarını Afrikalılara ilkel mallar için ödenen fiyatları düşürerek telafi ettiler.

Sömürgeciliğin sahne arkasında bankalar, sigorta şirketleri, denizcilik sigortaları ve diğer finansal kurumlar vardı. "Arkasında" demek gerekiyor zira köylüler hiçbir zaman doğrudan bu kurumlarla ilişkiye geçmiyorlardı; bunların sömürüdeki fonksiyonlarının da genelde farkında değillerdi. Köylü ya da işçinin bankalardaki kredilere ulaşması mümkün değildi zira ne hisseleri ne de teminatları mevcuttu. Bankalar ve finans kurumları sadece yaptığı iş ile bankanın parasını koruyabileceğini ve

kâr etmesini sağlayacağını ispatlayan diğer kapitalistlerle iş yapıyordu. Emperyalizm çağında bankerler kapitalist dünyanın aristokratları oldular, bir başka deyişle onun en ön plana çıkan kesimini oluşturdular. Afrikalı köylü ve işçilerce üretilen artığın metropollerdeki bankaların elinde toplanması oldukça sıradan bir olguydu. Bankerler maden şirketlerine kıyasla daha yüksek bir sermaye getirisi elde ediyorlardı; onların yaptığı her yeni doğrudan yatırım Afrika işgücünün yarattığı ürünlerin daha da yabancılaşmasını anlatıyordu. Bunun ötesinde sömürgelerdeki bütün yatırımlar büyük finans tekellerinin iş başında olduğunu gösteriyordu; zira en küçük ticari şirket bile büyük bir bankere tümüyle bağımlıydı. Sömürge yatırımlarının getirisi metropollerdeki yatırımlara oranla bir hayli yüksekti; bu nedenle finans kuruluşları sömürge girişimciliğini destekliyordu.

Sömürgeciliğin ilk yıllarında Afrika'daki bankalar küçük ve görece bağımsızdı. *Banque de Senegal* bunun örneğidir: 1853'te faaliyete başladı; *Bank Of British West Africa* da Elder Dempster gemicilik firmasının şubesi olarak faaliyete başlamıştı. Ancak Avrupa'nın büyük bankaları 1880'lerden itibaren gelişmeleri uzaktan kontrole başladılar, kısa süre sonra da sermaye işlemleri yeterince arttığında doğrudan sömürge bankacılığına girişti-ler. *Banque de Senegal* 1901'de *Banque de L'Afrique Occidentale'e* (BAO) dönüşerek zaman içinde bir dizi güçlü Fransız metropol bankerinin kurduğu *Bank of Indochina* ile bağlantı kurdu. 1924'de Fransız bölgesinde kurulan *Banque Commerciale de l'Afrique* Fransa'daki *Credit Lyonnais* ve BNCI ile ilişkiye geçti. Aynı dönemde *Bank of British West Africa,* hepsi İngiltere'de olan *Lloyds Bank, Westminster Bank, Standard Bank* ve *National Provincal Bank* tarafından mali olarak destekleniyordu. Bir diğer büyük İngiliz bankası *Barclays,* Afrika'ya doğrudan girdi, *Colonial Bank*'ı satın aldı ve adını *Barclays DCO* olarak değiştirdi.

Bank of British West Africa [Britanya Batı Afrika Bankası] ve *Barclays, British West Africa*'nın bankacılık işlerinin aslan payını

bölüştüler, tıpkı *French West* ve *Equatorial Africa*'nın işlerinin BAO ve BCA tarafından paylaşılması gibi. Ayrıca 1949'da Batı Afrika'daki Fransız ve İngiliz banka sermayeleri birlik oluşturmuştu. Fransa ve Belçika'nın finans alanındaki sömürüleri ortaklaşmıştı zira *Societe Generale*'de hem Fransız hem de Belçika sermayesi vardı. *Societe Generale* Fransız Afrikası'ndaki Kongo'daki bankaları destekliyordu. Diğer daha zayıf sömürgeci devletlere *Barclays* gibi uluslararası bankalar hizmet veriyor, bu devletler kendi sömürge topraklarını ulusal bankalarını semirtecekleri otlaklar gibi görüyorlardı. Libya'da *Banco di Roma* ve *Banco di Napoli* faaliyet gösterirken, Portekiz bölgesinde en tanıdık isim *Banco Ultramarino*'ydu.

Güney Afrika'nın en öne çıkan bankası, Cape Colony'de 1862'de faaliyet başlayan *Standart Bank of South Africa Ltd.* Londra ile sıkı bağları olan işyerlerinin yöneticileri tarafından kurulmuştu. Merkezi Londra'daydı. Servetini Cecil Rhodes ve De Beers'ın yağmalarıyla ele geçirilen altın ve elmas vurgunlarıyla yapmıştı. 1895'ten itibaren *Standard Bank* Bechuanaland, Rodezya ve Mozambik'e yayıldı. İngiliz Doğu Afrikası'nda kurulan ikinci İngiliz bankasıydı. Geçerli kâr marjları bir hayli yüksekti. *Standard Bank* sponsorluğunda yayımlanan bir kitapta yazarın çıkardığı alçakgönüllü sonuçlar şunlardı:

> Bu kitapta Standard Bank'ın finansal hasılasına çok az dikkat çekildi, yine de kârlılıkları varlıklarının kaçınılmaz sonucuydu ve bu nedenle de en baştan en sona ilk hedefleri kârlılıktı.

1960'ta *Standard Bank*'in elde ettiği net kâr 1.181.000 pounddu ve bunun yüzde 14'ü pay sahiplerine kâr payı olarak dağıtılmıştı. Pay sahiplerinin çoğunluğunu Avrupa'dakiler ya da Güney Afrika'daki beyazlar oluşturuyordu. Oysa o kârlar esas olarak Güney ve Doğu Afrika'daki siyahlar tarafından üretilmişti. Dahası bu Avrupa bankaları Afrika'daki şubelerinin rezervlerini Londra'daki para piyasalarına yatırılmak üzere Londra'daki

merkezlerine gönderiyorlardı. Afrika'nın artığını en hızlı biçimde metropole aktarma yolu buydu. Doğu Afrika'da kurulan ilk banka 1890'da Hindistan'da faaliyet gösteren bir İngiliz bankasının şubesiydi. Daha sonra *National&Grindlays* adını aldı. Tangani-ka'nın hemen yanında Almanlar 1905'te *German East African Bank*'ı kurdular ancak Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere Doğu Afrika'da neredeyse bankacılık tekeli haline geldi. Doğu Afrika'da sömürgecilik döneminde toplam dokuz İngiliz bankası mevcuttu, en büyük üç tanesi ise *National & Grindlays, Standard Bank* ve *Barclays*'ti.

Doğu Afrika yabancı bankaların Afrika'nın zenginliklerine el konuluşundaki etkinliğini göstermek açısından iyi bir örnek oluşturuyor. Bankacılık ve finans işlerinin çoğu "vatan" nosyonuyla İngiltere'yi kasteden beyaz yerleşimcilerin kontrolündeydi. Sonuçta, sömürgecilik döneminin sonuna doğru beyaz yerleşimciler kendilerini tehdit altında hissettiklerinde aceleyle paralarını vatanlarına -İngiltere'ye- gönderdiler. Örneğin, 1960'ta İngiltere Kenya'nın özerkliğinin kabul edilmesine ilişkin kararı aldığında, beş buçuk milyon doları geçen bir meblağ Tanganika'daki beyazlar tarafından derhâl "güvenlik" için Londra'ya transfer edildi. Bu meblağ diğer sömürge bankalarının transferleri gibi Afrika'nın kaynaklarının ve emeğinin nasıl sömürüldüğünü gösteriyor.

Ekonomik sömürgen olarak sömürge yönetimleri

Özel şirketlerin yanı sıra sömürge devletleri de Afrika'nın ekonomik yönden sömürüsüne ve yoksullaştırılmasına doğrudan iştirak ettiler. Sömürgeci devletin temsilcisi konumundaki bütün sömürge büroları kendi hükümetleriyle el ele vererek Afrika'daki valileriyle birlikte aşağıda en önemlileri sayılan bir dizi operasyonu gerçekleştirdiler:

1-Diğer kapitalist ülkelerin rekabetlerine karşı ulusal çıkarlarını korumak.

2-Kendi sermaye grupları arasındaki çatışmalarda hakemlik etmek.

3-Özel şirketlere Afrikalıları sömürebileceği en uygun koşulları sağlama garantisi vermek.

Son madde en önemli olanıydı. Bu nedenle sömürge hükümetleri sürekli "kanun ve düzen" tesis etmekten bahsediyorlardı. Kastedilen ise kapitalizmin yayılarak Afrika'yı talan etmesini mümkün kılacak koşulların yaratılmasıydı. Bu nedenle sömürge hükümetleri vergi bindirmeye başlamışlardı.

Sömürgeci vergilendirme sisteminin temel amaçlarından biri sömürge ülkesini bir sömürü alanı olarak yönetebilmek için gereken fonların sağlanmasıydı. Avrupalı sömürgeciler Afrikalılardan vergiyi hükümetin ve sermayenin bekçi köpekliğini yapmak amacıyla halkı ezen polislerin güvenliğini teminat altına almak amacıyla topluyordu. Gerçekten de vergiler ve gümrük harçları on dokuzuncu yüzyılda sömürgeci devletlerin Afrika'yı fethetmek için istihdam ettiği askeri güçlerin masraflarını karşılamak amacıyla tahsil edilmeye başlandı. Yani aslında sömürgeci devletler sömürgeler için tek kuruş bile harcamadılar. Tüm maliyetler kıtanın doğal kaynaklarının ve emeğinin sömürüsüyle karşılandı. Pragmatik bir yaklaşımla sömürgenin devlet aygıtını kurma maliyeti aslında Afrika'daki emeğin kendi ürünlerine yabancılaşmasının bir türüydü. Fransız sömürgeleri bu mağduriyetin tipik örnekleriydi. Özellikle 1921'den itibaren maliyetleri karşılayacak yerel gelirler tümüyle vergilerle sağlanırken ek rezervler de oluşturuluyordu.

Afrika'da polis, ordu, kamu hizmetleri ve yargı sistemleri kuran sömürgeci güçler eskisinden farklı olarak halkın ekonomik yaşamına çok daha doğrudan müdahil oluyorlardı. Sermayenin bakış açısına göre Afrika'nın en önemli sorunu Afrikalıla-

rı işçileştirmek ve ihraç malı üreten çiftçiler haline getirmekti. Batı Afrika gibi bazı bölgelerde Afrikalılar, ticaretin ilk dönemlerinde Avrupa mallarına öylesine bağımlı hale gelmişlerdi ki, bizzat kendi inisiyatifleriyle sömürgeci para ekonomisinin bir parçası olabilmek için bir hayli yol almışlardı. Ancak bu genele yayılan bir tepki değildi. Çoğu durumda Afrikalılar, maddi itkileri işçi ya da çiftçilik yapmak için hayatlarını değiştirecek kadar önemli bulmadılar. Böylesi durumlarda sömürge devleti kanunlar, vergilendirme ve doğrudan baskılar aracılığıyla Afrikalıları sermayenin kârlılığına uygun düşen çizgiye getirmeye çalıştılar.

Sömürgeci yönetimler Afrika topraklarını işgal edince iki konuda başarı sağladılar. Kendi vatandaşlarının taleplerini (maden imtiyazları ve tarım toprağı) karşılarken aynı zamanda topraksız Afrikalıların sadece vergi ödemek için değil hayatta kalmak için çalışmasını gerektiren koşulları da hazırlamış oldular. Kenya ve Rodezya gibi yerleşim alanlarında sömürgeci yönetimler Afrikalıların ihraç tarım ürünü yetiştirmesine de engel olup beyazların ihtiyaç duyduğu işgücüne dönüşmelerini sağladılar. Kenya'daki beyaz yerleşimcilerden biri olan Albay Grogan bu durumu, Kikuyu'dan söz ederken, açıkça ortaya koydu: "Topraklarını çaldık. Şimdi de kollarını çalmalıyız. Zorunlu çalışma ülkeyi işgalimizin bir sonucu."

Kıtanın toprağın hâlâ Afrikalılara ait olan bölgelerinde sömürgeci hükümetler Afrikalıları fiyat ne kadar düşük olursa olsun tarım ihraç ürünü yetiştirmeye zorluyorlardı. En sık uygulanan yöntem vergilendirmeydi. Nakit vergiler bir dizi kaleme - sığır, toprak, ev, hatta insanlar için- uygulanıyordu. Vergileri ödemek için gereken para, tarım ihraç ürünü yetiştirerek, Avrupalıların tarım arazilerinde ya da madenlerinde çalışarak ödenebiliyordu. Sömürgeciliğin ne olduğu tam da Fransız görevlilerin pamuk hasadında çalışmalarını sağlamak için Mandja halkına (şimdi Kongo Brazzaville) avlanmayı yasakladığı Fransız Ekvator Afrikası'nda görülebilir. Fransa bu yönde bir yasak

koydu, oysa bölgede avcılık dışında insanların karnını doyurmak için bulabileceği yiyecek çok azdı.

Sonuçta diğerleri işe yaramayınca sömürgeci güçler büyük oranda zorunlu çalıştırmaya yöneldiler ve kuşkusuz yasal sınırlar içinde bunu gerçekleştirdiler, ki zaten neyin "hukuki" olduğuna karar veren de sömürgeci yönetimdi. İngiliz Doğu Afrikası'nda köylülerin arazilerinin en az ne kadarında pamuk ve yer fıstığı gibi ihraç ürünleri ekeceğini belirleyen kanun ve yönetmelikler her ne kadar normalde "zorunlu çalışma" diye değerlendirilmiyor olsa da aslında sömürgeci devletin yürürlükteki zorla çalıştırma uygulamalarından biriydi.

Zorunlu çalışmanın en basit biçimi sömürge hükümetlerinin "kamu işleri" diye tanımladıklarıydı. İşgücü yılın belli günlerinde "kamu işleri" için serbest bırakılmalıydı, böylece valiler için şatolar, Afrikalılar için hapishaneler, askeri birlikler için kışlalar ve sömürge memurları için de evler yapabiliyorlardı. Zorunlu emeğin büyük bölümü yolların, demiryollarının ve limanların inşasında özel sermaye yatırımlarına altyapıyı ve tarım ihraç ürünlerini sağlamak için kullanılıyordu. İngiliz sömürgesi olan Sierra Leone'den tek bir örnekte, on dokuzuncu yüzyılın sonunda yapımına başlanan demiryolunun köylerden getirilen binlerce köylünün zorunlu emeğine ihtiyaç duyduğu görülebilir. Zorlu ve korkunç çalışma şartları demiryolu yapımında pek çok insanın ölümüne neden olmuştu. İngiliz toprakları içinde bu türden zorla çalıştırmanın yaygınlığı 1923'te "Yerli Hâkimiyet Emirnamesi" adıyla liman, demiryolu ve bina inşasında zorla çalıştırmanın sınırlandırılması yönündeki uygulamaya neden oldu. Sık sık bu düzenlemenin uygulanmamasının yolları bulunuyordu. Uluslararası "Angarya Konvansiyonu (Sözleşmesi)" 1930'da tüm sömürgeci güçler tarafından imzalanmış olsa da pratikte sık sık ihlal ediliyordu.

Fransız hükümeti bedava çalıştırmak için hülle yapıyordu. Önce Afrikalı erkekleri Fransız askeri olarak kaydediyor sonra da ücretsiz işçi haline getiriyordu. Fransız Sudan'ında ve Ekvator Afrikası'ndaki bu türden ve diğer zorla çalıştırma biçimleri çok yaygın olarak uygulanıyordu ve "angarya taburları" diye biliniyordu. Bu bölgelerde tarım ihraç ürünleri yeterince üretilmediği için artık elde etmenin esas yolu nüfusu yerinden edip onları sahile yakın bölgelerdeki ihraç tarımı arazilerinde ve plantasyonlarda zorla çalıştırmaktan geçiyordu. Bugünkü Yukarı Volta, Çad ve Kongo Brazzaville, sömürgecilik döneminde en önemli zorla çalıştırma arzının gerçekleştiği yerlerdi. Fransızlar Brazzaville'den Pointe Noire'ye giden demiryolunda Afrikalıları çalıştırmaya 1921'de başladılar ve 1933'e kadar da yapımı bitmedi. Demiryolu inşaatının sürdüğü yıllar boyunca on bin kişi bölgeye sürüldü, üstelik bazen bu kişiler bin kilometre uzaktan getirildiler. Zorla çalıştırılanların yüzde 25'i 1922 ile 1929 arasındaki en kötü dönemde açlık ve hastalıktan öldüler.

"Kamu işlerinin" sermaye için doğrudan değeri olmasının yanı sıra sömürgeci yönetimler özel sermayenin ihtiyaçları uyarınca zorla çalıştırabilecekleri işçilerin istihdamını mümkün kılıyorlardı. Bu durum özellikle sömürgeciliğin ilk yıllarında geçerliydi, ancak değişik oranlarda olsa İkinci Dünya Savaşı'na kadar sürdü, hatta kimi yerlerde sömürgecilik döneminin sonuna kadar. İngiliz bölgesinde zorla çalıştırma ekonomik 1929-33 arasındaki bunalım döneminde ve sonrasındaki savaş yıllarında uygulandı. Kenya ve Tanganika'da zorla çalıştırma yerleşimcilerin plantasyonlarını işler hale getirmek için yeniden uygulanmaya başlandı. Nijerya'da zorla çalıştırma yasasından yararlananlar kalay şirketleriydi. İşçileri günlük 5 pens artı yiyecek karşılığında çalıştırıyorlardı. Sömürgecilik döneminin büyük bölümünde Fransız hükümeti benzer bir hizmeti Gabon ve Fildişi Sahili'nde geniş imtiyazlara sahip büyük kauçuk şirketlerine verdi.

Portekiz ve Belçika sömürgeci rejimleri Afrikalıları alıkoyarak özel sermaye için köleliğe benzer koşullarda çalıştırmak konusunda en utanmazca davrananlardı. Kongo'da insafsızca yaygınlaştırılan angarya, son yüzyılda Kral II. Leopold döneminde başladı. Leopold'un memurları ve polisleri tarafından öldürülen ya da sakat bırakılan Kongolu sayısı öylesine yüksekti ki durum sömürgeci vahşetin en kabul gördüğü yıllarda bile Avrupalıların tepkisini çekmişti. Leopold 1908'de "Özgür Kongo Devleti"ni Belçika'ya devrettiğinde çoktan küpünü doldurmuştu, öyle ki Belçika hükümeti Kongo'daki sömürüyü esnetmekte bir hayli zorlandı.

Portekizliler köleciliği andıran uygulamalar konusunda en kötü sicile sahiptiler. Defalarca kez uluslararası kamuoyu tarafından kınandılar. Portekiz sömürgeciliğinin en belirgin özelliği angaryaya yönelik insan tahsisatını sadece kendi vatandaşları için değil Portekiz sömürgelerinin dışındaki sermaye grupları için de gerçekleştiriyor olmasıydı. Angolalılar ve Mozambikliler Güney Afrika'daki kapitalistlerin her emekçi için Portekiz'e yaptığı ödeme karşılığında Güney Afrika madenlerinde çalışmak üzere gönderiliyorlardı (Güney Afrika'ya Afrikalı işçi ihracı hâlâ sürüyor).

Yukarıdaki örnekte Portekizli sömürgecilerin Afrikalıların emeğini sömürmek için başka ülkelerin sermayeleriyle yaptığı işbirliğini görüyoruz. Sömürgecilik dönemi boyunca metropollerdeki güçler arasında rekabetin yanı sıra bu türden işbirlikleri de hep yaşandı. Genel anlamıyla Avrupalı bir devletin kendi ulusal burjuvazisinin kârlılığı başka ülkelerin tehdidi altına girdiğinde onun müdahalesi öngörülüyordu. Neticede Afrika'da sömürge hükümetleri kurulmasının nedeni ulusal tekellerin çıkarlarının korunmasıydı. Bu nedenle Belçika hükümeti Kongo'ya giden ve gelen malların taşınma işlerini ancak Belçikalı gemicilik şirketlerinin yapabileceğine dair bir kanun yayınladı.

Fransız hükümeti de Fransa'ya yabancı gemilerle taşınan yerfıstıklarına yüksek vergiler koymaya başladı ve böylece Fransız Afrikası'ndan gelecek yerfıstıklarının Fransız gemileriyle taşınmasını sağladı. Bu, Afrikalıların ürettikleri artığı şu ya da bu şekilde hep kaybettikleri anlamına geliyordu. Ancak aynı zamanda toplam sömürünün daha fazla olduğu anlamına da geliyordu, zira Avrupalılar arasında rekabet söz konusu olsaydı hizmet maliyetleri düşecek ve tarım ürünlerine ödenen fiyatlar yükselecekti.

Afrikalılar en çok "anavatan" ile yapılan ayrıcalıklı ticaretten zarar gördüler, özellikle "anavatan" görece geri kalmış bir ülke olduğunda. Portekiz sömürgelerindeki Afrikalı köylüler kendi tarım ihraç ürünleri için daha az ücret alırken ithal malları için daha yüksek fiyat ödüyorlardı. Afrika'nın en büyük sömürgecisi İngiltere ise Almanya, ABD ve Japonya gibi daha güçlü kapitalist ülkelerin rekabetiyle karşı karşıyaydı. İngiliz tüccarlar ve sanayiciler koruma duvarları için kendi hükümetleri nezdinde lobi yapıyorlardı. Örneğin, Japonların İngiliz Doğu Afrikası'na giysi ihracatı 1927'de 25 milyon yard iken 1933'te 63 milyon yarda yükselmişti. Bu nedenle İngiliz Ticaret ve Sanayi Dairesi Başkanı Walter Rancimen, parlamentoya Afrika'daki İngiliz sömürgelerinde Japon mallarına ağır vergiler konulmasını sağlamak için etkide bulunmaya çalıştı. Bunun anlamı Afrikalıların başlıca ithal mallarına daha fazla ödene yapması demekti zira İngiliz giysileri daha pahalıydı. Afrika köylüsünün durduğu yerden ise durum kendi emeklerinin ürünlerine daha da yabancılaşmaları anlamına geliyordu.

Sömürgeci yönetimler ile o ülkelerin burjuva vatandaşları arasındaki çıkar ortaklığının en iyi tasviri Afrika'da kurulan Ürün Pazarlama Komisyonu'nun yönetiminde mevcuttur. Bu komisyonların kökü Altın Sahili'nde 1937 kurulan "kakao direnişine" kadar uzanmaktadır. Aylar boyunca kakao çiftçileri ücretler yükselmediği takdirde mallarını satmayı reddettiler. Bu

"direnişin" dikkat çeken en belirgin sonuçlarından biri İngiliz hükümetinin bir Pazar Komisyonu kurarak köylülerden kakaoyu büyük şirketlerin, o zamana kadarki alıcılar olan UAC ve Cadbury'nin yerine satın alması oldu. Batı Afrika Kakao Denetim Komisyonu 1938'de kuruldu, ancak İngiliz hükümeti bunu özel sermayeyi kamufle ederek onun muazzam kârlılığını sürdürmesini sağlamak için kullandı.

Teoride Pazarlama Komisyonu'nun köylüye, mahsulü için makul bir fiyat ödemesi gerekiyordu. Komisyon mahsulü denizaşırı yerlere satarken elde ettiği artığı tarımı geliştirmek için elde tutması ve dünya pazarlarında fiyatlar düşse bile köylüye sabit fiyattan ödeme yapması gerekiyordu. Uygulamada ise komisyonlar tüm dünyada fiyatlar yükselirken yıllar boyunca köylüye sabit ve düşük bir fiyattan ödeme yapıyorlardı. Afrikalılar bundan hiçbir fayda sağlamadılar, sadece İngiliz hükümeti ve özel şirketler ile alım satımlarda aracı olarak kullanılanlar bu artışlardan yarar sağladı. UAC ve *John Holt* gibi büyük şirketlerin bu komisyonlar adına doldurmaları gereken kotalar söz konusuydu. Hükümetin temsilcileri olarak artık doğrudan saldırı altında kalmaksızın kârlarını güvence altına alabiliyorlardı.

Pazarlama komisyonları fikri İngiliz politikasının en üst mevkiinden destek gördü çünkü tam da o dönemde savaş kapıdaydı ve İngiliz hükümeti sömürgelerin ürünlerinin yeterli miktarda ve doğru zamanda gelmesi konusunda kaygılıydı zira ticari amaçlarla kullanılabilecek gemi sayısı bir hayli sınırlandırılmıştı. Aynı şekilde savaşla bağlantılı gelişmelerden olumsuz etkilenen sermayeyi de koruma kaygısına kapılmışlardı. Örneğin, Doğu Afrika keneviri İngiltere ve savaştaki müttefikleri için hayati öneme sahipti, özellikle de Japonya sert elyafın Filipinler'den ve Hollanda'ya bağlı Doğu Hindistan'dan geliş yolunu kestikten sonra. Aslında savaş patlamadan önce kenevir İngilizler tarafından Almanya'daki ve Avrupa'nın diğer kesimlerin-

deki pazarlarını kaybeden Doğu Afrikalı plantasyon sahiplerine destek olmak için toptan alınıyordu. Benzer biçimde yağ tohumları (hurma ve yerfıstığı gibi) tereyağı ve margarin kıtlığına hazırlık olarak Komisyon tarafından Eylül 1939'da satın alındı.

Köylülerin tarım ihraç ürünlerini söz konusu olduğunda Ürün Pazarlama Komisyonu satın alma fiyatlarını dünya piyasalarının bir hayli altında belirliyordu. Örneğin, Batı Afrika Ürün Komisyonu Nijeryalılara 1946'da bir ton hurma yağı için 17 pounddan daha az öderken, aynı yağı Gıda Bakanlığına 95 pounddan satıyordu, ki bu dünya piyasalarındaki fiyatlara bir hayli yakındı. Bir ton için 15 pound ödenen yerfıstığı Komisyon tarafından satın alındıktan sonra İngiltere'de 110 pounda satılıyordu. Dahası, ihracat vergileri de sömürge yönetimleri tarafından gerçekleştirilen Komisyon satışlarına tevdi ediliyordu, ki bu köylüler üzerinde dolaylı bir vergi anlamına geliyordu. Durum öyle bir noktaya vardı ki birçok köylü Komisyon'un denetiminden kaçmaya çalıştı. 1952'de Sierra Leone'de kahvenin fiyatı o kadar düşüktü ki kahve yetiştiricileri ürünlerini hemen komşu Fransız bölgesine kaçırıyordu. Aynı dönemde Nijeryalı köylüler hurma yağı üretimini bırakıp Ürün Komisyonu'nun denetiminde olmayan kauçuk ve kereste imalatına yöneliyorlardı.

Devletin daima belli bir sınıfın hizmetkârı olduğunu kabul ettiğinizde sömürgeci devletlerin Afrika'daki artığı Avrupa'ya aktarmak için ne dolaplar çevirdiklerini de anlarsınız. Ancak bu (Marksist) önermeden yola çıkmasanız bile sömürge yönetimlerinin büyük sermayenin bir temsilcisi gibi çalıştığı gerçeğini göz ardı edemezsiniz. Sömürgelerdeki valiler oradaki şirketlerin yöneticilerini ve temsilcilerini dinlemek zorundaydılar. Çok sayıda sömürge üzerinde aynı anda etkinlik kuran şirket temsilcileri gerçekten de mevcuttu. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce İngiliz Batı Afrikası'ndaki en önemli şahsiyet -*Elder Dempster Lines*'ın, *Bank of West Africa*'nın ve İngiliz Pamuk Üreticileri Birliği'nin başkanı- Sir Alfred Jones'du. Fransız Batı Afrikası'nda

ise 1940'ların sonunda Fransız vali çok sayıda Fransız ticaret şirketiyle ilişkileri olan Marc Rucart'ı memnun edememekten dolayı bir hayli kaygılıydı. Bu türden örnekler her sömürge için tarihleri boyunca mevcuttu. Yine de kimilerinde beyaz yerleşimciler tek tek metropolden gelen iş adamlarından daha etkiliydiler.

Avrupa'daki şirket hissedarları sadece parlamentolarda lobi yapmıyorlardı, doğrudan hükümetleri de denetliyorlardı. Kakao Komisyonu'nun başkanı, *Cadbury Brothers*'ın yöneticisi John Cadbury'den sonra Gıda Bakanlığı'ndaki en önemli şahsiyetti. İkisi de Batı Afrikalı kakao çiftçilerini sömüren satın alma "iştiraklerinin" katılımcılarıydılar. *Unilever*'in önceki çalışanları Gıda Bakanlığı'nın Yağlar bölümünde kilit görevler üstlenirken *Unilever*'den maaş çeklerini almaya devam ediyorlardı. Yağlar bölümünde Üretim Komisyonlarının, *Unilever*'in kontrolündeki UAC tarafından yönetilen Batı Afrika Tüccarlar Birliği için öngördüğü satın alma kotalarının tahsisi yapılıyordu.

Gıda Bakanlığı'nın Lübnanlı ünlü bir iş adamına UAC tarafından öngörülen sözleşmeyi imzalaması için talimat verdiği bir sır değil. Şirketlerin Afrika'da fiyatları düşük tutmak ve ihtiyaç duydukları zorunlu çalıştırmayı temin edebilmek için devletten yardım gördükleri de. *Unilever*'in böylece sabun, margarin, türünden malları İngiliz hükümetinin belirlediği pazarda kârlı fiyatlara satmasının sır olmadığı gibi.

Kuşkusuz metropol hükümetleri sömürgede yaratılan artığın belli bir miktarının doğrudan devlet hazinesine gitmesini de sağlama alıyorlardı. Hepsinin kapitalist işletmelerde doğrudan yatırımları vardı. Belçika hükümeti maden yatırımcısıyken, Portekiz hükümeti Angola Elmas Şirketi'nin ortağıydı. Fransız hükümeti ise finans sektöründe ortaklığa hevesliydi. Sömürge bankaları zora düştüğünde Fransız hükümetinden kurtarılmayı talep ediyorlardı ve hisselerinin bir bölümünü Fransa devletine

devrediyorlardı. İngiliz sömürge yönetimi şirketlere doğrudan ortaklık konusunda belki de en gönülsüz olandı, ancak demiryollarının dışında Doğu Nijerya kömür madenlerini de işletiyordu. Pazarlama komisyonları sömürgeci güçlere nakit paraya kolay ulaşma şansı verdi. Kakao Komisyonu'nun İngiltere Gıda Bakanlığı'na yaptığı satışların fiyatları bir hayli düşüktü. Bakanlık bazı yıllarda kakao imalatçılarına yaptığı satıştan yılda 11 milyon pound gibi yüksek oranda kârlar elde edebiliyordu. Daha da önemlisi Komisyon en büyük pazar olan ve ücretlerin bir hayli yüksek olduğu ABD'ye de satış yapıyordu. Elde edilen kârların hiçbiri Afrikalı çiftçilere dönmezken, İngiliz döviz ticaretinin dolarla yapılmasına neden oluyordu.

1943'ten itibaren İngiltere ile ABD arasında "karşılıklı ödünç verme" diye bilinen anlaşma yapılmıştı. Bu anlaşmaya göre ABD'nin İngiltere'ye verdiği krediler İngiliz sömürgelerinden ABD'ye gönderilmek üzere yüklenen hammaddelerle geri ödeniyordu. Bu bağlamda Malaya'dan gelen kalay ve kauçuk bir hayli önem kazanırken, Afrika hem maden hem de tarım ürünleri bağlamında bir dizi kalemi tedarik ediyor durumdaydı. Kalay ve kauçuğun ardından dolar getirisine sahip üçüncü ürün kakaoydu. 1947'de Batı Afrika kakaosunun İngiltere'nin dolar dengesine katkısı 100 milyon doları aşmıştı. Dahası, görünüşte elmas üretimini tekeline almış olan (Güney) Afrika bile ABD'ye satış yapıp İngiltere hesabına dolar kazanıyordu. 1946'da Harry F. Oppenheimer, De Beers Birleşik Madencilik'teki alt kademe yöneticilerine "savaş yıllarındaki elmas cevheri satışlarının İngiltere'nin 300 milyon dolarının güvenceye alınmasını sağladığını" söylemiştir.

Sömürgeci devletler Afrika'nın sahip olduğu zenginlikleri metropol ülkenin hazinesinde tutmak amacıyla nakit para işlemlerinde bu türden çok sayıda manipülasyon gerçekleştiriyorlardı. İngiliz sömürgelerinde madeni ve kağıt paralar ilk başlarda özel bankalar tarafından çıkarılıyordu. Sonrasında bu iş

sırasıyla 1912 ve 1919'da kurulan Batı Afrika Para Komisyonu ve Doğu Afrika Para Komisyonu tarafından yerine getirilmeye başlandı. Bu komisyonlar tarafından sömürgelerde tedavüle çıkarılan paraların karşılığında bulunması gereken "sterlin rezervleri" Afrika tarafından kazanılan paralardı. Sistemin işleyiş şekli şöyleydi: Sömürge (esas olarak) ihracat karşılığında döviz elde ettiğinde bu kazançlar İngiltere'de [İngiliz] sterlin olarak tutuluyordu. Eşdeğer miktarda yerli Doğu ve Batı Afrika parası ise söz konusu sömürgelerde dolaşımda kullanılırken, karşılığındaki sterlinler İngiliz hükümetine ait menkul kıymetlere yatırılıyor ve böylece İngiltere'ye daha fazla faiz geliri kazandırılıyordu. Ticari bankalar metropol devletle işbirliği içinde çalışıyor ve Para Komisyonları da sistemin işlemesini sağlıyordu. Hep birlikte Avrupa'nın Afrika'nın çıkarları aleyhine zenginleşmesine hizmet edecek karmaşık bir finansal ağ oluşturmuşlardı.

Herhangi bir sömürgenin sterlin rezervlerine yapacağı katkı İngiliz hazinesi için bir armağan haline geliyordu zira sömürge ülkenin aldığı faiz oldukça düşüktü. 1950'lerin sonunda Sierra Leone gibi küçük bir sömürgenin sterlin rezervleri 60 milyon pounda ulaşmıştı. 1955'te ise İngiliz devletinin Altın Sahili'nde kakao ve maden satışlarından elde ettiği miktar 210 milyon poundu bulmuştu. Mısır ve Sudan, İngiltere hazinesine katkı yapan diğer ülkelerdi. Afrika'nın İngiltere'nin sterlin dengesine yaptığı toplam katkı 1945'de 446 milyon poundken, 1955'te 1.446 milyon pounda yükseldi. Yani o dönemde 2.120 milyon civarında olan İngiltere ve İngiliz Milletler Topluluğu'nun dolar ve altın rezervlerinin yarısından fazlaydı bu meblağ. Arthur Creech-Jones ve Oliver Lyttleton gibi İngiltere'nin başlıca sömürge politikalarını belirleyen adamlar 1950'lerin başında İngiltere'nin sömürgelerin dolar kazançlarıyla ayakta durduğunu itiraf ediyorlardı.

İngiliz devleti Belçikalı muadillerine sömürgelerden haraç almak konusunda fark atıyordu, özellikle de son savaştan sonra. Belçika'nın Almanlar tarafından işgalinden sonra Londra'da bir sürgün hükümeti kuruldu. Sürgün rejiminin Sömürge Bakanı Mr. Godding şu açıklamayı yapmıştı:

> Savaş boyunca Kongo, Belçika hükümetinin Londra'daki tüm masraflarını karşılayabilecek durumdaydı. Buna Avrupa ve Afrika'daki silahlı güçlerin maliyetleri kadar diplomatik hizmetler de dahildi. Toplamda yaklaşık 40 milyon pound. Aslında Kongo'daki kaynaklara müteşekkiriz, böylece Belçika hükümeti Londra'da tek bir şilin ya da dolar borç almak zorunda kalmazken, Belçika'nın altın rezervleri de dokunulmadan korundu.

Savaştan bu yana Kongo'nun gelirlerinden Belçika frankı dışındaki para birimleriyle elde edilen artıkların hepsi Belçika Ulusal Bankası'nda toplandı. Böylece Kongo'yu yağmalayan özel kapitalist girişimcilerden bir miktar farklı olarak Belçika hükümeti her yıl milyonlarca frankı bulan bir meblağı doğrudan kontrol ediyordu.

Aynı bağlamda Fransız sömürgeciliğini konuşmak büyük oranda İngiliz ve Belçikalılara yapılacak göndermelerle bir tekrar haline gelecektir. Gine, "yoksul" diye adlandırılabilecek bir sömürgeydi ancak 1952'de Fransa boksit, kahve ve muz satışlarından bir milyar (eski) frank ya da dolar karşılığıyla 5,6 milyon kazanmıştı. Fransız mali uygulamaları bahsi geçen diğer sömürgeci güçlerinkilerden biraz farklıydı. Fransa ayrı para komisyonları kurmaktansa ticari bankları kullanmaya daha meyilliydi. Ayrıca dayattığı askeri amaçlı vergilerle Afrikalılardan çok daha fazlasını sızdırıyordu. Afrikalılara Fransız ordusunun üniformalarını giydirip başka Afrikalılara, Vietnam gibi başka sömürge ülkelere ve kendi savaştığı Avrupalılara karşı savaştırıyordu. Sömürge bütçeleri bu ölüme gönderilen Afrikalı "Fransız" askerlerinin masraflarını da karşılamalıydı ve ölmeyip de

sağ kaldıklarında da onların emeklilik maaşları yine Afrika fonlarından karşılanıyordu.

Toparlarsak sömürgecilik Afrika'da - önceki komünal toplum ve feodal Afrika toplumları dönemiyle karşılaştırılamayacak oranda yüksek düzeyde- sömürünün yoğunlaşması demekti. Aynı zamanda da sözü edilen artığın sömürgeciliğin temel gereği olarak yığınsal oranlarda ihraç edilmesi anlamına geliyordu.

Kapitalizmin Teknolojik ve Askeri Yönlerinin Güçlendirilmesi

Sömürgeciliğin Avrupa'ya sağladığı parasal olmayan faydaların ön analizi

Köle ticaretinin Avrupalılar için kârlı olmadığını söyleyenlerin yanı sıra, sömürgeciliğin Avrupalılar için kârlı olmadığını söyleyen kimi burjuva propagandistler de var hâlâ. Bu tarz bir yaklaşımla doğrudan tartışmaya girmek gereksiz zira çok daha iyi kullanılabilecek bir zaman israfından başka bir şey değil bu. Yukarıdaki bölüm sömürgeci güçlerin Afrika'dan elde ettikleri maddi parasal kârların mevcut düzeyini anlatıyordu. Ancak Afrika'nın Avrupa kapitalizmine katkıları parasal geri dönüşlerden çok daha fazlasını içeriyor. Sömürgecilik sistemi emperyalist metropollerdeki kimi sektörlerde teknolojinin ve becerilerin hızla gelişmesini mümkün kıldı. Kapitalist şirketlerin ve bir bütün olarak emperyalizmin modern örgütlenme tekniklerinin gelişmesine olanak sağladı. Gerçekten de sömürgecilik kapitalizmin beşiği olan Batı Avrupa'ya yeni bir hayat pınarı sağlayarak onun yaşam süresini uzattı.

Sömürgecilik evresinin başında Avrupa'da üretimde kullanılan bilim ve teknoloji sabit bir temele dayanıyordu: Önceden de ifade edildiği üzere bu durum denizaşırı ticarete bağımlıydı.

O dönemde Avrupa elektriğin, metalik ve metalik olmayan madenler ile kimyasalların yaygın olarak kullanılmaya başlandığı bir döneme giriyordu. Tüm bu başlangıçlar sömürgecilik dönemi boyunca çok üst aşamaları yakaladı. Elektrikli aletler yeni elektroniklerin nitelikli seviyesine ulaşması teçhizatların küçülmesiyle birleşince telekomünikasyon ve yeni bilgisayarların üretiminde fantastik ilerlemeler sağlandı. Kimya endüstrileri hammaddelerin sentetik muadillerini geniş bir yelpazede üretirken, bir bütün olarak yeni olan petrokimyasallar ortaya çıktı. Madenlerin metalürjik yeniliklerle buluşması ısı direnci, ışıklandırma ve çekme mukavemeti taleplerini karşılayabilecek ürünlerin piyasaya sürülmesi anlamına geliyordu. Sömürgeciliğin sonunda (diyelim ki 1960) Avrupa yeni bir çağın eşiğindeydi: Nükleer güç.

Metropollerle sömürgeler arasındaki üretim farkının en az on beş-yirmi kata çıktığı herkesçe bilinen bir gerçek. Her şeyden öte sömürgecilik döneminin sonunda, Afrika ile Batı Avrupa arasındaki üretkenlik düzeyine ilişkin uçurumun büyümesinin ardında metropollerde bilimsel tekniklerde yaşanan ilerlemeler var. Bu nedenle sömürgeciliğin metropollerdeki bilimsel ilerlemelere ve bunların sanayiye uygulanmasına nasıl yol açtığını anlamak önemli.

Afrika'daki ya da bir başka yerdeki sömürgeciliğin Avrupa'da bilim ve teknolojinin gelişmesini *sağladığını* söylemek bir hayli kolaya kaçmak olacaktır. Teknolojik ilerleme ve yenilenme eğilimi her daim kâr dürtüsü nedeniyle kapitalizme içkindir. Kuşkusuz, Afrika'nın ve dünyanın diğer yerlerinin sömürgeleştirilmesiyle Avrupa kapitalizminin temelinde teknolojik dönüşümü mümkün kılan olaylar zinciri arasında koparılmaz bir bağın varlığından bahsetmek tümüyle doğru olacaktır. Bu bağın yokluğunda Avrupa kapitalizmi 1960'ta yakalanan düzeyde mal ve hizmet üretiyor olamazdı. Bir başka deyişle, gelişmiş ve

azgelişmiş ülkelere ilişkin ölçümlerimizde kullandığımız kıstaslarımız farklı olacaktı.

Afrika'daki sömürgecilikten gelen kârlar bilimsel araştırmaları finanse edecek tüm diğer kârlarla bir araya geldi. Genel anlamda içinde bulunduğumuz yüzyılda kapitalist toplumdaki zenginliğin eğlenceye ve araştırmaya daha fazla para ayrılmasını mümkün kıldığı doğrudur. Bunun doğruluğunun bir başka göstergesi de emperyalizm çağında kapitalist gelişmenin *kapitalist metropollerde* işbölümünü devam ettirmesi ve bilimsel araştırmalarda işbölümünün bir dalı haline gelmesi, hatta en önemli dallarından biri olmasıdır. Avrupa toplumunda tek tek kişiler bilimsel araştırmalardan *özellikle* uzaklaştı ve durumdaki ani bir değişimle araştırma önceliği hükümetlere, ordulara ve özel kapitalist girişimcilere geçti. Bu durum mali olarak desteklendi ve teşvik edildi. Dikkatli incelemelerin gösterdiği üzere mali kaynaklar ile araştırmanın yönlendirildiği alan fazlasıyla sömürge koşullarınca belirleniyordu. Öncelikle Avrupa'nın Afrika'dan elde ettiği karların *yatırım yapılabilir artıklar* olduğunu hatırlamak gerekiyor. Kârın kendisi bitmiş bir sonuç değildi. Yani Doğu ve Batı Afrika Para Komisyonları İngiliz devletinin menkul kıymetlerine yatırım yaparken, ticari bankalar ve sigorta şirketleri devlet bonolarına, gayrimenkul ipoteklerine ve endüstriyel hisselere yatırım yapıyorlardı. Sömürgelerden gelen bu yatırım fonları metropollerdeki çok sayıda sektöre yayılıyor ve sömürge mallarıyla herhangi bir ilişkisi olmayan endüstrilere bile yarar sağlıyordu.

Kuşkusuz sömürgelerden ithal edilen mallarla doğrudan ilintili endüstri kollarındaki sömürünün izini takip etmek daha kolay: Örneğin, sömürgelerden gelen hammaddelerin işlenmesinde kullanılan makine türlerini üreten endüstri kolları. Hurma çekirdeğini kırmaya yarayan makine ya da çözülebilir toz haline getirilerek kullanılabilir kılınan az lezzetli kahveye yapılan

işlem, bir başka deyişle "hazır kahve" gibi örnekler. Tüccarlar ve sanayiciler sömürgelerin hammaddelerini Avrupa'daki fabrikaların ihtiyaçlarını nitelik ve nicelik olarak karşılayacak biçimde modifiye ediyorlardı. Bu uygulamanın örneklerinden biri Hollandalıların Java'da, Amerikalıların Liberya'da hastalıklara karşı daha dayanıklı olan ve daha çok ürün veren yeni kauçuk türünü aşılama ve türetme yoluyla üretmeleridir. Sonuçta daha iyi kalite hammadde arayışı Avrupa kapitalizmini sömürgelere daha az bağımlı kılma çabasıyla başladı. Ve sentetikler ortaya çıktı...

Gemicilik dünyasında belli teknolojik değişiklikler ve yenilikler, ancak gemiciliğin metropollerle sömürgelerin birbirine bağlanmasındaki önemli payı düşünüldüğünde yeterince takdir edilebilir. Gemilerin dayanıksız yiyecekler için soğutulması gerekiyordu. Büyük ve sıvı yükler için -hurma yağı gibi- özel ambarlara ihtiyaç vardı. Orta Doğu, Kuzey Afrika ve dünyanın başka yerlerinden gerçekleştirilen petrol taşımacılığı için özel bir gemi türü olan petrol tankerleri inşa edildi. Gemilerin modelleri ve yüklerinin türleri zaman içinde metropollerdeki liman yerleşim şekillerini de belirledi.

Bağlantıların uzak ve görünür olmadığı koşullarda bile sömürgeciliğin Avrupa'nın teknolojik devriminde bir etken olduğunu söylemek mümkün. İçinde yaşadığımız yüzyılda bilimin canlanmasıyla içsel bağlantıları da fazlasıyla arttı ve karmaşıklaştı. Her bir fikrin ve buluşun kökenindeki izleri takip etmek imkânsız hale geldi ancak kimi bilim tarihçilerinin çok da iyi bildiği üzere bilimsel bilginin yapısındaki büyüme ve günlük hayata uygulanması sadece o bilim dalının içinde gelişen fikirlere değil, bir bütün halinde toplumda faaliyet gösteren güçlere bağlıdır. Emperyalizmin yükselişiyle metropol kapitalist toplumların en etkili güçlerinden biri hiç tartışmasız sömürgelerden yarı-sömürgelere doğru yayılmaları oldu.

Yukarıdaki yaklaşımlar emperyalizmin askeri yönüne ilişkin tartışmalara da tümüyle uygundur. İmparatorluğun korunması askeri açıdan feodal toplumun sona ermesinden beri yükselen bir toplumdaki silahlanma yönelik bilimsel çalışma için en önemli itici güçtür. Yeni-sömürgecilik ölçütleriyle Avrupa'nın askeri meseleleri en belirgin biçimde Birinci Dünya Savaşı'nda ve öncesinde İngiltere, Almanya, Fransa ve Japonya arasında yaşanan donanma savaşlarında dikkat çekti. Sömürgeler ve kapitalist yatırım alanlarına ilişkin üzerine rekabet, destroyerler ve denizaltılar gibi yeni silahlı donanma gemilerinin ortaya çıkmasına neden oldu. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda askeri araştırmalar bilimsel çalışmaların en örgütlü dalı haline geldi. Kapitalist devletler uluslararası sömürüden elde ettikleri kârlarla bu araştırmaları finanse ediyorlardı.

İki savaş arasındaki yıllarda Afrika'nın Avrupa'daki örgütlenme tekniklerine yaptığı en önemli katkı tekelci sermayeyi güçlendirmek oldu. 1914'teki savaştan önce Pan-Afrikancı Duse Muhammed Ali ve W.E.B. Du Bois tekelci sermayenin emperyalist yayılmanın en önemli unsuru olduğunu kabul ettiler. Bu olguyu en bütünlüklü ve en doğru şekilde açıklayan analizi Rusya'nın devrimci önderi Lenin yapmıştı. Lenin, nerdeyse kehanette bulunmuştu zira sömürge çağının ilerlemesiyle bu süreçten en önemli kazanımları tekelci sermayenin, özellikle de finans sermayesinin elde ettiği gitgide daha belirgin olmaya başladı.

Afrika (artı Asya ve Latin Amerika), küçük şirketler arasındaki rekabetin farklı alanlarda ekonomik etkinlik gösteren birkaç elde toplanarak yönetilmesini sağlayan stratejilerin ayrıntılandırılmasına katkıda bulundu.

Hindistan ticaret yolundaki gemicilik şirketleri 1875'de "Conference Lines"ı [Konferans Denizyolları] kurdular. Bu tekelci uygulama hızla Güney Afrika ticaretine sıçradı ve doruk

noktasına, yüzyılın başında Batı Afrika'da ulaştı. Ticari açıdan Batı Afrika'da hem Fransızlar hem de İngilizler pazar paylaşımı ve fiyat kontrolleri açısından önemli deneyimler biriktirmişlerdi. Kaldı ki küçük şirketlerin sömürgecilik deneyimlerinin başından sonuna kadar büyükler tarafından yutulmuş olması da bir başka gerçeklik.

Güney Afrika, birbiriyle bağlantılı yönetimlerin, holdinglerin ve devasa şirketlerin hem sermaye yapıları açısından çokuluslu olduğu hem de ekonomik etkinlik alanlarının değişik bölgelere yayıldığı bir sistemin dikkatle planlanarak yapılandırıldığı yer olmuştu. Oppenheimer gibi birey girişimcilerin Güney Afrika topraklarından muazzam kazançlar sağlamalarına rağmen Güney Afrika aslında hiçbir zaman Avrupa ve Amerika'da bu yüzyılın başına kadar devam ettiği gibi bireysel ve aile şirketlerinin etkin olduğu bir dönem yaşamadı. Büyük madencilik şirketleri gayri şahsi profesyonel girişimlerdi. Personel, üretim, pazarlama, reklam gibi alanları ayrı ayrı organize edilen uzun vadeli planlarla yola çıkıyorlardı. İç üretici güçler kapitalizme yayılma ve egemenlik kurma yönünde hep bir doğrultu verir. Ancak bunlara ek olarak Afrika'da ve özellikle Güney Afrika'da kapitalist üstyapının yükselmesi, tek tek bireylerin sömürülecek kaynakları bir sonraki yüzyıla aktaracak bilinçli planlamayı yapacak kapasitede olmaları ve sonsuza kadar da siyah halkları egemenlik altına alacak ırkçı hedeflere sahip olmalarıyla bağlantılıydı.

On beşinci yüzyıldan beri Avrupa dünya ticaretinin ve malların kıtalar arasındaki yolculuğunun organizasyonel yanının başını çekiyordu. Emperyalizmle birlikte Avrupa'nın gücü arttı zira emperyalizm yatırım anlamına geliyordu ve bu yatırımlar (sömürge idaresi olsa da olmasa da) Avrupalı kapitalistlere bütün kıtalardaki üretimi kontrol etme olanağını sağlıyordu. Avrupa'nın farklı hammadde girdilerinin niteliğine ve niceliğine karar veriyor olmasıyla kapitalizmin sağladığı kazançlar da git-

gide arttı. Bunu kapitalizmin bir bütün olarak ve özellikle de burjuvazinin çıkarlarıyla birlikte düşünmek önemli. Örneğin, Batı Hint Adaları'ndaki şeker üretimi sömürgecilik döneminde Afrika'daki kakao üretimiyle birleşti ve böylece Avrupa ve Amerika'da çikolata endüstrisi ortaya çıktı. Metalürji alanında İsveç, Brezilya ve Sierra Leone'deki demir cevherleri Altın Sahili'ndeki manganez veya Güney Rodezya'daki kromla birleşerek değişik türlerde çeliğe dönüştürülüyordu. Bu türden örnekler neredeyse sonsuz sayıda çoğaltılarak sömürgecilik dönemindeki tüm kapitalist üretime içerilebilir.

John Stuart Mill'in dediği gibi, on sekizinci yüzyılda İngiltere ve Batı Hint Adaları arasındaki ticaret, kent ile kır arasındaki ilişkiye benziyordu. Bu yüzyılda ilişkiler daha da yakınlaştı ve kentin (Avrupa) kırın (Afrika, Asya, Latin Amerika) sırtından geçinmesi daha da belirginleşti. Sömürgelerin metropoller için hammadde üretmesi ve mamul mallar satın alması fikrinin arkasında, her yerdeki emekçileri de kapsayan biçimde *uluslararası işbölümü*nü meşrulaştırma teorisi vardır. Yani, bu noktaya [sömürgecilik dönemine- ç.n.] kadar her toplum kendi üyelerinin üretimde sahip olduğu işlevlere -kimi avlanıyor, kimi giysi üretiyor, bazıları da ev yapıyordu- göre görev dağılımı yapıyordu. Ancak sömürgecilikle birlikte kapitalistler tüm dünya ölçeğinde işçilerin ne tür emek harcamaları gerektiğine karar verir oldular. Afrikalılar yeraltındaki madenleri kazacak, tarım ürünleri yetiştirecek, doğal ürünleri toplayacak ve ufak tefek bisiklet tamiri gibi işlerle uğraşacaklardı. Avrupa'da, Kuzey Amerika'da ve Japonya'da ise işçiler madenleri ve hammaddeleri işleyecek ve bisiklet üreteceklerdi.

Uluslararası işbölümü emperyalizmle ortaya çıktı ve sömürgecilik kapitalist ülkelerde vasıfların maksimum düzeye çıkmasını mümkün kıldı. Madenleri kazmak ve Afrika toprağında tarım yapmak esas olarak fiziksel güce dayanır ancak madenleri

cevherinden çıkarmak ve devamında nihai malları üretmek Avrupa'da zaman içinde daha fazla teknoloji ve vasfın gelişmesini teşvik etti. Demir çelik endüstrisini örnek alalım. Modern çelik üretimi, her ikisi de geçen yüzyılın ikinci yarısından beri var olan, Siemens'in açık ocak fırınları ve Bessemer yönteminin* sonucunda ortaya çıktı. Bu iki süreç de önemli değişiklikler geçirdi ve çelik üretiminde fasılalı işlemlerden devamlı çalışan devasa elektrikli ocaklarla yapılan üretime geçiş yaşandı. Son yıllarda vasıflı işçilerin yerini otomasyon ve bilgisayar sistemleri almaya başladı; ancak emperyalizmin hayata geçmesinden önceki dönemle karşılaştırıldığında bir bütün olarak teknoloji ve niteliklerdeki kazanımların sınırsız olduğu söylenebilir.

Demir cevheri sömürgecilik döneminde Afrika'nın başlıca ihraç ürünlerinden biri olmadığı için verdiğimiz örnek konuyla ilgisiz bulunabilir. Yine de demir Sierra Leone'nin, Liberya'nın ve Kuzey Afrika'nın ekonomilerinde dikkat çekici bir yere sahipti. Bu anlamıyla demir cevheri örneği, uluslararası işbölümünün metropollerdeki teknoloji ve niteliğin gelişim trendini göstermek amacıyla kullanılabilir. Dahası, Afrika'nın çelik alaşımları yapmak için gereken özellikle de manganez ve krom gibi maden kaynaklarına sahip olduğunu tekrarlamak önemli. Bessemer yönteminde manganez vazgeçilmezdir. Afrika'nın bir dizi yerinde manganez çıkarılıyordu. Altın Sahili'ndeki Nouta madeni dünyadaki en büyük manganez yatağı olma özelliğine sahipti. Amerikan şirketleri Altın Sahili ve Kuzey Afrika madenlerinin mülkiyetini aldı ve ABD'nin çelik endüstrisinde kullandı. Güney Afrika'nın ve Güney Rodezya'nın kromu da çelik metalürjisinde paslanmaz çelik imalatı için vazgeçilmez olması nedeniyle benzer bir rol üstlendi.

---

* Bessemer yöntemi: Sanayide, ham (pik) demirden çelik elde etme yöntemi - ç.n.

Kolumbit, çelik alaşımları yaratma sürecinde çok değerli olan bir başka Afrika madeniydi. Yüksek ısıya dayanıklılığı nedeniyle esas olarak jet makineleri için gereken çeliğin üretiminde kullanılıyordu. Öncelikle kolumbitin değer kazanma gerekçesi Avrupa endüstrisinin ve teknolojisinin yaşadığı hızlı gelişmeydi. 1952'ye kadar Nijerya'daki kalay madenciliğinin yan ürünü olarak değerlendiriliyordu. Sonrasında kullanılmaya başlanmasının ardından Avrupa teknolojisindeki uçak makinelerinin karmaşık yapısına önemli bir itici güç oluşturdu.

Gerçekten de sömürgecilik döneminde hüküm süren uluslararası işbölümünün sağladığı nitelikler ile kolumbit üzerine çalışma şansına, madeni kazarak cevheri çıkaran Nijeryalı işçiler değil, Amerikalı, Kanadalı, İngiliz ve Fransız işçiler sahip olabildiler.

Nedeni ortada: Birkaç yıl içinde kolumbite olan talep hızla düştü ancak bu yıllarda Avrupalı metalürjistlerin çok daha verimli ve deneyimli hale gelmelerine önemli katkılar yaptı. Böylece kendine yeterli büyümeyi teşvik etmeye ve gelişmiş ülkelerle azgelişmiş ülkeler arasında yapılan kıyaslarda görünen farkın ortaya çıkmasına yardımcı olmuştu.

Bakır da aynı şekilde özenle değerlendirilmesi geren madenler kategorisinde yer alıyor. Afrikalıların vasıfsız emeğiyle ihraç için çıkarılan bakır cevheri, sonrasında Avrupa'nın kapitalist fabrikalarında rafine ediliyordu. Mükemmel bir elektrik iletkeni olduğu için kapitalist elektrik endüstrisinin vazgeçilmez bir unsuru oldu. Jeneratörlerin, motorların, elektrikli lokomotiflerin, telefon ve telgrafların, aydınlanma ve enerji nakil hatlarının, motorlu arabaların, binaların, cephaneliklerin, radyoların, buzdolaplarının ve bir dizi başka şeyin en önemli parçası oldu. Teknoloji çağı en önemli enerji kaynağı ile tanımlanır oldu. Bugün Nükleer Çağ'dan bahsediyoruz zira nükleer enerjinin potansiyeli sınırsız olarak gösteriliyor. Avrupa'daki Sanayi Dev-

rimi'nin gerçekleştiği on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllar Buharlı Çağıydı. Benzer biçimde sömürgecilik dönemi de Elektrik Çağı oldu. Bu nedenle Kongo, Kuzey Rodezya ve Afrika'nın diğer bölgelerinden gerçekleştirilen hayati bakır ihracatı Avrupa teknolojisinin başlıca sektörüne katkı yapıyordu. Bu stratejik konumla sayısız çok yönlü etkisiyle kapitalist gelişmeye inanılmaz kazançlar sağladı.

Hammadde tartışması bağlamında askeriyeye özel bir yer açmak gerekli. Afrika madenleri hem konvansiyonel silahlar hem de atomik ve nükleer silahlar konusunda yapılan devrimler söz konusu olduğunda belirleyici role sahip oldu. İkinci Dünya Savaşı sırasında ABD'nin Belçika Kongo'sundan uranyum alması ilk atom bombasının yapımı için önkoşuldu. Her durumda sömürgecilik döneminin sonunda sömürgeci devletlerin endüstri ve savaş aletleri öylesine iç içe geçti ve birbirinden ayrılamaz hale geldi ki her birinin etkisi diğerine katkı yaptı. Bu nedenle Afrika'nın muazzam katkısı ilk etapta bakır tel, çelik alaşımı yapımı gibi barışçıl amaçlar taşıyor gibi görünse de, sonuçta patlarlı motorlar, uçak gemileri vb. gibi şeylerin yapımında kullanılmaya başlandı.

Ancak Avrupalıların ateşli silahlarının etkisi on dokuzuncu yüzyılda belirli bir seviyeye ulaştıktan sonra beyazların yeni sömürgeler elde etmesi ve tüm dünyayı egemenliği altına alması mümkün hale geldi. Benzer biçimde metropollerdeki yeni kitle imha silahları, iktidarı ve bağımsızlığı yeniden kazanmaya çalışan sömürge halkları için psikolojik ve pratik engeller oluşturuyordu. Afrika'daki ve başka yerlerdeki sömürgeciliğin en temel dayanağı, her döneme uyarlanabilen, yerel polis ve silahlı kuvvetlerin metropol hukukunu uygulayamaması ve sömürge düzenini kuramaması anlamına gelen "gözdağı siyaseti" oldu. Sömürgeleştirilenlerin bakış açısıyla sömürgeci sömürü aracılığıyla Avrupalı güçlerin askeri aygıtlarının güçlendirilmesi iki kat sorunluydu. Bu durum sadece metropol ile sömürge arasın-

daki teknolojik farkın açılmasına değil, iktidar ve bağımsızlık gibi kavramlarla ilintili en hassas alanlarda da mesafenin büyümesine de neden oluyordu.

Sömürgecilik dönemindeki uluslararası işbölümü milyonlarca beyaz yerleşimci ve göçmeni yaşamlarını Afrika'da kazanır hale getirmenin ötesinde, Avrupa'daki istihdam olanaklarını da artırdı. Tarımsal hammaddeler işlenerek ara mal haline getirilmesiyle başlı başına yeni endüstri dalları ortaya çıkıyordu. Afrika, Asya ve Latin Amerika'dan yapılan maden cevheri ithalatıyla çelik, otomobil, alüminyum ve alüminyum fabrikaları, bakır tel şirketlerindeki muazzam istihdam dalgalanması da Avrupa ve Kuzey Amerika'da ortaya çıkan yeni mesleklerin sayısı konusunda gösterge olabilir. Dahası bu ithalat zaman içinde inşaat, nakliyat ve savaş endüstrileri vb. gibi alanlarda itici güç haline geldi. Afrika'da süren madencilik yerin yüzeyinde büyük oyuklar bırakıyordu ve yapılan tarım türü de Afrika topraklarını verimsizleştiriyordu, oysa Avrupa'da tarım ve maden ithalatıyla muazzam bir endüstriyel kompleks inşa edilmişti.

İnsanlığın örgütlenmesinin ilk evrelerinde üretim dağınık ve parçalıydı. Yani, aileler yaşamlarını sürdürmek için harcadıkları emekle bağımsız varlıklarını koruyorlardı. Zaman içinde üretim daha toplumsal ve bağlantılı bir nitelik kazandı. Gelişmiş bir feodal ticaret ekonomisinde bir çift ayakkabı yapmak için - köylünün kendine yeterli komünal toplumdaki gibi ayakkabı yapmak için hayvanı öldürmesi yerine- bir tabaka deri ve bir ayakkabıcı gerekiyordu. Bir toplumun geldiği bu aşamada malları üretmek için ortaya çıkan toplumsal bağımlılık uzlaşmaya ve koordinasyona dayalı bir gelişme endeksidir.

Kuşkusuz, Avrupa kapitalizmi üretimde çok daha fazla toplumsal karakter edindi. Tüm dünyayı birbirine bağlarken sömürgecilik deneyimi itici güç oldu ve kendi ekonomisinin her yönünü, bankacılıktan tarıma, birbirine sıkıca bağladı. Ancak

bölüşüm ayrı toplumsal niteliğe sahip olmadı. İnsan emeğinin meyveleri beyaz ırktan, Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da yaşayan azınlıktaki bir sınıfa gitti. Bu, sömürgecilik döneminde belirginleşen gelime ve gelişmemeye dair diyalektik sürecin odağını oluşturuyor.

Afrika'daki sömürüden en fazla menfaat sağlayan Unilever örneği

Afrika'daki artığın sömürüldüğü kanallar -bankalar ve madencilik şirketleri gibi- kadar Afrika'nın Avrupa kapitalizmine yaptığı parasal olmayan katkıların da izi adı geçen şirketlerin sonraki kariyerlerinde sürülebilir. Aşağıda tek bir şirketin -*Unilever*'in- Afrika kaynaklarını ve halklarını nasıl sömürdüğü özet olarak veriliyor.

1885'de Afrika, konferans masasında bölüşülürken William H. *Lever* İngiltere'de Liverpool yakınındaki Merseyside'da sabun üretmeye başladı. Sabununa "Sunlight" adını verdi ve bu fabrikanın bulunduğu bataklıkta Sunlight Limanı kasabası yükseldi. On yıl içinde *Lever* firması sadece İngiltere'de yılda 40.000 ton sabun satıyor, Avrupa'nın, Amerika'nın ve İngiliz sömürgelerinin değişik yerlerinde ihracat şirketleri ve fabrikalar inşa ediyordu. Sonra Lifebuy, Lux, Vim geldi ve sonraki on yıl içinde *Lever* İngiltere'de yılda 60.000 ton sabun satmaya ek olarak da Kanada ve ABD, Güney Afrika, İsviçre, Almanya ve Belçika'da fabrikalar kurmaya başladı. Aslında bu ülkelerin hiçbirinde büyüyen sabun üretimi olmadı. İmalatlarında kullanılan temel madde farklı yağlardan ve iç yağından çıkarılan stearin* oldu. Hayvansal iç yağ, balina yağı dışındaki tüm hammaddeleri tropik bölgelerden geliyordu: Hurma yağı, hurma çekirdeği yağı, yerfıstığı yağı, kurutulmuş Hindistan cevizi. Batı Afrika, dün-

* Donyağı - ç.n

yanın en büyük hurma üretim bölgesi ve başlıca yer fıstığı yetiştiricisi olmuştu.

1887'de daha sonra *Unilever* birliğine katılan Avusturya firması Schict, Liverpoollu yağ tüccarlarının sağladığı hammaddelerle Avusturya'da ilk hurma çekirdeği kırma değirmenini inşa etti. Bu bir rastlantı değildi. Emperyalizmin Afrika'ya Avrupa'nın hammadde tedarikçisi olarak açılması mantığının bir parçasıydı. 1902 gibi erken bir tarihte *Lever* "araştırmacılarını" Afrika'ya gönderdi ve Kongo'nun hurma ürünlerini almak için en uygun yer olduğu sonucuna vardı. Zira Belçika hükümeti sayısız hurma ağacının olduğu devasa toprak imtiyazları vermeye gönüllüydü. *Lever* Kongo'da gerekli imtiyazları aldı ve hurma çekirdeklerinden yağ çıkaracak makineleri Kongo'ya getirdi.

Ancak esas hurma yağı uzmanları Kongo'nun kuzeyindeki sahil bölgelerinden gelmişti. Bu nedenle 1910'da *Lever* Nijerya'daki küçük bir Liverpool firması olan *W.B. Mc Iver*'ı satın aldı. Bunu Sierra Leone ve Liberya'daki iki küçük şirketin ilhakı izledi. Gerçekte *Lever* (o zaman ki adıyla *Lever Bros.*) Batı Afrika'daki her sömürgeye ayak basmıştı. İlk büyük atılım *Lever* 1920'de *Niger Company*'yi 8 milyon pounda satın aldığında gerçekleşti. Sonrasında 1929'da *Afrika ve Doğu* isimli son büyük rakip ortaklığa katıldı ve bu birleşmenin sonucunda *United Africa Company* (UAC) adını aldı.

1914-1918 arasındaki savaş döneminde *Lever* sabunda kullanılan hammaddelerle, yani yağlar ve iç yağlarla yapılan margarini üretmeye başladı. Takip eden yıllarda bu türden işletmeler Avrupa'da satın almalar ve birleşmelerle düzenli olarak büyümeye başladı. Avrupa kıtasındaki sabun ve margarin üretiminde en büyük isimler iki Hollanda firması *Jurgens* ve *Van der Bergh* ile Avusturya firmaları *Schict* ve *Centra*'ydı. Hollanda firmaları mutlak hâkimiyet konumunu ilk yakalayanlardı ve

1929'da *Lever*'le bir araya gelerek büyük bir ortaklık gerçekleştirirken bir yandan da neredeyse tüm diğer rakiplerini de satın almakla meşguldüler. 1929 birleşmesi *Unilever*'i bir tekel haline getirirken kimi kolaylıklar sağlaması için *Unilever Ltd.* (İngiltere kayıtlı) ve *Unilever N.V.* (Hollanda kayıtlı) olarak iki parçaya bölündü.

Muazzam miktarlardaki yağ ve iç yağı tedariki için *Unilever* büyük oranda iştiraki olan ve o yıl kurulan UAC'ye bağımlıydı. UAC kendisi de büyümeye hiç ara vermedi. 1933'te önemli ticaret firması *G.B. Ollivant*'ı ve 1936'da Altın Sahili'ndeki *Swiss Trading Company*'yi [İsviçre Ticaret Şirketi] satın aldı. Bu dönemde sadece Kongo'daki yabani hurmalara bel bağlanmamış, ayrıca plantasyonlar da kurulmuştu. ABD'deki *Lever* fabrikaları yağ ihtiyacını esas olarak Kongo'dan karşılıyordu ve 1925'te *Lever* Boston'daki işlerinden (*Unilever*'in ve UAC'ın kurulmasından bile önce) 250.000 pound kâr etmişti.

Unilever savaşta ve barışta büyüdü. Sadece Doğu Avrupa'da sosyalizmin gelişiyle millileştirilen kimi fabrikalar kaybedildi. Sömürgecilik döneminin sonunda *Unilever* geleneksel sabun, deterjan, margarin, domuz yağı, arıtılmış tereyağı, kızartma yağı, yemeklik yağ, konserve yiyecek, mum, gliserin, küspe ve diş macunu gibi ürünler satan bir dünya gücü olmuştu. Bu dev ahtapot ihtiyacı olan gıdayı nereden soğuruyordu? *Unilever*'in Londra Şubesi Enformasyon Bölümü'nün verdiği cevaba bakalım.

> *Unilever*'in savaş sonrasındaki gelişiminde en çarpıcı olan *United Africa Company*'nin göstermiş olduğu ilerlemeydi. Depresyonun en kötü döneminde *Unilever* yönetimi asla UAC'ye para aktarmayı bırakmazken bu tutumunu genel olarak Afrika'nın gelecekteki kaderi, özel olarak da UAC'nin mevcut koşulları ile meşrulaştırdı. Ödülleri Afrika'yı dondurulmuş bezelyeden motorlu arabalara kadar her türden mal için pazar haline getiren ilksel üreticilerin savaş sonrası zenginlikleriydi. *Unilever*'in ağırlık merkezi Avrupa'daydı ancak kat kat daha büyük olan üyesi (UAC) varlığını neredeyse tümüyle (300

milyon poundluk iş hacmiyle temsil edilen) Batı Afrika'nın esenliğine borçluydu.

Kimi durumlarda *Lever*'in Afrikalı girişimcileri katı sıkı maliyet muhasebesi anlamında kayıplar yaşıyorlardı. Kongo'daki plantasyonların maliyeti çıkarıp kâra geçmeleri yıllar aldı. *Niger Company*'nin 1920'deki satın alınışının öncesinde finansal olarak durumunu düzeltmesi biraz zaman alırken, Çad'daki SCKN hiçbir zaman dikkate değer kârlar elde etmedi. Ancak finansal açıdan en kötü yıllarda bile iştiraklerin UAC tarafından alınması paha biçilmez katkılar sağladı. Öyle ki *Unilever*'in imalat yanının güvenli temel hammadde kaynaklarının üzerinde denetim sağlamasını mümkün kıldı. Tabii ki UAC da kendine parlak parasal ortaklar buldu ancak buradaki amaç, dikkati UAC'ın ve *Unilever*'in finansal kazanımlarına değil, Afrika'nın katmerli sömürüsünün Avrupa'daki teknik ve organizasyonel gelişmeye nasıl yol açtığına çekmektir.

Hem sabun hem de margarin endüstrileri bilimsel ve teknik olarak çözülmesi gereken kendilerine özgü sorunlara sahipti. Bilimsel ilerleme genel olarak gerçek ihtiyaçlara karşılık gelir. Margarin ve pişirme için gereken yağların kokularının giderilmesi gerekiyordu. Doğal domuz yağını ikame edebilecek ürünler aranıyordu ve margarin ucuz tereyağı rekabetiyle karşı karşıya kalınca yeni vitaminlerin eklendiği daha gelişmiş bir margarin üretme zorunluluğu ortaya çıktı. 1916'da İki *Lever* uzmanı margarinlerdeki vitamin konsantreleriyle beslenmiş hayvanların büyümelerini inceleyen test sonuçlarına ilişkin makalelerini bir İngiliz bilim dergisinde yayımladılar. Cambridge Üniversitesi'nde konuyu takip eden bilim insanlarıyla iletişim sürdürüldü ve 1927 itibarıyla vitamin zengini margarinler insanların tüketimi için hazır hale geldi.

Sabun söz konusu olduğunda (ve daha sınırlı olarak margarinde) sıvı yağları katı yağa dönüştüren katılaştırma sürecini ta-

sarlamak kaçınılmazdı, örneğin bitki yağlarını ama özellikle köpek balığı yağını. Hidrojenleme adı verilen bu süreç bilim insanlarının ilgisini bu yüzyılın (20. yüzyıl - ç.n.) ilk yıllarında çekmeye başladı. Daha sonra *Lever*'le birleşerek *Unilever*'i oluşturacak rakip sabun firmaları tarafından finanse ediliyor ve harekete geçiriliyorlardı.

Sömürgelerdeki hammaddelerin işlenmesi üzerine ortaya çıkan teknolojik dalların en çarpıcı örneklerinden bir de deterjanlar konusundaydı. Sabun da bir deterjan ya da "yıkama aracı"; ancak klasik sabunlarla suda ve asitlerde zor erimek gibi kimi sorunlarla karşılaşılıyor. Bu tür sorunlar ancak eski sabunlardaki katı yağ maddesinin kullanılmadığı "sabunsuz deterjanlar"la çözülebilir. Almanya'nın birinci emperyalist savaşta sıvı ve katı yağlar sağladığı sömürgelerle bağları kopunca Alman bilim insanları kömür katranından deterjan üretmek için deneyler yapmaya teşvik edilmişlerdi. Sonrasında, 1930'larda, özellikle Amerika'da kimya şirketleri daha büyük ölçeklerle aynı deterjanları imal etmeye başladılar. Deterjan araştırmalarına derhal başlayan iki firma genel müdürlükleri Cincinati'de olan iki sabun tekeli, *Unilever* ve *Procter&Gamble*'dı.

İlk bakışta deterjanların sabunlara rakip olmasına rağmen sabun firmaları tarafından teşvik edilmiş olmaları ilginç görünebilir. Ancak olan tam da tekelci eğilimlerin eski işlerini tamamlayan, hatta ikame eden alanlara doğru yönelmesinden ibaret. Zaman içinde modası geçecek ürünlere tüm sermayelerini bağlamamak için bu eğilimler gerekliydi. Sabun firmaları deterjan işini kimya şirketlerine bırakamazlardı; aksi takdirde kendi sert sabunları, sabun kalıpları ve sabun tozları zara görecekti ve marketlerdeki yeni raflardaki yerlerini koruyamayacaklardı. Bu nedenle *Unilever* deterjan kimyasalları üzerinde önemli çalışmalar yaparak bitkisel yağlara dikkate değer oranda yer vermeye -kuşkusuz modifiye ederek- devam etti. Bu türden araştırmalar şansa ya da bireylerin inisiyatifine bırakılamazdı.

1960'larda *Unilever*'in ikisi İngiltere'de, biri Hollanda'da ve biri ABD'de olmak üzere dört laboratuarı vardı. Bu dört laboratuar diğer küçük araştırma birimleriyle birlikte nitelikli bilim insanlarının ve teknoloji uzmanlarının nerdeyse üçte birini oluşturan üç binden fazla insanı istihdam ediyordu.

Unilever'in kolonyal sömürüsünün çarpan etkisinin izleri doğru bir biçimde takip edilebilir. Hurma çekirdekleri parçalandığında kalan parçalar hayvanlar için muazzam bir gevrek haline geliyordu. Sabun endüstrisinin bir yan ürünü de patlayıcı yapımında kullanılan gliserindi. Avrupalılar bu patlayıcılarla kendi ölümlerine sebep oldular ancak bir kısmı barışçıl amaçlarla kullanıldı: Madencilik, taşocakları ve inşaatlar. Sabunla bağlantılı bir dizi başka ürünün ortak noktası sıvı ve katı yağlardı, özellikle kozmetikler, şampuanlar, parfümler, tıraş kremleri, diş macunları ve saç boyaları. Bir yazarın dediği gibi "bu yan ürünler *Unilever*'in üzerinde yükseldiği ticari zeminin genişlemesine hizmet ederken, sıvı ve katı yağ uzmanlarının sahip olduğu bilgi birikiminin daha fazla kullanılmasını mümkün kıldı." Dahası, bu çalışmalar yüz binlerce Avrupalı işçi için yeni iş sahası yaratıyordu.

Sabun ve margarin imalatı sıvı ve katı yağlar dışında başka hammadde girdilerine ihtiyaç duyuyordu. Sabun yapımında büyük miktarlarda kostik soda tüketilmesi *Lever*'in 1991'de bu alkalinin üretimine uygun olduğu için Cheshire'daki araziyi satın almasına neden oldu. Kapitalist devler sömürgecilikle beslenirken emperyalizm onların her şeyi çok daha büyük ölçeklerde yapmalarını sağladı. *Lever* zımparaya ihtiyaç duyduğunda Bohemia'da kireç taşı madeni satın alıyordu, *Unilever* ambalaj kağıdı arzını kontrol altına almak istediğinde ise kağıt fabrikası satın alıyordu.

Nakliye Avrupa'da büyüme gösteren bir başka anahtar sorundu. *Lever* 1920'de bir ay içinde Nijer Şirketi'ni satın alarak

Batı Afrika'ya yük taşıyan okyanus ötesi gemileri almak için Mersey'in inşa faaliyeti projelerine ortak oldu. UAC dev tanklarla hurma yağı taşımak için yapılan gemilerin alımında öncü olmuştu ve Van der Bergh birleşmeden birkaç yıl önce kendi şirketi için gemi inşa etmek üzere tersane almayı gündeme almıştı. Bu gerçekleşmedi ancak *Unilever* tersaneden yeni çıkmış gemiler dahil, ihtiyaçlarına uygun ve sadece kendine ait gemilere ihtiyaç duyuyordu.

Unilever'in faaliyet gösterdiği endüstriler arasındaki bir başka bağlantı perakende dağıtımına ilişkindi. Ürünleri ev kadınlarına satılmalıydı ve *Unilever*'e katılan Hollanda firmaları satış garantisi için kendi bakkaliye dükkanlarına sahip olmaları gerektiğine karar verdiler. 1922'den itibaren *Jurgen* İngiltere'deki bakkal zincirlerinin kontrolünü ele geçirmiş ve "Home and Colonial"* diye adlandırmışlardı. *Van der Bergh* (bir dönemin rakibi) geride kalamazdı böylece Lipton Çay Ailesi'nin Lipton'unun sahibi olduğu zincir mağazalardaki çoğunluk hisselerini korudu. Tüm bu dükkanlar *Unilever*'e geçti. Bakkal dükkânı işi sabun ve margarine için satış noktası olarak kurgulandığı için bir zaman sonra işin sonuna geldi ve ortadan kalktı.

Bazen çarpan etkileri arasında bir bağ varmış gibi görünmez. Görünüşte *Lever*'in balık satmak için neden *Mac Fisheries* adındaki devasa perakende zincirini kurmak durumunda kaldığını açıklayacak bir neden yok! Sabunla sosis ve dondurma arasında pek az ortak nokta var. Ancak *Lever* sosis firması *Walls*'ı satın aldı ve sonrasında *Walls* bir dondurma fabrikası açtı. Bunların gerisindeki bağlantı sermayenin egemenlik arayışıdır. Sermaye büyüyüp yayılarak gözle görülen her şeyi egemenliği altına alıyor. Afrika'nın sömürüsü Avrupa'nın tekelci sermayesine yayılma ve egemenlik eğilimlerini tatmin edecek fırsatlar sağladı.

---

* Anavatan ve Sömürge - ç.n.

Unilever kısmını bitirmeden önce sonuç olarak bir şirketin kapitalist sistemin dönüşüm biçimini nasıl yansıttığına dikkat çekmek gerekiyor. *Unilever Ltd.* ve *Unilever L.V.*'nin ikili yapı düzeni, ilk olarak *Schicht and Centra of Central Europa*'nın Hollandalı margarin firmaları *Jurgens* ve *Van der Bergh*'le birleşmesiyle ortaya çıkan bir gelişmeydi ve amacı da vergi giderlerini azaltmaktı. *Unilever*, kârları transfer etmek ve eşitlemek için gerekli bağlantıları yaparak iki holdingi aynı yönetim kurulu altında birleştirdi. İlk kurulduğu günden beri profesyonel bir şirketti. Birleşmeye dahil olan bütün şirketler personel örgütlenme, üretim teçhizatları ve pazarlama prosedürleri konusunda uzun yıllara dayanan deneyimlere sahipti. *Schicht* maliyet muhasebesi ve finansal denetim sistemleri üzerine ilk çalışmaya başlayan şirketlerden biriydi. *Lever*'in bizzat kendisi Avrupa'da ve rekabetin yüksek olduğu ABD'de kitlesel reklamın öncüsüydü. *Unilever* şirketi kitle üretimi ve reklamcılığına ilişkin teknikleri devralıp mükemmel hale getirirken kitle tüketimi hedefine ulaşıyordu.

Yönetim giderlerinde sorun yaşayan on altıncı ve on yedinci yüzyılın imtiyazlı şirketleriyle *Unilever*'in sofistike uluslararası örgütlenmesi karşılaştırıldığında örgütsel değişimlerin öneminin en iyi uzun vadede görülebileceği ortaya çıkıyor. Etkin muhasebe ve işletme yöntemleri kapitalist şirketlerin gökten inmediği fikrini temsil ediyor. Bu durum tarihsel dönüşümün bir sonucu ve bu dönüşümde Afrika'nın sömürüsü, sömürgecilik zamanındaki imtiyazlı şirketler döneminden beri kilit role sahipti.

Sömürgeciliğin tek tek sömürgeci güçlere katkısı

Sömürgeciliğin sömürgecilere sağladığı parasal olmayan çıkarlara ilişkin analizler kuşkusuz daha çok her sömürgeyle bağlı olduğu "anavatan" arasındaki ilişkiler çerçevesinde gerçekleşti-

rilmeli. Ancak buna detaylarıyla tartıştığımız tek tek şirketlerin ait olduğu çerçeve dâhil değil. Avrupa metropolünün sömürgeleriyle olan ilişkisi hakkındaki geleneksel yaklaşımla kişi bir dizi olumlu etkiden söz edebilir, üstelik bahsi edilen çıkarların sömürgeden sömürgeye değişiyor olmasına rağmen. Portekiz Afrika'daki sömürgeci güçlerin en alt sırasında yer alıyordu ve sömürgeleri olmadığında Avrupa'da bir hiçti, öyle ki adı Portekiz olan herhangi bir Avrupa bölgesi gibi Angola, Mozambik ve Gine'nin de Portekiz'in ayrılmaz parçaları olduğunu iddia etmeye başlamıştı. Fransa da bazen aynı doktrini Cezayir, Martinik ve Vietnam'ın "denizaşırı Fransası" olduğunu iddia ederek tekrarlıyordu. İngiltere ya da Belçika daha büyük İngiltere ya da denizaşırı Belçika anlamına gelecek teoriler üretmediler; ancak uygulamada ürünlerin sömürgeden metropole kesintisiz aktarımının sağlama almak açısından diğer sömürgeci güçler kadar kararlı davranıyorlardı. Sözü edilen Batı Avrupa ülkelerinin ulusal hayatlarının çok az sayıdaki bölgesi sömürgelerdeki asalak talandan on yıllar boyunca herhangi bir yarar sağlamadı. Bir Nijeryalı 1960'ta Brüksel'i ziyaret ettikten sonra şöyle yazmıştı: "Kongo'nun fildişi ve kauçuğuyla parası ödenen devasa sarayları, müzeleri ve diğer kamu binalarını bizzat gördüm."

Son zamanlarda ise British Museum'da istiflenen Afrika kökenli hazinelerin miktarı Afrikalı yazarları ve araştırmacıları hayrete düşürüyor. Bu açıdan Paris, Berlin ve New York'taki daha küçük Afrika sanatı koleksiyonları da benzer bir nitelik taşıyor. Bunlar parasal zenginliğin ötesinde metropollerin gelişmiş ve "uygar" diye tanımlanmasını sağlayan şeyler. Sömürgelerin sömürgecilere yaptığı en açık katkı sömürgelerden devşirilen askerlerdi. Sömürge birlikleri olmaksızın 1939-45 savaşında Asya cephesinde savaşan "İngiliz güçleri" söz konusu olamazdı. Zira İngiliz güçlerinin birlikleri Hintliler ve diğer sömürgeler tarafından doldurulmuştu, bunlara Afrikalılar ve Batı Hint

Adalılar da dâhildi. Metropollerin sömürgelerin insan gücünden yararlanması sömürgeciliğin en genel karakteristiğidir. Romalılar, Roma'yı düşmanlarından korumanın yanı sıra fethettikleri ülkenin askerlerini bir başka ülkeyi fethetmek için kullanırlardı. İngiltere, Batı Afrika'daki İngiliz çıkarlarını korumak için Batı Hint Alayı'na Atlantik'i aşırttığında aynı uygulamayı on dokuzuncu yüzyılın başından itibaren Afrika'da gerçekleştirmiş oldu. Batı Hint Alayı'nın birliklerinde siyahlar ve İrlandalılar (sömürgeden) er olarak, İngilizler ise subay olarak yer alıyorlardı. On dokuzuncu yüzyılın sonunda Batı Hint Alayı'nda yarıdan fazla Sierra Leone'li bulunuyordu.

Batı Afrika'daki sömürgelerin İngiltere tarafından fethedilmesinde en önemli etken, Afrikalı askerlerden ve İngiliz subaylardan oluşan Batı Afrika Sınır Gücü olmuştu. 1894'te Batı Afrika Alayı ile birleşmiş ve Sierra Leone'deki sömürge yönetiminin dayatmalarına karşı gösterilen en yaygın direnişin ifadesi haline gelen Kulübe Vergisi Savaşı* diye adlandırılan çatışmanın bastırılmasında kullanıldı. Doğu ve Orta Afrika'da Kralın Afrikalı Piyadeleri, Afrika'nın savaşan güçlerini İngiltere adına dağıtan birimdi. Afrika alayları metropolün askeri aparatını bir dizi açıdan destekliyordu. Birincisi, değişik sömürgelerdeki ulusal ayaklanmaları bastırmak için acil durum gücü olarak kullanılıyorlardı. İkincisi özellikle Birinci ve İkinci Dünya Savaşlarında Afrika'da diğer Avrupalılarla savaşmak için kullanılmışlardı. Ve üçüncüsü Avrupa'daki savaş alanlarına ya da Afrika dışındaki savaş sahnelerine taşınıyorlardı.

Avrupa'nın askeri operasyonlarında Afrikalıların üstlendiği rollerin belirgin hale gelmesi, Birinci Dünya Savaşı'nda İngiltere ve Almanya'nın Doğu Afrika'nın kime kalacağı konusunda savaşmalarıyla birlikte Doğu Afrika'da başlayan seferberlik ile gerçekleşti. Savaşın başında Almanların Tanganika'daki düzenli

---

* *Hut Tax War* - ç.n.

güçleri 216 Avrupalı ve 2.540 Afrikalı *askari*[*]den oluşuyordu. Savaş sırasında 3.000 Avrupalı ve 11.000 *askari* silah altına alınmıştı. İngiltere tarafında ise ana güç esas olarak Doğu Afrikalılardan oluşan Nyasaland'dan askerlerin de bulunduğu K.A.R'dı[**]. K.A.R. taburlarında 1918 Kasım'ı itibarıyla onda dokuzu Afrikalı olan 35.000 Afrikalı erkek vardı.

Doğu Afrika seferberliğinin oldukça başlarında İngilizler, Batı Afrikalı birliklerinin yanı sıra Pencaplılardan ve Sihlerden oluşmuş bir yabancılar taburu getirdiler. Kimi Sudanlılar ve Batı Hint adalarından olanlar da bölgedeydi. İlk başta birkaç beyaz yerleşimci de savaşa katıldı; zira savaşı pikniğe gitmek gibi bir şey zannediyorlardı ancak ilk yılın sonunda İngiliz Doğu Afrikası'ndaki beyaz yerleşimciler yerel savaş güçlerine katılma konusunda ciddi bir çekince göstermeye başladılar. Böylece, Afrikalılar kendilerini hangi Avrupalı gücün yöneteceğini belirlemek üzerine savaşmış oldular. Almanlar ve İngilizler bu birliklere sadece subaylarını veriyorlardı. Tarih kitaplarına göre Doğu Afrika'daki savaşı kazanan "İngilizler" olmuştu.

Afrika'dan en fazla sayıda asker tahsis eden sömürgeci güç Fransa'ydı. 1912'de Fransız ordusunda silah altına alınan Afrikalı sayısı inanılmaz bir düzeye ulaşmıştı. 1914-18 arasındaki savaşta Fransız Batı Afrikası'ndan 200.000 asker köle avcılığını andıran yöntemlerle devşirilmişti. Bu "Fransız" askerleri Togo ve Kamerun'da Almanlara karşı savaşmanın yanı sıra Avrupa'da da hizmet veriyorlardı. Avrupa'daki savaş alanlarında yaklaşık olarak 25.000 Fransız-Afrikalının hayatını kaybettiği, çok daha fazlasının sakat kaldığı tahmin ediliyor; yani Avrupa'nın kapitalist savaşında ölüme sürülen birlikleri oluşturmuşlardı.

---

[*] Afrika dilinde asker - ç.n.

[**] K.A.R.: *King's African Rifle* - Afrika Kraliyet Ordusu.

Fransa sömürge yönetiminin sağladığı askeri avantajlardan o kadar memnun kalmıştı ki Kamerun'un bir bölümü Milletler Cemiyeti tarafından Fransa mandasına verildiğinde Kamerunlulardan oluşan birlikleri Kamerun'un savunması ile ilintisiz amaçlarla kullanma imtiyazı için ısrarcı olmuştu. Doğal olarak Fransa son dünya savaşında da Afrikalı birliklerini maksimum düzeyde kullandı. Gerçekten de ilk kayıpların ardından Fransa ve Fransız Afrikası'nın büyük bölümü Almanlar ile Faşist Fransa'nın (Vichy) eline geçince, Fransa'yı koruyanlar Afrikalılar olmuştu. Fransız Ekvator Afrikası'nda bir siyah olan Felix Ebou, General de Gaulle tarafından yönetilen güçlere bağlılığını açıkladı ve güçlerini Alman ve Fransız faşistlerine karşı harekete geçirdi. Afrika, harekâtı ve karşı saldırıyı başlatmak için gereken insan gücü altyapısına büyük oranda sahipti ve bu durum General de Gaulle ile Özgür Fransa'nın Fransa'da yeniden iktidara dönmesine bir hayli yardımcı oldu.

İkinci Dünya Savaşı Fransızların Afrikalı birlikleri son kullanışı değildi. Batı Afrikalılar 1948'de Madagaskar'a gönderildiler ve oradaki ulusal güçleri kanlı bir biçimde bastırdılar. 1954'e kadar ise Hindi Çin'de savaştırıldılar. Hatta daha sonra da Afrikalı birlikler ve özellikle Senegalliler Cezayir kurtuluş hareketine karşı kullanıldılar.

Afrikalıların sömürgeci güçlerin ordularındaki farklı rollerini farklı bağlamlarda değerlendiren kapsamlı çalışmalar henüz yeterince yapılmadı. Kuşkusuz böylesi çalışmalar ABD'nin beyazlar tarafından kontrol edilen ordusundaki siyah askerlerin rollerini analiz eden tarihçilerin bulgularına benzer bulguları ortaya çıkaracaktır. Açıkça söylersek, siyah savaşçıların, beyaz subaylarca yönetilen ABD ve sömürge ordularının kazandıkları zaferlere yaptıkları önemli ve yeterince anlatılmayan katkılara rağmen, uğradıkları muazzam ayrımcılıktan bahsediyoruz. Ayrımcılığa işaret eden ipuçları kimi uygulamalardan da görülebi-

lir: Örneğin, Batı Afrika Birliği'ndeki Afrikalı askerlerin ayakkabı giymelerine izin verilmemesi ya da Avrupa seferlerinde gerçekleşen ırkçılık karşıtı isyanların gerçekliği, Vietnam seferi sırasında ABD ordusunda savaşan siyahların devam eden isyanlarına benzemektedir.

Bir dizi Afrikalı, sömürge askeri olarak gururla hizmet etti; zira orduyu Afrikalılara cesaret ve saygınlık sağlayacak bir alan olarak değerlendirebilecekleri gibi yanlış bir umuda kapılmışlardı ve belki de Avrupalıları mutlu ve minnettar kılarak zaman içinde kıtanın bağımsızlığını elde edebileceklerini sanıyorlardı. Bu umut ilk andan itibaren dayanıksızdı zira sömürgeciler genellikle Afrikalı askerleri sömürgeciliği ve kapitalizmi koruyacak piyonlar olarak kullanıyorlardı. Bu gerçekliğin çarpıcı bir örneğini ise John Chilembwe'nin 1915'te Nyasaland'da (şimdiki Malavi) başlattığı milliyetçi Afrika başkaldırısı verdi. Nyasaland o zaman İngiliz sömürgesiydi ve İngilizlerle Almanlar o yıllarda Doğu Afrika'da savaşıyor olmalarına rağmen derhal Chilembwe ile mücadele edecek bir K.A.R. birliği oluşturdular. Dahası, K.A.R. oraya varmadan önce bir Alman teğmeni Nyasa'daki beyaz yerleşimcilerle Chilembwe'nin özgürlük çağrısına karşı direnişi örgütlemişti. Bu verilerin ışığında bir yazarın yorumu şöyleydi:

> Yurttaşları Avrupa'da bilinen en kanlı savaşa girerken Afrika'daki Avrupalıların önceliği beyaz adam olmaktı. Sonra da Alman ve İngiliz olmaktı. John Chilembwe sonuçta onların tüm sömürgeci hayallerini kucaklayan bir şeyin parçasıydı.

Afrika halkları ve Afrika kıtası sömürgecilerin askeri güçlerinin ve teknolojilerinin ilerletilmesi amacıyla bir hayli tuhaf şekillerde kullanıldı. Şans eseri Kuzey Afrika ve Sahra, Rommel ile Montgomery'nin galip gelme mücadelesinde zırhlı savaş araçları tekniğinin gelişimi açısından laboratuar alanı haline geldi. Etiyopyalılar ise zehirli gaz deneyleri yapan İtalyan faşistleri tarafından kasıtlı olarak kobay gibi kullanıldı. Bunu 1935'te Afri-

ka'nın hâlâ bir tür politik bağımsızlığını koruyan bu bölümünün yüzsüzce işgali takip etti. O dönemde İtalyanlar sömürgeciliğin meyvelerinden İtalya'nın da yaralanması gerektiği fikrini "güneşin altında yerini almak" diye açıklıyorlardı. Hem İngiltere hem de Fransa güneşi ve Afrika ürünlerini öylesine çok görmüşlerdi ki İtalya'nın iddialarını çürütmekte bir hayli zorlanıyorlardı.

İngiltere ve Fransa, sömürge Afrikası'nın büyük bölümünü yönetmiş ve dünyanın geri kalan kesimlerinde de en büyük imparatorlukları kurmuşlardı. Kapitalizmin 1885 ve 1960 arasında İngiltere ve Fransa'daki varlığı ve gelişmesi tümüyle sömürgeciliğe bağlıydı, Afrika'da burada en önemli rolü oynuyordu. Afrika'daki sömürgeler büyük ölçekli artığa el konulması anlamına geliyordu. Kapitalist girişimciliğin örgütlenme ve yeni teknolojik buluşlar konusundaki ilk atılımlar Afrika'da gerçekleşiyordu. Afrika, savaşçılarıyla, hem kendi topraklarında hem de dışarıda kapitalist sistemi destekliyordu. Kimi zaman bu iki başlıca sömürgeci devlet sömürgecilikten o kadar çok fayda devşirdiler ki bu aşırı oburluğun zararlarını da görmeye başladılar.

Gerçekten de İngiltere söz konusu olduğunda sömürgeciliğin İngiliz endüstrisine kolay bir hayat sunduğu ve bunun üretim ile pazarlama alanlarında İngiltere'yi tembelleştirdiği söylenebilir. On dokuzuncu yüzyılda kurulan endüstriyel fabrikalar yenilenmez ya da yerlerine yenileri yapılmazken, yeni mal türlerinin satışa konmasına ilişkin de sınırlı bir dinamizm ortaya çıkıyordu. Almanya ise, tam tersine, 1918'de sömürgelerini kaybettikten sonra kendi kaynaklarıyla ve becerisiyle yaşamak zorunda kaldı. Kuşkusuz bütün sömürgecilik tablosunda ilginç bir detay olsa da sömürgeciliğin emperyalizmin sadece bir yanı olduğu akılda tutulmalı. Sömürgecilik yabancı politik egemenliğe dayanıyordu ve dünyanın bir kısmıyla sınırlıydı. Emperya-

lizm ise tüm sömürgelerin altında yatıyor, bütün dünyaya (sosyalist devrimlerin olduğu ülkeler hariç) yayılıyor ve tüm kapitalist ülkelerin katılımına izin veriyor. Bu nedenle kapitalist bir ülkenin sömürgelerinin olmaması metropol kapitalizminin arka bahçesi konumundaki sömürge ve yarı-sömürge ülkelerin sağladığı olanakları sömürmelerine engel oluşturmuyordu.

Sömürgeciliğin metropol ekonomilerine ve bir sistem olarak kapitalizme desteği

Unilever'in durumu sömürgeciliğin sadece anavatan ile söz konusu sömürge arasındaki bağlardan ibaret olmadığına ilişkin bir uyarı olarak görülmeli; ancak sömürgeler arasındaki bağlar bir tarafta, anavatanlar ise diğer tarafta durmakta. *Unilever*'deki Alman sermayesi Afrika'nın sömürülmesinde İngilizlerle, Doğu Hindistan'da ise Hollandalılarla bir araya geldi. Sömürgeciliğin kazandırdıkları kapitalist sistemin içinde öyle yayıldı ki sömürgeci olmayan kapitalist ülkeler bile bu arpalıktan yararlanıyordu. *Unilever* fabrikalarının kurulduğu İsviçre, Yeni Zelanda, Kanada ve ABD de Afrika'nın artığına el konulmasına ortak olurken, bu artığı kendi gelişmeleri için kullanıyorlardı.

Almanya 1918'de diğer sömürgeci güçler tarafından sömürgelerinden çıkarıldıktan sonra bile Afrika'dan menfaat sağlamaya devam etti. 1920'lerde Alman gemiciliği yeniden canlanırken Doğu, Batı ve Güney Afrika'da aktif rol üstleniyordu. Alman finans kurumları Afrika ile ilişkisini sürdürmeye devam ediyordu. En doğrudan varlığı Doğu Afrika'daki *Twentsche Bank*'taydı. Hollanda gemicilik şirketleri Batı Afrika Konferans Denizyolları'nda Alman ve İngilizlerle iç içe geçmişti. İskandinav gemiciler ise Afrika ile Avrupa arasında belirlenmiş rotalar dışında yük taşıyan "tarifesiz" gemilerle öne çıkıyorlardı. Eski Doğu Afrika Ticaret Şirketi, Hollanda sermayesi tarafından destekleniyordu. İsviçre'nin Afrika'da sömürgesi yoktu ancak

SCOA'da önemli miktarda sermayeleri mevcuttu ve emperyalist bankacılıkta anahtar rol üstlenmişlerdi ve diğer kapitalistler arasındaki savaşın dışında kalarak her iki tarafla da ticareti sürdürebilmiş sömürge prosedürünü devralmıştı. Sonra Japonya geliyordu, Asya'da sömürgeleri olan ve Afrika ticaretinden ciddi çıkarları olan bir emperyalist/kapitalist güçtü Japonya. Japon sermayesi Avrupalı rakiplerine oranla fiyat kırıyordu ancak Afrika ile yapılan ticaret yine de Afrikalılar için eşitsiz ve dezavantajlı olmaya devam ediyordu.

Sömürgecilik dönemini bütünüyle anlamak için Afrika'nın ekonomik bölünmüşlüğü bağlamında düşünmek gerekir. On dokuzuncu yüzyılın siyasi bölünmüşlüğünden farklı olarak ekonomik bölünmüşlük belirgin ve görülebilir sınırlar taşımıyordu. Kapitalist güçlerin kendi aralarında paylaştığı oranlarla sömürge Afrikası'nın parasal ve parasal olmayan getirilerinden meydana gelen bir bölünmüşlüktü bu. Örneğin, Portekiz'in Güney Afrika'da iki büyük sömürgesi vardı ancak Mozambik ve Angola Portekiz devleti tarafından davet edilmiş bir dizi kapitalist güç arasında paylaşılmıştı; zira Portekiz sermayesi o devasa sınırları elde tutamayacak kadar güçsüzdü.

Kongo ve Güney Afrika'nın ekonomik bölünmüşlükle kendilerine özgü bağlantıları vardı, her ikisi de değerli bölgelerdeydi. İlk başta, Kongo Belçika Kralı II. Leopold tarafından "Özgür Kongo Devleti" olarak tanınmıştı. Bunun anlamı, bir serbest ticaret bölgesi olacağı ve her ülkeden sermayenin yatırımlarına açık olacağıydı. Uygulamada ise Leopold, Kongo'nun zenginliğini tekeline almak için yönetim aygıtlarını kullanıyordu ve uluslararası sermaye topluluğunun 1908'de Lepold'a karşı harekete geçmesinin en önemli nedeni de buydu. Belçika Kongo'daki yönetimi ele geçirdiğinde artığın çoğunun ve diğer kazançların da Belçika'ya aktarılmasını sağlama almış oldu. Kuşkusuz Belçikalı olmayan sermaye yatırımları maden yatı-

rımlarıyla ülkeye nüfuz edebiliyordu ve sömürgecilik dönemi ilerledikçe İngiliz, Fransız ve Amerikalılar Kongo'daki pastadan daha büyük paylar almaya başladılar.

Uzun bir süre Güney Afrika bütün emperyalizmin en önemli hammadde deposu oldu. İngiltere, Kapışma'nın şafağında, on dokuzuncu yüzyılda altın ve elmas madenleri keşfedildiğinde, Güney Afrika'ya çoktan yerleşmiş olan devletti. İngiltere, yaşamlarını esas olarak toprakla idame ettiren ve temel çıkarları Afrika halklarıyla diğer Beyaz olmayan göçmenlerin sömürülüp egemenlik altına alınmasına dayanan Boerli* yerleşimcilerle uzlaşmaya varmıştı. Bu nedenle Afrika'nın ekonomik ve siyasi bölünmüşlüğü madenlerin zenginliğinden aslan payını İngiltere'ye verirken, Boerler beyaz ırkçılığı kurumsallaştıracak politik iktidarla yetindiler. Diğer ülkelerden kapitalistler Güney Afrika ile yatırımlar ve ticaret aracılığıyla ilişkiye geçtiklerinde, Güney Afrika'daki ırkçı/faşist toplumsal ilişkileri güçlendirmek ve sürdürmek konusunda uzlaştılar.

Afrika'nın ekonomik bölüşümü ve yeniden bölüşümü sürekli devam ediyordu zira bu arpalıktan farklı kapitalist ülkelerin aldığı paylar da değişmeye devam ediyordu. ABD'den özel olarak bahsetmek gerekiyor zira onun Afrika'dan elde ettiği kazançlar tüm sömürgecilik dönemi boyunca düzenli olarak arttı.

Zaman geçtikçe ABD, metropollerle sömürge Afrika'sı arasındaki eşitsiz ticaretten her zamankinden daha fazla pay almaya başladı. ABD'nin Afrika ticaretindeki payı 1913'te 28 milyar dolarken, 1932'de 150 milyon dolara, 1948'de 1.200 milyon dolara yükseldi, ki bu rakam Afrika'nın dış ticaretinin neredeyse yüzde 15'ini oluşturuyordu. ABD'nin batı Afrika ticaretindeki payı 1938'de 38 milyon dolarken, 1946'da 163 milyon dolara, 1954'de ise 517 milyon dolara yükseldi.

---

* Güney Afrika'daki beyaz Hollandalı göçmen çiftçiler - ç.n.

Kuşkusuz Güney Afrika, Amerika'nın Afrika'daki en iyi ticaret ortağıydı ve ABD'ye altın, elmas, manganez ve diğer madenleri sağlarken, karşılığında ağır makineler satın alıyordu. Doğrudan gerçekleşen ABD-Güney Afrika ticareti dışında Güney Afrika altınlarının büyük bölümü Londra'da yeniden ABD'ye satılıyordu, tıpkı Altın Sahili ve Nijerya kakaosunun da ABD'ye yeniden satılması gibi.

Kıtalar arası ticaret gemicilik hizmetleri ihtiyacını gündeme getirince ABD bu işi başka ülkelerin kapitalistlerine bırakmadı. James Farrell, Birleşik Devletler Çelik İhracatı Şirketi Genel Müdürü , "Kara Kıta'nın geleceğine olan inancı" nedeniyle Afrika'ya seferler başlattı. UAC'nin yetkilileri de tam olarak aynı şeyi söylüyordu. Ve Farrell'in metropol kapitalizminin Afrika'yı sömürmesinden bahsettiği çok açıktı. Böyle tek tek kişilerin kendi adlarına konuşması her zaman en iyisidir. Birleşik Devletler donanması amirali Cochrane, Farrell'in gemicilik şirketinin büyük bir hayranıydı. 1959'da Farrell'in Afrika'daki operasyonlarına ilişkin bir araştırmaya yazdığı önsözde şöyle diyordu:

> Mevcut askeri-sınai ekonomimizin ihtiyaç duyduğu stratejik maddelerin tedarikinin güvenceye alınmasının çetin bir uluslararası rekabet gerektiğini gördük. Farrell Lines, Amerikan denizcilik tarihini yazıyor. Bir ülkenin bayrağını taşıyan geminin aslında o ülkenin ticaretini yansıttığını açıkça ve altını çizerek gösteriyor... [A]merikan bayraklı okyanus ticareti Birleşik Devletler'in sağlığını ve zenginliğini gösteriyor.

Birleşik Devletler sermayesi kendini sadece Afrika ticareti ile sınırlamıyordu, onun sömürgelerde ciddi bir varlığı da söz konusuydu. Herkes biliyor ki Liberya, adı dahil, her şeyiyle bir Amerikan sömürgesiydi. ABD, Liberya hükümetine krediler vererek yardım ediyordu ancak Liberya'nın gümrük gelirlerine de el koyma olanağını kullanarak binlerce millik Liberya toprağını talan ediyor ve güçsüz Liberya devletine tahakküm ediyordu. Liberya'daki en önemli yatırım Firestone Kauçuk Şirketi tarafın-

dan gerçekleştirilmişti. Firestone, Liberya kauçuğundan öylesine devasa kârlar elde etmişti ki Amerikalı kapitalistler tarafından Amerikan iş dünyasının denizaşırı yaygınlığını göstermek için sponsor olduğu bir kitaba konu edilmişti. 1940 ve 1965 arasında Firestone 160 milyon dolar değerinde kauçuğu Liberya'dan çıkardı, Liberya hükümeti ise bunun karşılığında 8 milyon dolar elde etti. Önceki yıllarda Liberya hükümetinin aldığı pay çok daha azdı ancak en iyi zamanında bile Firestone'un ortalama kârı Liberya'nın kazancının üç katıydı.

Kaldı ki ABD kapitalist ekonomisinin parasal olmayan kazançları parasal geri dönüşlerden kat kat fazlaydı. Yukarıdaki alıntıda Amiral Cochrane Amerikalı emperyalistlerin sınai ve askeri aygıtının işlemesi için gereken stratejik hammaddelerden bahsettiğinde sorunun bam teline dokunuyor. Firestone'nun Liberya'daki plantasyonları kesin olarak ele geçirmesinin nedeni İngiltere ve Hollanda'nın, Asya sömürgeleri Malya ve Hollanda Doğu Hindistan'ından gelen kauçuğun fiyatını yükseltiyor olmasıydı. Birleşik Devletler'in Liberya'da ele geçirdiği kauçuk endüstrisi savaşta da barışta da güvenilir bir kaynaktı; hem ucuzdu hem de tümüyle Amerikan kontrolündeydi. Kauçuğun en ilişkili olduğu sektör otomobil endüstrisiydi; bu nedenle Harvey Firestone'un Henry Ford'un yakın arkadaşı ve ortağı olması şaşırtıcı değildi. Liberya kauçuğu Akron ve Ohio kentlerini güçlü bir lastik teker imalat merkezine dönüştürürken, tekerler Ford'un Detroit'teki daha büyük otomobil imalatında bile kullanılır oldu.

Sömürgeciliğin son on beş yılında Afrika'daki Amerikan yatırımları kimi açılardan mevcut sömürgeci güçlere rağmen gerçekleştiriliyordu ve sonuçta Batı Avrupa kapitalizminin de çıkarınaydı. Bu paradoks ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'nın bitişiyle dünyanın başlıca kapitalist/emperyalist gücü olduğuna dikkat çekerek açıklanıyordu. ABD'nin Porto Riko ve Filipinler gibi sömürgelerinden çok daha önemlisi Latin Amerika'da ve daha

sınırlı olarak Asya ile Afrika'da yaptığı emperyalist yatırımlardı.

1930'larda Amerika'nın dış yatırımları nerdeyse İngiltere ile başa baş hale gelmişti; Fransız, Alman ve Japon emperyalist sermayesine kafa tutuşu ise çok uzun zaman önce gerçekleşmişti. 1929-45 savaşı Amerika'nın lehine olan dönüşümün ivmesini inanılmaz oranda arttırdı.

Avrupa muazzam kayıplar yaşadı, Amerika ise kendi topraklarında savaş görmediği için üretim kapasitesini genişletti. Bu nedenle 1945'ten sonra Amerikan sermayesi Afrika, Asya ve bizzat Avrupa'da yeni bir hırs ve güvenle harekete geçti zira diğer kapitalist rakiplerin hâlâ yerlerde süründüğü gerçeği ortadaydı. 1949'da hem İngiliz hem de Fransız bankerler için Amerikan finansçılarını Afrika kıtasına davet etmekten başka seçenek kalmamıştı zira Fransız ve İngilizlerin yeterli sermayesi yoktu. Birleşik Devletler'in kontrol ettiği Uluslararası Yeniden İnşa ve Kalkınma Bankası Afrika'daki Amerikan etkinliğinin ve kıtanın ekonomik yeniden bölüşümünün en önemli aracı haline geldi.

Dr. Kwame Nkrumah'ın araştırması 1945 ile 1958 arasındaki Amerikan doğrudan özel yatırımlarının 110 milyon dolardan 789 milyon dolara çıkarken büyük bölümünün el konulan kârlarla gerçekleştirildiğini ortaya koyuyordu. Birleşik Devletler'in 1946 ile 1959 arasında Afrika'da elde ettiği kârlar resmi tahminlere göre 1.234 milyon dolar civarında. Ekonomik bölüşüm sorunu dikkate alındığında Birleşik Devletler yatırımlarındaki ve kârlılığındaki *büyüme oranının* İngiltere, Fransa ve Belçika'nınkilerle karşılaştırılması gerekiyor. Örneğin, Amerika'nın 1951'deki yatırımları 313 milyon dolardı ve beş yıl öncekinin yaklaşık üç katıydı. Sonraki beş yılda ise yatırımları iki buçuk kat arttı. Aynı dönemde İngiliz ve Fransız yatırımları ise çok daha yavaş artıyordu.

Kuşkusuz ABD diğer sömürgeci güçleri oyun dışı bırakırken hepsi birden Kuzey Amerika'nın kapitalist ekonomisinin bilim, teknoloji, organizasyon ve askeri güç alanındaki ilerlemelerinden elde edecekleri kazanımlara bakıyorlardı. Daha önce de belirtildiği üzere Bir Afrika sömürgesi Avrupa'nın metalürji ya da elektrik endüstrisine katkıda bulunduğunda bu katkı toplumdaki diğer sektörlere de yansıyordu zira elektrik ve metalürji sektörleri kapitalist ekonomi içinde başrolü üstleniyorlardı. Benzer biçimde ABD, kapitalist gelişmenin en önündeki coğrafi alanda yer alıyordu. Örneğin, teknolojik uzmanlıkları patentler gibi bir dizi yasal araçla Batı Avrupa'ya aktarılıyordu.

Dahası, ABD o dönemde dünyanın en önemli kapitalist devleti olması nedeniyle kapitalist emperyalist yapının tüm ekonomik, politik ve askeri yönleriyle ayakta kalmasının sorumluluğunu üstlenmesi gerekiyordu. Savaştan sonra ABD kendi boğucu hâkimiyetini kurmak ve aynı zamanda kapitalizmlerine kan vermek için Batı Avrupa ve Japonya'da hareket geçti. Verilen kanın çoğu Afrika'nındı. Bu, Amerika'nın on dokuzuncu yüzyılda ve yirminci yüzyılın başlarında Afrika'dan (görece) daha az kâr elde ettiği anlamına gelmiyor. Tekrarlamak gerekirse Kuzey Amerika, Avrupa kapitalizminin bir parçası olarak Amerikan yerlilerinin katledilmesinden ve Afrikalıların köleleştirilmesinden doğrudan çıkar sağlıyordu. Afrika halklarının kıtada, Karayipler'de ve Latin Amerikâ'da süregiden sömürüsü cani Amerikan emperyalizmine ilişkin bir kanıt olarak hatırlanmaya devam edilmeli. ABD 1945'ten itibaren dünyadaki emperyalist/sömürgeci güçlerin jandarmalığını yapmak konusunda başı çeken İngiltere'nin başarılı bir takipçisi oldu.

Son savaşın ardından ABD kapitalizminin Batı Avrupa'ya yardım ettiği Marshall Planı'yla Amerikalı uzmanların Afrika'daki tarım ve maden kaynaklarını -özellikle ikincisini- kıtanın bir ucundan öbür ucuna kadar inceledikleri söyleniyor. Marshall Planı'nın paraları (Afrika Ekonomik Komisyonu aracı-

lığıyla) *Mines de Zelidja* gibi Kuzey Afrika'da kurşun ve çinko çıkaran bir firmaya gitti. Aynı para Amerikalıların firmanın kontrolünü sağlayacak kadar hissesini satın almasını da mümkün kılmıştı. Böylece 1954'te ABD'li Morgan Avrupalı Rothschild'in o yıl *Mines de Zellidja* tarafından sağlanan 1.250 milyon eski franklık (8,16 milyon dolar) net karının büyük bölümüne ortak oldu. Benzer biçimde Belçika hükümeti Kongo'da 1950'den 1959'a kadar uygulamaya koyacağı on yıllık program için önemli miktarda yardım aldı ve bu yardım karşılığında Birleşik Devletler tekelleri Kongo'daki kimi şirketler üzerinde denetim kurdular. ABD, Belçika'nın ardından Kongo dış ticaretinde ikinci sırayı alıyordu ve Amerikalı kapitalistler bir dizi imtiyaza sahip olmuşlardı.

Yani paradoks devam ediyordu. ABD teklifsizce daldığı sömürge Afrikası'nda Fransız, İngiliz ve Belçikalı kapitalistleri dirsekledi; finansal destek vermediği takdirde Batı Avrupa ülkelerinin varlıklarını sürdürmeleri ve sömürülerini artırmaları - 1945-60 arasında yaptıkları gibi- mümkün olmayacaktı.

Sömürgeciliğin son yirmi otuz yılında, sömürgelerdeki mülkiyetler kriz dönemlerinde kapitalizmin güvencesi olmuştu. Bu güvencenin yürürlüğe girdiği ilk büyük fırsat 1929-34 arasındaki büyük bunalım döneminde ortaya çıkmıştı. Bu dönemde Afrika'da zorunlu çalışma artırılmış ve Afrikalılara tahılları için verilen fiyatlar düşürülmüştü. İşçilere daha az ödenirken çok daha fazlaya mal olan ürünler ithal ediliyordu. O yıllarda metropollerdeki işçiler de inanılmaz güçlükler çekiyordu ancak sömürgeciler bunalımın ağırlığını Avrupa'dan uzaklaştırıp sömürgelerin sırtına yüklemek için ellerinden geleni yapmışlardı.

Büyük ekonomik bunalım sosyalizmin muazzam bir gelişme sağladığı Sovyetler Birliği'ni etkilemezken, çöküntü kapitalist sistemi bir ucundan öteki ucuna kadar etkisi altına aldı. Bu durum kapitalist üretim tarzının irrasyonelliğinin sonucuydu. Kâr

arayışı, üretimi, insanların satın alma kapasitesinin üstüne çıkardı ve sonuçta hem üretim hem de istihdam ciddi biçimde azaldı. Afrikalıların kapitalizme içkin sorunlar konusunda yapabileceği bir şey yoktu ancak Avrupalılar kendi işleri alt üst olunca Afrika'daki sömürüyü yoğunlaştırma konusunda hiç tereddüt etmediler. Ekonomik bunalım İngiltere'nin İsveç'e rağmen ya da Belçika'nın ABD'ye rağmen kazanç sağlayabileceği bir durum değildi. Hep birlikte batıyorlardı ve bu nedenle de sömürgelerden elde edilen faydalar sadece sömürgeci güçlerin değil tüm kapitalist ülkelerin lehineydi.

Sömürgelerin metropollerin kefaretini ödemek zorunda kaldığı ikinci fırsat son dünya savaşında ortaya çıktı. Daha önce de belirtildiği gibi Afrika halklarından, metropoller için gereken hammaddeleri düşük bir maliyetle sağlamaları için devasa fedakârlıklar yapmaları isteniyordu. Afrika'nın askeri önemi de ayrıca belirleyiciydi. Sadece Afrikalıların savaşması ve savaş meydanlarında ölmeleri değil, kıtanın kendisi de stratejik bir önem taşıyordu. 1942 Kasım'ında Afrika'da üçüncü cephe (Avrupa ve Asya cephelerinin ardından) açıldı; bu cephe nihai zafer anlamına geliyordu.

Coğrafyanın cilvesi, Afrika'nın Güney Atlantik ile Akdeniz arasındaki bağlantıyı denetim altında tutması ve kara kıtanın Hint Okyanusu'na batı yönünden iki girişe de egemen olması anlamına geliyordu. Askeri bir analistin belirttiği gibi "Afrika'yı tutan zafere yakındır." Afrika'nın savaşçılarının ve kaynaklarının yardımıyla başlıca sömürgeci güçler sadece Libya, Somali ve (kısa bir süre için) Etiyopya'yı elinde tutan İtalyan'ın saldırılarıyla yüz yüze kaldıklarında kıtanın denetimini sağladılar. Tabii ki o dönemde Almanların Afrika'da sömürgesi yoktu ve İtalyanların ve faşist Vichy Fransa'sının verdikleriyle yetinmek zorundaydılar.

Birinci Dünya Savaşı'ndan farklı olarak İkinci Dünya Savaşı sadece kapitalist güçler arasında değildi. Saldırgan ülkeler İtal-

ya, Almanya ve Japonya faşistti. Portekiz, İspanya ve Güney Afrika da aynı ideolojiye yakın durmalarına rağmen hem Portekiz hem de Güney Afrikalı Boerler, oportünistçe nedenlerle, İngiltere, Fransa, ABD ve diğer burjuva demokrasileriyle ittifak yapmayı daha uygun bulmuşlardı.

Faşizm kapitalizmin deforme olmuş halidir. Faşizm emperyalizmin kapitalizme içkin egemenlik eğilimini yükseltirken özel mülkiyet ilkesinin jandarmalığını yapıyordu. Faşizm aynı zamanda kapitalizmin ürünü olan kurumsal ırkçılığı tarif edilemez biçimde güçlendiriyor: Bu Yahudilere (Hitler örneğindeki gibi) karşı da olabilir, Afrika halklarına (Portekiz'de Salazar'ın ve Güney Afrika liderlerinin ideolojileri gibi) karşı da.

Faşizm; özgür seçimler, hukuk önünde eşitlik, parlamentolar gibi burjuva demokratik sistemin kazanımlarını tersine çevirir, otoriterliği ve kilisenin devletle gerici ittifakını yüceltir. Portekiz'de ve İspanya'da bunu yapan Katolik Kilisesi'ydi, Güney Afrika'da ise Hollanda Reform Kilisesi.

Atası kapitalizm gibi faşizm de sosyalizme bütünüyle karşıdır. Faşist Almanya ve İtalya hem diğer kapitalist ülkelere hem de 1939'da dünyadaki yegâne sosyalist devlet olan Sovyetler Birliği'ne saldırdılar. Bu nedenle faşizmin ezilmesi sosyalizmin bir zaferiydi ve aynı zamanda diğer kapitalist ülkeleri tarihsel olarak faşizmin gerici adımlarından korumuştu.

Son dünya savaşı bittiğinde Afrika'nın önündeki görev Avrupa'nın yeniden inşasına yardım etmekti. Bu krizde ABD, daha önce de belirtildiği üzere, esas partnerdi ancak sömürgeci devletlerin sermaye açığına rağmen sömürgelerine doğrudan başvuruları da söz konusuydu. Avrupa kapitalizmi 1940'lardan başlayarak Afrika'nın savaşın yıkımına uğramış ekonomilerinin kurtarıcısı olma potansiyelini fark ettiklerini ve bunun etkisiyle hesaplarını açıkça yaptıklarına dikkat çekmek gerekiyor.

Fransız Sömürgeler Bakanı, Fransa Denizaşırı Bakanı adını aldığında 1946 yılıydı ve sömürgeleştirilen Afrikalılar daha kibar bir ifadeyle "denizaşırı Fransızlar" olarak adlandırılmaya başlandı. O dönemde Fransız Eğitim Bakanlığı'nın bir kararında şu itiraf vardı:

> Gençliğinin gücünü bu kadar dikkat çekici bir tarzda ortaya koyan yetmiş beş milyon deniz aşırı Fransız var olmasaydı, Fransa Avrupa'nın sadece küçük bir devleti olurdu.

Kısa süre sonra Fransa 1949-52 yılları arası için Dört Yıllık Planı hazırladığında aşağıdaki ifadeler kayda geçti:

> Fas sağlayacağı manganez, kobalt, kurşun cevheri, konserveler ve tarım ürünleriyle Fransa'nın yaralarının sarılmasında aktif rol üstlenecektir.

Son savaşın bitiminde hem İngiltere hem de Fransa sömürgelerinin "gelişmesi" için kimi aracı kurumlar oluşturdular. Bunların İngiliz dünyasındaki adı Sömürgeler Kalkınma ve Refah (CD&W)* fonuyken, Fransızlarınki FIDES diye biliniyordu. Temel işlevi kredi bulmak, böylece sömürgelerin metropollere destek olmasını sağlamaktı. Bir başka deyişle, savaş sonrası yeniden inşanın krizi nedeniyle sömürgelerin kaynaklarının maksimize edilmesini sağlayacak denli çok çaba harcamak gerekiyordu.

Batı Avrupa'nın 1940'larda ve 50'lerde yüz yüze kaldığı kriz alışılagelmiş bir savaş sonrası krizi değildi. Burjuvazi, sosyalizmin rüştünü Sovyetler Birliği'nde çoktan ispatladığı ve Sovyet Kızıl Ordusu'nun Doğu Avrupa'daki sosyalist gruplara iktidarı ele geçirmeleri için yardım ettiği bir dönemde kapitalist devleti yeniden inşa etmeye çalışıyordu. Bu durum burjuvazinin karşı karşıya kaldığı en büyük meydan okumaydı zira (faşizmden farklı olarak) sosyalizm kapitalizmin temel ilkesini, üretim araçlarının özel mülkiyetini tehdit ediyordu. Dahası sosyalizmin il-

---

* *Colonial Development and Welfare* - ç.n.

keleri sömürgelerin en uzak noktalarında bile varlığını hissettirirken kapitalistler sömürge kaynaklarını "komünizm tehlikesi" adını verdikleri tehditten korunmak amacıyla kullanmanın yanı sıra, sömürgelerin sosyalist düşünce ile bağını kesme ihtiyacını da fazlasıyla hissediyorlardı.

Sosyalizmin rakip bir üretim tarzı ve yaşam biçimi olarak meydan okuması karşısında durabilmek için verilen kapitalist mücadelede Afrika çok önemli iki rol üstlendi: Biri kapitalist militaristlere üs temin etmek, diğeri ise modern silah sanayi için gerekli geniş hammadde yelpazesini sağlamaktı. Bu hammaddelerin içinde en hayati olan şey, atom bombası ve sonrasında da hidrojen bombası dâhil diğer nükleer silahlar için gereken uranyum ve diğer radyoaktif maddelerdi. Neredeyse uranyumla rekabet edebilecek kimi belli başlı madenler (Rodezya'da çıkarılan lityum gibi) ise uçak roketlerinde, tanklarda, silahlarda ve bombalarda kullanılan özel çelikler için gerekiyordu.

Sömürgeci güçler tüm sömürgelerinde küçük askeri birlikler bulundurmaya devam ediyorlardı ve sömürgecilik çağının sonuna kadar da bunların güçlendirilmesinin ihtiyaç olduğu düşünülmeye devam etti. Ömeğin, 1955 yılı Fransız bütçesinde, Dakar ve Djibuti'deki stratejik üsler başta olmak üzere, sömürgelerdeki askeri yapıların genişletilmesi için altı milyon franklık bir kalem yer alıyordu. Bir süre öncesinde ise Belçikalılar Kongo'daki Karamina yakınlarında devasa bir hava üssünün yapımını tamamlamıştı.

Emperyalist güçler sömürgelerde uzun süredir var olan üslerin yanı sıra Afrika sınırları dâhilinde savaş sırasında ele geçirilen yerlere de askeri tesisler kurabiliyorlardı. Bu bağlamda ABD'nin durumu özellikle önemliydi zira zaten Kuzey Atlantik Savunma Örgütünün (NATO) en önemli gücüydü. Böylece Kuzey Afrika'nın faşistlerden temizlenmesinin ardından Birleşik Devletler Fas ve Libya'da en büyük hava üslerinden birini kur-

ma imkânına sahip oldu. Amerikalılar İtalyan Eritre'sine radar üssüyle girerken, Etiyopya askeri üslere ev sahipliği yaptı.

Resmi olarak bağımsız görünse de Liberya, Amerika'nın ekonomik sömürüsü ve egemenliği altında olmasının mantıki sonucu gereği Amerikalıların yığınsal askeri varlığını kabul etmek dışında pek fazla seçeneğe sahip değildi. ABD 1943'te Monrovia'da bir liman inşa etmeye karar verdiğinde "bu liman dahilindeki askeri kara, deniz, hava harekâtlarının ve tesislerin inşa, kullanım, bakım ve denetim haklarının ve genel olarak çevre alanların, gerektiğinde ABD'nin Güney Atlantik'teki stratejik çıkarlarını korumak üzere kullanımı" yönünde de bir imtiyaz elde etti. Savaş süresince Liberya'nın Robertsfield hava üssü ABD için ciddi bir değer taşımış, sonrasında da ve askeri kullanıma açık olmuştu. Mevcut durumu daha da ileri taşımak için ABD 1951'de Liberya ile askeri yardım sözleşmesi adı verilen anlaşmayı gerçekleştirdi.

1950'lerde Afrikalıların çoğunun hâlâ sömürge konumunda bulunduğunu belirtmek gereksiz. Afrikalılar, topraklarının askeri amaçlarla kullanılması konusunda herhangi bir denetleme hakkına sahip değillerdi. Neredeyse tüm Kuzey Afrika üsleriyle Sovyetler Birliği'ne karşı NATO'nun harekât alanı haline gelmişti. Afrika halklarının ruhu bile duymadan bir nükleer savaşın patlaması olasıydı. Sömürgeci güçler 1950'lerin başlarında Dakar ve Nairobi gibi Afrika kentlerinde bizzat askeri konferanslar düzenliyor, Güney Afrikalı ve Rodezyalı beyazlarla ABD hükümetini de davet ediyorlardı. Afrika'nın kendisinin kendi sömürüsüne ortak olmaya zorlanmasının kanıtı, Afrika'nın kapitalizme ekonomik ve askeri anlamda payanda haline getirilmesi amacıyla böylesine tekrar ve tekrar kullanılmasıdır.

Bağımlılık ilişkileri, kapitalizmi kriz dönemlerinde korumanın ötesinde, kapitalist sitemin bir parçası olan içsel çelişki ve çatışmaların yarattığı gerilimleri azaltarak kapitalizmin ömrünü de uzatıyordu. En başından itibaren kapitalizmin temel çelişkisi

kapitalistler ile işçi sınıfı arasındaydı. Sistemin devamı için sermaye işçilerin sömürü oranını artırmak zorundaydı. Aynı zamanda Avrupalı işçiler fabrikalarda ve madenlerde üretim araçları üzerinde artan bir hâkimiyete sahip oluyor, büyük işletmelerde ve kendi sendikal yapılarında kolektif çalışmayı öğreniyorlardı. Burjuvazi işçileri emeklerinin meyvelerini toplamaktan büyük oranda alıkoymaya, toplumsal ve siyasal olarak baskı altına almaya devam ettiğinde bu iki sınıf arasında çatışma kaçınılmaz olacaktır. On dokuzuncu yüzyılın ortalarından beri Marx sınıf çatışmasının, işçilerin zaferiyle sonuçlanacak bir devrim biçiminde ortaya çıkacağını öngördü. Kapitalistlerin bu ihtimalden feci halde ödleri patlıyordu zira kendilerinin de feodal beyler sınıfından iktidarı devrimle aldıklarını gayet net hatırlıyorlardı. Kuşkusuz emperyalizm işin içine yeni bir faktörü dâhil ederken metropollerdeki işçi sınıfıyla sermayenin karşı karşıya gelişini geciktirdi.

Sadece Rusya'da işçi devrimi söz konusu oldu; Rusya Avrupa'daki metropol kapitalist ülkelerden biri olmaktan ziyade bir çevre ülke konumundaydı. Bu gerçeklik İngiltere, Fransa ve Almanya gibi yerlerdeki kapitalizmin sömürgeleri ve devletlerin sadece kâğıt üstünde bağımsız olduğu Latin Amerika gibi yarı sömürgelerin sömürüsüyle istikrar sağladıklarını ortaya koyuyor. Afrika'da üretilen artık Avrupalı işçilere biraz daha fazla kazanç sağlamak için kullanılırken, daha az devrimci olmaları için bir rüşvet işlevi de gördü. Rüşvet; yükselen ücretler, daha iyi çalışma koşulları ve yaygınlaşan sosyal hizmetler şeklinde ortaya çıktı. Sömürgeciliğin sağladığı kazançlar bir dizi yöntemle tüm Avrupa toplumlarının içine sızdı. Çok sayıda kapitalist işletme düşük fiyatlarla yığınsal olarak üretilen tüketici mallarını piyasaya sürerek Avrupalı ev kadınlarının bir nebze rahatlamasını sağladı. Örneğin, hazır kahve sıradan işçilerin bu içeceğe ulaşmasını mümkün kıldı. Bu sırada kapitalistler Fildişi Sahili'nde ve Kolombiya'da yetiştiricilerin fiyat artışı yapmama-

sını sağlama alma şansına sahipti. Böylece sömürgecilik Batı Avrupa'daki ve diğer kapitalist metropollerdeki tüm sınıflara ve sektörlere hizmet vermeye devam ediyordu.

Avrupalı işçiler sömürge sofrasından kendilerine düşen kırıntılardan sağladıkları maddi çıkarlar için çok ağır bir bedel ödediler. Egemen sınıf, bilginin dağılımını kontrol eder. Kapitalistler de metropollerdeki işçileri sömürgelerdeki sömürüye ortak olmalarını sağlayacak şekilde yanlış bilgilendirdiler ve eğittiler. Koyun gibi güdülmeyi kabul eden Avrupalı işçiler de kendilerinin sermaye tarafından köleleştirilmesine onay vermiş oldular. Politik iktidar hedefini terk edip aslında çoğu zaman artan yaşama maliyetleriyle dengeye gelen küçük ücret artışları için yapılan pazarlıklarla kendilerini sınırladılar. Yaratıcılıklarını terk ederken burjuvaziye kültürel çöküşünü durdurma şansını verdiler. Savaş ve barış gibi önemli olaylar hakkında bağımsız yargılarda bulunmakta ve tutum geliştirmekte başarısız oldular, böylece sömürge halklarının yanı sıra kendilerinin katledilmesinin önünü çatılar.

Faşizm, kapitalizm ailesinin canavar çocuğuydu. Faşizm yüzyıllarca süren kapitalist gaddarlığın, sömürünün, egemenliğin ve -genellikle Avrupa dışında gerçekleşen- ırkçılığın nihai ürünüydü. Çok sayıda yerleşimcinin ve sömürge memurunun faşizme meyletmesi bir hayli dikkat çekicidir. Bu durumum kökleri on yedinci yüzyıldaki beyaz sömürgeciliğin ilk dönemlerine, özellikle de madencilik endüstrisinin Güney Afrika'yı on dokuzuncu yüzyıldan itibaren kapitalist yörüngeye tümüyle dâhil etme sürecine dek uzanıyordu. Sömürgeciliğin faşist potansiyeline ilişkin bir başka örneği ise Fransa'nın 1940'ta Nazi Almanyası tarafından işgalinde görüldü. Fransız faşistleri Vichy rejimi diye bilinen dönemde Hitler ile işbirliği yaptılar ve Afrika'daki Fransız beyaz yerleşimciler de Vichy rejimini desteklediler. Aynı etkiye ilişkin bir başka çarpıcı örnek ise Cezayir'deki beyaz yerleşimciler tarafından geliştirilen faşist ideolojidir. Sa-

dece Cezayir'in Cezayirliler tarafından yönetilmesine karşı çıkmakla kalmayıp sonraki yıllarda metropol Fransa'sındaki daha ilerici ve liberal hükümetlerin devrilmesi yönünde de çaba harcamışlardı.

Avrupa'nın kendi içinde ise, sömürgeci davranışlar ile kapitalizm tarafından insanlığın gelişimine yapılan sınırlı katkılar arasında kimi özel ve bir hayli açık bağlantılar bulunabilir. Örneğin, Albay Von Lettow, Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Afrika'daki Alman güçlerine komuta etmeyi bırakıp döndükten sonra Alman ordusunda generalliğe terfi ettirildi ve 1918'de Hamburg'da Alman komünistlerinin katledilmesi emrini verdi. Bu olay Alman tarihinde önemli bir dönemeçti, en ilerici işçiler ezilmeye başlandığında gelecekteki faşist deformasyona giden yol böylece açılmış oldu. Alman egemen sınıfı, Tanganika'daki Maji Maji isyanını vahşetle bastırırken ve Namibya'daki Hererolara yönelik olarak soykırıma teşebbüs ederken, daha sonra Yahudilere, Alman işçilere ve ilericilere yapacaklarının ilk denemelerini gerçekleştiriyordu.

1926'da Portekiz'de faşist diktatörlük iktidara geldiğinde Portekiz'in sömürgeci geçmişinden esinleniyordu. Salazar 1932'de diktatör olduğunda Portekiz'deki "Yeni Devlet"in "daha aşağı halkların", yani tabii ki Afrikalıların emeğine dayanacağını ilan ediyordu. Buna ek olarak Portekizli köylüler ve işçiler polis terörüne, yoksulluğa ve insanlıktan çıkmaya rıza göstermek zorundaydılar. Böylece evdeki faşizm ve dışarıdaki sömürgecilikle bir hayli ağır bir bedel ödediler (hâlâ da ödüyorlar).

Sömürgecilik Batı Avrupa egemen sınıfını ve kapitalizmini bir bütün halinde güçlendirdi. Özellikle sonraki evrelerde ölmekte olan bir üretim tarzına açıkça yeni bir yaşam şansı tanınmış oldu. Azınlıktaki sermaye sınıfınınki dışında tüm yaklaşımlara göre sömürgecilik, insanlığın kurtuluşunda alınan mesafeyi geriye götüren bir canavarlıktı.

ALTINCI BÖLÜM

BİR SİSTEM OLARAK AFRİKA'DA SÖMÜRGECİLİK

Siyahlar beyazların yükünü taşımak için çok ağır bir bedel ödemek zorunda.

—George Padmore (Batı Hint Adaları'ndan) *Pan-Afrikancı*, 1936

Sömürge toplumunda eğitim sömürgeciye hizmet eden bir şeydir... Kölelik rejiminde eğitim, köleler yaratan bir kurumdan ibarettir.

—(*Mozambik Kurtuluş Cephesi*) FRELİMO'nun açıklaması Eğitim ve Kültür Bölümü, 1968

Sömürgeciliğin Afrika'ya Olan Yararlarına İlişkin Varsayımlar

Sosyo-ekonomik hizmetler

Avrupa'nın Afrika'yı sömürmesine ilişkin kanıtlarla yüzleşince çok sayıda burjuva yazar, en azından kısmen de olsa, sömürgeciliğin metropollerin çıkarlarına uygun olarak işleyen bir sistem olduğunu kabul etmek zorunda kaldı. Ancak hemen ardından Avrupalıların Afrika için neler yaptığının detaylandırılmasında ve sömürgeciliğin artılarını ve eksilerini gösteren bir bilançosunun çıkarılmasında ısrarcı oldular. Bu bilançoya hem borçları hem de alacakları koyarken genellikle olumlu yönlerin olumsuz yönlerden daha ağır bastığı sonucuna ulaştılar. Bu kısmi sonuçlar kolayca kifayetsiz kılınabilir ancak dikkatleri esas olarak meşrulaştırma sürecinin yarıltıcılığına çekmek durumundayız. Yapılan meşrulaştırmanın duygusal anlamda ikna edici yanları mevcut. Ortak kabul gören bir düşünceye gönderme yapılarak "her şeyin iki yüzü vardır" deniyor. Bu yaklaşıma göre bir yanda sömürü ve baskı vardı ancak diğer yanda sömürgeci devletlerin Afrikalıların faydası için yaptığı çok daha fazla şey vardı: onlar Afrika'yı geliştirmişlerdi. Bizim iddiamız ise bu fikrin tümüyle yanlış olduğudur. Sömürgeciliğin sadece bir eli vardı, o tek kollu eşkıyaydı.

Sömürgeci devletlerin Afrika'nın yararına yaptıkları nelerdir? Muhtemelen inşa ettikleri demiryolları, okullar, hastaneler ve benzer şeyler. Tüm bu hizmetlerin toplamı bile şaşırtıcı oranda küçüktür.

Sömürgeciliğin ilk üç asrında Afrika halklarına hizmet olarak tanımlanabilecek neredeyse hiçbir şey yapılmadı. Aslında sadece son savaştan sonra belli bir politikanın gereği olarak kimi sosyal hizmetler gerçekleştirildi. Yapılanlar karşısında ne kadar önemsiz kaldıklarını resmetmek bile gereksiz. Sonuçta bugün Afrika'nın azgelişmiş olduğunu gösteren istatistikler sömürgeciliğin son evresindeki durumu gösteren istatistiklerdir. Bu nedenle Afrika'nın bağımsızlığını kazandığı ilk on yılın sonunda sağlık, barınma ve eğitim gibi alanlardaki rakamlar yeni bağımsızlığını kazanan devletlerinkinden birkaç kat yüksektir. Bütün sömürüye rağmen sömürgecilik devrindeki kimi önemsiz sosyal yardımları söz konusu ederek olumlu yönlerin olumsuz yönlerden daha fazla olduğu sonucuna ulaşmak ikiyüzlü, sahtekârca bir oyun sahnelemek olacaktır.

Kapitalizmin Avrupalı işçilere sosyal yardım sağlaması, öncelikle bu hizmetlerin burjuvazi ve orta sınıflara sağlanması ve sonrasında da ihtiyatla yaygınlaştırılmasının sonucu olarak gerçekleşmiştir. Afrika'da olan bitenle karşılaştırılabilecek herhangi bir yanı yoktur. 1934'de, İngiltere'nin refah devleti olmasından çok önce, Britanya Adaları'nda kişi başına sosyal hizmet harcaması 6 pound 15 şilindi. Gana'daki rakam kişi başına 7 şilin 4 peniydi ve sömürge standartlarına göre bir hayli yüksekti. Nijerya ve Nyasaland'da kişi başına 1 şilin 9 peniden azdı. Diğer sömürgeci güçler de İngiltere'den daha iyi davranmıyordu, hatta bir kısmı çok daha kötüydü.

Portekiz dikkat çekiyor zira en fazla böbürlenen devlet olmasına rağmen en az şey yapan o. Portekiz; Angola, Gine ve Mozambik'e "medenileştirme misyonunu" götürdüğü beş yüzyıl boyunca, bu ülkelerin kendine ait olmalarıyla övünüyor. Be-

yazların "Afrikalı yerlileri" medenileştirme yüküne omuz verilen beş yüzyılın sonunda Portekiz Mozambik'te bir tek doktor bile yetiştirememişti ve doğu Angola'daki ortalama yaşam süresi otuz yılın altındaydı. Ekvator Gine'sindeki duruma bizzat Portekizlilerin yönlendirmesiyle bakıldığında, bu ülkenin Angola ve Mozambik kadar bile kaale alınmadığı görülüyor.

Dahası, sömürge dönemindeki sınırlı sosyal hizmetlerin de egemenlik ve sömürü koşullarını yansıtacak biçimde dağılımı söz konusu. Öncelikle beyaz yerleşimciler ve göçmenler metropollerdeki burjuvaların ve profesyonel çalışanların standartlarını talep ediyorlardı. Hepsi Afrika'da lükse kavuşmakta kararlıydı zira çoğu Avrupa'daki yoksulluktan gelmişti ve kendi anavatanlarında yeterli hizmete ulaşmaları mümkün değildi. Cezayir, Kenya ve Güney Afrika gibi sömürgelerde beyazların kendi zevk ve eğlenceleri için gerekli altyapıyı inşa etmekle uğraştıkları biliniyor. Bunun anlamı bu sömürgelerde sağlanan daha iyi yaşam olanaklarının Afrikalıların sömürgecilikten elde ettiği faydalara dahil edilemeyeceğidir.

Cezayir'de beyaz yerleşimciler arasındaki bebek ölümü binde 39 iken, kentlerde yaşayan Cezayirliler arasında bu oran binde 170'e fırlıyordu. Daha anlaşılır terimlerle söylersek bunun anlamı sağlık, annelik ve hijyen hizmetlerinin yerleşimcilerin istifadesine sunulduğudur. Benzer biçimde, Güney Afrika'daki tüm istatistikler, eğer doğru değerlendirilmek isteniyorsa, en az iki gruba bölünmeli: Beyaz ve siyah. İngiliz Doğu Afrikası'nda üç grup var: Birinciler en fazlasını alan Avrupalılar, ikinciler en fazlanın ardından kalanları alan Hintliler, üçüncüler ise kendi ülkelerinde en son sırada gelen Afrikalılar.

Esas olarak siyahların yaşadığı ülkelerde bile sosyal hizmetlerin büyük bölümü beyazlara gidiyordu. Nijerya'nın güneyi yardımsever ana ülkeden en fazla destek aldığı varsayılan sömürge bölgelerinden biriydi. Afrika'daki nüfusu en yoğun şehirlerden biri olan Ibadan'da son savaştan önce sadece 50 Av-

rupalı vardı. Bu seçilmiş azınlık için İngiliz sömürge hükümeti 11 yataklı, çok iyi döşenmiş, ayrıcalıklı bir hastane inşa etmişti. Yarım milyon siyah için ise 34 yatak vardı. Benzer durum başka bölgelerde de söz konusuydu, 1930'larda ülkedeki 4.000 Avrupalı için 12 modern hastane mevcutken, en az 40 milyonluk Afrikalı için 52 hastane vardı.

Sömürgeci sistemin sosyal hizmetlerin sağlanmasına ilişkin ahlaksızlığı en belirgin olarak muazzam kârların söz konusu olduğu ekonomik etkinliklerde, özellikle de madencilik endüstrisinde ortaya çıkıyordu. Madencilik sağlık çalışanlarının en çok emek harcadığı alandı ve metropollerde de sadece son dönemde madenciler yaşamlarını ve sağlıklarını korumalarını sağlayacak sağlık ve sigorta hizmetlerine ulaşabilir oldular. Sömürge Afrikası'nda madenciler sorumsuzca sömürülüyorlardı. 1930'da Tanganika'daki Lupa altın madenlerinde iskorbüt ve diğer salgın hastalıklar ortaya çıktı. Yüzlerce işçi öldü. Bir kısmının hayatını kurtarabilecek kimi olanaklardan mahrum kaldıklarına kimsenin kuşkusu yok zira ilk etapta yeterince gıda alabilecekleri bir ücretten bile yoksundular.

Güney Afrika'daki büyük Afrikalı işçi sınıfı nüfusu acınacak durumdaydı. 1912'deki Verem Komisyonu'nun raporuna göre gecekondu bölgelerinde,

> en az bir üyesi verem olmayan ya da veremden ölmeyen aileler nadiren söz konusuydu. Hastane hizmetleri o kadar yetersizdi ki verem ve benzeri tedavi edilemez hastalıklara yakalanmış olanlar evlerine gönderilip ölüme terk ediliyor, böylece enfeksiyonun yayılmasının önü açılıyor. Bazı bölgelerde bir doktor 40.000 kişinin ihtiyacını karşılamak durumunda kalıyor. Yerliler tıbbi bakım için ödeme yapmak zorunda. Yoksul hastalar için destek söz konusu değil. Yerli çocukların yüzde 65'i iki yaşına gelmeden hayatını kaybediyor.

1912 gibi erken bir tarihte Güney Afrika merkezli altın ve elmas imparatorlukları çoktan kurulmuştu. Ardından gecekondu mahallelerinin sayısı arttı, yoksulluk şartları gitgide kötüleşti

ve hükümet kendini o iğrenç *apertheid** rejimini kurmaya vakfetti. Bunun anlamı Afrikalı halkı daha iyi sömürmek için ırkları ayrıştırmaktı.

Çok sayıda Afrikalı kentlere akın etti zira (aynı şekilde kötü olmasına rağmen) kırsal alandakinden az da olsa daha fazla kazanıyorlardı. Modern kanalizasyon, elektrik, su, asfalt, yol, sağlık hizmetleri ve okullar söz konusu olduğunda kentler sömürgecilik döneminin sonunda da tıpkı ilk başlardaki gibi Afrika'nın kırsal kesimleriyle aynı kaderi paylaşıyordu. Sonuçta ihraç ürünlerini yetiştiren de emek gücünü sağlayarak sistemin devamını mümkün kılan da kırsal bölgelerdi. Buralardaki köylüler sömürgeciliğin bilançosunda yer aldığı varsayılan "alacaklar"ın çok azı hakkında bilgi sahibiydiler.

Sınırlı miktardaki sosyal hizmetlerin bile sadece sömürüyü mümkün kılmak için veriliyor olması yüzünden, metropollere ihraç edilecek artığı doğrudan üretmeyen Afrikalıların herhangi bir hizmet alması mümkün olmuyordu. Tabiri caizse, sömürülen Afrikalıların yarattığı zenginliğin hiçbir parçası para ekonomisinin dışına çıkarak bu Afrikalıların kardeşleri için harcanmıyordu.

Yukarıdaki önermeyi kanıtlayacak çok sayıda örnek var. En "zengin" sömürgeler sömürgecilik döneminde sosyal hizmetlerden en fazla yararlananlardı. Böylece Güney Afrika'daki Rand ve Kongo'daki Katanga görece olarak daha büyük olan işçi sınıflarına hizmet sağlamak zorundaydılar. Yıllar boyunca olaya aynı şekilde yaklaştılar ancak son tahlilde kendi çıkarlarının gözlerini açmasıyla sömürgeciler temel sağlık hizmetlerinden yararlanan ve endüstriyel bağlamda okur yazar olan Afrikalı işçilerin daha fazla kazanç sağladığını fark ettiler. Bu, daha öncesinde Avrupa sermaye sınıfının işçilerinin ürünlerinin sınırlı bir bölümünü daha özgür bırakarak işçilere harcaması,

---

* *apartheid*: Güney Afrika'da ırk ayrımcılığına dayanan rejim - ç.n.

böylece işçilerin hayatta kalmalarının ve sağlıklarını korumalarının mümkün kılınmasıyla aynı mantık çizgisindeki bir uygulamaydı.

Afrika'nın ihraç malları üreten ülkelerinde benzer bir durum mevcuttu ancak yurtdışına gönderilmek üzere az mal üretilen sömürgelerde sosyo-ekonomik hizmetlerin oranı düşme eğilimi gösteriyordu. Bunun anlamı Altın Sahili, Uganda ve Nijerya'daki Afrikalıların Dahomey, Tanganika ve Çad'dan "daha iyi" durumda olmasıydı.

Tek tek ülkelerin kendi içlerinde işe bölgenin kapitalist para ekonomisine ne derecede entegre olduğuna bağlı olarak dikkate değer oranda farklılıklar söz konusuydu. Bu nedenle sömürgecilere verecek az şeyi olan Kenya'nın kuzey kesimi ile Güney Sudan sömürgeci güçler tarafından yol, okul, hastane gibi şeyler yapılırken kolayca gözardı edilebilen bir bölge olabiliyordu. Belli bir bölgenin kendi içinde de sosyal destekten yararlanması söz konusu olduğunda onun ihraç edilebilir artık üretimine katkıya bağlı bir ayrımcılık mevcuttu. Örneğin, plantasyonlar ve şirketler kendi işçileri için hastane yapabiliyorlardı zira işçilerin asgari sağlık koşullarının sağlanması ekonomik bir yatırımdı. Genellikle bu hastane bütünüyle kapitalist amaç doğrultusunda işçiler için yapılıyordu; civarda yaşayan ama para ekonomisi dışında hayatta kalmaya çalışan Afrikalılar ise yok sayılıyorlardı.

Arusha Deklarasyonu "çok ezildik, çok sömürüldük ve fazlasıyla yok sayıldık" dediğinde, Afrika'daki sömürgecilik deneyiminin en derin gerçekliğini kısa ve özlü biçimde ifade etmişti.

Ezilmenin, sömürülmenin ve yok sayılmanın bir araya gelişini en iyi gösteren şey Afrika sömürgelerindeki ekonomik altyapıydı, özellikle de yollar ve demiryolları. Bu yollar belli bölgelerin ithalat-ihracat etkinliklerine açılmasının yarattığı ihtiyaca göre ortaya çıkan coğrafi bir dağılıma sahipti. İhracatın söz

konusu olmadığı yerlerde yol ya da demiryolu gerekmiyordu. Yegâne istisna bu yolların ve demiryollarının askeri birliklerin nakliyesi, işgali artırmak ve böylece egemenliği güçlendirmek için yapılmasıydı.

Sömürge döneminde iletişim araçları kurulmadığı için Afrikalılar dostlarını ziyaret edemiyorlardı. Daha önemlisi Afrika toplumları kendi aralarında ticaret yapamaz durumdaydılar. Farklı sömürgeleri ve aynı sömürgenin farklı bölgelerini birbirlerine bağlayan yolların olmaması Afrika'nın kendi ihtiyaçları ve gelişmesi için bir anlam taşımadıklarını gösteriyor. Tüm yollar ve demiryolları denize bağlanıyordu. Manganez, altın, kahve ya da pamuk taşımak için kullanılıyorlardı. Kereste şirketlerinin, ticari firmaların, imtiyazlı tarım ürünü şirketlerinin ve beyaz yerleşimcilerin işlerini görmeleri için yapılıyorlardı. Kuşkusuz, Afrika'daki bu inşa faaliyetleri sermayeden çok emeğe dayalıydı. Sömürgeci güçler minimum sermaye yatırımıyla binlerce ama binlerce işçiyi harekete geçirebiliyorlardı.

Ücretler polis memurlarına ve resmi görevlilere ödenirken emek gücü sömürge kanunları çerçevesinde zor ve şiddet tehdidiyle tedarik ediliyordu. Örnek olarak demiryolu yapımını alalım. Avrupa ve Amerika'da demiryolu inşası muazzam miktarda sermaye girişi gerektirir. Yapım esnasında ödenen yüksek ücretlerin yanı sıra ikramiye ödemeleriyle işçilerin işi olabildiğince erken bitirmeleri sağlanmaya çalışılır. Afrika'nın çoğu yerinde ise Avrupalıların yol yapımı için başvurduğu uygulama kamçılama, ekstra çalışma için de ekstra kamçılamadır.

Referansımız (Fransız) Kongo'da Brazzaville'den Pointe-Noire'ye yapılan demiryolunun Afrika yaşamında neden olduğu büyük maliyetlerdir. Kabul edilmesi mümkün olmayan koşullar sermaye gerektiren araç gerece ulaşılamamasıyla açıklanıyor. Böylece saf insan gücü dünyayı yerinden oynatabilecek makinelerin vinçlerin vs. yerini almıştı. Benzer bir durum Nairobi'deki Embakasi havaalanının inşaatında söz konusu olmuş-

tu. Sömürgecilik döneminde (1953 itibarıyla) ve Birleşik Devletler kredisiyle yapılmaya başlandığı için emperyalistlere kazanç sağlaması varoluşunun bir parçasıydı. Ancak Kenya halkının Avrupalıların idaresi altında bizzat kendi elleriyle o havaalanını yaptıklarını söylemek daha gerçekçi olacaktır.

İlk başta 7 millik bir alana yayılan ve dört iniş pisti bulunan Embakasi "dünyanın ilk el yapımı havaalanı" diye tanımlanıyordu. Mau Mau "silahlı muhafızların gözetiminde milyon tonluk hafriyatı kaldırmak, çukurları doldurmak, yarım milyon ton taşı sadece çekiç, kürek ve çıplak elle döşemek gibi işlerde" çalışan binlerce insan olduğunu tahmin ediyor.

Sömürge Afrikası'nın finans kurumları, yerli Afrikalıların çıkarları söz konusu olduğunda inanılmaz biçimde, Avrupa merkezli iletişim kanallarından bile çok daha duyarsız davranıyorlardı. Bankalar yerelde çok sınırlı yatırımlar yapıyordu. İngiliz Doğu Afrikası'nda Afrikalılara verilecek krediler bizzat 1931 tarihli Yerlilere Kredi (sınırlandırma) Kanunu ile zorlaştırılıyordu. Sigorta şirketleri neredeyse sadece kapitalist şirketlerin ve beyaz yerleşimcilerin ihtiyaçlarına cevap veriyordu. Metropol para birimlerinden müteşekkil sömürge rezervleri politikası Afrikalılara hasım "hizmetler" olarak tanımlanabilir. Bu tür hizmetleri veren para kurulları ve merkez bankaları Afrikalıların kendi kaynaklarıyla yaratılan ihraç gelirlerine ulaşım hakkını kabul etmiyordu. *Tersine İngiltere, Fransa ve Belçika'daki Afrika kredileri Avrupa'nın sermaye yatırımları olarak algılanmaktaydı.*

Avrupa sermayesinin Afrika ve Asya'daki yatırımlarının fazlasıyla yüceltilen işlevini yeniden değerlendirmek şart. Kapitalist sistemde yatırıma dönüşen para Avrupa'daki ve tüm dünyadaki işçilerden ve köylülerden daha önceden çalınan şeylerin sonucu olarak ortaya çıkar. Afrika örneğinde on dokuzuncu yüzyılda gerçekleştirilen ticari yatırımlar köle ticaretinden elde edilmişti. Portekiz devleti esirleri gemilere yükleyen ve köle ticaretine önderlik eden ilk Avrupa ülkesiydi. Kârların büyük

bölümü Portekiz'in elinden uçup İngilizlere ve Almanlara akmış olsa da Portekizlilerin köle ticareti en azından sonraki dönemlerde Angola ve Mozambik'teki tarım ve madencilik şirketleri gibi kapitalist ortaklıklar türünden sömürge girişimlerini finanse etmelerini mümkün kıldı.

Daha önce de belirtildiği üzere Afrika'nın tarım ürünlerini Avrupa'ya ithal eden Avrupa'nın büyük liman şehirlerindeki girişimciler önceki dönemde de köle ticaretini gerçekleştirenlerdi. Aynı şey ABD'deki New England şirketleri için de söylenebilir. Sömürge döneminin en büyük "isimleri"nin sermaye yatırımlarının kökeninde köle ticaretinden ya da bizzat kölecilik düzeninden elde ettikleri sermaye vardı. Büyük sigorta ve yatırım şirketi *Lloyds*, on yedinci ve on sekizinci yüzyılda kölecilik bölgelerinden elde ettiği kârlarla bu kategoriye girer. Her yerde hazır ve nazır bulunan *Barclays Bank*'ın da temelleri köle ticaretiyle atılmıştı. *Worms at Compagnie* de aynı olgunun Fransız örneği. On sekizinci yüzyılda, *Worms*, köle ticaretiyle kurduğu sıkı ilişkiler sayesinde başta Madagaskar ve Hint Okyanusu olmak üzere Fransız imparatorluğunun Afrika ve Asya'da faaliyet gösteren en büyük finans kuruluşu haline geldi.

Önceki bölümde detaylı olarak anlatılan *Unilever* ve UAC örneği de Afrika'nın Afrika emeğiyle üretilen sermaye tarafından nasıl sömürüldüğünü açıklıyor. *Lever Brothers* 1929'da *Niger Company*'yi devraldıklarında on dokuzuncu yüzyıl Afrikası'nın en meşum sömürgeciliğinin mirasçısı olmuştu. *Niger Company*, 1185 ila 1897 yılları boyunca hükümet ve polis güçlerinin yönetimde bulunduğu kraliyet imtiyazlı bir kuruluştu. Bu dönemde Nijeryalılar en vahşi biçimde sömürülmüştü. Dahası *Niger Company* sermayelerini tümüyle köle ticaretinden elde etmiş küçük ölçekli firmaları da satın alarak tekel haline gelmişti. Benzer biçimde UAC de Doğu ve Afrika Ticaret Şirketlerinin birleşmesiyle ortaya çıkmış ve kökleri Avrupa köle ticaretine uzanan bir miktar sermayeyi daha bünyesine katmıştı. Büyük

Fransız ticaret firmaları CFAO ve SCOA'nın kontrolündeki sermayenin izi de benzer biçimde sürülebilir.

Doğu Afrika'daki sermaye birikim ve yeniden üretim süreci Batı Afrika'dakinin sürekliliğinden mahrumdur. Birinci neden, Arapların da Avrupalılar kadar Doğu Afrika'dan gerçekleştirilen köle ticaretine ortak olmasıydı. İkincisi, Almanların daha öncesinde bölgede bulunmamalarına rağmen 1885'de sürece müdahil olmalarıydı. Aynı dönemde (on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda Doğu Afrika'daki köle ticaretini yürüten) Fransızlar ise Doğu Afrika'nın ana karasından ziyade Hint Okyanusu'ndaki adaları sömürgeleştirmeye odaklanmışlardı. Üçüncüsü Alman İmparatorluğunun 1914-18 savaşı sonrasında ayakta kalamamış olmasıydı. Yine de İngiliz kesiminde sömürgeci *East Africa Company*'nin [Doğu Afrika Şirketi] sermayesi ve kârları ticaret şirketi *Smith Mackenzie*'de yeniden vücut buldu.

Sonraki yıllarda metropollerden gelen yeni akımla sömürge Afrikası'nda gerçekleşen sermaye yatırımları on dokuzuncu yüzyılın devamı niteliğindeydi. Sözüm ona yeni kaynakların kökenleri dikkatle izlendiğinde oldukça sınırlı bir miktarı Avrupalı olmayan halkların önceki dönmedeki sömürüleriyle bağlantılandırılabilir. Kuşkusuz Afrika'daki her şirketin doğrudan ya da dolaylı olarak köle ticareti ya da ilk dönemdeki sömürüyle bağlantılı olduğunu ispat etmek de şart değil. Avrupa'nın ilksel sermaye birikiminin en önemli kaynağının denizaşırı eylemleriyle gerçekleştiğini ve Afrika'daki girişimlerin düzenli olarak sömürgelerde yapılan yatırımların kârlarını kıta dışına akıttığını akılda tutmak yeterli.

Sömürge Afrikası üzerine yazan bir muhafazakâr burjuva, Güney Afrika altın ve elmas endüstrisi hakkında şu gözlemlerde bulunuyor:

> [Elmas endüstrisinde] yapılan ilk sermaye yatırımının dışında tüm sermaye harcamaları da kârlardan tahsil edildi. Endüstri ayrıca elmaslarla ilgilenen uluslararası firmalardan da önemli kârlar elde etti.

> Bunun özel bir önemi var zira elmas şirketlerinin biriktirdiği zenginliğin önemli bir bölümü sonradan Rand'ın* [altın endüstrisinin] gelişiminde kullanıldı.

Benzer biçimde Angola'da *Diamang* elmas şirketi de kendini hızla amorti edip yeni sermaye üretmişti. Şirketin sadece 1954 ve 1955'teki kârlarının toplamı toplam sermaye yatırımının yüzde kırkına denk geliyordu. Yatırım ve amortisman giderlerinden kalan fazla ise *Diamang*'ın hissedarlarının yerleşik bulunduğu Portekiz, Belçika ve ABD'ye aktarılırken aslında Angola o ülkelerde yatırım yapmış oluyordu. Bu anlamıyla sömürgeler, aslında yabancı yatırımı çeken yerler olmaktan ziyade sermayeyi tedarik eden ülkeler konumundaydı.

Sermaye sürekli olarak metropollerden kimi bağımlı ülkelere, (metropoller aracılığıyla) sömürgelerden sömürgelere, bir metropolden diğerine ve sömürgeden metropole hareket halindeydi. Ancak kölecilikten beri Avrupalı olmayan halklar tarafından üretilen kârlar yüzünden esas akış sömürgelerden metropollereydi. Bir yıl kâr olarak çıkan ertesi yıl yatırım olarak geri dönüyordu. İlerici yazarlar bile Avrupa'dan Afrika'ya "ihraç" edilen sermaye ve "yabancı" sermayenin rolü hakkında yazdıklarıyla yanlış bir izlenim yaratıyorlardı. Sömürge Afrikası'ndaki sermayenin yabancı olan yanı ilk kaynağı değil, mülkiyetiydi.

Sömürgecilik savunucuları bir çırpıda Afrika'daki okullar, hastaneler gibi hizmetlerin maliyetinin sanki mümkünmüş gibi İngiliz, Fransız ya da Belçikalı vergi mükelleflerince karşılandığını söyleyiverirler. Herhangi bir sömürgeden bir yıl içinde elde edilen milyonlarca dolar kârı göz ardı ederek sosyal hizmetler için harcanan birkaç bin doların Avrupalı vergi mükelleflerinin cebinden çıktığını söylemek akıllara ziyan bir şey! Gerçek durum ancak şu sözlerle ifade edilebilir: Afrikalı işçiler ve köylüler Avrupa kapitalizminin mal ve hizmetlerinin bir bölümünün

---

* Güney Afrika para birimi - ç.n.

üreticisiydiler. Çabalarının verdiği meyvelerin küçük bir bölümü onlara ücret, kâr payı ve esas olarak sömürgeciliğin inşası için gereken (fazlasıyla sınırlı) sosyal hizmet olarak geri dönüyordu. Kalan kısım ise sömürgeci sistemin çıkarlarına uygun biçimde dağıtılıyordu.

Sömürgeciliğin büyük oranda metropollerin gelişmesine yaradığını ve sömürgelere ise gerçekleşen sömürünün tali sonuçlarıyla ortaya çıkan kırıntılarının düştüğünü fazlasıyla gösteren verilerin doğruluğu su götürmez. İngiliz Sömürge Belgeleri Kraliyet Komisyonları'nın raporları bu yöndeki araştırmaların bulgularıyla dolu. Bu raporlar (nadiren eyleme dökülmüş olsa da) sömürgeci rejimlerin birbirinden farksız biçimde Afrika'nın ihtiyaçlarına yönelik korkunç kayıtsızlığını en iyi ortaya koyan kanıtlar. 1930'larda bütün Batı Hint Adaları'nda kölecilik sonrasında orada terk edilen Afrika kökenlilerin yaşadıkları büyük acılar nedeniyle başlattıkları isyanlar söz konusuydu. Sıkıntıları araştıran Kraliyet Komisyonu öğrendiklerinden öylesine dehşete düşmüştü ki tüm bulgular savaş süresince yayımlanmadı zira sömürgeciliğin İngiltere'nin savaştığı faşizmden pek de farkı olmadığını ortaya koyuyorlardı. Sömürge Kalkınma ve Refah Bakanlığı'nın (CD&W)* kurulması fikri de bu araştırmanın yarattığı etkilerden biriydi. Bu etkinin yol açtığı bir yaşa 1940'da kabul edilse de 1944'e kadar CD&W'nin sömürge yönetimlerine yapacağı yardımların bütçesi ayrılmadı.

Fransızlar da CD&W'nin muadili olan FIDES'i 1946'da kurdular. Sömürgeci yayılmacılığın ilk günlerinden itibaren metropollerde beliren niyetlere ilişkin iki türden açıklama söz konusuydu. Bir tanesi fazlasıyla istisnaiydi ve Avrupa kentlerindeki çeşitli ticaret odalarının ilgisini çekmişti. Kısaca Avrupalıların sömürgecilik oyununda yer alma nedenlerinin lanetli kârlılık olduğu anlatılıyordu. Kuşkusuz "uygarlaşmamış yerlilerin" re-

* *Colonial Development and Welfare* - ç.n.

fahı için gerekli bir yol yordam olduğunu söyleyenler de mevcuttu. Bu, köleciliğin dinsiz Afrikalıları Hıristiyan topraklarına taşıdığını söyleyerek yapılan meşrulaştırmanın izinden gitmekti. Sömürgeciliğin son on yıllar boyunca ağır eleştirilere muhatap olması nedeniyle aklama çabaları da daha incelikli yürütülüyordu. Hem CD&W hem de FIDES, sömürgeciliğin halkla ilişkiler propagandasının bir parçası, zulmü gizlemek için takılan birer maskeden ibaretti.

Her şeyin ötesinde FIDES ve CD&W, Avrupa'da savaş sonrasında, Batı Avrupa'nın kapitalist devletlerinin sömürgelerde karşı karşıya kaldıkları sosyalizm tehlikesinden, hatta ABD'nin rekabetinden korunmak için geri adım attıkları bir dönemde doğdular. Ünlü bir işçi önderi olan Mr. Bevin sınıfına ihanet ederek İngiliz sermayesinin sözcüsü olarak "diğer iki dünya gücünün, Birleşik Devletler ve Sovyet Rusya'nın muazzam kaynakları olduğunu, Batı Avrupa'nın ise ödemeler dengesini tutturup dünya dengelerine dahil olması için [Afrika'daki] kaynakların geliştirilmesi ve ele geçirilmesi gerektiği"ni söylüyordu. CD&W ve FIDES'in faaliyetleri hakkında yapılacak detaylı bir çalışma bu kurumların Afrika'nın gelişmesi ile hiçbir şekilde ilgili olmadıklarını ancak kapitalist Avrupa'nın refahına önemli katkılar yaptıklarını açıkça ortaya koyacaktır.

Afrika'nın gelişmesi için olduğu söylenen fonların neredeyse tamamı ekonomik altyapının inşasına ve belli türdeki sosyal hizmetlere kullanılıyordu. 1946 ile 1956 yılları arasındaki yardımların endüstri yatırımlarına ayrılan kısmı yüzde 1'den azdı. FIDES örneğinde ise 1949 ile 1953 arasındaki muadil rakam yüzde 0,5'ten azdı. Tarımın payına biraz daha fazlasının düşmesi ise Afrikalıların temel etkinlik alanı olmasına rağmen böyleydi. Nijerya'nın sömürge yönetimi on yıllık bir plan hazırladığında CD&W'den yüklü miktarda fon almayı umuyordu. Tarım yardımının büyük bölümü bir tarım okulunun kurulması ve İngiliz "uzmanların" ücretleri için harcanmıştı.

Diğer İngiliz sömürgeleri de on yıllık planlar hazırlarken Nijerya'dakiyle benzer arazlarla karşılaştılar. Esas olarak gerçek ekonomik planların savunması niteliğindeki bu planlar farklı bakanlıklar tarafından hazırlanan, halihazırda yaptıkları işleri geliştirme amaçlı ve birbiriyle alakasız bir dizi projeden ibaretti. Bu nedenle planların yeni bir zemin sunması beklenmiyordu. Afrika içinde ve Afrikalılar arasında ticaret yapmak gibi bir gelişmeyi tümüyle gündem dışında tutuyorlardı.

"Gelişme" fonlarının büyük bölümü sömürgelere liman, demiryolu, elektrik santrali, sulama kanalları, mühendislik atölyeleri, sigorta kurumları gibi uzun vadede daha verimli bir sömürüyü mümkün kılacak kalemlerde kullanılabilecek krediler şeklinde veriliyordu. Kısa vadede bu tür inşa faaliyetleri Avrupa'nın çeliği, betonu, elektrikli makineleri ve demiryolu yapım malzemeleri için ikinci el pazarı anlamına geliyordu. FIDES fonlarının beşte biri Dakar'daki Fransız endüstrisine yarayacak şekilde ve esas olarak yabancı yerleşimcilerin çalıştığı prestijli kamu binaları için harcandı. FIDES fonları kullanılarak yapılan okulların bile birim maliyetleri ihtiyacın çok üstündeydi zira beyaz yerleşimcilere yapabilecekleri ikinci derece işler sağlamak için gerekli standartları oluşturmak zorunluydu. Bu arada kredilerin verilmesi, paranın ilgili metropollerde üretilen malların alınması "şartına bağlanmıştı."

Gelişme fonları, ilgili hükümetlerce Avrupa para piyasasından toplanırken ulusal metropol devletleri kendi banka ve finans kuruluşlarına sermayeleri için güncel koşullara göre kârlı bir satış olanağı sunuyorlardı. 1956'da Fransız devleti Afrika'nın gelişmesi ve refahına kendini adamış gibi görünürken, bariz bir biçimde kendi kapitalistlerini destekleyen yeni bir planı uygulamaya koydu. Plan, SDOM (*Financial Societies for the Development of Overseas Territories* - Denizaşırı Bölgelerin Kalkınması İçin Finansal Birlikler) adlı yeni bir kurumun oluşturulmasını

da içeriyordu. SDOM esas olarak Kuzey Afrika petrolü ile ilgilenen kapitalistlerin oluşturduğu birlikten başka bir şey değildi ve hedeflerine ulaşmak için muazzam devlet desteği alıyordu.

CD&W'nin hilelerinin dikkatli ve ilgili gözlemciler nezdinde maskesinin düşmesine neden olan çok sayıda bariz işaret vardı. Sömürge Bakanı'nın fonların dağıtılmasında kendine yardımcı olması için oluşturduğu konsey İngiliz burjuvazisinin gerecek anlamda güçlü üyelerince yönlendiriliyordu, ki bunların arasında *Barclays Bank*'ın yöneticileri de vardı. CD&W fonlarının sömürgelerin umutsuz On Yıllık Planları için bile yetersiz olması nedeniyle İngiliz yönetimi sömürge yönetimlerini finansal ihtiyaçlarının kalan kısmı için açık para piyasalarından borçlanmaları konusunda cesaretlendirdi. Bu, Afrikalıların emeğinin ve kaynaklarının Avrupalı tefecileri mutlu etmek için sevk edilmesini sağlama almanın bir başka yoluydu.

Barclays Bank sömürge rejimlerine CD&W fonlarına ek yapmak için borç verme şansına sahip olan ilk kurumdu. Banka, Afrika'yı "desteklemek" için özel olarak Denizaşırı Kalkınma Anonim Şirketi'ni kurarken, bankanın genel müdürü "sömürge imparatorluğunun büyümesi ve oradaki yerlilerin refahı tüm [İngiliz] vatandaşları ilgilendiren bir konudur" diye taahhütte bulunuyordu. Bu, beyazlar tarafından Hıristiyanlık ve medeniyet adına köleleştirmeye ve katliamlara başladıklarından beri kullandıkları ikiyüzlülükle fazlasıyla uyumlu bir halkla ilişkiler diliydi.

Sömürgeci ikiyüzlülüğün bir parçası olarak Avrupa'nın Afrika'yı nasıl yirminci yüzyıla taşıdığını konuşmak moda olmuştu. Bu yaklaşımın izleri sosyo-ekonomik ve politik çevrelerde mevcuttu ve bütünüyle yalandan ibaret olduğu ispatlanabilirdi.

Sömürgeciliğin kapitalizmin dinamik özellikleriyle, örneğin toprakta özel mülkiyetle, diğer üretim araçlarının özel mülkiyetiyle ve para ilişkileriyle Afrika'yı tanıştırarak onu modernleştirdiği sık sık söyleniyordu. Bu noktada *kapitalist olgular ile, bü-*

tünlüklü bir toplumsal sistem olarak kapitalizmi birbirinden ayırmak çok önemlidir. Sömürgecilik Afrika'ya bazı kapitalist olguları soktu. Genel olarak komünal ilişkiler para ekonomisiyle ilişkiye geçince para ekonomisi kendini egemen kıldı. İhraç ürünlerine dayalı tarım ve ücretli emek üretimin ve bölüşümün temelini oluşturarak geniş ailenin dışına çıktı.

Bir Güney Afrika deyişine göre "beyaz adamın akrabası yoktur, o para ile akrabadır." Bu, kapitalist toplumlar ile kapitalizm öncesi toplumlar arasındaki farkın en açık biçimde ortaya konmasıdır. Kapitalizm hâlâ büyük oranda komünal olan Afrika toplumlarıyla ilişkiye geçtiğinde para ilişkilerini akrabalık bağları aleyhine egemen kıldı. Yine de sömürgecilik metropollerle karşılaştırıldığında Afrika'yı kapitalist bir topluma dönüştürmedi. Bunu yapsaydı, kapitalizmin vahşetinden ve eşitsizliklerinden şikayet etmek mümkün olurdu ancak sömürgeciliğin Afrika'yı insanlığın tarihsel gelişim yolunda ilerlemekten alıkoyduğunu söylemek mümkün olmazdı.

Kapitalizm metropollerde ve merkez üslerinde bir sistem olarak iki hâkim sınıfa sahiptir: Birincisi fabrikaların ya da bankaların (zenginliği üreten ve dağıtan başlıca kurumlar) sahibi olan sermayedarlar ya da burjuvazi, ikincisi ise bahsi geçen burjuvazinin fabrikalarında çalışan emekçiler ya da proletarya. Sömürgecilik Afrikalılar arasında, hatta bizzat Afrika'da sermaye ya da fabrika sahibi bir sınıf yaratmadığı gibi (özellikle Güney Afrika dışında) dikkate alınacak türden kentli bir proletarya da ortaya çıkarmadı. Bir başka deyişle, Afrika'da sömürgecilik kimliğiyle var olan kapitalizm Avrupa'da ifa ettiği toplumsal ilişkileri değiştirme ve üretici güçleri özgürleştirme görevlerini Afrika'da gerçekleştiremedi.

Oldukça açık ki kapitalistler kendilerine rakip başka kapitalistlerin ortaya çıkmasını sağlamazlar. Tersine, Avrupa'daki kapitalizmin eğilimi en baştan beri rekabet, saf dışı bırakma ve tekelleşme yönündeydi. Böylece emperyalist aşamaya ulaşılırken

metropollerdeki kapitalistler bağımlı bölgelerde rakiplerinin güçlenmesine izin vermeye yanaşmadılar. Kuşkusuz metropollerinin isteklerine rağmen Asya ve Latin Amerika'da kimi yerli kapitalistler ortaya çıktı. Bu anlamda Afrika dikkat çekici bir istisna oluşturuyor. Diğer sömürge halklarıyla karşılaştırıldığında çok az sayıda Afrikalı, sermaye yatırımları bağlamında, burjuva merdivenlerin ortalarına kadar tırmanabildi.

Afrika'da Afrikalı kapitalistlerin yokluğuna ilişkin açıklama yaparken kısmen, kapitalizmin ihtiyaç duyduğu insafsız ilksel sermaye birikimi yoluna baş koyacak ve gerekli aile bağlarına sahip azınlık gruplarının kıtaya çıkmamış olması düşünülebilir. Lübnanlı, Suriyeli, Yunanlı ve Hintli işadamları küçük tacirler arasından çıkarak daha küçük ama bazen de güçlü kapitalistler haline geldiler. Raccah ve Leventis Batı Afrika'da çok tanınıyorlardı, tıpkı Doğu Afrika'da çok tanınmış bir sermaye grubu olan Madhvani ve Visram gibi. Aracılarla Avrupalı sömürgeciler arasında çatışmalar çıkıyordu ancak sömürgeciler Afrikalılardansa azınlıkları kendilerini güçlendirmeleri için destekliyorlardı. Örneğin Batı Afrika'da Sierra Leone'li işadamları hem içinde bulundukları sömürgede hem de yerleşmeyi seçtikleri hemen komşu İngiliz mülkiyetindeki topraklarda engellemelere maruz kalıyorlardı. Doğu Afrika'da özellikle Ugandalılar arasında çırçır makineleri alarak pamuk yetiştiriciliği ve diğer işleriyle bağlantılı kapitalist işlemler geliştirebilecekleri umudu vardı. Tabii ki 1920'de Gelişme Komisyonu ticaret ve sanayiyi destekleme kararı aldığında önceliği Avrupalılara ve Hintlilere vermişti. Afrikalıların çırçır sahibi olması yasalarla engellenmişti.

Bir bütün halinde Afrika ele alındığında, merdivenin en alt basamaklarına tırmanmasına izin verilen az sayıdaki Afrikalı işadamının da gerçek anlamda "kapitalist" olarak değerlendirilmesi mümkün değildir. Büyük ölçekli tarım, ticaret, madencilik ya da sanayi yatırımı yapacak yeterli sermayeye sahip değil-

lerdi. Hem Avrupalı sermayeye hem de yerel azınlık gruplarının sermayesine bağımlıydılar.

Avrupa kapitalizminin Afrikalı kapitalistler ortaya çıkaramaması belki de bir işçi sınıfı yaratmak ve endüstriyel nitelikleri tüm Afrika'ya yaymak konusundaki beceriksizliği kadar çarpıcı olmayabilir. Doğası gereği sömürgecilik Afrika'da tarım ile madencilik ve kerestecilik gibi ihraç ürünleri dışında endüstrileşmeye karşı önyargılıydı. Ne zaman iç güçler Afrika'nın endüstrileşmesini zorlamak için harekete geçseler metropollerdeki sanayiciler adına görev üstelenen yönetimler eliyle engelleniyorlardı. Yerfıstığı yağ fabrikaları Senegal'de 1927'de kurulup Fransa'ya ihracata başladı. Kısa zaman sonra da Fransa'daki yağ üreticisi fabrikaların baskısıyla kısıtlamalara maruz kaldılar. Benzer biçimde, Nijerya'da Lübnanlılar tarafından kurulan yağ fabrikaları da engellendi. Yağların Fransa'ya endüstri için gerekli hammadde olarak gönderilmesine rağmen Avrupalı sanayiciler yerfıstıklarının Afrika topraklarında en basit işleme tabi tutulmasını bile hoş karşılamıyorlardı.

Sömürge Afrikası'ndaki sanayileşme karşıtı politika sonucunda çok sayıda mantıksız çelişki ortaya çıktı: Sudanlılar ve Ugandalılar pamuk yetiştiriyordu ama işlenmiş pamuklu ürün ithal ediyorlardı. Fildişi Sahili ise kakao yetiştirirken paketlenmiş kakao ve çikolata ithal ediyordu.

Sömürge Afrikası'nın küçük işçi sınıfı ise tarım işçisi ya da ev hizmetlisi olarak çalışıyordu. Çoğu kapitalizmin ihtiyaç duyduğu biriken vasıflı emeğin aksine vasıfsız işçiydi. Teknik uzmanlık gerektiren projeler geldiğinde Avrupalılar başlarında kaskları, üzerlerinde beyaz bermudaları yönetim işlerini üstleniyorlardı. Kuşkusuz 1885'te Afrikalılar, Avrupa'da on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyılda ortaya çıkan teknik bilgilere sahip değillerdi. Bu farkın kendisi bile kısmen sömürgecilik öncesi dönemdeki Avrupa-Afrika ilişkilerine dayanıyordu. Daha dikkat çekici olan ise sömürgecilik döneminde "modern" iş vasıfla-

rına sahip olmak isteyen Afrikalı sayısının azlığıdır. Güney Afrika ve Rodezya gibi az sayıda yerde bunun nedeni istihdamda en iyi işleri beyazlara tahsis etmek için uygulanan özel ırkçı ayrımcılıktı. Yine de beyazların olmadığı yerlerde bile Afrikalıların gerekli vasıflara sahip olmaması kıtadaki kapitalist etkinin ayrılmaz parçasıydı.

Afrika'daki endüstrinin bilimsel tekniklerin gelişimini nasıl besleyip katladığı daha önce betimlenmişti. Paranın diğer yüzü Afrika'da görünüyordu: Endüstri olmayınca vasıf da kazanılmıyordu. Maden endüstrisinde bile en değerli işin Afrika dışında yapılmasına uygun bir düzenleme vardı. Bazen metalara değer kazandıranın doğal ürünlerin dönüştürülmesi esnasında kullanılan emek olduğu unutuluyordu. Örneğin, elmas cevheri gündelik kullanımının ötesinde bir değere sahipti, yani değer sadece az bulunurlukla ilgili bir sorun değildi. Jeologların vasıflı çalışmalarının ürünüydü ve jeologlar da tabii ki Avrupalıydı. Elmasın çıkarılması için kazma işinin yapılması gerekiyordu ki bu çoğunlukla kol gücüne dayalıydı. Sadece bu evrede Güney Afrika, Namibya, Angola, Tanganika ve Sierra Leone'deki Afrikalılar tabloya dâhil olabiliyordu. Devamında yapılan işlerde elmasların kesilmesi ve cilalanması gerekiyordu. Bu işlerin küçük bir bölümü Güney Afrika'daki beyazlar, büyük bölümü ise Brüksel ve Londra'daki beyazlar tarafından yapılıyordu. Kesme ustasının masasında ham elmas değer kazanıyordu. Sömürgecilik dönemi boyunca hiçbir Afrikalının bu ince tekniklerin yanına bile yanaşmasına izin verilmedi.

Kapitalizmin dinamizmi büyük oranda büyümenin daha fazla büyümek için ortaya çıkardığı imkanlara dayanıyor. Başlıca endüstriler sahip oldukları yan ürünlerle yerel hammadde tüketimini tetiklerken, nakliye ve inşaat endüstrilerini geliştirdiler, tıpkı *Unilever* örneğinde olduğu gibi. Profesyonel ekonomistlerin deyişiyle bunlar kazançlı "ileri-geri bağlantılar"dı. Afrika'daki hammaddeleri kullanan endüstriler Afrika'nın dışında

kurulduğunda Afrika *içinde* kazançlı ileri geri bağlantılar ortaya çıkması mümkün olmuyordu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Gine boksit ihraç etmeye başladı. Fransız ve Amerikalı kapitalistlerin elinde boksit alüminyuma dönüşüyordu. Metropollerde ateşe dayanıklı maddeler, elektrik iletkenleri, sigara folyoları, mutfak aleti, mücevher haznesi, zımpara, hafif yapı malzemesi, uçak yapımında kullanılıyordu. Gine boksiti Avrupa gemiciliğini ve Kuzey Amerika hidroelektrik gücünü geliştirdi. Gine'de ise sömürgeci boksit madenciliği yer yüzeyinde derin çukurlar bıraktı.

Altın söz konusu olduğunda Avrupa'daki finansal etkiler muazzamdı ve Afrika altını Avrupa'da parasal sistemler ile tarım ve endüstrinin gelişmesi konusunda kendi payına düşen rolü oynadı. Ancak altın da boksit ve diğer madenler gibi tükenen bir kaynak. Bir ülkenin topraklarından çıkarılmaya başlandığında yerine yenisi gelmez. Bu durum genellikle üretimin devam ettiği sürece göz ardı ediliyordu, tıpkı Güney Afrika'daki gibi. Ancak dramatik bir biçimde gündeme gelişi madenlerin sömürgecilik döneminde tükenmesiyle gerçekleşti. Örneğin, Tanganika'nın güneyinde, İngilizler 1933'ten itibaren Chunya denilen bölgede ellerinden geldiğince hızlı biçimde altın çıkarmaya başladılar. 1953'te her şeyi silip süpürmüş ve ülke dışına ihraç etmişlerdi. Sömürgecilik döneminin sonunda Chunya, Tanaganika'nın en geri kalmış noktalarından biriydi ve Doğu Afrika'nın "yoksul külkedisi" olarak biliniyordu. Modernleşme buyduysa ve sömürü, baskı olarak ödenen bedel göz önünde bulundurulduğunda Afrikalıların derme çatma kulübeler içinde yaşaması daha iyi olurdu.

Endüstrileşme sadece fabrika anlamına gelmez. Bizzat tarım da endüstrileşmiş kapitalist ve sosyalist ülkelerde sulama, gübreleme, makineleşme, tohum ıslahı, sığır yetiştirme gibi bilimsel tekniklerin yoğun olarak kullanılmasıyla endüstri haline gelmiştir. Sömürgeciliğin Afrika'daki en kati başarısızlığı, tarımsal

üretimdeki teknolojiyi değiştirememesidir. Sömürgeciliğin Afrika'yı "modernleştirdiği" tartışmasının yüzeyselliğini gösterecek en ikna edici kanıt, Afrikalıların çoğunun sömürgecilik dönemine elde bir çapayla girip bu dönemden yine bir çapa ile çıkmış olmasıdır. Bazı kapitalist plantasyonlar tarımda makineleşmeyi sağladı ve çok az traktör de Afrikalı çiftçilerin eline ulaşabildi ancak çapa büyük oranda kullanılan tarım aleti olmaya devam etti. Kapitalizm Avrupa'da tarım devrimi yapmış olabilir ancak aynı şeyi Afrika için söylemek mümkün değil.

Bazı bölgelerde kapitalizm tarımda teknolojik gerilemeye neden oldu. Güney Afrika'daki arazilerde çok fazla sayıda Afrikalı, yetersiz miktardaki topraklarda birikmiş ve yoğunlaştırılmış tarımda çalışmaya zorlanırken sadece nadas sistemine uygun teknikler kullanıyorlardı. Aslında bu durum teknik gerilemenin bir biçimiydi zira toprak gitgide daha az ürün vermeye başladı ve sonunda da mahvoldu. Afrikalıların kendi soylarının topraklarını geniş alanlı nadas yöntemiyle sürmelerine engel olunan her yerde, aynı olumsuz sonuçlar görüldü. Dahası, yerfıstığı ve pamuk gibi kimi ihraç ürünleri topraktan çok fazla şey talep ediyordu. Senegal, Nijerya ve Çad gibi çölleşmenin sınırına gelen ülkelerde sürekli hasat toprağın fakirleşmesine ve çölleşmeye yol açıyordu.

Beyaz ırkçı değerler kapitalist toplumda öylesine köklüydü ki Afrika tarımının başarısızlığı Afrika'nın kalıtsal geriliğine bağlanabiliyordu. Beyaz işgalciler yüzünden kıtanın geri kaldığını söylemek daha doğru olurdu ama yine de temel açıklama, sömürgecilerin kişisel kötü niyetlerinden ya da ırksal kökenlerinden değil, kapitalist-sömürgeci sistemin örgütlü vahşetinden kaynaklandığı olmalıdır.

Tarım araçlarını ve yöntemlerini geliştirmedeki başarısızlık sömürgeci politikaları belirleyenlerin yanlış kararlarıyla ilgili bir mesele değildi. Bir bütün halinde sömürgeciliğin kaçınılmaz özelliğiydi. Temelinde uluslararası işbölümünün vasıflı emeği

metropollere düşük düzeyli insan gücünü de bağımlı ülkelere verdiğini düşünen anlayış vardı. Afrika'daki emek ilişkilerinde dikkate değer oranda güç kullanımı (vergilendirme de dâhil) ise bu sonucun bir başka nedeniydi. İnsanlar zorla ancak basit kol gücünü kullanırlar, bunun ötesinde ise pek az şeyi. Bu durum Afrikalılar, Batı Hint Adaları ve Amerika'da köle olarak kullanıldıklarında ispatlandı. Köleler, kullanılacak aletlere zarar verip sabotaj yapıyorlardı; buysa ancak ekstra denetimle ve alet edevatla üretim faaliyetini çok temel düzeyde tutarak kontrol altına alınabilirdi. Köle emeği endüstriyel çalışma için uygun değildi, bu nedenle ABD'de Kuzey 1861 yılında köleliği sonlandırmak için Güney'e savaş açarak tüm ülkeye gerçek kapitalist ilişkileri yaydı. Aynı düşünce çizgisini takip edersek, Afrika'da tarımdaki işgücünün zorla çalıştırılmasının farklı biçimlerinin bir şekilde korunduğunu anlarız ve sonrasında da bunun getirdiği düşük gelir düzeyini.

Sömürgecilik döneminde kapitalistler Afrikalılara kendilerini ve ailelerini geçindirecek kadar ücret ödemiyorlardı. Bunu Afrikalı köylülerin tarım ihraç ürünlerinden kazandıkları paranın miktarına bakarak derhal anlayabiliriz. Afrika'da ihraç ürünü yetiştiren bir çiftçi yılda nadiren 10 pound civarında kazanıyordu, ki sık bunun yarısından daha azını kazandığı da oluyordu. Bunun dışında köylünün aletler, tohum ve nakliye için ödeme yapmasının yanı sıra kendine pay ayırmadan önce aracılara da komisyon ödemesi gerekiyordu. Kahve, kakao ve hurma ürünleri toplayanlar pamuk ve yer fıstığıyla uğraşanlara göre daha fazla kazansalar da, Akwapim'li kakao çiftçisinin ya da Chagga'lı kahve üreticisinin eline asla ailesinin yiyecek, giyecek ve barınma ihtiyacını karşılamaya yetecek miktarda para geçmiyordu. Bunun yerine geçimlik yerelması ve muz yetiştiriciliği takviye için sürdürülüyordu. Böylece köylüler karınlarını doyurmayı başarıp kazandıkları birkaç şilinle vergileri ödeyip para olmaksızın elde etmeleri mümkün olmayan ve sayısı gitgide

artan şeyleri -tuz, giysi, parafin- aracıların dükkânlarından satın alıyorlardı. Çok şanslı olanlar çinko levhalara, bisiklete, radyoya, dikiş makinesine sahip oluyor okul ücretlerini ödeyebiliyordu. Altını çizmek gerekir ki son kategoridekilerin sayısı oldukça azdı.

Afrikalı köylülerin tarım ürünlerinden o kadar az kazanmalarının yegâne nedeni emeklerinin niteliksiz olmasıydı. Bütün her şey bununla açıklanamaz ancak pamuk türünde bir ürünün Avrupa'da içine girdiği karmaşık üretim süreciyle değerinin katlandığı da bir gerçek. Karl Marx kapitalistlerin her işçinin ürettiği artı değerin bir bölümüne nasıl el koyduğunu açıklarken pamuk örneğini verir. İşlenmiş pamuğun değerinin, hammadde halindeki pamuğu yetiştirirken kullanılan emeğin değerini, iplik eğirme makinesini yapan emeğin değerinin bir kısmını, artı olarak da son üretimi gerçekleştiren emeğin değerini içerdiğini anlatır. Afrikalı birinin bakış açısına göre ilk yapılacak çıkarsama, Afrika topraklarında çalışan köylünün Afrika'nın hammaddesini kullanan Avrupa ve Amerika sanayicileri tarafından sömürüldüğü yolundaydı. İkinci olarak, Afrika'nın niteliksiz emeğiyle yaptığı katkının değeri Avrupalıların nitelikli emeğiyle yaptığı katkıdan daha fazlaydı.

Araştırmalara göre Çad'da bir köylünün pamukta bir saatlik çalışması pamuklu bir giysinin bir santimetreden azının fiyatına denk geliyordu ve kendi ürettiği pamuktan Fransa'da dokunan üç metrelik bir pamuklu giysiyi satın almaya yetecek parayı kazanmak için elli gün çalışması gerekiyordu. Fransız tekstil işçileri ise (modern eğrime makinaları kullanarak) üç metrelik giysiyi birkaç dakikada bitiriyorlardı. Fransızların Tanrı'ya (dünyayı altı günde yaratıp yedinci günde dinlenen) daha yakın olmadığını varsaydığımızda Çad'daki ve Fransa'daki emek değeri arasındaki büyük farka yol açan kapitalist sömürgeci sisteme içkin etkenler olmalıdır. Öncelikle Çadlı köylü ticaret yaparken zarar ediyor, yani ucuza satıp pahalıya alıyor, böylece emeğiyle yarat-

tığı değerin en küçük kısmını alabiliyor. Bu, burjuva ekonomistlerinin bizi inandırmaya çalıştığı gibi gizemli "piyasa güçleri" sayesinde değil, tümüyle sömürgecilerin ellerinde tuttukları politik güç ile mümkün olabiliyordu. Tekelci egemenliğin ekonomik ve politik bir sonucuydu bu. İkinci olarak ise Çad köylüsünün harcadığı zaman miktarının, sömürgecilerin belirli miktardaki ham pamuğun üretilmesi süresini kısaltacak aletleri edinmelerine izin vermemesi nedeniyle, uzun olmasıydı.

Belli bir noktaya kadar daha artan ölçekte ve kalitede üretim için Afrikalıların daha iyi tarım teknolojileri kullanmaları sömürgeci güçlerin çıkarına olacaktı. Tüm sömürgeci rejimler tropikal tarıma ilişkin bilimsel araştırmaları desteklediler. Kuşkusuz, araştırmalar sadece ihraç edilen tarım ürünlerine ilişkindi, kapsamı sınırlıydı ve herhangi bir sermayesi bulunmayan köylülerden ziyade plantasyonlarca uygulanabilecek türdendi. Sömürgecilik döneminde Afrika'daki acınacak orandaki tarımsal gelişme aynı dönemde Avrupa'daki araştırmalarla ulaşılan - metropollerde hem endüstriden hem de tarımdan inanılmaz kârlar elde edilmesini sağlayan- devasa artışla tamamen çelişiyordu. Sosyo-ekonomik modernleşmeye ilişkin hastalıklı iddiaları, sömürgecileri mazur göstermeye çalışanların Avrupa egemenliğinin politik canlanma ve özgürlük getirdiğine ilişkin iddialarıyla yan yana gidiyordu. Bu bağlantıya ilişkin bitmez tükenmez iddialardan biri de on dokuzuncu yüzyılda Afrika'nın bir kaos içinde olduğu ve Ngoni, Yao, Samori gibi kabilelerin *sofa*larının* solda sağda ve merkezde insanları öldürdüğü yolundaydı. Bunu takiben Afrika Livingstone ve Stanley tarafından kurtarıldı. Genellikle bu türden iddialar Afrika üzerine araştırma yapan günümüzün Avrupalı akademisyenlerinin çalışmalarında yer almıyor zira gerçeklikle herhangi bir bağları olmadığı biliniyor. Yine de kimi yazarlar hâlâ "Bantuların yıkıcı çatışma-

* Afrikalı kabilelerin paralı askerleri - ç.n.

lardan, genel ekonomik ve teknik geriliklerinden ancak istikrarlı bir [Avrupalı] devletin idaresinde kurtulabileceği"ni vazediyorlar.

Sömürgecilerin sözüm ona bir başka katkısı ise Afrika'da milliyetçiği geliştirmiş olmaları. Bu çok yüzeysel ve sorunlu bir iddia ve sömürgeciliğin hemen öncesinde Afrika'da var olan sayısız devleti ve yaşadıkları evrimi yok sayıyor. Milliyetçilik tarihsel deneyimlerle ortaya çıkan bir birlik şeklidir. Kendi doğal çevrelerini denetlemeye ve rakip gruplara karşı kazanımlarını korumaya çalışan toplumsal gruplarda ortaya çıkan birlik olma duygusudur. Ulus-devlet ayrıca kendi sınırları içinde istikrar ve düzeni genellikle mevcut sınıf adına sağlar. Afrika devletlerinde on dokuzuncu yüzyılda bu özelliklerin hepsi mevcuttu, ki bir kısmı Avrupalılar tarafından keyfi olarak sınırları çizilen sömürgelerden daha büyüktü.

Bugünkü Afrika milliyetçiliğinin mevcut özel biçiminin emperyalistler tarafından belirlenen sınırlara göre oluştuğu doğrudur. Bu, Afrika'nın bağımsızlığını yeniden kazanma mücadelesinin mevcut sömürgelerin yönetsel sınırlarınca belirlenmesi olgusunun kaçınılmaz sonucu. Ancak sömürgeciliğin Afrika'yı ulus-devletler aracılığıyla modernleştirdiğini söylemek aptalca bir cehaletin ifadesi olacaktır, özellikle de bu düzeyde bir politik örgütlenmenin ve istikrarın başka türlü gerçekleşemeyeceğini vurgulamak.

En azından akla yakın görülebilecek bir sömürgeci tez olarak kapitalizmin ve sömürge idaresinin çok sayıda Afrikalı için daha fazla bireysel özgürlük anlamına geldiği söylenmektedir. Ücret kazanan genç erkekler ve ihracat için bireysel olarak çiftçilik yapan köylüler ailelerinin kolektif kararlarından bağımsızlaşmışlardı. Bunun ne kadar kayda değer bir olgu olduğu tartışılır ancak kapitalizmin Avrupa'da bireyleri feodal toplumun sınırlılıklarından ve ruhani kesimin dayattığı bağlardan özgürleştirmesiyle bir dereceye kadar kıyaslanabilir. Yine de herhangi

bir Afrikalı külfetli ve ağırlığı kanıtlanmış aile sorumluluklarından kaçabildiyse elde ettiği ne olmuştu? Seçim alternatifleri çok sınırlıydı ve sömürgeciler tarafından belirleniyordu. Sadece para ekonomisine ve Avrupa merkezli kültürel sektöre an alt ve yaratıcılığı en az düzeyden dâhil olmakta "özgürdüler." Afrika tarihçileri okulunun daha ılımlıları sömürgeciliği tümüyle olumsuz değerlendirmenin Afrikalıların inisiyatifini değersizleştirmek olduğunu söylüyorlar. Onlara göre Afrikalılar cesurca emek piyasasına, ihraç ürünü tarımına, bazı durumlarda ticarete, eğitim alanına ve kiliselere girmişlerdi. Tabii ki bunlar sömürgeciler tarafından sunulan seçeneklere basit *cevaplar*dı. Bütün bir halkın ya da tek tek bireylerin gerçek tarihsel girişimleri, hangi yönde hareket edeceklerine karar verme gücünü gerektirir.

Herhangi bir toplumsal sistemde ezilenler kendi yönlerini tayin edebilecekleri manevraları yapabilecek bir alan bulurlar. Örneğin, Amerika ve Batı Hint Adaları'ndaki kölelik rejimlerinde Afrikalılar küçük avantajlar elde edebilecekleri yollar ve araçlar buldular. Dalkavukluk ederek köle sahiplerini kandırabiliyorlardı zira o kadar kibirli ve dar kafalıydılar ki aptal yerine konmaya son derece müsaittiler. Benzer biçimde, sömürgecilik döneminde de çok sayıda Afrikalı mümkün olanı korumak için oyunlar oynadı. Tercümanlık, polislik, mahkeme memurluğu, gibi pozisyonlarda olanlar yönetici Avrupalıları idare etmenin bir yolunu buluyorlardı. Tabii ki bundan iktidara ya da politikaya katılım, bireysel özgürlüğe sahip olma gibi bir anlam çıkarmamak gerekiyor. Kölelikte güç köle sahiplerinin elindedir, sömürgecilikte ise güç sömürgecilerin elindedir. Farklı Afrika ülkelerindeki iktidar kayıpları her bireyin özgürlüğünde azalma anlamına geliyordu.

Sömürgecilik, sömürgeleştirilenlerin bakış açısına göre özgürlüğün yadsınmasıydı. Nicel kavramlarla bakıldığında bile sömürgeciliğin Afrikalılara getireceği modern politik özgürleş-

menin kapitalizmin feodalizmi ıslahı ile elde edilenlerin çok küçük bir oranıyla karşılaştırılabilir. Politik açıdan kapitalizm metropollerde anayasaları, parlamentoları ve basın özgürlüğünü ihtiva eder. Tüm bunlar Avrupa işçi sınıfında, sınırlı miktarda kullanılıyor olsalar bile, Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve Fransız Devrimi'nden beri bir şekilde ya da bir tarzla var olageldiler. Ancak eski bir Fransız sömürge bakanı olan Jules Ferry, Fransız Devrimi'nde Afrika'nın siyahları için savaşılmadığını söylüyordu. Burjuva özgürlüğü, eşitliği ve kardeşliği sömürge unsurları için geçerli değildi. Afrikalılar, süngüler, isyan bastırma yasaları ve savaş gemileriyle idare edilmeliydiler.

Toplumsal, Politik ve Ekonomik Sonuçların Olumsuz Karakteri

Buraya kadar öne sürülen tez sömürgecilikten elde edilen kazançların ne kadar az olduğunun ve bunların da sömürgecilerin hediyesi olmaktan çok Afrikalıların emeğinin ve kaynaklarının meyveleri olduğunun gösterilmesiydi. Gerçekten de sömürgeciler tarafından "Afrika'nın gelişmesi" diye anılan şey "kapitalist Avrupa'yı geliştirmek için Afrika'da sömürgeci sömürüyü yoğunlaştırma"nın utanmazca bir ifadesinden başka bir şey değildi. Yapılan analizler bunun da ötesine geçerek sayısız yanlış iddia ile Avrupa'nın toplumsal düzen, milliyetçilik ve ekonomik modernleşme aracılığıyla Afrika'yı geliştirdiğini göstermeye çalışıyordu. Kuşkusuz bunların hepsi sömürgeciliğin Afrika'nın gelişiminde olumsuz etki yaptığı sonucunun ortaya çıkmasına izin vermeyeceklerdi. Sömürgeciliğin olumsuz olduğu fikrini öne sürmek Afrika'nın önceki gelişiminin köreltildiğine, durdurulduğuna ve geriye götürüldüğüne dikkat çekme amacı taşıyor. Bu kesinti ve ablukayı telafi edecek hiçbir şey ortaya konmamıştı.

Afrika'nın sömürgeleştirilmesi hemen hemen yetmiş yıllık bir sürede tüm kıtada tamamlanmıştı. Dünyadaki tarihsel gelişim bağlamında bu çok kısa bir süre. Tabii ki o yıllarda dünyanın başka kısımlarında da değişme hızının geçmiştekinden çok yüksek olduğu kesin. İfade edildiği üzere kapitalist ülkeler nükleer çağa girmek için teknolojilerinde devrim yaptılar. Aynı dönemde sosyalizm yarı-feodal, yarı-kapitalist Rusya'yı da önce herhangi bir kapitalist ülkede deneyimlenmemiş oranda kalıcı bir ekonomik büyüme düzeyine çıkarmaya başlamıştı. Sosyalizm aynı şeyi Çin ve Kuzey Kore'de de yaparken ülkenin refahı ve bağımsızlığının yanı sıra ülke içindeki toplumsal ilişkileri geçmiştekinden çok daha farklı şekilde yeniden örgütleme garantisi de veriyordu. Afrika'da yaşanmak zorunda kalınan olaylara neden olan yıkıcı değişimlere karşı duruyordu. Diğerleri sıçramaya hazırlanırken yerinde saymak ya da çok yavaş hareket etmek nerdeyse geri gitmeyle eşdeğerdir. Kesinlikle nispi olarak baktığımızda Afrika'nın sömürgeciler karşısındaki durumu politik, ekonomik ve askeri alanlarda daha dezavantajlı hale gelmişti.

Sömürgeciliğin kısa vadede yarattığı yıkım ve Afrika için doğurduğu olumsuz sonuçlar esas olarak Afrika'nın iktidarı kaybetmesi gerçeğine dayanıyor. İktidar insan toplulukları için belirleyici etken, herhangi bir grup içinde ya da gruplar arasında ilişkilerin temelidir. Birinin çıkarlarını savunma ya da gerektiğinde birinin isteklerini mümkün olan araçlarla dayatma yetisini ifade eder. Halklar arasındaki ilişkilerde iktidar sorunu, müzakerelerde manevra yapabilme derecesini, birinin diğerlerinin çıkarlarına ne kadar bağımlı olacağını, nihayetinde de halkın fiziksel ve kültürel bir varlık olarak yaşamaya devam edeceği sınırları belirler. Bir toplum kendini iktidarı bir bütün halinde bir başka topluma devreder bulduğunda bunun kendisi bir tür geri bırakılmışlık biçimidir.

Sömürgecilik öncesi ticaret yüzyıllarında, Avrupalılarla yapılan adaletsiz ticarete rağmen Afrika'da toplumsal, politik ve ekonomik yaşamda bir denetim söz konusuydu. İç meselelerdeki sınırlı denetim de sömürgecilikle birlikte ortadan kalktı. Sömürgecilik ticaretin çok daha ötesine gitti. Afrika'daki toplumsal kurumların Avrupalılarca doğrudan ele geçirilmesi eğilimi ortaya çıktı. Afrikalılar yerli kültürel hedef ve standartlarını oluşturamaz hale gelirken toplumun genç üyelerini eğitme haklarını da tümüyle kaybettiler. Bunlar hiç kuşku yok ki geriye gidişin başlıca adımlarıydı. Tunuslu Albert Memmi duruma ilişkin şu önermeyi ortaya koyuyor:

> Sömürgeleştirilenlerin yediği en ciddi darbe tarihten ve toplumdan dışlanmış olmaktı. Sömürgecilik savaşta ya da barışta tüm özgür davranışları, kendi kaderini ve dünyanın kaderini tayin edeceğin tüm kararları, kültürel ve toplumsal sorumlulukları gasp eder.

Memmi'nin ifadesi ilk bakışta fazla geniş kapsamlı görünse de bütünüyle gerçeği yansıtıyor. Tarihin dışına çıkmak mantıken sömürgeciliğin temsil ettiği iktidar kaybını takip ediyor. Bağımsız hareket etme gücü tarihe aktif ve bilinçli katılımın garantisidir. Sömürgeleştirilmek, en pasif anlamını saymazsak, tarihten dışlanmaktır. Sömürge Afrikası'nın pasif bir nesne olarak görüldüğü gerçeğini en vurucu şekilde resmeden şey, kıtanın "ilkel toplumlar" üzerine çalışmaya gelen beyaz antropologlarda yarattığı çekimdir. Sömürgecilik, Afrikalıların tarih yapımındaki etkisinin -mikroskopla bakılabilecek ve sıradışı özellikleri nedeniyle incelenen nesneler- böceklerden fazla olmadığına hükmedecektir.

Sömürgeciliğin politik anlamdaki olumsuz etkileri oldukça dramatikti. Bir gecede Afrika politik devletleri iktidarlarını, bağımsızlıklarını ve -büyük imparatorluk ya da küçük politik birimler olmalarından bağımsız olarak- anlamlarını kaybettiler. Belli geleneksel idareciler görevde kaldılar ve bazı krallıkların resmi yapısı kısmen korundu ancak politik ya-

şamın özü bir hayli farklılaştı. Politik güç yabancı senyörlerin eline geçti. Tabii ki sayısız Afrika ülkesi önceki yüzyıllarda büyüme ve gerileme döngüsünün içinden geçmişti. Ancak sömürge idaresi farklıydı. Bittiğinde ise tek bir Afrika ülkesi bile ilerleme kaydedememişti.

Özel olarak belirtmek gerekirse, sömürgecilik zor yoluyla Kuzey Afrika'nın mevcut feodal devletlerini yıktı. Fransızlar, Batı Sudan'ın büyük Müslüman devletlerinin yanı sıra Dahomey'i ve Madagaskar'daki krallıkları yıkıp geçtiler. İngilizler Mısır, Mehdi Sudan'ı, Asante, Yoruba krallıkları, Swaziland, Matabeleland, Lozi ve Doğu Afrika göl krallıkları gibi büyük devletleri elimine etti. Çok sayıda küçük ve büyümekte olan devletin de Belçika, Portekiz, İngiliz, Fransız, Alman, İspanyol ve İtalyanlar tarafından ortadan kaldırıldığını akılda tutmak gerekiyor. Sonuçta varlığını sürdürür gözükenler de kukla oyunundan başka bir şey değildi. Örneğin Fas Sultanı, sembolik varlığını, sömürge idaresinin başladığı 1912'den itibaren sürdürürken, aynı şey Tunus Beyi için de geçerli oldu. Ancak Fas ve Tunus da tüm feodal yönetimi ortadan kaldırılan Cezayir gibi Fransız sömürge yöneticilerinin iktidarı altındaydı.

Kimi zaman sömürge yönetiminin temsilcileri olarak görev yapmak için seçilen Afrikalı idareciler birer kukladan başka bir şey değillerdi. Fransız ve Portekizliler kendi "Afrikalı" şeflerini seçmeyi âdet edinmişlerdi. İngilizler ise Iboland'a gittiler ve "yetkili şefler" icat ettiler. Tüm sömürgeci güçler "üstün" ve "ulu" idareciler yaratmayı işe yarar buluyorlardı. Genellikle yerel nüfus bu tür sömürgeci yardakçılarına nefret ve küçümseme ile bakıyordu. Afrikalıların gözünde prestijini büyük oranda koruyan Sokoto Sultanı, Buganda'nın Kabaka'sı, Asante'nin Asanthene'si gibi geleneksel yöneticiler de vardı ancak bunlar sömürgecilerin çizdiği dar sınırların dışında hareket edebilecek güçten yoksundular, tabii kendilerini Şeysel Adaları'nda "Majesteleri Hükümeti'nin misafiri olarak" bulmadıklarında.

Sömürge yönetiminin Afrikalı politik gücün tüm kıtadan etkili biçimde kazınması anlamına geldiğini söyleyecek denli ileri gitmek mümkün zira Liberya ve Etiyopya'nın da kıta boyu sömürgecilik söz konusu olduğunda bağımsız devletler olarak hüküm sürmeleri mümkün değildi. Özellikle Liberya, yabancı politik, ekonomik ve askeri baskılar gerçek bir bağımsız devletin kabul edebileceğinin çok ötesine geçmeden önce boyun eğmek zorunda kalmıştı. Etiyopya ise 1936'ya kadar ayakta kalmış olmasına rağmen Avrupalı kapitalist ülkelerin çoğunda Etiyopya'yı hükümran bir devlet olarak görme eğilimi yoktu, ki bunun esas nedeni de Afrikalı olması ve Afrikalıların sömürge unsuru olduğunun varsayılmasıydı.

Afrika'nın politik gelişiminin bloke ediliş modeli sadece dikkatli bir analiz yapanlar ile sömürgecilerin taktırdıkları at gözlüklerini çıkaranlarca hak ettiği değeri görebilecek bazı özelliklere sahiptir. Bu noktada dikkat çekici olan kadınların toplumda üstelendikleri roldür. Kapitalist toplum bugüne kadar, sosyalizm öncesindeki bütün üretim biçimlerinde yerleşik olan kadınlarla erkekler arasındaki eşitsizlik sorununu çözmede başarısız oldu. Afrika'daki sömürgeciler duruma göre kadınların eğitimine ve özgürlüğüne inanır görünürken, nesnel olarak sömürgeci yönetim nedeniyle kadınların konumlarında gerileme söz konusuydu.

Sömürgecilik öncesi bağımsız Afrika'da kadınların rollerine ilişkin gerçekçi bir değerlendirme iki çelişkili ama bütünleşik eğilim gösterir. Öncelikle kadınların emek gücüne el koymaya dayalı olarak şekillenen poligam ilişkiler araçlığıyla kadınlar erkekler tarafından sömürülüyordu. Her zamanki gibi baskı sömürüye eşlik ediyordu ve Müslüman Afrika toplumları örneğindeki gibi kadınların bazen yük hayvanı gibi muamele gördüğüne ilişkin yeterli kanıt mevcut. Bununla birlikte tüm Afrika toplumlarında kadınların itibarını az ya da çok bir düzeyde güvence altına alan bir karşı eğilim de mevcuttu. Annelik hakkı

Afrika toplumlarında yaygın bir özellikti ve belli kadınlar [toplumsal - ç.n.] mirasın anahtarı olmaları gerçeğiyle bir dizi imtiyaza sahiptiler.

Daha da önemlisi, bazı kadınlar hâlâ politik anlamda güç sahibiydiler ve bazen din ile bazen de politik-anayasal araçlarla bu gücü kullanıyorlardı. Mozambik'te Nguni kralının dul eşi ölen kocasının gömüldüğü tapınakta rahibe olmuştu ve hükümran olan kral tüm önemli meselelerde ona danışmak zorundaydı. Az sayıda örnekte kadınlar gerçekten devletin başında duruyordu. Transvaal'daki Lovedular arasında en önemli şahıs politik ve dini özellikleri birleştiren Yağmur-Kraliçesi'ydi. Kadınların üstlendiği önemli rollerden en sık karşılaşılanlar "Ana Kraliçe"ler ve "Kardeş Kraliçe"lerdi.

Sömürgecilik altında kadınların başına gelenler ise toplumsal, dinsel, anayasal ve politik imtiyazların kaybının yanı sıra ekonomik sömürünün sürmesi, hatta yoğunlaşmasıydı. Sömürü yoğunlaşıyordu zira cinsiyete dayalı işbölümü sık sık altüst oluyordu. Geleneksel olarak Afrikalı erkekler savaşa ve ava katılmanın dışında ağaç kesmek, toprağı temizlemek, ev yapmak gibi ağır işleri yapıyorlardı. Erkeklerden iş aramak üzere tarlalarını erk etmeleri istendiğinde kadınlar geride kendilerinin, çocuklarının ve hatta yiyecek söz konusu olduğunda erkeklerin, hayatta kalması için gereken tüm işleri üstlenmek zorunda kaldılar. Dahası, sömürgeciliğin yeni değerler sistemi nedeniyle, erkeklerin para sektörlerine kadınlardan daha kolay ve çok sayıda dâhil olması ile kadınların işleri erkeklerinkine oranla daha niteliksiz hale geldi. Erkek işleri "modern"di, kadın işleri ise "geleneksel" ve "geri." Bu nedenle Afrikalı kadınların statü kaybı neyin değerli neyin değersiz bir iş olduğuna ilişkin yerli standartları yerleştirme hakkında meydana gelen kayıplarla yakından ilintiliydi.

Sömürge Afrikası'ndaki tarihsel blokaj ve durgunluğun en önemli göstergelerinden biri olarak "kabilecilik" gösterilir. Bu

kavram, yaygın gazeteci dilinde, Afrikalıların temel sadakatlerinin ülkelerinden ziyade kabilelerine yönelik olduğu ve her kabilenin de komşu kabilelere hâlâ derin düşmanca hisler beslemeye devam ettiği şeklinde algılanır. Kapitalist basının ve burjuva akademisyenlerin konuya ilişkin örnekleri Kongo ve Nijerya'dır. İddialarına göre Avrupalılar Kongo ve Nijerya halklarından bir ulus yaratmaya çalışmış, ancak farklı kabilelerin çağlara dayanan nefretleri, sömürge yönetimi gider gitmez yerlilerin birbirini öldürmesine yol açmıştır. Bu olguya Avrupalılar sık sık "soyaçekim" adını vererek Afrikalıların ilkel vahşi hayatlarına geri döndüğü fikrini egemen kılmışlardır. Afrika tarihinin üstünkörü bir incelemesi bile bu tür yaklaşımların gerçeğe aykırı olduğunu gösterir.

Bir kabilenin neleri içerdiğini açıkça tartışmak gerekli. Bu kavramın bu analizde kullanılmamasının nedeni kısmen aşağılayıcı çağrışımlar taşıması, kısmen de muğlaklığı ve Afrika'ya ilişkin literatürde yer alış biçiminin ciddiyetsizliğidir. Aile yaşamı ilkesini sürdüren Afrikalılar ortak atalarına göre örgütlenmiş gruplar oluşturuyorlardı. Teorik olarak, uzak geçmişte zamanın birindeki ortak ataların soyundan geldiğini iddia eden en büyük insan grubuna kabile deniyordu. Genellikle böylesi bir grubun aynı etnik kökenden geldiği söylenirken, dilleri de büyük oranda ortak oluyordu. Bunun ötesinde kabile üyeleri nadiren aynı politik birimin üyesi oluyor ve gerçekten çok nadiren de ticaret ve savaş gibi toplumsal etkinlikler söz konusu olduğunda kolektif toplumsal hedefleri paylaşıyorlardı. Aslında Afrika ülkeleri bazen tümüyle tek bir etnik gruba ya da (daha sıklıkla) farklı etnik toplulukların karışmış üyelerine dayanıyordu.

On dokuzuncu yüzyıl Afrikası'nın tüm büyük devletleri çok etnisiteliydi ve genişledikçe de "kabile" sadakati yerine ulusal ve sınıfsal bağların ikame edildiği, gitgide geçmişte kalan bir şey haline geliyordu. Kuşkusuz dünyanın her yerinde ulusal ve

sınıfsal bağların ikamesi, etnik olarak homojen yerlerde bir hayli uzun bir tarihsel süreç gerektiriyor. Değişmez biçimde, soy bağına dayalı dil ve kültürü, kendine ait sınırları, bölgesel bağları olan yerlerdeki insan grupları için bu süreç çok daha uzun olabiliyordu. Asya'da feodal Vietnam ve Burma devletleri ulusal egemenliklerini önemli oranda sömürge yönetiminden önce elde etmişlerdi. Ancak ulus-devletin, ulusal ekonominin ve kültürün etkinlik alanının dışında kalan "kabile" toplulukları ya da azınlıklar da söz konusuydu.

Öncelikle sömürgecilik ulusal dayanışmanın ileriki evrelerini engelledi zira parçalanmış bağlılıkların tasfiyesini sağlayan temel kurumları, mevcut olan bazı Asya ve Afrika devletlerini yıktılar. İkinci olarak, "kabilecilik" adı altında var olan etnik ve bölgesel bağlılıkların sömürgeci devletçe yeterince çözülmemesi, bu bağların güçlenmesine ve sağlıksız biçimde büyümesine neden oldu. Gerçekten de sömürgeci güçler zaman zaman kabileler arası rekabeti kışkırtmanın sömürgeleştirilenleri temel çelişkileri olan Avrupalı senyörlerle uğraşmaktan alıkoyacağını gördüler: Klasik "böl ve yönet" tekniği. Belçikalılar bunu gerçekten de teşvik ettiler ve Güney Afrika'daki beyaz ırkçılar da 1950'lerde "geliştirdikleri"planla Afrika nüfusunu Zulu, Xhosa ve Sotolar diye bölüp baskı altına alarak Afrikalıların ulusal ve sınıfsal dayanışma yönündeki yürüyüşünü durdurup onları geriye döndürdüler.

Nijerya'daki iç savaş genellikle kabile olayı diye anılır. Böylesi bir tez kabile tanımını Shell Petrolleri ve Körfez Petrollerini içerecek şekilde genişletmek anlamına gelir! Ancak bundan kısmen bağımsız olarak, sömürgecilik öncesi bağımsız Nijerya tarihinin hiçbir yerinde kimse Iboların Hausalar tarafından katledilmesine ya da on dokuzuncu yüzyıla kadar halkların birbiriyle etnik kökenleri nedeniyle savaştığına ilişkin bir örnek veremez. Tabii ki savaşlar oluyordu ancak bunların ticari rekabete, dini inançlara, politik yayılmanın neden olduğu çatışmalara da-

yanan mantıklı temelleri vardı. Nijerya'nın politik bağımsızlığı ile başlayan yeni dönemde kabilecilik diye adlandırılan şey bizzat daha fazla sömürmek için insanların sömürgecilikle bir araya getirilmesinin bir sonucuydu. Yönetim aygıtlarının, köklü bölgesel ayrımların, belli etnik grupların sömürge ekonomisine ve kültürüne dâhil oluşundaki farklılaşmaların ürünüydü bu.

Doğu Afrika'daki Uganda ve Kenya sözüm ona kabile faktörünün en etkin olduğu yerlerdi. Bağımsız Uganda'nın içinde yer alan Buganda krallığının varlığının belli sorunlar yarattığı kuşku götürmez. Buganda için kabile tanımını kullanmanın yanlışlığını bir tarafa koysak bile Buganda sorunu bir sömürgecilik sorunu olmaya devam eder. Buganda, misyonerler ve İngilizler tarafından 1900 yılında İngiliz yerleşim bölgesinde (Mailo), İngiliz yapımı "alt emperyalist" Buganda egemen sınıfı tarafından Uganda sömürgesinin içinde kuruldu.

Kenya'daki sömürgecilik modeli beyaz yerleşimcilerin varlığı nedeniyle Uganda'dakinden farklıydı. Sömürge Bakanlığı'nca hiçbir Afrikalı gruba [Sömürge Bakanlığı'ndan bağımsız - ç.n.] örgüt olma kapasitesinde bir güç oluşturma izni verilmiyordu zira beyaz yerleşimciler bu işleri üstlenmişti. Beyaz yerleşimciler en iyi toprakları almış ve Afrika'nın emeğiyle yeni bir dünya yaratmaya çalışıyorlardı. Tabii ki beyaz yerleşimcilerin hemen yanında yaşayan Afrikalı topluluklar kabile kabile ayrılmışlardı. Sömürgeciliğin sayısız İngiliz Kraliyet Komisyonu'nda yer alan biri Kenya'da 1934'de bir rapor yayımladı. Çağdaş bir Kenya tarihçisi rapor üzerine şu yorumu yapıyor:

> İngiliz Hükümeti tarafından kabul edilen komisyon tavsiyelerinden biri Kenya'nın Afrikalılar ve Avrupalılar olarak iki ırk grubuna bölünmesi gerektiğine işaret ediyordu. Afrika bölümünde tüm ekonomik, toplumsal ve politik gelişmeler kabile esasına göre yürütülmeliydi. Irkçılık böyle kurumsallaştı.

Sadece soya dayalı olarak birbirine bağlanan (kabile gibi) küçük gruplarda insan eylemi tüm kıtaların komünal toplum evresin-

de içinden geçtikleri fazlasıyla geçici bir evredir. Bu evrenin Afrika'da geçici olmaktan çıkıp kurumsallaşma nedeni, sömürgeciliğin Afrika'nın gelişimini akamete uğratmasıydı. Memmi'nin bahsettiği Afrikalıların tarihten dışlandığına ilişkin yaklaşım da buna işaret ediyordu. Frantz Fanon ve Amilcar Cabral gibi devrimci Afrikalı düşünürler de sömürgeciliğin Afrikalıları *tarihin nesnesi* haline getirdiğini söylerken az çok benzer duyguları ifade ediyorlardı. Sömürgeleştirilen Afrikalılar, sömürgecilik öncesi dönemin alıp götürülen köle Afrikalıları gibi, Avrupalıların çıkarlarına uyan ama Afrika kıtasına ve halklarına zarar veren bir konuma zorlanmışlardı. Devamında bu durumun biraz daha ötesinde sosyo-ekonomik göstergeler gözlemlenecekti.

Sömürgecilik öncesi ticaret Afrika ekonomilerinin ilişkiselliğini dağıtma yönelimini ve teknolojik yoksullaşmayı başlattı. Sömürge idaresi de bu yönelimi hızlandırdı. Hikâye genellikle şöyle anlatılır: İngiliz sömürgesi Altın Sahili'ndeki Akra'dan Fransız sömürgesi Fildişi Sahili'ndeki Abidjan'ı telefonla aramak için önce Londra'daki santrale bağlanıp ardından Fransa'daki santralden Abidjan'a hat istemek gerekmekteydi. Bu Altın Sahili'nin ekonomisinin İngiltere ekonomisiyle bütünleştiği, Fildişi Sahili ekonomisinin de Fransız ekonomisiyle bütünleştiği ve komşu Afrika sömürgeleri arasında en küçük bir ekonomik ilişkinin kalmadığı gerçeğinin ifadesiydi. Birleşmiş Milletler Afrika Ekonomik Komisyonu'nun 1959'da vardığı sonuç da bu noktaya işaret ediyordu.

Afrika'nın nakliye sistemlerinin en öne çıkan özelliği tekil ülke ve bölge sınırları içinde geliştirdikleri göreli izolasyondu. Bu aynı coğrafi altbölgede yer alan ülke ve bölgelerin arasındaki ilişkisizlik olarak yansıyordu.

Bazı Afrikalılar ticaret yaparken sömürge sınırlarını aşmakta ısrar ediyordu. Örneğin, yüzyıllarca eskiye dayanan kola cevizi ticareti ile Batı Afrika ormanlarının altınlarının Kuzey Afrika'ya satışı asla tümüyle ortadan kalkmadı. Dahası, özellikle kentlere

ve yeterli yiyeceğin bulunamadığı tarım ihraç ürünü yetiştirilen bölgelerin gıda ihtiyacı için yeni Afrika ticareti türleri ortaya çıktı. Bu tür bir ticaret tümüyle bir sömürgenin sınırları içinde olabileceği gibi sömürgeler arasında da gerçekleşebiliyordu. Yine de Afrika içi ticarete ayrılan enerjinin miktarı ihraç amaçlı ticaretle karşılaştırıldığında fazlasıyla küçük kalıyordu. Afrikalılar arası bu ticaret kendilerine bir kazanç sağlamadığı için Avrupalılarca desteklenmiyordu ve sömürgecilik döneminin ikinci kısmına kadar Afrika içi ticaretin bütüne oranı yüzde ondu.

Afrika'nın dünyanın Avrupa ve Kuzey Amerika dışındaki kısımlarıyla sağlıklı ticari ilişkiler geliştirme şansını reddetmesinin ise hiçbir değeri yoktu. Hint Okyanusu'nun ötesine geçen kısmi bir ticari ısrar mevcuttu ancak bütüne bakıldığında Afrika'daki yolların Batı Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya yelken açan gemilerin bulunduğu limanlara çıktığını söylemek gerçekçi olur. Orantısızlığın boyutu bugünkü azgelişmişliğin ve bağımlılığın da bir parçasıdır.

Kapitalizmin Afrika teknolojisi üzerindeki yıkıcı etkisi sömürgecilik döneminde önceki yüzyıllara oranla daha net ölçülebilir. Sömürgecilik döneminin başında köle ticaretine ve Avrupa mallarının ithaline rağmen el zanaatı endüstrileri canlılığını korumaya devam ediyordu. Teknolojik ilerleme kaydetmemişlerdi, yaygınlaşmamışlardı ama varlıklarını sürdürüyorlardı. Kapitalizmin en son evresindeki kitle üretimi giysi, tuz, sabun, demir ve hatta çömlek yapımı gibi Afrika endüstrilerini neredeyse tümüyle yok etti.

Kuzey Afrika'da el zanaatları, pirinç işlerinden yünlülere bir dizi alanda, en büyük ilerlemeyi sömürgecilikten önce kaydetti. Feodal Avrupa kentlerindeki gibi el sanatı atölyeleri Oran, Constantine, Algiers, Tlemcen gibi tüm Cezayir kentlerinde yayıldı. Ancak Fransız sömürgeciliği el zanaatkârlığını tümüyle tahrip ederken binlerce kişiyi işsiz bıraktı. Yeni makineler Lancashire ve Lyons gibi yerlerde zanaatkârları istihdamın dı-

şına attığında aynı şey Avrupa'da da olmuştu. Ancak o örneklerde yeni makineler egemen üretim tarzının temeli olmuş ve önceden bağımsız çalışan zanaatkârlar fabrikalara proleterler olarak döndüklerinde farklı vasıflar geliştirip toplumlarının üretici kapasitesini artırdılar. Afrika'da olan biten şey ise çaresiz bir yıkımdan ibaretti. Politik bağımsızlık kazanıldığı zaman varlığını koruyan zanaatkârlık ise Afrika halklarının gerçek ihtiyaçlarını karşılamaktan çok, turist çekme amacına yönelik bir faaliyet oldu.

Ayrıca, Avrupa köle ticaretinde de geçerli olduğu üzere, sömürgecilik döneminde teknolojinin imha edilmesi Afrika inisiyatifinin yoluna döşenmiş engellerle ilişkilendirilmeli. Sömürgeci para ekonomisine dâhil edilen Afrikalıların çoğu bilimsel inisiyatiften çok ter dökmeyi teşvik eden kol emeğini kullanıyorlardı. Afrikalıların ticari alanlara girişi bazen sınırlı da olsa başarılı olabiliyordu. Batı Afrika'daki pazarcı kadınların beceriklilikleri iyi biliniyordu ancak küçük hedeflere yönelmişlerdi. Avrupa'da Afrika'nın pire otundan böcek ilacı yapan işçi ve kapitalistlerin karşı karşıya kaldığı sorun, kadınların becerikliliğinin teknik yönde ifade edilmesi gereğini ortaya çıkardı. Ancak Afrika'daki pazarcı kadınların ithal edilen sardalyaların her teneke kutusundan bir peni fazla kâr etmek için önlerine çıkan sorun bazen dirençle, bazen sahtekârlıkla ve bazen de "juju*"ya başvurularak çözülüyordu.

Sömürgecilik Afrikalı demir işçilerini topraktan demir çıkarmayı bırakmaları ve Avrupa'dan ithal edilen metal hurdalar üzerine çalışmaları için harekete geçirdi. İşin akamete uğramasını ikame edecek yegâne şey modern demirin çıkarılması ve işlenmesi sürecinde yeni tekniklerin sağlanması ile mümkündü. Tabii ki Afrikalılar emperyalizm çağının uluslararası işbölümüne uygun olarak bu tekniklerden mahrum bırakılmışlardı. Daha

* Afrika muskası - ç.n.

önce de görüldüğü üzere Afrika'nın endüstrisizleştirilmesi şansa bırakılmadı. O devirde Avrupa endüstrisiyle rekabeti mümkün kılacak nitelik ve makinelerin Afrika'ya transferi zor yoluyla engellendi.

Sömürgeciliği önceleyen dönemdeki Afrika gelişimi bazı alanlarda diğerlerinden daha hızlı olurken, geniş bölgesel bir temelde büyümenin çekirdeğini de oluşturdu. Kuzey Nijerya bunlardan biriydi ve sömürgecilik döneminde nerdeyse uykuya yattı. İngilizler Nijerya'nın diğer Müslüman dünya ile bağını kestiler ve toplumsal ilişkilerini fosilleştirdiler böylece serflerin egemen aristokrasiye rağmen herhangi bir değişimi yakalamaları mümkün olmadı.

Bütün kıtalarda ve ulus-devletlerde büyümenin kimi özellikleri daima diğerlerine oranla öne çıkar ve bu noktada toplumun kalan kısmına öncülük eder. Geç feodal Avrupa toplumlarında kentler bu rolü oynadı; benzer bir örnek ise elektrik endüstrisinin bu yüzyılın ilk on yıllık evrelerinde metropollerdeki kapitalist toplumdaki gelişme açısından itici güç haline gelmesidir. Sömürgecilik Afrika'ya hiçbir gerçek büyüme odağı sağlamadı. Örneğin, Afrika'daki bir sömürge kenti esasen endüstriden çok yönetim merkezi olurdu. Kentler çok sayıda Afrikalıyı kendine çekerken, onlara sadece niteliksiz ve düzensiz istihdama dayalı istikrarsız bir hayat sunuyordu. Avrupa kentlerinin varoşları vardı ancak azgelişmiş ülkelerdeki sefil kentler özel bir olgu oldu. Bu sonuç, bahsi geçen kentlerin üretim altyapısını genişletme rolünü oynama yeteneğinden yoksun olmalarından kaynaklanıyordu. Bereket Afrika bu anlamda asla Asya ve Latin Amerika kadar kötü olmadı.

Madencilik ve tarım ihraç ürünü gibi sömürgeci etkinlikler büyümeyi hızlandırmak yerine "geleneksel" Afrika yaşamını çürüttü. Kıtanın pek çok kesiminde önemli kültürel alanlar olumsuz etkilenirken, daha iyi şeylerle ikame edilmediler: geriye kalan sadece içi boş bir deniz kabuğuydu. Sömürgeciliğin

arkasındaki kapitalist güçler emek sömürüsünün ötesinde çok az şeyle ilgileniyorlardı. Bu durum emeği sömüren para ekonomisine doğrudan dâhil olmayan yerlerde de geçerliydi. Emeğe el koyarken toplumun temel değerlerini yerinden oynattılar. "Geleneksel" Afrika yaşamı kendi geleneksel emek gücünden mahrum kaldığında çalışma koşulları da "geleneksel"likten mahrum kaldı.

Sömürgecilik döneminde, Orta ve Güney Afrika'da sadece, kadın, çocuk ve yaşlılardan oluşan yetersiz nüfusa sahip çok sayıda köy görülmeye başlandı. Üretken anlamda yetersiz geçimlik tarımla uğraşıyorlardı ve sömürgeciler onların karşısına devasa hızla yayılan tarım ihraç ürünleriyle çıkıyordu. Kuşkusuz bu, sömürgeciliğin, uygun fiziksel koşullara sahip erkeklerin başka yerlere çalışmaya gittiği çok sayıda köyü çölleştiren ve açlığa sürükleyen o kaçınılmaz etkisiydi. Verimli çalışacak nüfustan mahrum kalan hiçbir yerden gelişme beklenemez.

Farklı sömürgelerin sınırları dâhilinde kentlerden ve sömürge yönetiminden çok uzakta kalan, tarım ihraç ürünü yetiştirmeyen ya da emek arzı yapmayan çok sayıda yer vardı. Örneğin, Sudan'ın güneyinde önceki yüzyıllardakinden çok da farklı olmayan bir yaşamı sürdüren bir nüfus söz konusuydu. Yine de bu tür geleneksel Afrika toplumları için bile bir gelişme olanağı mevcut değildi. Sömürgecilerin kıtanın diğer kesimlerindeki egemenliği nedeniyle tecrit olmuşlardı. Afrika'nın diğer kesimleriyle ilişkiye geçemiyorlardı. Para ekonomisinin artan tecavüzlerine maruz kalırken gitgide daha fazla birer tarihsel kalıntı haline geliyorlardı. Bu şekilde zor yoluyla engellenen tarihsel gelişimin klasik örneği ABD'de görülebilir. Beyazların katliamlarından sağ kurtulan yerli nüfus, rezervasyonlara* konulmuş ve ekonomik olarak donmaya mahkûm edilmişlerdir. Kuzey

* Yerlilerin zorunlu ikamet alanlarına verilen ad - ç.n.

Amerika'daki yerli rezervasyonları paralı, meraklı, beyaz turistlerin gezdiği canlı insan müzelerine dönüşmüştür.

Güney Afrika ve Rodezya'da "yerli bölgeleri" kurmaya yönelik politikalar açıkça benimsenmişti. Bu bölgelerde başlıca üretim aracı topraktı. Ancak tahsis edilen toprağın miktarı ve verimliliği buralara yerleştirilen Afrikalıların ihtiyaçlarını karşılamak için yetersizdi. Bu bölgeler ucuz emek deposu ve Afrika'nın güneyindeki ırkçı kesimin, para ekonomisinde varlığını sürdüremeyenlerin toplandığı atık deposuydu. Daha kuzeyde, Tanganika'nın küçük bir kısmı ve sömürge Kenya'sı dışında hiçbir yerde bu tür "rezerv bölgeleri" söz konusu değildi. Ancak para ekonomisi düzenli olarak geleneksel sektörleri tüm rezerv bölgelerinin yaşadığı mahrumiyete benzer koşullara sürüklüyordu.

Sömürgeciliğin para ekonomisi büyüyen bir sektördü. Bu inkâr edilemez. Tabii daha önce de bu büyümenin tüm kıta göz önünde bulundurulduğunda ne kadar sınırlı olduğunu belirtmiştik. Modern diye adlandırılan sektördeki büyüme para dışı sektörlerde tam tersi bir etkiye neden oluyordu. Sonuçta, vurgulamak gerekiyor, sömürgecilik döneminde Afrika'daki büyümenin niteliği öyleydi ki, bir gelişme söz konusu olmuyordu: Toplumun doğal çevre ile uğraşma kapasitesini artırmıyor, toplumdaki bireyler arası ilişkileri de adalet sağlamıyor ve nüfusu dış güçlerden korumuyordu. Bu önerme kesin olarak kapitalizmin sömürge Afrikası'nda casıflı emeği teşvik etmedeki yetersizliği bağlamında ispatlanmıştı. Nitelik birikiminin yoluna çıkan bir sistem herhangi birini ya da bir şeyi geliştirmez. Afrika'nın birbiriyle hiçbir ilişkisi olmayan ekonomik bölümlere ayrılmasındaki gibi kesin bir durumdu bu, öyle ki bölümlendirilmiş her bir sömürgede ticari etkinlik ölçeği artsa bile hepsinin birden bağlı olduğu değişik ABD eyaletleri ile karşılaştırılabilecek bir gelişme söz konusu değildi.

Son zamanlarda ekonomistler sömürge ve sömürge sonrası Afrika için model olarak "gelişmesiz büyüme" kavramını gündeme almaya başladılar. Bu ifade Liberya ve Fildişi Sahilleri hakkındaki kitapların başlıklarında görülmeye başlandı. Bununla kastedilen belli türde mal ve hizmetlerin artış göstermesiydi. İhraç edilen daha fazla kahve ve kauçuk, ithal edilen daha fazla araba ve elde edilen kazanç, bu arabalara hizmet verecek daha fazla benzin istasyonu olabilir. Ancak kârlar ülke dışına gider ve ekonomi gitgide daha fazla metropollere bağımlı hale gelir. Hiçbir Afrika sömürgesinde ekonomik bütünleşme ya da ekonomiyi kendine yeterli hale getirecek ve kendi hedeflerine yönelmeye ilişkin bir önlem yoktu. Bu nedenle, anıldığı adıyla dışa kapalı bir ithalat-ihracat sektörünün büyümesi söz konusuydu, ama gelişen yegâne şey bağımlılık ve geri bırakılmışlıktı.

Gelişmesiz büyümenin ortaya çıkardığı bir başka olgu da bir ya da iki ihraç ürününe fazlasıyla bağımlı hale gelmekti. "Monokültür" kavramı tek bir tür tarım ihraç ürününe odaklanan bu sömürge ekonomilerini tanımlamak için kullanılıyor. Liberya (tarım sektöründe) kauçuğa, Altın Sahili kakaoya, Dahomey ve güneydoğu Nijerya hurma üretimine, Sudan pamuğa, Tanganika sisal kenevirine ve Uganda da pamuğa bağlı monokültürlerdi. Senegal ve Gambiya'da yerfıstığı parasal gelirin yüzde 85-90'ını sağlıyordu. Aslında iki Afrika sömürgesinin bir şeyden sayılmayacak çerez yetiştirdiği söyleniyordu.

Bütün çiftçilerin bir adet başlıca yiyeceği artı bir dizi farklı ek yiyeceği vardır. Tarihçiler, tarım uzmanları ve botanikçilerin sömürgecilik öncesi Afrika ekonomilerinin sahip olduğu gıda çeşitliliğinin görülmesine katkıları vardır. Afrika kıtasında evcilleştirilmiş çok sayıda tohum ve yabani ürün türü (özellikle meyveler) vardı ve Afrikalılar Asya ve Amerika kökenli elverişli yiyecek bitkilerini benimsemek konusunda muhafazakârlık

göstermemişlerdi. Çeşitlendirilmiş tarım Afrika geleneğine içkindi. Monokültür ise sömürgecilik icadıydı.

Sömürgeci işbölümünü meşrulaştırmaya çalışanlar metropoller ile sömürgelerin ilgili uzmanlaşma kapasitelerine göre bu durumun "doğal" ve itibarlı olduğunu iddia ediyorlar. Avrupa, Kuzey Amerika ve Japonya endüstride, Afrika ise tarımda uzmanlaşmaya yatkındı. Bu nedenle "karşılaştırmalı üstünlüğe" göre dünyanın bir kısmı makine üretirken diğer kısmı toprağın basit çapa-kültürü ile iştigal ediyor. Dünyanın böylesi kibirli bir paylaşımı yeni değildi. On beşinci yüzyılda Portekiz ve İspanya'nın feodal monarşileri tüm dünyayı kendilerine istiyordu ve Papa'dan tahsisatı yapmak için yerküre çevresine bir çizgi çekmesini istediler. Ancak İngiltere, Hollanda ve Fransa Adem'in tüm dünyayı Portekiz ve İspanya'ya vasiyet ettiğine ikna olmadıklarını söylediler. Benzer biçimde Gambiya Nehri'nin yerfıstığı yetiştirirken Clyde Nehri'nin (İskoçya) gemi inşaatına ev sahipliği yapmasının vasiyet edildiğine ilişkin bir ahit olup olmadığı da sorgulanabilir.

Monokültürün "doğal" hiçbir yanı yoktu. Bu durum, emperyalist beklentilerin ve entrikaların sonucuydu ve lafta politik bağımsız alanlara doğru yayılmıştı. Monokültür, emperyalist egemenliğe giren bölgelerin karakteristiğiydi. Kosta Rika ve Guatemala gibi Latin Amerika'daki belki ülkeler Birleşik Devletler'deki kapitalist şirketler tarafından muz yetiştirmeye odaklanmak üzere o kadar baskı gördüler ki zaman içinde "muz cumhuriyeti" diye anılmaya başladılar. Afrika'da ülke dışında satmak için bir ya da iki tarım ihraç ürününe yoğunlaşmanın fazlasıyla zararlı etkileri oldu. Tarım ihraç ürünlerinin bazen başlıca yiyecek türlerini dışarıda bırakacak şekilde yetiştirilmesi kıtlıklara yol açtı. Örneğin, Gambiya'da sömürgecilik çağı öncesinde pirinç yetiştiriciliği çok yaygındı ancak iyi toprakların büyük bölümü yerfıstığına tahsis edilince salgın haline gelmeye başlayan kıtlığın önünü kesmek için büyük miktarlarla pirinç

ithal edilmek zorunda kalındı. Asante'de kakaoya yoğunlaşmak, önceden yerelması ve başka gıda maddeleriyle ünlü bölgelerde kıtlık korkusuna neden oldu.

Yine de kıtlık tehlikesi monokültürün muazzam güvensizliği ve savunmasızlığı ile karşılaştırıldığında bir hayli küçük bir dezavantaj oluyordu. Tohum felaketler gibi içsel etkenlere maruz kaldığında, felaketin boyutları devasa hale geliyordu, tıpkı 1940'larda Altın Sahili olayındaki kakaoda ateş şişmesi gibi. Her şeyin ötesinde her daim fiyat dalgalanmaları (bu dalgalanmalar dışarıdan kontrol ediliyordu) Afrikalı üreticileri kapitalist manevralar karşısında çaresiz bırakıyordu.

Kapitalist bakış açısıyla, monokültürler kendileriyle fazlasıyla övünüyorlardı zira sömürge ekonomilerini tümüyle ürünlerinin metropollerdeki alıcılarına bağımlı hale getiriyorlardı. Avrupa köle ticaretinin sonunda Afrika'da sadece bir azınlık kapitalist değişime yeterince uyum sağlamış ve Avrupa'nın ithalatına Avrupa ile her ne pahasına olursa olsun ilişkilerin sürmesini isteyecek kadar bağımlı hale gelmişti. Sömürgecilik para ekonomisine dâhil olan insan sayısı ve varoluşlarını metropollerle ilişkiye borçlu olan Afrika'daki sosyo-ekonomik yaşam açısından Afrika'nın Avrupa'ya bağımlılığını artırdı. Afrika'nın, Avrupalı ticaret firmaları, madencilik şirketleri, gemi filoları, bankalar, sigorta şirketleri ve plantasyonlarca sömürülmesinin yanı sıra Afrikalılara bu kapitalist hizmetler olmadığında para ya da Avrupa mallarının gelmeyeceğini düşündürten ve Afrika'yı kendisini sömürenlere borçlu kılan bu durum egemen hale geldi.

Bağımlılık faktörünün etkileri sömürgelerdeki yaşamın her anında hissediliyordu ve Afrika'daki sömürgeciliğin negatif sosyal, politik ve ekonomik sonuçları açısından başlıca ahlaki sorunu teşkil ederken, sömürgeci ilişkilerin yeni-sömürgecilik adı verilen çağda *sürmesinin* de başlıca sorumlusuydu.

Sonuçta dikkati sömürgeciliğin Afrika'nın gelişmesine ilişkin en önemli sonuçlarına yöneltmek gerekiyor, ki bu da Afrikalıları fiziksel özellikleriyle değerlendirten becerilerine olan etkisi. Sömürgecilik sadece periyodik kıtlıklara değil Afrikalı halkların fiziksel yapısında kronik açlık, dengesiz beslenme ve yıpranmaya neden oldu. Bu önerme fazlasıyla saçma geliyorsa bunun yegâne nedeni burjuva propagandasının Afrikalıları bile kıtlığın ve açlığın tarih öncesinden beri Afrikalılar için *doğal* olduğuna inandırması. Göğüs kafesi öne çıkık, büyük kafalı, karnı çökmüş, gözleri pörtlemiş ve dal gibi kolları ve bacakları olan siyah bir çocuk Oxfam diye bilinen İngiliz yardım kuruluşunun en favori afişiydi. Bu afiş -aşırı ve uğursuz açlığı- *kwashiorkor*u* simgeliyordu. Oxfam, Avrupa'dakileri açlık çeken Afrikalı ve Asyalı çocukları *kwashiorkor*dan ve bu türdeki hastalıklardan korumaya çağırıyordu. Oxfam asla çocukların yaşadıkları açlığı, acıyı ve vahşeti yaratanın öncelikle sömürgecilik ve kapitalizm olduğunu söyleyerek vicdanlarını sıkıntıya sokmadı.

Brezilyalı bilimci Josue de Castro'nun dünya ölçeğindeki açlık olgusu üzerine muhteşem bir çalışması var. Afrikalıların bağımsız sömürgecilik öncesi devletlerinde ya da kapitalist baskıya maruz kalmamış toplumlarındaki gıda ve sağlık şartları üzerine önemli verileri bir araya getirmiş ve sömürgecilik şartlarıyla karşılaştırmış. Çalışma ikna edici biçimde Afrika'nın önceden var olan gıda türlerini ve sömürgecilik döneminde mümkün olmayacak çeşitlilikteki bir tarıma dayandığını gösteriyor. Afrika'ya özgü gıda kıtlıkları söz konusu olduğunda sömürgecilik nedeniyle zarar gören Afrikalılar tümüyle sömürge ekonomisine tabi olanlardı, bir başka deyişle kentli işçilerdi. Tereddüte düşenler için De Castro'nun gözlemlerinden birçoğu aşağıda sıralanıyor (bu gözlemler yer yer başka verilerle de desteklenmiştir).

---

* protein yetersizliği - ç.n.

1- Tropikal Afrika'daki "ilkel" Afrikalıların yetersiz beslenmeleri üzerine çalışan araştırmacılar, gıda yetersizliğine ilişkin herhangi bir nesnel belirti görmedikleri konusunda hemfikirdiler. Yerli Afrikalıların beslenme düzeylerinin yüksekliğine ilişkin en çarpıcı göstergelerden biri, dişlerinin çok iyi durumda olmasıydı. Kenya'daki altı etnik grup arasında çalışan bir araştırmacı, bir tane bile diş çürüğü vakasına ya da diş eti yıpranmasına rastlamamıştı. Ancak aynı insanlar yerlerinden edilip sömürgeciliğin sağladığı "uygar" yiyeceklere mahkûm edildiklerinde ilk önce dişleri çürümeye başladı.

2- Mısır'da köylüler ya da fellahlar daima periyodik kıtlıklar yaşıyorlardı ancak sömürgecilik döneminde durum daha da kötüleşerek kronik açlık halini aldı. Nedeni İngilizlerin köylülerin beslenme dengesini bozan müdahalesiydi ve önceki verilerle karşılaştırıldığında eskiden çok daha çeşitli baklagillerin ve meyvelerin varlığı görünüyor.

3-Afrika'nın Avrupa ile ilişkisinin ne kadar uzadığı düşünülünce (Oxfam afişlerindeki) *kwashiorkor* da bizzat görünür hale geliyor. Sömürge İmparatorluğu'ndaki Beslenme Komitesi Gambiya'daki nüfusta dikkat çekici oranda hayvansal yağ ve protein eksikliği tespit etti. İyi kalite proteinlerin eksikliği *kwashiorkor'a* neden olan başlıca etkenlerden biridir ve Avrupalıların on beşinci yüzyıldan beri Gambiya'da gördükleriyle yapılacak bir karşılaştırma beyazların gelişinden sonra yaşanan değişimleri ortaya çıkaracaktır. Gambiya beyazların gelişinden önce farklı türlerde gıda yetiştirmenin ötesinde dikkate değer oranda et tüketilen ve yiyecek stoku bulunan bir ülkeydi. On yedinci ve on sekizinci yüzyıllar boyunca her yıl binlerce sığır derisi Avrupalı alıcılara satılmış ve yerli nüfus da bu sığırların etini yemişti. Öyleyse nasıl oldu da hayvansal yağ eksikliğinden mustarip hale geldiler!

4-Ekvator Afrika'sı üzerine çalışmalar Afrikalıların sömürgecilerin hizmetine girmelerini takiben taze gıda yokluğu ya-

şanmasıyla beslenme eksikliğine ilişkin göstergelerin sıklaştığını ortaya koydu. Bu göstergeler beriberi, raşitizm ve iskorbüttü. Raşitizm güneş görmemenin tetiklediği tipik bir ılıman iklim hastalığıdır. Ancak sömürgecilikten sonra tropikal Afrika'da yeterli gıda tüketimi öründüsü öylesine tahrip oldu ki güneş ışığı bile çocukların kemiklerinin düzgün kalmasını sağlamaya yetmiyordu. İskorbüt söz konusu olduğunda ise durumu en iyi anlatan "Limey*" takma adlı bir İngiliz denizcisinin iskorbütü engellemek için taze gıdaya ulaşım sorunu yaşanan uzun deniz yolculklarında ıhlamur yendiğinden bahsedişiydi. Sonuçta iskorbüt salgını Tanganika'nın ortasında -ücretleri ve çalışma koşulları taze turunçgilleri ve diğer besinleri almak için yeterli olmayan altın madenlerinin çalışan işçileri arasında- sömürgecilik döneminde patlak verdi.

5-Güney Afrika'da beyaz yerleşimciler ve kapitalizm Afrika'nın beslenmesini etten tahıla döndürerek kuru gıdaya (mısır) bağımlılık yarattı. 1914'e kadar vitamin eksikliği ya da "deri sertliği" Güney Afrika'da bilinmiyordu. Sonrasında Afrikalıların başına bela olma nedeni süt ve etten yoksun olmalarıydı.

6- Basuto toprakları (şimdi ki Lesotho) ile ilgili resmi bir raporda, bu durum şöyle ifade ediliyordu: "Uzun süredir var olan yerleşimcilere göre, Basuto'nun bugünkü fiziksel durumu ve sağlığı eskisinden çok farklı. Gıdasızlık her köyde, bakımevinde, okulda ve işyerinde görülüyordu. Hafif iskorbüt ve iskorbüt başlangıcına neden olan koşullar hiç de az değildi. Vitamin eksikliği çok daha sık görülürken düşen hastalık direnci gitgide daha görünür oluyordu. Daha çok kabul görmeye başlayan ise cüzzamın yanlış beslenmeyle olan ilintisiydi."

Sömürgeciliğin Afrikalıların fiziksel (ve buna bağlı olarak zihinsel) varlığı üzerinde zararlı etkileri olduğu tezini güçlendirmek için bugüne kadar kendi varoluş modellerini yiyecek

---

* Ihlamurcu - ç.n.

söz konusu olduğunda bu kadar ayakta tutmayı başarabilen bu Afrika halklarına dikkat çekmek anlamlı. Kırsal Masai, Galla, Ankoli, Batutsi ve Somali hep bu kategorideler. Genellikle kırsal yapıları öylesine muhteşem, direnişleri ve dayanıklılıkları öylesine muazzamdı ki, Afrikalıların kalp hastalığından çöken "iyi besili" kapitalistlerden neden çok daha sağlıklı olduğunu anlamaya çalışan bilimcilerin araştırma nesnesi haline geldiler.

Sömürge yönetiminin ne getirip götürdüğüne ilişkin mevcut bilanço kavramının ışığında Avrupa'nın Afrika'da sağladığı modern ilaçlar, klinik cerrahi ve aşılama gibi teknik gelişmeleri akılda tutmak hâlâ önemli. Çok sınırlı miktarlarda da olsa bunların olumlu özellikler olduğunu inkâr etmek saçma olurdu. Kuşkusuz bu olumluluklar, Afrika'nın Avrupa'ya yaptığı katkıların yanı sıra sömürgecilik nedeniyle Afrika'nın her alanda maruz kaldığı sayısız gerilemeyi dikkate alarak tartıya konmalı. Avrupa'nın bilim dünyası kendi toplumunun özellikle de burjuvazinin ihtiyaçlarını karşılıyordu. Burjuvazi açlıktan ve kıtlıktan zarar görmüyordu. Bu nedenle burjuva bilimi bunları - Afrikalıların yararı şöyle dursun, kendi işçileri için dahi- dikkate alınıp üstesinden gelinmesi gereken sorunlar olarak değerlendirmiyordu. Afrika'nın sömürülmesi Afrika ile kapitalist Avrupa arasındaki uçurumu büyütmek için kullanılan başlıca ilkenin özel bir uygulaması söz konusuydu. Sömürü ve karşılaştırılmalı dezavantaj azgelişmişliğin unsurlarıdır.

Azgelişmişlik Yolunda Eğitim

Eğitim, üyelerinin yaşamlarını korumaya ve sosyal yapıyı ayakta tutmaya çalışan her türden toplum için can alıcı önemdedir. Belli koşullar altında eğitim, toplumsal değişimi de destekler. Eğitimin büyük bölümü enformeldir ve gençlerin toplumdaki büyüklerin deneyimlerinden ve davranışlarından öğrenmesine dayanır. Normal koşullar altında eğitim çevrenin dışında ger-

çekleşir, öğrenme süreci doğrudan toplumdaki çalışma modeliyle ilintilenir. O zamanki adı Bemba olan Kuzey Rodezya'da, altı yaşındaki çocuklar hiç tereddüt etmeden ağaçlardaki elli ila altmış arasındaki türün adını sayabiliyorlardı ancak süs bitkileri hakkında pek az şey biliyorlardı. Açıklaması basit: "kesme ve yakmaya" dayalı tarım ile sayısız yerleşimin ihtiyacının orman ürünleriyle karşılandığı bir ortamda ihtiyaç duyulan şey ağaçlar hakkındaki bilgiydi. Çiçekler bu durumda yaşamı sürdürmekle ilintisizdi.

Aslında sömürgecilik öncesi Afrika eğitiminin en önemli yanı, sonrasında görülenlerle tümüyle çelişkili biçimde, Afrikalılarla *ilintisiydi*. Sıralayacağımız yerli Afrika eğitiminin özellikleri muhteşem diye değerlendirilebilir: Toplumsal hayatla hem maddi hem de manevi anlamda kurduğu yakın ilişkiler, çok yönlülüğü ve çocukların birbirini takip eden fiziksel, duygusal ve zihinsel gelişimiyle uyumlu çağdaş gelişimi. Eğitim ile üretim etkinlikleri ya da kafa emeği ile kol emeği arasında bir ayrışma söz konusu değildi. Hep birlikte, özellikle enformel araçlarla, sömürgecilik öncesi Afrika eğitimi sömürgecilik öncesi Afrika toplumunun gerçekliğiyle ve topluma uyacak nitelikte donanıma sahip bireylerle uyum sağlıyordu.

Afrika eğitiminin kimi yanları, tabir yerindeyse, formeldi. Öğrencilerle öğretmenler arasında bilinçli bir ayrım ve özel bir program söz konusuydu. Sömürgecilik öncesi Afrika'daki formel eğitim de tıpkı enformel eğitim gibi doğrudan toplumun hedefleriyle bağlantılandırılmıştı. Ders programları her bireyin hayatının belli dönemleriyle sınırlanmıştı, özellikle de eğitime başlama ve "reşit olma" yaşlarıyla. Çoğu Afrika toplumunda erkekler ya da her iki cinsiyet için sünnet törenleri yapılırken bu törenlerden kısa süre önce de bir eğitim programı düzenleniyordu. Eğitim süreci birkaç hafta ya da yıllarca sürebiliyordu. Yıllarca süren eğitime örnek olarak Sierra Leone Poro'daki [erkek] kardeşlik başlangıç okulu verilebilir. Hayatın ilerleyen ev-

relerinde de formel eğitim almak mümkün olabiliyordu, örneğin bir yaş grubundan diğerine geçmek ya da bir başka [erkek]kardeşlik grubuna dahil olmak mümkün olabiliyordu. Avcılık, dini tören düzenleme ve tıbbi işlemler gibi uzmanlık işleri aile ya da kabile içinde verilen formel eğitime dahil ediliyordu. Bu tür eğitim uygulamalarının varlığı Afrika'nın komünal günlerine kadar uzanıyor ancak daha gelişkin olan feodal ve feodalizm öncesi Afrika toplumlarında kalıcı hale gelirken, sömürgeciliğin şafağında da varlığını sürdürüyordu.

Afrika'da üretim biçimi feodalizme evrilirken eğitim modelinde de yeni özellikler ortaya çıktı. Örneğin, daha formel bir uzmanlaşma başladı zira teknolojik ilerlemeyle birlikte formel eğitimin enformel eğitime oranı yükseldi. Avcılık ve din dışında, işbölümü, demir işleme, deri imalatı, giysi dikimi, çömlek dökümü, profesyonel ticaret gibi işlerdeki tekniklerin nesilden nesile aktarımı için loncaların inşa edilmesini gerekli kıldı. Askeri güçlere verilen önem, daha önce Dahomey, Ruanda ve Zulu konusunda belirtildiği gibi, bu alandaki formel eğitimin önünü açtı. İyi tanımlanmış bir egemen sınıfa sahip devlet yapısı daima tarihi iktidardaki sınıfı yüceltmek için kullanmayı teşvik eder. Yoruba devletindeki Ketu'da da on dokuzuncu yüzyılda var olan tarih okulu, öğrencilerinin zihinlerine uzun bir kral listesini ve onların başarılarını nakşeden bir idareye sahipti. Kuşkusuz tek başına hatıralara güvenmek bu türden bir eğitimin önüne keskin sınırlar çizer, bu nedenle de yazının ortaya çıktığı Afrika ülkelerinde eğitim çok daha fazla ilerleme kaydetmişti.

Kuzey Afrika'da Nil boyunca, Batı Sudan'da Etiyopya'da ve Doğu Afrika sahilinde, Asya ve Avrupa'nın on dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısından önceki haliyle karşılaştırıldığında, küçük bir azınlığının okuryazar olduğu söylenebilir. Dünyanın geri kalan kısmında olduğu gibi Afrika'da da okuryazarlık dinle bağlantılı olduğu için Müslüman ülkelerde Kuran eğitimi, Hı-

ristiyan Etiyopya'da ise rahip ve papazların yetiştirilmesi için gereken eğitim veriliyordu. Müslümanlık eğitimi ilköğretimde çok yaygınken ortaöğrenim ve üniversite düzeyinde de görülebiliyordu. Mısır'da El-Ezher Üniversitesi, Fas'ta Fas Üniversitesi ve Mali'de Timbuktu Üniversitesi Afrika'da sömürgeci ilhakın öncesinde eğitimin ulaştığı standardın kanıtlarıdır.

Afrika'ya eğitimi sömürgeciler sokmadı, onlar önceden mevcut olanları tamamlayan ya da tümüyle ikame eden bir dizi formel eğitim kurumu getirdiler. Sömürgecilik ayrıca yeni bir enformel eğitimi şekillendiren değerleri ve uygulamaları teşvik etti.

Sömürgeci okul sisteminin temel hedefi Afrikalıları en alt seviyedeki yerel yönetimlerde çalışanlara yardım etmeleri ve Avrupalıların sahip olduğu kapitalist işletmelerde çalışmaları için eğitmekti. Sonuçta bunun anlamı az sayıdaki Afrikalının kıtanın bir bütün olarak yönetilmesi ve sömürülmesine ortak olmak üzere seçilmesiydi. Afrika'nın doğal koşullarının ortaya çıkardığı ya da maddi ve toplumsal kaynakların en akılcı kullanımını teşvik etmek üzere düzenlenmiş bir eğitim sistemi söz konusu değildi. Gençlere Afrika toplumunun birer üyesi olarak güven ve gurur verecek şekilde düzenlenmiş bir eğitim sistemi değildi; tersine, Avrupalı ve kapitalist olan her şeye saygı duymayı telkin etmeye çalışıyordu. Avrupa'daki eğitim sermaye sınıfının egemenliğindeydi. Aynı sınıfsal yaklaşımların Afrika'ya da aktarılması her şeyi daha kötü hale getirirken, kapitalizm tarafından beslenen ırkçılık ve kültürel kibir de sömürgeci eğitim paketine dâhil edilmişti. Sömürgeci okullar ezilmenin, sömürülmenin, zihinsel karmaşa yaratılmasının ve geri kalmışlığın geliştirilmesinin eğitimini veriyorlardı.

Avrupa tipi okul sistemi sömürgeciliğin yaklaşık ilk kırk yılında az da olsa iş görebildi. Bu dönemde misyonerler kendi Hıristiyanlık hedefleri için okullaşmaya gittiler ve 1920'lerde sömürgeci güçler Afrika'daki eğitim olanakları üzerine bir dizi

araştırma başlattılar. Sonrasında sömürgeci eğitim sistematik ve ölçülebilir hale geldi. Yine de azami boyutlarına İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde ulaşabildi.

Sömürge eğitimi belli sınırlar içindeki bir dizi sınır demekti. Uygulamadaki ilk sınırlama, finansal genişlemeyi öngörecek biçimde, paraya gerçek anlamda ulaşmaktan çok politik yönelimi ifade eden eğitimin politik-finansmanına ilişkindi. Metropol devletleri ve onların Afrikalı yönetimleri eğitim için yeterli paranın olmadığını iddia ediyorlardı. 1958'e gelindiğinde bile İngiliz Sömürge Bakanlığı kuzey Rodezya için şöyle diyordu:

> Okul inşa etmek için daha fazla para gelene kadar hızlı bir ilerleme beklenmemeli. Bu nedenle tüm çocuklar için bütünlüklü bir ilköğretim sunma olanağının uygulamaya geçmesi oldukça zor görünüyor.

Muazzam bakır zenginliğine sahip Rodezya'nın Afrikalıları eğitmeye yetecek parası olmadığı fikri bir hayli şaşırtıcı. Aslında insan, sömürgecilerin başkalarını mı kandırmaya çalıştıkları, yoksa kendilerini mi kandırdıkları konusunda kesin bir şey söyleyemiyor. Yine de Rodezya'daki beyaz yerleşimcilerin çoğu ikinci kategoriye dâhil edilebilir zira ısrarla Afrikalıların kişi başına ödedikleri verginin Avrupalılardan az olduğunu iddia ederken, Afrikalıların beyaz yerleşimciler tarafından ödenen vergilerle daha iyi eğitim ve başka türden hizmetler beklemeye hakları olmadığını söylüyorlar. Bu, bir ülkenin zenginliğinin vergilerden değil üretimden elde edildiğini algılamayan esaslı bir hataya dayanıyor. Kuzey Rodezya da Afrika toprağı ve burada Afrikalıların emeği muazzam bir zenginlik üretiyor ancak sömürge yönetimindeki Afrikalı çocuklar okul yapımı için gereken zenginliğe çok sınırlı oranda ulaşabiliyor.

Daha önce de belirtildiği üzere, Afrika'daki artığın büyük bölümü ihraç ediliyordu ve devletin geliri olarak ayrılan küçük bölümden eğitime ayrılan yüzde de bir hayli azdı. Bütün sömürgelerde eğitim bütçesi, kapitalist Avrupa'da harcanan miktarlarla karşılaştırıldığında, çok güdük kalıyordu. 1935'te, Fran-

sız Batı Afrikası'nda, Afrikalılardan vergilendirmeyle elde edilen toplam gelirin sadece yüzde 4,03'ünden eğitim için faydalanıldı. İngiliz sömürgesi Nijerya'da bu oran sadece yüzde 3,4'tü. Kenya'da 1946'da gelirlerin sadece yüzde 2,46'sı Afrikalıların eğitimi için harcanır olmuştu. 1960'tan itibaren oranlar iki, üç, hatta dört katına yükseldi ancak başlangıçtaki oran o kadar düşüktü ki, artışa rağmen önemsiz kalmaya devam etti.

Bu kadar küçük meblağların harcanması bir başka sayısal kısıtın bunu takip etmesine neden oluyor, bu anlamda çok az sayıda Afrikalı okula gidebiliyordu. Tüm Fransız Ekvator Afrikası'nda (Çad, Orta Afrika Cumhuriyeti, Gabon ve Kongo Brazzaville) 1938'de okula kaydolan çocuk sayısı 22 bindi ve bu önceki beş yılın rakamlarına göre bir sıçramayı temsil ediyordu. 1938'de Fransa, nüfusu en az 15 milyon olan Fransız Batı Afrikası'nda 77 bin öğrenciye eğitim olanağı sundu. Dikkate alınması gereken bir başka aydınlatıcı olgu ise, 1945'de Fransız Batı Afrikası'nda 80 binden fazla öğrencinin bağımsız İslami okullara devam ediyor olmasıdır, ki bu o dönemde Fransızlar tarafından yapılan okullarda okuyan öğrenci sayısından çok da az değildi. Bir başka deyişle, sadece sömürgeciliğin son evrelerinde egemen Avrupalı güçler Batı Afrika'daki eski İslami devletlerdeki Afrikalılara önceki formel eğitimden daha fazla öğrenciye kayıt yapma olanağı sunan eğitim kurumları tedarik etmeye başladı.

Zaman zaman Batı ve Kuzey Afrika'da Fransız devleti Müslüman ilkokullarına ve medreselere ya da İslami liselere bir miktar mali destek veriyordu. Genelde ise sömürgecilik öncesi Afrika okul sistemi yok sayıldı ve bu sistemde bir gerileme başladı. Cezayir'de Arap-İslam öğrenim kurumları Fransız fetih savaşları esnasında ciddi zarar görürken, Fransızların kazanmasıyla diğerleri de kasten baskı altına alındılar. Fransız Kuzey Afrika'sında tüm İslami üniversiteler zarar gördü zira sömürgecilik önceki dönemin payandasını oluşturan ekonomik temeli al-

tüst etti. Afrika yaşamının bir dizi başka yanında olduğu gibi sömürgecilerin verdiklerini, aldıklarını, neleri gerçekten ve muhtemel olarak yıktıklarını terazinin kefelerine koyup bakmak gerekiyor.

İngiliz sömürgelerinin eğitim olanakları Fransızlarla karşılaştırıldığında ortalamanın üstünde kalıyordu; bunun nedeni ise, büyük oranda, İngiliz devletinden ziyade misyoner faaliyetleriydi. Gana, Nijerya ve Uganda, sömürgeci eğitimin sınırları düşünüldüğünde bir hayli ilerde duruyordu. Kuşkusuz tümüyle göreceli olarak. Kesin rakamlar hiçbir zaman çok büyük olmadı. Sierra Leone eğitimde Fransız Batı Afrikası'nda öne çıkıyordu zira Fransız Batı Afrikası'ndaki en iyi ihtimalle her yüz çocuktan beşinin okula gidişiyle karşılaştırıldığında son savaştan önce Sierra Leone'de her yüz çocuktan yedisi okula gidiyordu. İngilizler söz konusu olduğunda bazı sömürgelerdeki az da olsa iyi olan sicilleri uzun süredir İngiliz sorumluluğunda olan Kenya, Tanganika, Orta Afrika ve Güney Afrika'daki Afrikalılara sunulan sınırlı eğitim olanaklarıyla dengeleniyordu.

Sömürge Afrikası'ndaki eğitim sisteminin istatistiki ortalamalarda görünmeyecek bir başka kısıtı ise aynı sömürgedeki farklı bölgelerin olanaklarındaki farklılıklardır. Çok sayıda sömürgede sadece büyük kentlerde ya da yakınlarında yaşayanlar eğitim olanağına sahipti. Örneğin, en iyi okul koşulları Madagaskar'ın başkenti Tanarive'de mevcuttu. Gambiya'daki Bathurst kentinde okuryazarlık oranı yüksekken, diğer yerlerde oldukça düşüktü. Uganda'nın kentleşen bölgesi Buganda'da ise eğitim tekelleşmişti. Genel olarak eğitim düzeylerindeki eşitsizliğin ekonomik sömürüdeki eşitsizliği ve farklı oranların sömürgenin hangi bölgelerinin para ekonomisine dâhil olduğunu yansıttığı söylenebilir. Yani, Altın Sahili'nde kuzeydeki bölgeler eğitim açısından ihmal edilmişti zira sömürgecilere ihraç edilecek herhangi bir ürün vermiyorlardı. Sudan'daki büyük güney bölgesi de aynı durumdaydı. Tanganika'da başlıca pamuk ve

kahve arazilerini gösteren harita, sömürgeci eğitimin var olduğu alanları gösteren haritayla neredeyse örtüşür. Bunun anlamı, sömürgecilerin hâlihazırda sömüremedikleri yerlere eğitimin zerresini bile vermedikleriydi. Sömürgeciliğin eğitimdeki katkılarını sadece sayısal verilerle daha yakından inceleyen biri, katkının azlığını ve önemsizliğini daha çok fark edecektir. Örneğin, "okulu terk" oranlarının fazlasıyla yüksek olduğuna dikkat etmek gerekir. Kayıt olanların büyük bölümü asla okulu bitirmiyordu. ABD gibi büyük kapitalist ülkelerde kolej ve üniversite düzeyinde çok sayıda okul terki ile karşılaşılır, sömürge Afrikası'nda ise okul terkleri ilkokul düzeyinde gerçekleşiyordu ve yüzde elli gibi oranlara ulaşıyordu. İlkokulu bitiren her bir çocuğa karşı bir çocuk da eğitimin dışına düşüyordu. Okul terkleri ilkokul düzeyinde gerçekleşiyordu zira başka türde bir okula zaten rastlanmıyordu. Lise, teknik okul ve üniversite eğitiminin olmayışı bir başka önemli engeldi.

Afrikalılar sömürge okullarında alt düzey memur ve kurye olmak üzere eğitiliyorlardı. Fazla öğrenim, memurlar ve kuryeler için hem tehlikeli hem de lüzumsuz olurdu. Bu nedenle ortaöğrenim çok nadirken, farklı türde yüksekokul eğitimi sömürgecilik çağının büyük bölümünde nerdeyse hiç yoktu. Var olan ise esas olarak Afrikalı olmayanlar için sağlanan bir olanaktı. 1959'a gelindiğinde Uganda, Afrikalı bir çocuk için 11 pound, Hintli çocuk için 38 pound ve Avrupalı çocuk için de 186 pound harcıyordu. Aradaki fark ortaöğrenimin büyük oranda sadece kapitalistlerin ve komisyoncuların çocuklarınca ulaşılır olmasından kaynaklanıyor. Kenya'da ayrımcılık daha da yoğundu ve Avrupalı çocuk sayısı daha fazlaydı. 1960'ta, Kenya'da okula devam eden Avrupalı çocuk sayısı 11 binden fazlaydı, 3 binden fazlası da lise eğitimi alıyordu. Cezayir'deki sömürgeci yerleşim de benzer özellikler gösteriyordu. 1954'teki ortaöğrenimdeki öğrencilerinin sadece yüzde 20'si "Müslüman"dı, ki bu, Avrupalı olmayan "Cezayirliler" anlamına geli-

yordu. Diğer azınlıklar da yerli nüfustan daha iyi durumdaydı. Örneğin, Kuzey Afrika'daki Museviler, özellikle de Tunus'takiler, komisyonculuk görevini üstlenirken, çocukları ortaöğrenim standartlarına uygun eğitim alıyorlardı.

Beyaz yerleşimci nüfusun fazla olmadığı Afrika ülkelerinde de her düzeyde özellikle de yükseköğrenimdeki eğitim olanakları ırkçı eğitim yapısının bir sonucuydu. Senegal'de 1946'da yüksek öğrenimdeki 723 öğrencinin 174'ü Afrikalıydı. Daha sonra Dakar'da (tüm Fransız Batı Afrikası'na hizmet vermek için) bir üniversite kuruldu ve 1950'ye gelindiğinde, bağımsızlığın şafağında bile, üniversite öğrencilerinin yarısından fazlası Fransızdı.

Buraya kadar Portekizlilerden bahsedilmedi zira onların sömürge bölgelerinde uygulamaya koydukları bir eğitim neredeyse hiç yoktu. Yıllar boyunca herhangi bir istatistiki veriye de ulaşılamadı ve sömürgecilik döneminin sonunda yayımlanan rakamlar da genellikle şişirilmiş rakamlardı. Portekiz sömürge bölgesinde yetişen Afrikalı bir çocuğun ikinci ya da üçüncü sınıfı geçen bir eğitim alma şansının yüzde birden fazla olmadığını itiraf etmek gerekiyor. Mevcut liseler, Avrupalılar ile aslen Goa'dan getirilen Hintliler içindi. Afrika'da sınırlı toprakları olan sömürgeci güçler İtalya ve İspanya'ydı. Portekiz gibi Avrupalı kapitalistlerin bakış açısıyla İtalya ve İspanya'da geri kalmış ülkelerdi ve sömürgelerindekilere çok sınırlı ilkokul eğitimi verirken lise eğitimi hiç vermiyorlardı.

Sömürgeci eğitim söz konusu olduğunda Belçika özel bir kategoride bulunuyordu. Küçük olmasına rağmen Belçika oldukça gelişmiş ve endüstrileşmiş bir ülkeydi ve Afrika'nın en zengin bölgelerine, yani Kongo'ya hükmediyordu. Sömürgeci standartlarla Kongo ve Ruanda-Urundi halkları yeterli bir ilkokul eğitimine sahipti ancak bunun ötesine ulaşmaları neredeyse imkânsızdı. Bu durum, Belçika devleti ve Katolik kilisesinin uyguladığı hassas politikanın bir sonucuydu. Afrikalı "yerliler"

adım adım uygarlaştırılmalıydı. Onlara lise eğitimi vermek, mama çağındaki bir çocuktan et yemesini beklemek anlamına gelecekti. Dahası Belçikalılar, Afrikalı kitlelerin refahıyla öylesine ilgiliydiler ki yükseköğrenim gören hiçbir Afrikalının kendi halkına hizmet edemeyeceğini iddia ediyorlardı! Sonuçta ancak 1948'de, Belçika komisyonu sömürgelerdeki Afrikalılar için liselerin kurulmasına karar verdi. Kongo'nun yeniden bağımsızlığını kazandığı dönemde, 13 milyonluk nüfusta sadece 16 kişinin diploması olması da bu nedenle şaşırtıcı olmasa gerek.

Eğitimciler sık sık "eğitim piramidinden" bahsederler. Bu piramitte en altta ilköğretim, yukarı doğru önce ortaöğrenim, sonra öğretmen eğitimi, yüksek teknik okullar ve üniversiteler yer alır. En sonuncusu o kadar küçüktür ki piramidin tepesi olarak da belirtilir. Afrika'da ilköğretim düzeyi çok sınırlıydı ve piramidin eğimi bir hayli azdı, zira ilköğretim öğrencilerinin çok azı o seviyenin yukarısına devam edebiliyordu. Sadece belli İngiliz sömürgelerinde, piramit, kayda değer ölçekte yüksek öğrenim ve üniversitelerle tamamlanıyordu. Batı Afrika'da üniversite düzeyindeki Faruah Bay dışında Achimota ve Yaba Kolejleri vardı. Ibadan ve Gana Üniversiteleri sömürgecilik döneminin bitişinden kısa zaman önce kurulmuşlardı. Sudan'daki Gordon Koleji Khartoum Üniversitesi'ne dönüşürken, Doğu Afrika'da da Makerere Üniversitesi kurulmuştu.

Aşağıdaki 1958 yılına ait veriler, Afrikalıların eğitiminin önemsenmediği Güney Rodezya'nın eğitim piramidini tahayyül etmek için kullanılabilir. Anaokuluna kayıt sayısı 227 bindi. İlkokullarda 77 bin birinci sınıf varken 10 bini altıncı sınıfa varıyordu. Ortaokul eğitimi 3 bin öğrenciyle başlarken sadece 13 tanesi 12. sınıfa geçiyordu. O yıl Salisbury Üniversite Koleji'nden hiçbir Afrikalı öğrenci mezun olmazken, bu rakam 1960'ta 3 kişiydi.

Avrupa'nın Afrika'ya getirdiği eğitimin nicel yönüyle ilgili olarak söylenebilecek son söz, yeni Afrika devletlerinin egemen-

liğinin başlangıcına ait istatistiklerdir. Bazı akademisyenler eğitim koşullarının 0'dan 100'e kadar giden sayılarla değerlendirildiği eğitim istatistik endeksiyle çalışma yaptılar. Bu endekste çok sayıda Afrika ülkesi 10'un altında kaldı. Gelişmiş sömüren ülkeler ve sosyalist devletler genellikle 80'nin üstünde. *Bağımsız kara* Afrika'nın eğitimi hakkındaki bir UNESCO yayınında şöyle deniyor:

> Bu nüfusun (yaklaşık 170 milyon) 25 milyondan biraz fazlası okul çağında ve yaklaşık 13 milyonun okula gitme imkanı hiç yok. Ayrıcalıklı 12 milyonun ise yarısından azı ilkokulu tamamlayabiliyor. Her yüz çocuktan sadece üçü bir ortaöğrenim kurumunu görebilirken, bin kişiden ancak ikisi Afrika'da yükseköğrenim görme şansına sahip. Tahmin edilen okuma yazma bilmeme oranı yüzde 80-85 ve bu oran dünya rakamlarının iki katı.

Emperyalist beyazlar, bu verileri, Afrikalılara "cahil yerliler" diye gülerken kullanıyorlar ve cehaletin "yoksulluk kısır döngüsünün" bir parçası olduğunu iddia ediyorlar. Aynı insanlar Afrika'yı eğittikleri için böbürleniyorlar. İkisinin birden nasıl olabildiğini anlamak zor. Bağımsız Afrika hâlâ modern eğitimden faydalanamıyorsa (ki faydalanamıyor), bunun hiç kuşku yok ki yetmiş beş yıllık sömürgecilik ve onun yarattığı koşullarla ilgisi var ve bu saçmalık, o dönemde Afrika'nın ne kadar üretim yaptığını ve ürettiklerinin ne kadarının, eğitim kurumları dahil, kapitalist Avrupa toplumlarının gelişmesine harcandığını görünce daha da katlanılmaz hale geliyor. Cecil Rhodes, Afrika'yı ve Afrikalıları sömürerek elde ettiği serveti Oxford Üniversitesi'ne, beyaz öğrencilere burs verilmek üzere, miras olarak bırakabilmiştir.

Eğitim olanağına kavuşan Afrikalılar da belli nitelik sorunlarıyla karşı karşıya kalıyorlardı. Avrupa standartlarına göre eğitimin kalitesi düşüktü. Kitaplar, eğitim metotları ve disiplini Afrika'ya on dokuzuncu yüzyılda geldi ve yirminci yüzyılda nerdeyse hiç değişikliğe uğramadı. Kapitalist metropollerde be-

nimsenen yeni yaklaşımlar sömürgelere hiç ulaşmadı. Özellikle fen bilimlerindeki olağanüstü değişimler Afrika'daki okul sıralarına hiç uğramadı, üstelik fen bilimlerinin öğretildiği okul sayısı çok sınırlı olmasına rağmen. Benzer biçimde ileri teknoloji eğitimindeki dönüşüm de sömürge Afrikası'nda kendisine bir karşılık bulmadı.

Avrupa eğitiminin Afrika'ya aktarılmasında bir sürü saçmalık ortaya çıktı. Örneğin, yukarıda bahsi geçen Bemba'da çocuklar okula gittiklerinde zaten aşina oldukları bitkilerin yaşamlarıyla ilintili bir eğitim programı görmüyorlardı. Tersine, çiçekleri, Avrupa güllerini öğreniyorlardı. Dr. Kofi Busia birkaç yıl önce şöyle bir itirafta bulunacaktı:

> Ortaöğrenimdeki ilk yılımın sonunda (Mfantsipim, Cape Coast, Gana) Noel tatili için Wenchi'deki evime gittim. Dört yıldır eve gelmemiştim ve bu ziyarette nasıl tecrit olduğumu acı içinde gördüm. Sadece benim yaşımdaki çocukların değil tüm halkımızın hiç okula gitmediğini anladım. Yıllar içinde koleje ve üniversiteye gittiğimde aldığım eğitimin bana fazla fazla Avrupa'yı öğretirken kendi toplumumu hiç ama hiç öğretmediğini fark ettim.

Sonuçta Busia, Afrika toplumu hakkında o kadar az şey biliyordu ki bağımsız Afrikalıların, Güney Afrika'da *apertheid* rejimini kuran faşist/ırkçı beyaz azınlıkla "diyalog" kurmasını önerdi.

Sömürge eğitiminin içeriğiyle Afrika gerçekliği arasındaki bazı çelişkiler uzlaşmazdı. Tropik Afrika okulundaki sıcak bir öğle saatinde, gözlerinin içi parlayan bir sınıf dolusu siyah, coğrafya derslerinde yılın mevsimlerini -ilkbahar, yaz, sonbahar, kış- öğreniyordu. Alpleri ve Ren nehrini öğrenirken Kuzey Afrika'daki Atlas Dağları ve Zambezi Nehri hakkında hiçbir şey öğrenmiyorlardı. Bu öğrenciler bir İngiliz sömürgesinde olsalardı, "İspanyol Donanmasını 1588'de yendik" - Afrikalıları kaçırdığı için Hawkins'in Kraliçe I. Elizabeth tarafından şövalye ilan edildiği olayı- yazmak zorunda kalacaklardı. Bir Fransız sömürgesinde olsalardı "Galyalı atalarımız mavi gözlüydü" di-

ye öğrenip "Napolyon en büyük kumandanımız" diye kandırılacaklardı. O Napolyon ki Karayip Adaları'ndaki Guadeloupe'da köleliği yeniden başlatmış ve aynı şeyi Haiti'de yapmasına büyük stratejist ve taktisyen Afrikalı Toussaint L'Overture'nin güçleri tarafından yenilgiye uğratılması engel olmuştu.

Avrupalılar bir noktaya kadar düşüncesizliklerinden kendi müfredatlarını Afrika'nın koşullarıyla ilintilendirmeden uyguladılar, ancak sık sık karmaşa ve mistifikasyon yaratmak için taammüden böyle davranıyorlardı. 1949'da bile Tanganika'daki bir ilköğretim müfettişi sömürgedeki Afrikalıların ilkokulda İngiliz kraliyet ailesine ilişkin propaganda bombardımanına tabi tutulmaları gerektiğini söylüyor, "Kralın bir baba olduğu teması tüm müfredatta ve her derste vurgulanmalı" diyordu. Hatta Afrikalı çocuklara İngiliz prenseslerinin ve onların Sandringham ve Windsor Şatosu'ndaki taylarının çok sayıda resminin gösterilmesini istiyordu.

Sömürge okullarındaki Afrika'nın geçmişine ilişkin tartışılanların çok sınırlı bir bölümü Afrika'daki Avrupa eylemlerine ilişkindi. Bu yönelim artık yeterince tersine dönerek, şimdiki neslin Avrupalıların Kenya Dağı'nı ya da Nijer Nehri'ni "keşfettikleri" iddiasına gülmelerini mümkün kılıyor. Ancak sömürgecilik dönemindeki paradoks, yanlış bir eğitim alma olanağına sahip olanların kendilerini şanslı hissetmesiydi zira yanlış yönlendirilme, Avrupalı kapitalistlerce Afrika'da ve Afrika için ortaya çıkarılan yapıda kişisel bir gelişim aracına dönüşüyordu.

Fransız, Portekiz ve Belçikalılar herhangi bir düzeydeki eğitimin işlevinin "Afrikalı yerlileri uygarlaştırmak" olduğu hususunda nettiler. Kuşkusuz ancak uygarlaşmış bir yerli sömürgeciler tarafından ciddiye alınır ve o kişi dişe dokunur bir iş bulabilirdi. Fransızlara göre, bir Afrikalı, Fransız eğitimi aldıktan sonra *asimile* olma -asimile olabilen ya da Fransız kültürüne dâhil olabilen kişi- şansına sahip olabilirdi. Portekizlilerin kullan-

dığı *assimilado* kavramı da tümüyle aynı anlama geliyordu ve Portekiz sömürge hukuku bir yerli ile bir *assimilado*yu kesin sınırlarla birbirinden ayırıyordu. Bunlar bazen de *civilisado* olarak anılırlardı zira Portekizce okuyup yazabiliyorlardı. Bu türden Afrikalılar belli imtiyazlarla ödüllendiriliyordu. Önemli bir rastlantı olarak, Portekiz'de 1960'a kadar nüfusun yarısı okuryazar değildi, bu nedenle aynı teste tabi tutulsalardı Portekizliler de uygarlaşmamış addedilecekti! Aynı dönemde Belçikalılar da aynı sistemle ortalıkta dolanıyorlardı. Kongo'daki "eğitimli Bantu"larını *evolues* (yabanıllıktan uygarlığa "evrim geçiren" ve Belçikalılara müteşekkir olan) diye adlandırıyorlardı.

Britanyalılar, bir şekilde, eğitimlilerle eğitimsizler arasında kesin bir yasal farkın oluşumunu engellediler ancak yine de kültürel taklidi teşvik ettiler. Tanganika valisi Cameron, 1920'lerde "ilerici" bir vali olarak biliniyordu. Ancak eğitim sisteminde Afrikalılık karakterini korumaya çalışmakla suçlandığında suçlamayı reddetti ve hedefin Afrikalılara Afrikalı gibi düşünmeyi unutturmak ve onları "sağduyulu birer İngiliz" haline getirmek olduğunu ifade etti. Malawi'deki Livingstonia ya da Blantyre misyonlarından gelen öğrenciler, İskoç misyonerlerin çabaları nedeniyle siyah İskoçlar olarak biliniyorlardı. Sierra Leone'de beyaz kültürün hegemonyası 18. yüzyıla kadar uzanırken, Sierra Leone'li Creoller, diğer tüm eğitimsiz siyah halklar arasından öne çıkıyorlardı. Creollere tek bir Hıristiyan İngiliz ismi, hatta soyismi yeterli gelmiyordu, Avrupalı iki soyismi seçmeli ve bir tire ile birleştirmeliydiler. Kuşkusuz uygulamada eğitim, tüm çarpık değerleriyle, işe yarar eğitimlilerin kamu hizmetinde ve özel kapitalist şirketlerdeki istihdamda, o da sömürgecilerin Afrikalıların gitmesine izin vereceği noktaya kadar gitmeleri anlamına geliyordu.

Sömürgecilik çağında ve sonrasında, eleştiriler, tümüyle sömürgeci eğitim sisteminin daha fazla ortaöğrenim öğrencisi ve üniversite mezunu yaratmamasıyla sınırlı kaldı. Ve sonuçta en

fazla eğitim alabilenlerin kıtanın en fazla yabancılaşan Afrikalıları olduğunu söylemek mümkün. Evrim geçiren ve asimile olanlar hep bunlardı. Eğitimin her üst aşamasında beyaz kapitalist sistemin değerlerince hırpalanıp teslim alınıyorlardı. Ücret almaya başladıktan sonra da dışardan ithal edilmiş bir yaşam tarzını sürdürebiliyorlardı. Çatal bıçak kullanmak, üç parçalı giysiler ve piyanolar, bir süre sonra onların zihinlerini de dönüştürdü. Ünlü bir Batı Hint kalipsosu, sömürge okulu günleriyle dalga geçerken, iyi bir öğrencinin daha çok şey öğrendikçe daha aptal olduğuna işaret eder. Ne yazık ki sömürgeci okul sistemi çok sayıda aptalı ve soytarıyı eğitip onların gözünde Avrupa kapitalist sisteminin yaşam tarzını ve görüşlerini cazip kıldı. Bazısı Afrika'nın koşullarından ve yaşam tarzından yabancılaşmada öyle bir noktaya vardı ki, Senegalli Blaise Diagne gibi daima "Avrupalı" olduklarını ve olacaklarını neşeyle terennüm ediyorlardı.

Afrikalı eğitimci Abdou Moumini'nin ulaştığı sonuca gözümüzü kapamak mümkün değil: "Sömürgeci eğitim Afrikalıların duygu ve düşüncelerini çürütmüş ve onları ölçüsüz komplekslere sokmuştur." Bu derece Avrupalılaşanlar sömürgeci eğitimin ve sömürge yaşamının genel atmosferi içinde Afrikalılıktan uzaklaşmışlardı. Sömürgecilik dönemindeki Afrika kültürünün, kültür emperyalizmi ve beyaz ırkçılık kaynaklı onur kırıcı uygulamalarının yansımalarının pek çok örneği günümüz Afrikası'nda da görülmektedir. Bu konuda nadiren yapılan açıklama ise Afrikalıların Portekiz ve İspanya, 1930'ların sonunda ve 1940'ların başında Fransız Vichy rejimi ile İtalya, Güney Afrika'da ise yüzyılın başından bugüne dek İngilizlerin ve Boerlerin ellerinde faşizmin kurbanları olduğuydu. Faşist sömürgeci güçler kapitalist devletlerin kuruluşunu geciktirirken devletin polis aygıtı Katolik Kilisesi ve kapitalistlerle işbirliği yaparak Portekiz ve İspanyol işçilerle köylüleri baskı altına alıp onların olan biteni öğrenmelerini engelliyordu. Açık ki faşist

sömürgeciler aynı şeyi Afrika emekçilerine de yapmak istediler ve ek olarak da tıpkı Hitler'in Yahudilere yaptığı gibi Afrikalılara dönük ırkçılıklarını ortaya çıkardılar.

Çoğu sömürge yönetimi gibi İtalyanlar da Libya'da Afrika kültürünü yok sayıyorlardı. Ancak faşist Mussolini'nin İtalya'da iktidara gelmesinin ardından, yok sayma hali etkin bir düşmanlığa dönüştü, özellikle de Arapçaya ve Müslüman inancına. Portekiz ve İspanyollar, Afrikalıların dilini ve dinini her daim aşağılamıştı. Portekiz sömürgelerindeki çocuk yuvaları ve ilkokullar adeta Portekizcenin yayılmasından başka bir amaç gütmüyordu. Faşist Portekiz'de kilise ve devletin ittifakının bir sonucu olarak okulların çoğu Katolik Kilisesi'nin denetimindeydi. Az bilinen bir İspanyol sömürgesi olan Gine'de (Rio Muni) Afrikalılara verilen sınırlı eğitimin temelinde yerli dillerin kullanımının ortadan kaldırılması ve yerlilerin kalplerini "kutsal Tanrı korkusu" ile doldurmak vardı. Sömürge Afrikası'ndaki okullar genellikle azizlerin adlarıyla kutsanmıştı ve bu okullara sömürgeci güçlerin yöneticilerinin, kâşiflerinin ve valilerinin adları verilmişti. İspanyol Ginesi'nde aynı uygulama söz konusuydu, sonuç ise Rio Muni'deki çocukların Jose Antonio okulunda eğitim görmesi gerekliliğiydi - ki bu Alman bölgesinde Adolf Hitler okulu açmakla aynı anlama geliyordu zira okulun adını aldığı Jose Antonio, İspanyol faşist partisinin kurucusuydu. Sömürgeci eğitim ve kültürel baskının daha fazla açıklama gerektiren diğer yanları, Avrupa ırkçılığı ve nefretinin sadece Afrika kültürüne yönelik bir düşmanlıkla sınırlı kalmadığı, aynı zamanda ataerkilliği, negatif ve durağan toplumsal özellikleri yüceltmekle malul olmasıydı. Kendilerine Afrika'ya ilişkin çekici ve şaşırtıcı gelen her şeyi ilelebet muhafaza etmek isteyen çok sayıda sömürgeci de söz konusuydu. Bunlar da Afrika yaşamını uluslararası dünyanın olası yararlı yönlerinden koparmakta bir hayli başarılı oldular. En iyi örnek, Gabon'da, başında Albert Schweitzer varken, içinde köpek, kedi, keçi ve

tavukların koşuştuğu kirli ve hijyenden tümüyle uzak hastanede yapılanlardır.

1959'a gelindiğinde bir dostu ve mesai arkadaşı, Albert Schweitzer'in sterillikten uzak hastane koşullarını şu sözlerle savunuyordu:

> Hastanedeki evcil hayvanlara gelirsek... İnsanlar, hayvanlarla insanların birbirine karışmış halinin doğallığını görünce şok geçiriyordu, hijyen açısından çok da savunulabilir bir durum gibi görünmese de bu karmaşa mekânın cazibesini dikkate değer biçimde artırıyordu.

Yazar, muayenehanesine bir keçi ya da tavuk daldığında muhtemelen öfkeden delirecek New Yorklu bir diş hekimiydi. Gayet iyi biliyordu ki Schweitzer'in hastanesindeki "keçi, köpek ve kediler hastane koğuşlarını ziyaret ederken en korkunç türden mikrobik canlılarla da haşır neşirdiler ancak bu hayvanların Afrikalılarla yan yana bulunmasını savunabiliyordu zira bu durum Afrika kültürünün bir parçasıydı ve bu kültürün korunması gerekiyordu!

Eğitim dünyasında ise Belçikalılar, günümüz milliyetçilerinin ilgisini çekecek bir dil politikası izliyor ve ilköğretimin bölgedeki beş temel Afrika dilinden birinde yapılmasında ısrar ediyorlardı. Ancak uygulamada bu ilerici kararı alma nedenlerinin Kongolu bir etnik grubu diğerinden tümüyle yalıtmak ve daha geniş çerçeveli bir dünya bilgisinden yoksun bırakmak amacı taşıdığı görüldü, zira misyonerlerin yerli dillere yaptığı tercümeler sadece kendilerinin uygun gördüğü dillerdeydi. Afrika kültürü ile adeta alay eden politikaların Güney Afrika'da doruğa ulaşması 1953 tarihli Bantu Eğitim Yasası ile oldu: Zulu, Sotho, Xhosa, Venda ve diğerleri arasındaki farklılıkların artması sağlandı. Bu farklılıklar gelişmenin ilk aşamalarında ortaya çıkmıştı ve Avrupa'nın müdahalesi olmasaydı ya da beyaz yönetimler eliyle uzlaşmaz kabile çelişkileri yaratılmasaydı zamanla aşılabileceklerdi.

Afrikalıların daha iyi eğitildiklerinde daha iyi köleleştirilecekleri yaklaşımına tüm sömürgeci eğitimciler ve yöneticiler bilinçli olarak sahip çıkmıyordu. Tersine, çoğu, Afrikalılara büyük bir iyilik yaptığını düşünüyordu. Birkaçı da Afrika gerçekliğinden daha az kopuk bir okul programı tasarlanacak bir dönemin geldiğini fark edecek kadar açık fikirliydi. 1928'de, Fransız eğitim bakanı bile Afrikalılara Galiçyalıların mavi gözlü ataları olduğunun öğretildiğini duyunca şok geçirmişti. 1920'ler-den itibaren İngiliz ve Fransızlar Afrika'da yerelle daha ilintili öğrenim programı hazırlanmasını teşvik edecek sömürge eğitimcilerini ve eğitim komisyonlarını gündeme aldılar. Bunun ötesinde, ilkokullarda yerel dillerde eğitim verilmesini, daha fazla kız çocuğunun okula gitmesini ve sadece beyaz yakalı yetiştirmeye son verilmesini öne çıkaran hedefler belirlediler. Bu öneriler her ne kadar ilerici nitelikte görünseler de sömürgeci eğitiminin Avrupalı sermaye sınıfının Afrika'yı sömürmesinin bir vasıtası olarak hizmet gördüğü gerçeğini değiştiremezler. Sömürge eğitimcilerinin ne düşünüp düşünmediği bu temel gerçekten bağımsızdır.

Afrikalı kızların okula gitmesini tavsiye etmek basit bir eğitim politikasından fazlasıdır. Bunun muazzam toplumsal sonuçları vardır ve toplumun eğitimli kadınları istihdam etmesini hedefler. Metropol kapitalist toplumlar kadınları özgürleştirmekte, eşit eğitim olanakları sunmakta ya da erkeklerle eşit sorumluluk sahibi oldukları ve eşit ücret aldıkları işler sağlamakta başarısız oldular. Durum bu olunca, sömürgeci eğitim sisteminin Afrikalı kadınlarla cidden ilgilendiğini, özellikle de sömürgecilerin feodal ve feodalizm öncesi toplumların karakteristiği olan bilinçsizliklerinin dönüşmesi gereğiyle birlikte düşünmek fazlasıyla iyimserlik olacaktır. Tarım ihraç ürününe ya da maden ihracına dayalı hiçbir ekonomide eğitimli kadınlara yer verilmez. Kapitalist metropollerdeki gibi kamu hizmetlerinin erkekler için olduğu varsayılır. Bu nedenle de sömürgelerdeki faz-

lasıyla sınırlı istihdam alanlarının eğitimli kadınlara sunabileceği hiçbir şey yoktu ve az sayıda kadının ulaşabildiği modern eğitim de bir lüks olarak kalmaya mahkûmdu.

Sömürgeci eğitimcilerin bir başka ilerici yönelimleri ise daha fazla tarım okulu ve teknik okul açmalarıydı. Ancak gerçek teknik eğitim mümkün değildi zira sömürge ekonomisinin temel hedefi, Afrika'da endüstrinin ve becerilerin gelişmesine izin vermiyordu. Sadece Kongo gibi istisnai örneklerde teknik açıdan eğitilmiş Afrikalılara ihtiyaç duyulan nesnellikler mevcuttu. Kongo'da sömürge yönetiminin son aşamalarında madenlerin sömürüsü öyle bir noktaya varmıştı ki Afrikalı işçilerin kapsamlı temel teknik bilgilere sahip olması uygulamada bir ihtiyaç haline gelmişti. Az sayıda Katangalı ve Kongolu ortaöğrenime denk teknik eğitim alıyordu. Özel şirketler kârlarının tehlikeye girmesi söz konusu olduğunda dikkat çekecek biçimde gerekli inisiyatifi alıyorlardı zira teknik okullar üretim süreçlerinin bir uzantısıydı. Yine de Afrika'daki madencilik ve endüstrinin kısıtlı alanlarında ihtiyaç duyulan nitelikli mesleklere duyulan ihtiyaç, büyük oranda, Avrupalı işgücü ithali ile karşılanıyordu.

Tarım İskandinavya ya da Yeni Zelanda'daki beyazların sermaye yoğun uygulamalarla yaptığı çiftçilik gibi bilimsel bir endüstri haline gelmemişti. Daha önce de belirtildiği gibi, Afrika'da ihraç ürünü yetiştirilmesine verilen desteğin maliyeti Avrupalılarca asgari düzeyde tutuluyordu ve bunun yeni teknolojiyle hiçbir bağlantısı bulunmuyordu. Bu nedenle de eğitim planlamacılarının tarım eğitiminin Afrika'nın ihtiyacına yönelik olması gerektiğini söylemesi, Afrika'ya hiçbir yeni bilgi aktarılmaması anlamına geliyordu. Sömürge okullarının çoğunda, tarım kötü örneği temsil etti. Eğitim kurumlarının angaryasının bir parçasıydı. Öğretmenler herhangi bir tarımsal eğitim almadıkları için hiçbir şey öğretemiyorlardı. Çocuklar, bir tür ceza olarak değerlendirilen *shamba*ların ağır koşullarında çalışmanın yarattığı nefretin dışında bir şey kazanmıyordu.

İlk eğitim komisyonları talimatnamelerinde dini ve ahlaki vurgulara öncelik veriyorlardı, üstelik bunların Avrupa'da nerdeyse ortadan kalkmasına rağmen. Hıristiyan kilisesinin eğitim sürecindeki rolü özel bir dikkati gerektiriyordu. Hıristiyan misyonerler, en az kâşifler, tüccarlar ve askerler kadar sömürgeci güçlerin bir parçasıydı. Herhangi bir sömürgede misyonerlerin mi sömürgecilerin önünü açtığı yoksa tersinin mi söz konusu olduğu tartışmasını bir kenara koyarsak, somut olarak onların kendilerini böyle görüp görmediğinden bağımsız olarak, misyonerlerin sömürgeciliğin temsilcileri olduğu şüphe götürmez. Emperyalist maceracı Sir Henry Johnston misyonerleri sevmiyordu ancak onlara müteşekkir olduğunu belirtiyordu: "Her misyoner kampı sömürgecilik için bir talimhanedir."

Avrupa'da kilise, feodalite zamanından kapitalizm çağına dek okullar üzerindeki tekel konumunu sürdürüyordu. On dokuzuncu yüzyılın sonlarında Avrupa'da durum değişmeye başladı ancak Avrupalı sömürgeciler söz konusu olduğunda kilise, Afrika'daki sömürgeci eğitim sistemini ele geçirmekte özgürdü. Sömürgelerdeki okullaşmanın güçlü ve zayıf yanları büyük oranda kiliseden kaynaklanmaktaydı.

Okullar ile kilisenin içinde ve dışında, sömürgecilik çağı boyunca kilise personeli değerler sistemini oluşturmakla yükümlüydü. İnsan ilişkilerinde ahlakı öğretiyorlardı ve bizzat bu, Afrikalı temiz içgüdülere hitap etmekti, tıpkı eskiden diğer Avrupalıları heyecanlandırması gibi. Kuşkusuz Avrupa'nın yönetimiyle Hıristiyanlık ilkeleri arasında, ilgilendikleri bağlamda, devasa bir ayrım söz konusuydu ve Afrikalılar açısından Hıristiyanlık dinini kabul etmeyi teşvik eden nedenlerin bu dinin içeriğiyle herhangi bir ilintisi yoktu. Gerçekte kilise, din değiştirenler açısından bir eğitim kurumu olarak dini yaygınlaştırma işlevinden çok daha çekici durumdaydı.

Kilisenin hangi düzeyde olursa olsun öğrettiklerini sömürge Afrikası'nın formel ve enformel eğitimine katkı olarak değer-

lendirirken, toplumsal bağlamına yerleştirmek de gerekir. Kilisenin görevi, öncelikle, sömürgeciliğin toplumsal ilişkilerini korumak ve Avrupa'daki kapitalizmin toplumsal ilişkilerde oynadığı rolü sürdürmekti. Bu nedenle, Hıristiyan kilisesi alçakgönüllülüğü, uysallığı ve teslimiyeti vurguluyordu. Batı Hint Adaları'ndaki kölecilik günlerinden beri kilisenin geldiği nokta, Tanrı önündeki eşitlik öğretisiyle Afrikalı köleleri heyecanlandırmamaktı. O günlerde kölelerden her şeyin aydınlık ve güzel olduğuna ilişkin şarkılar söylemeleri isteniyordu, aynen sefil kulübelerde yaşayıp kırbaçlanarak onlardan günde yirmi dört saat çalışmalarının ve malikânelerindeki köle sahiplerini Tanrı'nın bir lütfu olarak görmelerinin istenmesi gibi. Benzer biçimde, sömürge Afrikası'nda kiliseler, sömürünün aymazlığı karşısında vaazların dönüştürücülüğüne bel bağlıyordu ve insanlara öteki dünyada her şeyin yolunda olacağını telkin ediyordu. Sadece Güney Afrika'daki Hollanda Reform Kilisesi açıktan ırkçılığı savunuyordu ancak tüm diğerleri Avrupa'daki kadroları gibi, ırkçılık ve kültür emperyalizmini Avrupalıların önceki yüzyıllarda dünyanın geri kalanıyla kurduğu ilişkinin bir sonucu olarak algılayan diğer beyazlardan farklı değildi.

Sömürgeciliğe hizmet ederken kiliseler, sık sık kültürel olarak neyin doğru olduğuna ilişkin karar mercii rolünü üstleniyorlardı. Afrika soyunun inanışları şeytanilikle (her nedense siyah bir şeytan imgesiyle) eşitleniyordu ve Avrupalı din adamlarının Afrika inanışlarını cadılık ve büyücülükten ziyade dinin gereği olarak kabul etmesi oldukça uzun zaman aldı. Yine de Afrika kültürüne ve dini değerlerine yönelik düşmanlıkta Hıristiyan kilisesi belli ilerici görevler de üstlendi. İkizleri öldürmek ve işkence ile yargılama gibi uygulamalar Avrupalı misyonerlerce onaylanmadı. Bunlar Afrika gelişiminin erken dönemlerinde köklenen batıl inançların yansımasıydı; ikiz doğumları gibi bilimsel olarak açıklanamayan şeyler olduğunda dini korkuların artmasına neden oluyorlardı. Sömürgeci saldırganlığın çok

daha öncesinde, Batı Afrika'da toplumdan dışlanmış çok sayıda serseri ile dini ve toplumsal önyargılardan zarar gören kişilerin Hıristiyan kilisesinin din değiştirmesini sağladığı ilk grubu oluşturduğuna dikkat çekmek gerekiyor. Toplumun bir kesiminin desteklediğine bir başka kesim karşı çıkıyordu. Poligami gibi hüküm süren Afrika gelenekleri sosyo-ekonomik işlevlerine bakılmaksızın tahrif edildi. Monogami sorununda Hıristiyan misyonerler dini bir ilkeden ziyade kapitalist Avrupa toplumunun tutumunu yansıtıyordu. Propagandalarının başarılı olması için Avrupalılar, Afrika toplumlarının geniş aile modellerinin dönüşümü doğrultusunda çalışmak zorunda kaldılar. Çok yavaş gerçekleşen ve aynı zamanda Afrikalıların dini yanlarını kabul ettiği ancak kültürel eklentilerini ve misyonerlerin kendisini kabul etmediği bir dönüşümdü bu.

Sömürge Afrikası'ndaki Bağımsız Kilise Hareketi diye bilinen akım hakkında çok şey yazıldı. Bu hareket, Avrupalı kiliselerden (özellikle Protestan kiliselerden) bağlarını koparan binlerce Hıristiyan Afrikalının katıldığı bir akımdı ve Hıristiyan Afrikalıların önderliğinde kendi ibadet mekânlarını inşa ediyorlardı. Gerekçeler ise farklıydı. Bazı bağımsız kiliseler Nyasaland'da (Malawi) 1917'de silahlı milliyetçi ayaklanmayı başlatan John Chilembwe'nin kurduğu gibi fazlasıyla milliyetçiydi. Diğerleri, beyaz misyonerlerin ayrımcı uygulamalarına karşı rahip ya da papaz olmayı hedefleyen Afrikalıların bir yanıtı olarak düşünülmüştü. Belirleyici etken, Avrupalıların Afrikalıları kendilerini Avrupalı olarak tanımlamaya zorlamasına duyulan nefretti. Bu kavrama isyan eden bir Zulu Bağımsız Kilisesi yerel nüfusa şu soruyu sordu: "Siz Yahudi misiniz, yoksa Zulu mu? İsa'yı çarmıha gererlerken siz orada mıydınız?" Neticede çok sayıda Afrikalı kendine yabancılaşmanın kişiliksizleştirme ilkesini kabul etti. Afrikalıların Avrupalılarca (putperest mi yoksa Yahudi mi olduklarına ilişkin) tanımlanması, sömürge çağının enformel eğitiminin payandasıydı.

Son tahlilde, sömürge eğitiminin belki de en önemli ilkesi kapitalist bireycilikti. Bir toplumdaki inanışların üst yapısının pek çok yanı gibi tarihsel açıdan bakıldığında bu eğitimin olumlu ve olumsuz yanları mevcuttu. Avrupa burjuvazisi, ailedeki babanın aşırı denetimine ve kilise ile feodal toplumun kolektif düzenlemelerine karşı bireyi savunduğunda ilericiydi. Ancak kapitalist sistem, bireysel mülk sahiplerinin haklarını sömürülen işçi ve köylü kitlelerine karşı savunmakta önde gidiyordu. Kapitalizm, sömürgecilik döneminde Afrika'da etkin olduğunda, bireycilik fikri çoktan karşıtına dönüşmüştü. Artık çoğunluğu özgürleştirmeye hizmet etmiyor, tersine azınlığın çıkarına çoğunluğun köleleştirilmesine hizmet ediyordu.

Bireycilik toprağa uygulandığında bunun anlamı özel mülkiyet kavramı ve toprağın satış yoluyla el değiştirmesinin kıtanın bazı kesimlerinde hüküm sürmesiydi. Daha yaygın olan yeni anlayış daha geniş bir kolektifin, kabile ya da etnik grubun değil, bireysel emekten ilgili kişinin yararlanması yönündeydi. Böylece kolektif emek uygulaması ve eşitlikçi toplumsal bölüşüm birikimci yönelimlerin önünü açtı. Görünüşte bireycilik ilerleme getirdi. Bazı bireyler kahve, kakao ve pamuk *shamba*larına sahipken, diğerleri eğitim aracılığıyla sömürge yönetiminde öne çıktılar. Bireysel olarak kendi önlerini açarken toplumda başarının simgesi oldular. Her başarı bir eğitim modeli oluşturur ve toplumdaki gençlerle yaşlıların düşüncelerini ve eylemlerini yönlendirir. Sömürgecilikteki bireysel başarı modeli aslında Afrika toplumunun azgelişmişliği bir bütün olarak ele alındığında ayrışmanın modeliydi.

Kişisel hırs ve çok çalışmayla her bireyin kapitalist olabileceği fikri kapitalist düşünce tarzının yaygın efsanesidir. ABD'de genellikle referans verilen kişi John D. Rockefeller, yükselen "sonradan olma zenginlere" örnek olarak verilir. Rockefeller'in başarı hikayesini etik olarak tamamlamak, tek bir adamı multimilyoner yapmak için sömürülmesi gereken milyonlarca

insana ilişkin detayların netleşmesi gerekli. Zenginliğe ulaşmak tek başına çok çalışma ile mümkün olmaz aksi takdirde Amerika'da köle olarak çalışan Afrikalılar ve Batı Hint Adalılar dünyanın en zengin grupları olurdu. Sermayenin bireyciliği, kitlelerin ağır ve ödüllendirilmemiş çalışması karşılığında değerlendirilmelidir.

Bireycilik fikri sömürge Afrikası'nda metropol kapitalist toplumlarından çok daha yıkıcı oldu. Kapitalist toplumlarda burjuva sınıfının yükselişinin, teknolojinin teşviki ve yükselen yaşam standartlarıyla dolaylı olarak emekçi sınıfların çıkarına olduğu söylenebilir. Ancak Afrika'da sömürgecilik böyle yarar sağlamadı, sadece Afrikalıların emek sömürüsünün yoğunlaşmasını ve artığın ihracının devamını mümkün kıldı. Avrupa'da bireycilik, Avrupa'nın dünyanın kalanını fethine öncülük eden türden bir girişimciliğe ve maceracılığa yol açtı. Afrika'da hem formel okul sistemi hem de sömürgeciliğin enformel değerler sistemi toplumsal dayanışmayı tahrip ederken, toplumsal sorumluluktan azade, yabancılaşmış bir bireyciliğin en kötü şeklini teşvik etmiştir. Bu durum toplumun bağımsızlığını yeniden kazanmaya çalışacağı politik süreci geciktirdi. Bu noktaya kadar gelişmenin köklerinin maddi çevrede, üretim tekniklerinde ve insanların çalışmasının türeyen toplumsal ilişkilerde olduğu ısrarla ifade edildi. "Tarihin komplo teorileri" olarak bilinen ve olayların her devirde bir grubun ya da ötekinin gizli entrikalarıyla açıklanması söz konusudur. Bu yaklaşım Afrika'nın Avrupa ile ilişkilerini analizde tavsiye edilmez. Kuşkusuz sömürgeci eğitim politikasına bakıldığında, bir grup Avrupalının milyonlarca Afrikalının, geleceğe uzanan önemli bir zaman dilimi boyunca, kaderini kontrol altında tutmak için yaptığı bilinçli planlamanın unsurlarını bulmaya yaklaşılabilir. Sömürgeci eğitimin Afrika'yı boyunduruk altına almak için planlandığı en çok Fransızlar tarafından görünür kılınıyordu zira Fransız politikacılar ve yöneticiler Afrika'ya ilişkin görüşlerini açıkça ifade etme

alışkanlığındaydı. Bu nedenle sömürgeci eğitim sisteminin politik meseleleri şansa bırakmadığını, ancak Afrika halklarının özgürlüklerini yeniden kazanmasına karşı uygulanacak düşmanca politikaların bilinçli taşıyıcısı olabileceğini göstermek için Fransız sömürgecilerinin kendi sözlerinden alıntı yapılacak.

Afrika üzerindeki emperyalist müdahalenin başlamasından itibaren Fransız liderler, Afrika'nın Fransa'nın hak iddia ettiği kesimlerinde okul açmanın zorunluluk olduğunu fark ettiler. Böylece kimi Afrikalılar Fransız kültürü ve dilinin benimseyerek kendilerini İngiltere, Portekiz ya da Avrupalı diğer rakiplerinden ziyade Fransa'ya yakın hissedeceklerdi. Bu tez kimi ihtilaflı sınır bölgeler için kısmen doğruydu. Bir Fransız bakanı Eugene Etienne sömürgecilik çağının başlangıcında Fransızcanın yaygınlaşmasının "ulusal savunma önlemi" olarak gerekliliğinin altını çiziyordu. 1884 gibi erken bir tarihte eğitim ve kültür emperyalizminin aracı olarak kurulan *Alliance Française* Fransız hükümeti tarafından resmen tanındı ve desteklendi. *Alliance Française*'nın raporları kendilerini Fransız emperyalizminin bir kolu olarak düşündüklerini ve Fransa'nın kendini sağlama alması için savaştıklarını açıkça gösteriyor. Örneğin *Alliance Française* on dokuzuncu yüzyılda Yukarı Gine'deki Fransız okullarından şöyle bahsediyor:

> Fransız okullarının bu bölgede Sierre Leone'deki İngiliz okullarının şüphe götürmez etkisine karşı savaşmaları gerekiyor. İki dil arasındaki mücadele yerli İngilizler ve onların Metodist rahipleri tarafından işgal edilen güneye doğru hareket ettikçe daha da yoğunlaşıyor.

Daha önce Portekiz ve İspanya örneklerinde olduğu gibi Avrupa'nın dili, yaygınlaşan sömürgeci bir güç olmak açısından özel önem addediyor. Diğer yandan Belçika bölünmeyi ve gelişimin gecikmesini sağlamak için yerel dilleri teşvikini bir araç olarak kullanıyordu. Sadece Alman yönetimindeki Tanganika'da Swahili'nin öğrenim dili olmasına ilişkin olumlu tepkiler söz konusuydu; bu nedenle çoktan beri ticaret, politik

ilişkiler ve kişisel bağlantılarla yaygınlaşan bu dile yönelik fazladan bir destek ortaya çıkmıştı.

Dilin dışında çoğu sömürgede kültür emperyalizminin başlıca destekçisi, dindi. Kilise, Fransız sömürgelerinde, asla güçlü Katolik ülkelerin sömürgeleştirdiği Afrika'nın diğer yerlerindeki kadar etkili olmadı. İngiliz sömürgelerindeki Protestan kiliseleri de Fransız Afrikası'ndaki kiliselere oranla çok daha kritik roller üstleniyorlardı. Bu durumun açıklaması ise on sekizinci yüzyıldaki Fransız burjuva devriminin diğer tüm burjuva devrimlerine kıyasla ruhban sınıfını daha bir doğrudan karşısına almasıydı; Katolik Kilisesi de yıllar süren zayıf ilişkinin ardından 1905 yılında Fransız devletinden tümüyle ayrıldı. Sonuçta Fransızlar, misyoner okullarının İngiltere'nin kendini güçlendirmesine yaradığını gördüklerinde, kendi Katolik kiliselerinden ulusal çıkarların korunması için yardım talep ettiler.

Sömürgecilerin bakış açısıyla, bir sömürgenin sınırları bir kez kesinleşince, esas sorun Afrikalıların metropollerin çıkarlarına uygun politikaları sürdürecek denli itaatkâr olmaya devam etmelerini sağlamak oluyordu. Bu amaçla her zaman güç kullanma ihtimali mevcuttu ancak açık şiddet tüm günlük olaylarda kullanılmasa da hep el altında tutuluyordu. Sadece eğitim, sömürge yönetimi için düzgün işleyeceği bir yol açabilirdi. İlk etapta Avrupalıların Afrikalılarla başlıca sorunu dildi. Avrupalılar emir vermek için çoğu zaman tercüman kullanıyorlardı ancak tercümanların kendilerini öne çıkarma şansını kullandıkları ve emirleri tahrif, hatta sabote ettikleri de biliniyordu. Fransız sömürge Afrikası'nda şöyle bir laf vardı: "Tercüme eşittir ihanet." Bunu engellemenin de yegâne yolu insanlara kitlesel olarak Fransızca öğretmekti.

Sonrasında, Afrikalıları eğitmenin ortaya çıkan diğer anlamlı yanı, daha iyi işçiler haline gelmeleriydi, tıpkı Avrupa'da eğitim gören işçilerin daha verimli olmaları ve sermaye için daha fazla artık üretmeleri gibi. Avrupa burjuvazisi sömürge Afrikası'nda

bir miktar eğitimin emeğin değerini maksimize edeceğini fark etti. Fransız Sömürge Bakanı Albert Sarraut, 1914'de şu ifadesinin altını çiziyordu: "[Afrikalı] kitleleri eğitmenin ekonomik kazancı." Yıllar önce Fransızlar da Madagaskar'da aynı etkiye ilişkin özel bir beyanda bulunmuştu. 1899 tarihli bir talimatnamede okullaşma hedefi şöyle açıklanıyordu:

> ... [G]enç Madgaskarlıları Fransa'ya sadık ve itaatkar unsurlar haline getirmek ve endüstriyel, tarımsal ve ticari bir eğitim sunmak ve böylece yerleşimcileri ve sömürgedeki bir dizi kamu hizmetinin onların kişisel beklentilerini karşılayabilmesini garanti altına almak.

Uygulamada kitleleri eğitmek çok gerekli değildi, zira Afrika nüfusunun çok küçük bir bölümü sömürge ekonomisine dahil oluyordu ve onların performansı da eğitimle artırılabilecek türden değildi. Gerçekte ise Fransızlar, doğrudan Fransız emperyalist kültürüne tabi olacak ve Fransa'ya Afrika'daki muazzam sömürge mülklerinin idaresinde yardımcı olacak küçük bir azınlığı seçme işine yoğunlaştılar. Fransız Batı Afrikası'nın ilk Genel Valilerinden William Ponty bir ifadesinde "bizim çabalarımıza destek olmaya kendini adamış seviyeli gençler"den bahsediyordu. 1919'da (Sömürge Bakanı) Henry Simon'ın çerçevesini çizdiği ortaöğrenim programının bakış açısına göre "en iyi yerli unsurların tam bir Fransıza dönüştürülmesi gerekiyordu."

Fransızların sömürgeci eğitim politikalarının en güzel politik göstergesi 1930'larda ortaya çıktı ve bu dönemde kimi eylemler de mevcut sözle uyumu yakalamıştı. Fransız Batı Afrikası'nın Genel Valisi Brevie, Afrikalılar için yapılan ilkokulların daha fazla yaygınlaştırılmasında "bize sömürgeleştirme işimizde yardımcı oluyorlar" diyerek ısrar etti. Brevie'yi cesaretlendiren olgu, hemen sonrasında "seviyeli bir yerli grubun kusursuz ve seçkin Fransız kültürüne bağlılık işaretlerinin çoktan görüldüğünün" ortaya çıkmasıydı. Böylece eğitim genel müfettişinin desteğiyle vali, Afrikalı öğrencilerin ortaöğrenime devam etmesini ve böylece sömürgeciliğin kadroları olmalarını sağlayacak

planları yapmaya başladı. Her sosyo-politik sistem kendi kadrolarına ihtiyaç duyar. Bu rol Shaka'nın ordularında en genç yaş grubunca üstlenilirken, Sovyetler Birliği'nde Komsomol ya da Genç Komünistler tarafından üstlenildi. Kadro olmak sadece pratik bir iş için eğitilmeyi değil, sistemin öncü unsuru olarak hizmet etmeyi mümkün kılan politik yönelimi de içerir. Fransızlar ve diğer sömürgeciler bunu çok iyi anlamışlardı. Brevie bunu şöyle ifade ediyordu:

> Bu, asla değişen koşullara göre bir dolu çaylağı, memuru ve yetkiliyi sıraya dizme sorunu değil. Yerli kadroların rolü çok daha önemli.

Fransızların yereldeki seçkinlerin metropolün ve valinin emri altında işleri yürütmesini teşvik etme ihtiyacı duymasının nedeni, yalnızca Kuzey Afrika'da yoğun beyaz yerleşimci nüfus değildi. Üstelik Nijerya'da ortaya çıkan, *Beni Qui Qui* diye adlandırılan -abartmasız "evet efendim sepet efendim" diye kendi kardeşlerinin çıkarlarına tümüyle ters olmasına rağmen Fransızların emirlerini uygulamakta beis görmeyen- unsurlara rağmen. Fransızların eğitim alanındaki politikalarının ileri görüşlü bir başka yanı ise kabile şeflerinin oğullarını eğitim almaya teşvik ederken takındıkları tutumdur. Eskiden bağımsız Afrika'da politik iktidarı elinde tutan bu kişilerin sadakatini kazanmak çok hassas ve aynı zamanda sömürgecilik öncesi dönemle süreklilik de arz eden bir girişimdi. Fransızların kendilerinin de söylediği gibi, geleneksel yöneticilerin oğullarını eğitmek "Fransızların ortaya çıkardığı kadrolarla yerli toplumun meşru gördükleri arasında bağ kurmaktı."

1935'te bir grup İngiliz eğitimci Fransız Afrikası'nı ziyaret ettiğinde, kıskançlık ve saygı karışımı bir duyguyla Fransızların yarattıkları seçkin -Fransız sömürge idaresini sürdüren- Afrikalı grubun gerçek Fransızları andıran hallerine ilişkin başarılarını kabullenmek durumunda kaldılar. Az ya da çok tüm sömürgeci

güçler Afrika'da ya da bir başka yerde imparatorluklarını yönetmek ve sürdürmek için benzeri kadrolar yetiştirdiler.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra sömürge yönetimlerinin Afrika'da aynı biçimiyle sonsuza dek sürmesinin mümkün olmadığı açığa çıktı. Asya çoktan ipleri koparmıştı; Afrika'da ise huzursuzluklar başlamıştı. Sonun yaklaştığı herkes tarafından fark edilince, metropollerdeki güçler sömürge kadrolarına dönüp politik olarak bağımsız Afrika'nın iplerini onların eline teslim etmeye başladılar. Afrika'nın özgür olması seçimini sömürgeci güçlerin değil Afrikalı halkların yaptığını vurgulamak önemli. Neticede sömürgecilikten yeni-sömürgecilik diye bilinen sürece geçiş, içinde komplocu unsurları da barındırıyordu. 1960'ta dönemin İngiltere başbakanı Harold Mcmillan sık sık alıntılanan şu iddiayı ortaya attı: "Afrika'da bir değişim rüzgârı esiyor." Kısa süre sonra Çin Başbakanı Chou En-Lai'nin öne süreceği gibi bu, "Devrim Afrika'da olgunlaştı" iddiasının burjuva tarzda ifadesiydi. Sömürgeci güçler Afrika devrimini geciktirmek ya da çalmak için çok başka bir amaçla yetiştirdikleri kesime yüzlerini döndüler: Sömürge eğitiminden geçen seçkinlere. Mümkün olan her yerde bunların arasından politik önderliğe yükselmeye uygun olanlar seçilirken askeri ve yönetsel aygıtlar da benzer biçimde güvenilir kadroların ellerine bırakıldı. Sömürgeci eğitim sisteminin olur da Afrika politik bağımsızlığını yeniden kazanırsa işe yarayacağını görebilen az sayıda da olsa uzak görüşlü Avrupalı her daim mevcuttu. Örneğin *Alliance Française*'nın kurucusu Pierre Foncin bu yüzyılın başında "gün gelip de ilerici özgürlük mücadelelerinin muhtemel bir federasyonla sonuçlanması ihtimaline karşı sömürgeleri metropollere sağlam psikolojik bağlarla bağlamak gerekli, böylece dilleriyle düşünceleriyle ve ruhen Fransız kalmaya devam ederler" tezini öne sürüyordu. Yine de Afrika'nın bağımsızlığının önünde kaçınılmaz olarak eğilmek ve hakkını teslim etmek gerektiğini ilk fark edenler İngilizler oldu. Fransızlar birkaç Afrikalı vekili

Fransa'daki kendi parlamentolarına alarak Afrika'daki toprakların Fransa'ya bağlılığını sürdürmeye çalışırken, İngilizler seçtikleri Afrikalılara devir teslime hazırlanıyorlardı.

Metropol kapitalist ülkelerde politika ve diğer alanlardaki muhtemel liderlerin önemli bir kısmını yetiştiren seçkin okullar vardı (hâlâ da var). Eton, Harrow, Rugby ve Winchester İngiliz yönetici sınıfının en bilinen eğitim merkezleriydi ve pek çok otoriteye göre bu okullar, ortaöğrenim öğrencilerinin her daim tercih ettiği üniversitelerden bile daha önemliydiler. Fransa'da ortaöğrenim düzeyinde geçmişte de bugün de Lycee Louis le Grand ve Ecole Normal Superieure Rue d'Ulm gibi okullardan mezun olan öğrenciler ülkelerinin gelecekteki bakanları ya da üst düzey yöneticileri olmaya adaydır. ABD'de her isteyenin en tepeye çıkabileceği masalına rağmen egemen sınıfın büyük bölümü özel erkek okulu Groton, St Paul's, St. Mark's ve Philips Exeter gibi seçkin okullara gider.

Afrika koşullarında sömürgecilik döneminde okula giden herhangi biri hemen hemen seçkinler sınıfına dâhil olmuş olur zira bu imtiyazı kullanabilen kişi sayısı ilkokul düzeyinde bile çok sınırlıdır. Ayrıca her bir sömürgede politik bağımsızlık yıllarında Afrika'nın politik-yönetsel kadrolarını yetiştirme rolünü üstlenecek en az bir lise ya da yüksekokulun varlığı söz konusudur. Tek tek Afrika ülkelerindeki bakanların ve müsteşarların isimlerini Gordon Kolej (Sudan), Allience Lisesi (Kenya), King's Kolej Budo (Uganda), Tabora Lisesi (Tanzanya), Livingstonia (Malawi), William Ponty (Senegal), Sierra Leone Dil Okulu, Mfantsipim (Gana), Lycee Gallieni (Madagaskar) ve başka birkaç tane daha okulun kayıtlarına baktığında bulmak mümkün. Bunların dışında Makerere, Fourah Körfezi ve Achimota gibi üniversite ya da üniversite benzeri kurumlar vardı.

Geçmişe dönüp bakınca sömürge eğitim sisteminin en dikkat çekici yanının askerler ve polis tarafından verilen eğitim olduğu açıkça görünüyor. Afrika Kraliyet Taburları, Özgür Fran-

sız Ordusu ve Kongo Cumhuriyet Gücü gibi sömürge orduları, sonradan bağımsız Afrika'nın başlıca komutanları ve generalleri, hatta çoğu zaman da devlet başkanı olacak çavuşları yetiştirdiler. Polisler de politik konumları askerlerinkine oranla daha zayıf olsa da benzeri bir teşvik gördüler. Sivil muadilleri gibi geleceğin polis ve askerleri de bir zamanlar sömürgeci senyörlerin sıradan alt düzey yardımcıları olmak üzere eğitilmişlerdi ancak bağımsızlık ufukta görününce sömürge kadroları olmaya yeterli nitelikleri olup olmadığı -yeni sömürge Afrikası'nın egemen sınıfı olmaya uygunlukları- sömürgeciler tarafından değerlendirilmeye başlandı. Az da olsa bazı örneklerde sömürgeci güçler sömürgecilik döneminin ikinci yarısına doğru az sayıdaki Afrikalıyı metropollerde bilimsel şiddetin yüksekokullarına, özellikle İngiltere'de Sandhurst Askeri Akademisi ve Hendon Polis Okulu'na, Fransa'da St. Cyr Askeri Akademisi'ne gönderme telaşına düştüler. Bu tür bir eğitim için seçilenler, Afrika içinde ya da dışında üniversiteye giden Afrikalı sivillerin muadili olarak askeri elitin kaymak tabakasını oluşturdular.

Sömürge eğitim siteminin sonuçları eşsiz olmadı. Eğitim sistemleri mevcut toplumun dayanaklarını oluşturmak üzere tasarlanır ve genç yaşta eğitilen gruplar toplumda karar almak üzere kendi sıraları geldiğinde otomatik olarak kendi değerlerini taşımaya devam ederler. Afrika'da sömürgeciler sömürge ilişkilerini korumak için alt düzey yöneticileri, öğretmenleri, astsubayları ve tren biletçilerini eğitiyorlardı ve bu insanların da bağımsızlık kazanıldıktan sonra bile sömürgeci değerlerini taşımaya devam etmeleri şaşırtıcı değil. Bu arada sömürgeciler mümkün olan yerlerde kendi beklentilerine uygun olan kişileri Afrika yönetimlerine ve muhtemel yeni politik pozisyonlara ve devletin polis güçlerine yerleştirmek için de harekete geçiyorlardı. Olayların böyle sunulması, çoğu Afrikalı ve Avrupalı tarafından da tek yanlı diye tanımlanacaktı. Bir anlamda bu doğruydu; tek yanlılık tasarlanmıştı. Bu, sömürge eğitim sisteminin

kendinden beklenen gerçekleştirmesi açısından başarısının göstergesiydi. Olayın diğer yanı sömürgeci eğitimcilerin artı hanesine yazılabilecek denli iyi değildi ancak Afrika halklarının mücadelesi sayesinde sömürgecilerin tüm niyetlerine ve çabalarına rağmen pek de fena değildi.

Çelişkiyle Gelişmek

Sömürgeciliğin yegâne olumlu gelişmesi, sona ermesiydi. Bu bölümün amacı, gelişmenin nasıl gerçekleştiğinin eğitimli kesimlerle özel ilişkisi bağlamında çerçevesini çizmektir. Bir elde sömürgeciliğin hangi yanlarının iyi olduğu, diğer elde hangi yanlarının kötü olduğuna ilişkin öznel yorumların tersine, sömürgecilerin hedefleri ve başarıları ile Afrika halklarının bunlar *karşısındaki* hedeflerini ve başarılarını izleyen bir başka yaklaşım mevcut. Bazen Afrikalıların mümkün olan en iyi şekilde gerçekleştirdikleri sömürge kurumlarının manipülasyonu yasaklanıyordu. Ancak ek olarak sömürge toplumu içinde belli köklü çelişkiler boy veriyordu ve çözümleri de sadece Afrikalıların bir halk olarak egemenliklerini yeniden kazanmalarıyla mümkündü.

Bu analizler Marksizm'in karakteristik çelişki algısına dayanıyor. Bu nedenle Sovyet tarihçileri, sömürgeciliğin çözülmesine aşağıdaki çerçevede yaklaşmıştır:

> Sömürgecilik, köleleştirilen halkların gelişmesine pranga vurdu. Kolonyal sömürüyü hızlandırmak için emperyalistler, sömürgelerdeki ekonomik ve kültürel ilerlemeye köstek olur, aşınmış toplumsal ilişki biçimlerini itinayla koruyup canlandırırken, kabilelerle milliyetler arasındaki anlaşmazlıkları kışkırttılar. Kuşkusuz aşırı kâr elde etme güdüsü sömürgelerde maden endüstrisinin, plantasyonların, kapitalist çiftliklerin, liman, demiryolu ve otoyol yapımının gelişimini gerektirdi. Sonuçta, sömürgelerde sömürgecilerin iradesinden bağımsız toplumsal değişimler gerçekleşti. Yeni toplumsal güçler -endüstri ve tarım proletaryası ile milli burjuvazi ve entelijensiya- ortaya çıktı.

Afrika nüfusunun farklı katmanlarında anıldığı adıyla modern sektörü üreten kapitalist faaliyetlerin en büyüğü, ihraç ürünleri üretmek için çalışan köylülüktü. Afrikalı ihraç malı üreten çiftçiler sömürgeciler karşısında büyük sıkıntılar yaşıyordu: Afrika mallarında ve bazen de toprak devirlerinde fiyatların düşük tutulması gibi. Ücretli tarım çalışanları ve kentli işçiler topraklarını tümüyle kaybettiler ve ücretli köleliğe direndiler. Bunu Avrupa proletaryasının ortaya çıktığı günden beri yaptığı gibi gerçekleştirdiler. Sıkı örgütlenmenin de etkisiyle Afrikalı işçiler, sınırlı sayılarının mümkün kıldığından çok daha güçlü bir biçimde varlıklarını görünür kıldılar. Sonuçta sayıları ağır basan köylüler ve bir ayağı "geçim" sektöründe olanlar kitle partilerine kaydoldular. Ancak köylüler sorunlarını zaman zaman gerçekleşen isyan ve boykotlarla gösterirken, ücretli çalışanlar müzakere, talep ve grev gibi birbirini takip eden süreçlerle devreye giriyordu.

En küçük toplumsal gruplaşma, eğitimli seçkinlerle entelijensiyanınkilerdi. Daha önce de belirtildiği üzere, sömürgecilik döneminde eğitim alan Afrikalı sayısı o kadar azdı ki okula giden herhangi biri imtiyaz elde ediyor ve seçkinler arasına katılıyordu. Var olan az sayıdaki avukat ve doktor esas olarak Kuzey ve Batı Afrika'da yoğunlaşmıştı. Genel olarak söylenirse entelijensiya; öğrenciler, memurlar ve öğretmenlerdi. Eğitimli gruptakiler, örgütlü emeğin önderliği, geleneksel Afrika yönetici tabakası, eski askerler ve polis ile bağımsız zanaatkârlar ve tüccarlarla çakışıyordu.

Her şeye rağmen, eğitimli kesim Afrika'nın bağımsızlık mücadelesinde sayısına oranla çok önemli bir rol oynadı zira kendi kararlarını verdiler ve onlardan tüm Afrikalıların çıkarlarının sözcüsü olmaları istendi. Ayrıca sömürgeciliğin tüm çelişkilerini bir araya getirecek bir politik örgüt kurmaları ve esas -sömürge ile metropol arasındaki- çelişkiye odaklanmaları istendi.

En derin çelişki, eğitimlilerle sömürgeciler arasındaki çelişki değildi. Neticede Afrika entelijensiyasının beklentilerini karşılayıp gidermek sömürgeciler için mümkündü, ki en çok sömürülen ve baskı gören kesimler olan köylülerle işçilerin oluşturduğu çoğunluğa taviz vermeksizin de bu mümkündü. Kuşkusuz sömürgecilerle eğitimli kesimler arasındaki farklılıklar son kertede kesin bir ayrım oluşturuyordu.

Daha önce uzun uzun anlatıldığı üzere, sömürge eğitimi sınırlı sayıda Afrikalıya ulaştı ve ilköğretim düzeyiyle sınırlı kaldı. Pedagojik ve ideolojik içeriği de ancak Afrika'dan ziyade Avrupa'nın çıkarlarına hizmet edecek türdendi. Buna rağmen Afrikalıların kendi çabaları olmasaydı, kayıt altına alınan rakamlar çok daha düşük olacaktı. Eğer Afrikalı kitleler Avrupalı sömürgecilerin amaçlarıyla daimi bir çelişki içinde olmasaydı, ortaöğrenim imkânları daha sınırlı, ideolojik içerik de daha olumsuz olacaktı. Her şeyin ötesinde, eğitim, süregiden köleleştirmenin beklentilerini tümüyle karşılamadı, tersine farklı düzeylerde çelişkiler ortaya çıktı; bunlar bağımsızlığın önünü açarken, kimi durumlarda sömürgeciliğin sonunda yeni bir sosyalizmi müjdeledi.

Afrika'daki sömürgeci eğitimin başarılı bir yanı varsa, o da Avrupalı sömürgecilerin attığı kırıntılarla beslenmesine rağmen Afrikalıların kendilerini tahakküm altına alan sistemin temellerine hâkim olmak için harcadıkları muazzam bir enerjinin varlığıdır. Sömürgelerin çoğunda okul eğitiminin ilk dönemlerinde bir aldırmazlık söz konusuydu ancak okullaşmanın sömürge toplumunda ileriye giden yolu temsil ettiğinin anlaşılmasıyla birlikte Afrikalıların kopardığı gürültü ve *sömürgecileri düşündüklerinden daha fazlasını yapmaya zorlamaları* sorun haline geldi.

Afrikalılar tarım ihraç ürünü ekonomisine dâhil olmak için binbir zahmete katlandıklarında, bu genellikle Avrupalı kapitalistlerin hayrına son bulurdu. Ancak Afrikalıların eği-

tim alanındaki Afrikalı girişimleri sömürgeci hedeflerin en azından bir kısmıyla uzlaşmaz çelişkiler üretiyordu.

Fransız sömürge Afrikası'ndaki eğitimden, Fransız politikasının bakış açısından defalarca bahsedildi. Fransız yöneticiler kendi akıllarındaki kadro sayısından çok daha fazlasından -ki bu fazladan kadroların maliyetlerinin Afrikalıların vergilerinden karşılanması planlanıyordu-, Afrikalıların artan çabalarından da söz ediyorlardı:

> Açılan her yeni okul, kapasitesinin çok üzerinde doluyordu. Her yerde çok sayıda yerli, eğitim almak için patırtı koparıyordu. Bugün bir şef kendi için bir okul istiyor ve onu inşa ediyor veya bir köy ya da başkaları bir okul kurmanın maliyetini üstelenmek durumda. Fildişi Sahili'ndeki belli yerlerde köylüler öğretmenlerin ödemelerini kendi ceplerinden yapıyordu. Öğrencilerimizin çoğu 20 ila 50 kilometre uzaktan geliyordu.

Afrikalıların daha fazla ve daha üst düzey eğitim için duyduğu istek, kimi yerlerde daha erken ve daha yoğun olarak ortaya çıkmış olsa bile kıtanın belli bir bölümü ile sınırlı değildi. Örneğin Altın Sahili ve Sierra Leone'nin on yedinci yüzyıla dek uzanan bir Avrupalı eğitim geleneği vardı. Bu nedenle de *Times Educational Supplement*[*] 1824'te Altın Sahili'nde daha iyi ve daha fazla eğitim için evrensel bir talebin söz konusu olduğundan bahsediyordu. Ünlü Afrika milliyetçisi ve eğitimcisi J.E.K. Aggrey'i yetiştiren de Altın Sahili'ydi. Aggrey formel eğitim söz konusu olduğunda Afrikalıların tahayyüllerini Altın Sahili'nin çok ötesine doğru ateşledi.

Kolonyal sömürünün derecesi ile sosyal hizmetler arasında kesin bir korelasyon vardı. Bu özel olarak eğitime uyarlanıyordu, yani kentlerde, madencilikte ve tarım ihraç ürünü alanlarında gerçek bir okul tekeli oluşuyordu. Bu, kısmen işçilerin emek güçlerini geliştirme hedefinden kaynaklansa da aynı za-

---

[*] İngiltere merkezli, esas olarak öğretmenler için yayımlanan bir dergi - ç.n.

manda Afrikalıların para ekonomisi içindeki çabalarının da bir sonucuydu. Sömürge yönetiminden talepte bulunurken daha fazla okul alanı açmak için muazzam bir fedakarlıkta ve özveride bulunuyorlardı. Bundan da anlaşılıyor ki Iboslar hurma yağından elde ettikleri sınırlı gelirin önemli bir bölümünü genellikle kilise ile eşgüdüm içinde okul inşa etmeye ayırıyorlardı. Bu arada kilise ya da misyoner okulu diye anılan yerlerin de tümüyle Afrikalılarca finanse edildiğini belirtmek gerekiyor. Kilise aidatlarını ödüyor, kilisenin hasadına yardım ediyor, bazen özel eğitim fonlarına bağışta bulunuyor, sonra da okul ücretlerini ödüyorlardı. Bu model Iboland'de çok yoğun olmakla birlikte sömürge Afrikası'nın diğer kesimlerinde de azımsanmayacak kadar sık görülüyordu. Var olan okulların izi, kilisenin hurma yağı ya da halkın emek gücü ile ilintisi bağlamında sürülebilir. Aslında unutulmaması gereken şey, misyonerlerin, yöneticilerin beyaz yerleşimcilerin -hepsinin- Afrikalıların emeği ve kaynaklarıyla geçindikleriydi.

İngiliz Afrikası'nın ihraç tarımı yapılan bölgelerinde, tarım üretim kooperatifleri ve benzeri kuruluşlara eğitimi finanse ettirmeye çalışmak yaygın bir uygulama olmuştu. Neticede tarım kooperatifleri köylü üreticilerin çıkarlarını korumak amacıyla kurulmuştu. Artık ürünleri İngiltere için döviz rezervi haline gelmek üzere ihraç ediyorlardı ancak sömürge yönetiminin sonundaki özerklik döneminde Afrikalılara kendi emek ürünlerinin kârlarının sadece küçük bir bölümünü vermek rezaletin büyüğüydü; bu nedenle de üretim kooperatiflerinin gelirlerinin bir kısmı eğitime tahsis edilmeye başlandı. Örneğin 1953'te Uganda Yasama Meclisi, Pamuk Fiyat Fonu'nun gelirlerinin 11 milyon poundunun sosyal hizmetlerde kullanılmasına onay verdiğinde, tarımsal eğitim en büyük payı almıştı. Kardeşlerinden mali açıdan daha iyi durumda olan Afrikalılar, Afrikalı çocukların okula gidebilmesi için hayırseverlik diye adlandırılabilecek yardımlarda bulunuyorlardı. Sömürge idaresindeki Afrika eğiti-

minin tarihsel kayıtları kimi heyecan verici anları gün yüzüne çıkarıyor. Örneğin, 1949'da Somali'de ilk kurulan lisenin sömürge yönetimi ya da kilise tarafından değil Somalili bir tüccar tarafından kurulduğu görülüyor. Kuşkusuz Afrika'da hâlâ eğitim alan ve ücretli işte çalışan birinin kendi geniş ailesinden birinin eğitimine yardımcı olması bekleniyor. Bunun nedeni geniş ailenin ya da köy halkının o kişinin eğitimi için mutlaka kimi fedakarlıklarda bulunmuş olmasıdır. Bu, Güney Afrika'nın rezerv bölgeleri kadar Moritanya için de geçerlidir ve kendi deneyimi ile bu durum arasında bağ kurmayacak bir Afrikalı yoktur.

Bugün, sömürge döneminde, özellikle de Afrika'nın bağımsızlığını yeniden kazandığı dönemde ünlenmiş bir dizi Afrikalının biyografilerine ulaşmak mümkün. Bu biyografiler okunduğunda sömürgecilik döneminde eğitim almanın nasıl bir *mücadele* gerektirdiği şaşırtıcı biçimde ortaya çıkıyor. Modern Afrika romanlarını okumak da aynı sonuca varmayı mümkün kılar zira yazarlar (kurgusal bir metin yazılıyor olmasına rağmen) gerçeği yakalamakla meşguldürler. Sömürgeciliği mazur göstermeye çalışanlar, eğitimi Afrikalılara adeta tabakta sunulmuş güzel bir yemek gibi anlatırlar. Oysa durum bu değildi. Bahşedilen eğitimin kırıntıları o kadar küçüktü ki insanlar birbirleriyle savaşmak zorunda kalıyorlardı. İnanılmaz düşük olan gelirlerinden tasarrufta bulunup çocuklarını okula yolluyorlardı; Afrikalı çocuklar da okula gidip gelirken binlerce mil yürüyüp bunu sorun etmiyorlardı.

Ancak fiziksel ve maddi fedakârlıkların ötesinde, kimi sömürgelerdeki Afrikalılar, eğitim hakkına sahip olabilmek için politik mücadele vermek zorunda da kaldılar. Bu mücadele, beyaz yerleşimci nüfusun mevcut olduğu sömürgelerde söz konusuydu.

Kenya'da beyaz yerleşimciler, kendileri için en iyisinin eğitimsiz Afrikalılar olduğuna kesin karar vermişlerdi ve ilkel bir eğitim programı da birkaç yıllık okul eğitimine göre tercih se-

bebiydi. Kenya'daki eğitim hakkındaki (1949 tarihli) Beecher Raporu, beyaz yerleşimcilerin fazlasıyla etkisi altındaydı ve açıkça şöyle diyordu:

> Doğru yönelim, okuldan çıkanların kol gücüyle çalışmaya hazır olmamaları nedeniyle kol emeği gerektiren işlerde okuryazar olmayanların tercih edilmesidir.

Beyaz yerleşimciler sömürgeci sistemde politik iktidarın merkezine yakın oldukları için Kenya'daki eğitimde kendi ilkelerini uygulatabiliyorlardı. Bunun anlamı daha fazla sosyal hizmetin daha ağır sömürü anlamına geldiği kuralının istisnasının olduğuydu; ancak Kikuyular (Kenya'da en çok sömürülen kesim) bu durumu pasifçe kabullenmediler. Yaklaşımlarının bir parçası, Afrikalılar beyaz yerleşimciler kadar elverişli koşullarda olmasalar da sömürge hükümetini talep bombardımanına tutmaktı. Talepleri kısmen karşılık buldu. Beecher Raporu, gönülsüzce de olsa, Afrikalılara ilk ve orta öğrenim düzeyinde okul tahsis etmeyi, ilköğrenimin ilk sınıfları için yüzde kırk, son sınıflar ve ortaokullarda yüzde on, liselerde ise yüzde bir oranında yer ayırmayı kabul etti. Ancak 1960'a gelindiğinde ilkokullar beyazların o yıl için öngördüğünün iki katına ulaşmıştı. Lise türü kurumlar ise beyaz yerleşimcilerin kendilerince başarılı tavsiyelerine rağmen üç katına çıkmıştı.

Hükümet okul yapmakta ya da misyonerler Afrikalıların vergisiyle bu okulları finanse etmekte gönülsüz olduğu zaman, eğitim işlerini doğrudan ele almak için daha fazla inisiyatif ortaya çıkıyordu. Kenya'da bağımsız okullar adı verilen bağımsız kiliselere benzer bir akım vardı ve büyük oranda da bağımsız kiliselerden esinlenilmişti. Kenya'daki bağımsız okullar iki temel birlik oluşturdular: Kikuyu Bağımsız Okullar Birliği ile 1929'da kurulan Kikuyu Karinga Eğitim Birliği.

Uygulamada, tıpkı Avrupalı Hıristiyan misyonerlerin okulları din değiştirmeyi desteklemek için kullanması gibi bağımsız

kiliseler de okullaşmaya fazlasıyla önem atfediyorlardı. John Chilembwe, ABD'deki Afrika'da çalıştırılan soydaşlarının yardımıyla bu yönde ciddi çabalar harcadı.

İslam dini de sömürgecilik dönemi boyunca eğitimin ilerlemesinde uyarıcı işlev gördü. Kuzey Afrika'da Müslümanlar genellikle ilgilerini sömürgecilerin inşa ettiklerinden ziyade diğer okullara yöneltiyorlardı. Cezayir'deki Reformist Ulema Topluluğu, 1936'da yaygın bir ilköğretim programı başlattı. 1955'ten itibaren bu ilkokullar yaklaşık 45.000 Cezayirli öğrenciyi barındırıyordu ve topluluk 1947'de ayrıca büyük bir lise açtı. Benzer biçimde Tunus'ta halk inisiyatifi modern şer'i ilkokulları finanse etmeye başladığında 35.000 öğrenciye hizmet veriyordu, yani ilkokula giden her dört öğrenciden birine.

Fas'ta Müslüman okulları, halkın desteğiyle kurulan okullar, kız çocukların okullaşma oranını -devlet okullarından daha yüksek bir orana- yükselterek kadınların özgürleşmesini sağlamak gibi sıradışı bir özelliğe de sahipti. Fransız sömürge yönetimi, bu okulları özellikle resmi raporlarına dahil etmiyor ve ziyaretçilerden varlıklarını saklamaya çalışıyordu.

Afrikalıların eğitim konusunda kendi kendilerine ilaç olduğu bir başka çarpıcı örnek ise Sudan'daki Mezunlar Genel Kongresi'ydi. 1937'de öğrenciler, tüccarlar ve memurlar tarafından kurulan Kongre, okul inşası programını başlattı. Dört yıl içinde gönüllülerin katkılarıyla yüz kadar okul açıldı. Daha küçük ama aynı derecede heyecanlandırıcı bir başka deneyim ise 1947'de Tanganika Mwanza'da iki erkek okul öğrencisi tarafından kurulan Bugabo Birleşik [Erkek - ç.n.] Öğrenciler Derneği'ydi. Yetişkin eğitimi amacıyla kurulmuştu ve kısa zamanda her yaştan binden fazla üyesi oldu. Organizatörleri katılanlara okur yazarlığa başlangıç eğitimine katılanların barınma ve yiyecek ihtiyaçlarının da karşılandığı bir kamp kurmuşlardı.

Kikuyu köylüleri, Ga'nın pazarcı kadınları ya da Kabyle* çobanlarının tasarruflarıyla okul yapıp çocuklarını okutması, ihraç ürünlerinin ödemelerinin ve diğer para akışlarının tüketim mallarının satışıyla metropollere kâr olarak dönmesinden başka bir şeyle ilgilenmeyen sömürgecilerin hedefleriyle pek de uyumlu değildi. Böyle sınırlı yöntemlerle Afrikalılar sömürgecilerinkinden farklı öncelikler sıralaması yapıyorlardı. Sömürgeciliğin sonraki yıllarında, özerk yönetimler devrinde, eğitimin politik öneminin görülmeye başlamasıyla bu durum yeğinleşti.

İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde sömürge Afrikası'nda yükseköğrenim görebilen bir Fransız Afrikalısı Paris'teki Fransız Meclisi'ne kadar yükselebilirken, İngiliz sömürgesindeki biri ancak yerel yasama meclisine aday olabilir ya da seçilebilirdi. Bu pozisyonlar iktidardan çok uzaktı ve ancak bir avuç insan oralara ulaşabilirdi ama yine de varlıkları Afrikalılarda dikey bir ilerlemenin eğitime eşlik edebileceğine ilişkin ciddi bir kanı oluşturuyordu. 1940'ların sonunda Fransız Ekvator Afrikası'nda Afrikalı vali Felix Eboue, Afrikalıların daha fazla eğitilmesi yönündeki taleplerin başını çekiyordu ve Fransız Denizaşırı Bakanlığı'ndaki efendilerini zorlamak konusunda bir dereceye kadar başarılı da oldu. Aynı dönemde ve sonrasında yasama meclislerinde eğitim sorunlarını öne çıkaranlar Afrikalılar oldu. İngilizler, birkaç eğitimli Afrikalı ile bazı "şefleri" tek tek seçerek valiye danışmanlık yapmak üzere yasama meclisine aldılar. Genelde valinin miğferindeki kuştüyü gibi dekoratif bir unsur olmaktan öteye gidemeseler de eğitim söz konusu olduğunda hiçbir Afrikalının en azından mevcut durumun sefaletini dillendirmeden durması mümkün olmuyordu.

Sonuçta, tümüyle nicel bir perspektiften bakıldığında, Afrikalılar, sömürgecileri, özellikle de İngilizleri sömürgeci sistemin mümkün kıldığından daha fazla eğitim vermeye zorladı, ki bu,

---

* Cezayir'de bir Berberi kabilesi - ç.n.

Afrikalıların politik bağımsızlıklarını geri kazanmalarına yardımcı olan önemli ve tahripkâr bir çelişkiydi.

İngiliz sömürgelerinde ortaya çıkan eğitimli kesimin sömürge ekonomisinin ihtiyaç duyduğundan çok daha büyük olduğu gözlemlendi. Bunun açıklaması Afrika halkının gösterdiği çabada saklıdır; üstelik, örneğin, Fransızların Afrikalıların taleplerini reddetme konusunda çok daha keskin olmasına ve eğitim programlarını sadece Fransız çıkarlarına hizmet edecek seçkin kadrolarla sınırlı tutmalarına rağmen. Altın Sahili gibi bir sömürgede bile eğitim almak için Afrikalıların gösterdiği çaba, hiç kuşkusuz hizmet ekonomisinin öngördüğü rakamların çok ötesine ulaştı. Altın Sahili "ilköğretimi terk krizlerinin" veya "ortaöğrenimdeki darboğazın" ilk deneyimlendiği sömürgelerden biriydi. Bir başka deyişle ilköğretimi terk edenlerin çoğu yılmıştı zira ortaöğrenimde kendilerine yer bulamadıkları gibi okulda edindikleri değerleri ve kapitalizmin Afrika toplumunda neden olduğu iç tabakalaşmayı koruduklarında iş de bulamıyorlardı.

Bir zamanlar Kwame Nkrumah'ın okuryazar olmayanları Geleneksel Halk Partisi'nde örgütlediği söyleniyordu. Bu, Nkrumah'ın çok hızlı ve ileri gittiğini düşünen diğer eğitimli-muhafazakâr Ganalılarca kibirle üstlenilen bir sorumluluktu. Gerçekte Nkrumah'ın gençliğindeki baskın birlikleri cahil değildi. İlkokula devam etmiş oluyorlardı ve Afrikalı ulusal devrimcilerin programlarını ve yazdıklarını okuyabiliyorlardı. Ancak aşırı derecede rahatsızdılar (diğer şeylerle birlikte) zira Altın Sahili'ndeki eğitim sahnesine görece geç çıkmışlardı ve Afrika'nın sınırlı kakao monokültüründe onlara yer kalmamıştı.

Sömürgeci güçlerin belli bir miktar eğitim vermekteki amacı, sömürgeciliğin işlevini sürdürmesiydi. Afrikalılar değişik yöntemlerle kendi "paylarına düşen" alt düzeyden daha fazlasını talep ettiler. Bu, krizi derinleştiren etkenlerden bir olurken, İngilizlere sömürge aygıtlarını Altın Sahili'nden çekmeyi düşündürmeye başlattı. Bağımsızlık takvimi de İngilizlerin beklentile-

rinin tersine hızlandı. İyi bilindiği üzere Gana'da bağımsızlığın yeniden kazanılması sadece yerel değil Afrika'yı bir bütün halinde etkileyecek türde bir olaydı. Bu nedenle de Afrika'ya politik bağımsızlık getiren eğitime ilişkin çelişkilerden en az birinin önemini vurguluyordu.

Altın Sahili, eğitim piramidinin en altında yer alması nedeniyle darboğaz sorununun yaşandığı yegâne sömürge değildi. 1950'lerde eğitimciler Rodezya ve Nyasaland Federasyonu adıyla anılan sömürgede ilköğrenimi terk krizi üzerine konuşuyorlar, altıncı sınıftan terklerin fazlalığı üzerine tartışıyorlardı. Çok az sayıda Afrikalı çocuğa eğitim veren bir dizi sömürgede, ilköğrenimden ayrılanların fazlalığı söz konusuydu. Bunların anlamı, sömürgecilik öylesine iflas etmiş ve Afrika'yı geri bırakmıştı ki, bir elin parmaklarını geçmeyecek sayıda eğitimli insana ihtiyaç vardı. Dahası, sömürgecilerle mücadele eden her Afrikalıya, misyoner eğitimine devam ettikleri takdirde, beyaz yakalı bir işe ve medeniyete kapıyı açan bir pasaporta sahip olacağı garantisi veriliyordu ancak okulun bırakılmasıyla Afrika gençliği bu vaatlerin yalan olduğunu anladı. Orta Afrika Federasyonu'nda altıncı sınıftan terk bir öğrencinin 1960'ta bir dergiye gönderdiği mektup şöyleydi:

> Altıncı sınıfı geçtikten sonra bütün yıl evde oturdum zira eğitimime devam edebileceğim bir yer bulamadım. Bu yılın başında iş aramaya başladım ama Ocak'tan bu yana yine bir şey yok. Aldığım eğitimin bir işe yaramayacağını bilseydim, babama beni altıncı sınıfa kadar okutup parasını boşa harcamamasını söylerdim.

Mektubun yazarının Orta Afrika Federasyonu'ndaki beyaz yerleşime muhalefet ettiğini düşünmek mantıklı olur. Bu kişi, meseleyi bilinçli olarak ussallaştırmış olsun ya da olmasın, kolonyalizm içerisindeki güçlerin (birbirleriyle derin çelişkiler içerisinde olan güçlerin) bir ürünü olarak hareket etmek durumundaydı. Bu güçler, yazarın hayatı bağlamında, vaatlerle gerçekleşenler arasındaki ayrımı ortaya çıkarıyordu.

Okuldan ayrıldıktan sonra hayal kırıklığına uğrayanlar duygularını zaman zaman olumsuz bir biçimde dışavuruyorlardı. Örneğin, eğitim ve istihdamdaki darboğaz sorunu, Fildişi Sahili'nde 1958'de baş gösterdi ve şaşkına dönmüş Afrika önderliğinin durumuyla bağlantılı olarak Fildişi Sahili'ndeki gençlik de düşmanlarının Fildişi Sahili'nde istihdam edilen bir grup Dahomeyli ve Senegalli olduğuna karar verdiler. Neticede genellikle hayal kırıklığı durumu Afrikalıların düşmanın sömürgeci iktidar olduğunu daha açık görmesine yardım etti ve böylece Afrikalıların bağımsızlığını yeniden kazanma hareketine yeni bir zemin sundu.

Afrikalılar, sömürgeci yapıyla, eğitimin sadece niceliği değil niteliği açısından da çatışmaya girdi. Üzerinde anlaşma sağlanamayan önemli başlıklardan biri, daha önce de değinilen tarımsal eğitimdi. Sömürgeciler tarımla geçinilen bir kıtada tarımsal bilgileri ilerleteceği varsayılan eğitimin reddedilmesine şaşırmış görünüyorlardı. Gerçekten de bazı Afrikalılar, görünen o ki, bencilce ve elitist gerekçelerle müfredatı "Afrikalılaştıracak" bir eğitime ve diğer reformlara karşı çıktılar. Örneğin, bir Gineli, Fransa'nın metropolünde verilen eğitim programının tek bir kelimesinin bile değişmemesini talep ediyordu. "Mademki metropollerdeki Fransızlar kadar Fransızız, o halde metropol müfredatını ve Fransa'daki diplomanın aynısını istiyoruz" demişti. Almanlar döneminde Tanganika'da da resmi okuryazarlık eğitiminin Avrupa'nın bedenini ve ruhunu taşıdığı için değişmemesi amacıyla protestolar yapılmıştı. Ünlü bir Tanganikalı Afrikalı Martin Kyamba'nın iddiası şöyleydi: "Okuryazarlık eğitiminin Afrikalılara uygun olmadığını söyleyenler, okuryazarlığın önemini ve diğer tüm eğitimlerden ayrıştırılamayacağı gerçeğini görmezden geliyor, bu nedenle de ilerlemenin araçlarını geri çevirmiş oluyorlar."

Yukarıdakine benzer önermeler, Afrikalıların muhalefetinin hakkının yeterince verilmesi için doğru bağlamda ele alınmalı.

Sömürgeci değer sistemi, kol emeğine az, beyaz yakalı bürokrasi işine ise yüksek değer biçiyordu. Daha da önemlisi, sömürge ekonomisi kol gücüyle çalışanların aksine okuryazarlık ya da "kitaplık" eğitiminden geçenlere ayrıcalıklı bir maaş sunuyordu. Aklı başında herhangi bir Afrikalıyı toprak kazarak bir yılda 100 şilin kazanmanın eğitim alarak edindiği niteliklerle kamu hizmetinde ayda 100 şilin kazanmaktan daha iyi olduğuna ikna etmek oldukça zordu. Avrupalılar böyle bir sağduyulu yaklaşım vazettiklerinde de Afrikalılar bundan şüpheye düşüyorlardı.

Afrikalılar sömürgecilik döneminde vergileri de kuşku ile karşılıyorlardı. Ne kendilerinin ne de tavuklarının sayılmasını hiçbir zaman istemediler zira acı deneyimleri onlara sömürgecilerin vergileri nasıl belirlediğini göstermişti. Benzer biçimde, eğitim işlerinde de eğitimin farklı biçimleri üzerine sömürgeci planlara güven yoktu zira bu planların şaşmaz biçimde hepsi daha da alt seviyede ve besbelli azgelişmişliği hedefleyen bir eğitim öngörüyordu. Afrikalıların "doğal" rolleri olan kol emekçiliği için eğitilmesine göre tasarlanan eğitim sisteminin en uç örneği, 1953 tarihli Bantu Eğitim Yasası'nın geçişinden sonra Güney Afrika'nın durumudur. Kuşkusuz İngiliz ve Fransızların "çiftlik okulları" ya da "başlangıç okulları" diye adlarla kurdukları okullarda Güney Afrikalı ırkçılarca insafsızca sürdürülen çizgi ile aynı doğrultudaydı. Okuryazarlık içermeyen eğitim, yüzeysel olarak Afrika ile daha çok ilintili görünüyordu ancak aslında beyazların sömürüsünü ve baskısını kabullenmelerini sağlamak için daha aşağı oldukları varsayılan insanlara verilen alt düzey bir eğitimden ibaretti. Abdou Moumini'nin belirttiği üzere, "sömürge eğitimi 'niteliksiz' bir eğitim"di. Bu eğitim, Avrupa standartlarının düşük ayar bir temsilcisi olarak Afrikalıların sınırlı entelektüel kapasitesine uygun bulunuyordu. Fransız sömürge Afrikası'nda verilen diplomalar nadiren metropollerdekilerle karşılaştırılabilir düzeyde oluyordu. İngiliz Doğu

Afrikası'nda ise bir yetkili eğitimcilerden kendileriyle İngiltere'nin uygarlaştırmaya çalıştığı "pis vahşiler" arasındaki uçurumu akılda tutmalarını istiyordu. Tam da bu bağlamda, özellikle tarımsal eğitim, bir aldatma deneyiminden öteye gitmedi.

Sonuçta tarımsal ya da kırsal okullara karşı mücadele, Afrika milliyetçilerinin yürüttüğü en sert mücadelelerden biriydi ve sömürgeciliğin kökten sömürü ve ırkçı doğası nedeniyle Afrika toplumunun her düzeyinde bilinç sıçramasına neden oldu. Örneğin, Fransız Batı Afrikası'nda son savaşın ardından çiftlik okullarına kesin biçimde karşı çıkıldığı için Fransız hükümeti bu okulları kapatmak zorunda kaldı. Tanganika ve Nyasa'da Afrika halkıyla sömürgecilerin karşı karşıya gelişi çok daha büyüktü zira tarımsal eğitime muhalefet (teraslama yöntemi gibi) sömürgeci tarımsal yeniliklerle bağlantılıydı. Bu yenilikler herhangi bir müzakere yapılmaksızın insanlara dayatılırken, farklı yerellerin değişik koşulları hesaba katılmıyordu.

Doğu Afrika'da İngilizler, tarımsal eğitimle ilintili olduğunu varsaydıkları bazı çabalara girdiler. Nyakato ve Tanganika'da 1930'da yapılan bir pilot uygulama, bir ortaokulu tarım okuluna dönüştürmeyi içeriyordu. İngiltere ve Güney Afrika'dan getirilen eğitimcilerle bu okullar dokuz yıl süreyle açık kaldı ancak girişim, öğrencilerin ve yöre insanlarının protestoları nedeniyle sonuç vermedi. Okul yeni tarımsal nitelikler kazandırdığını öne sürse de Avrupalıların yerliler için uygun gördüğü "doğru davranışlar" ve "doğal çevre"yi tanımlayan programın bir parçası olduğu kolayca anlaşıldı.

1940'larda Afrikalılar eğitim sisteminin özelliklerini değiştirmek için arayışlara başladığında, doğal olarak eğitim politikalarının belirlendiği meclislerde seslerinin duyulmasını talep ettiler. Bu, aslında kendi içinde devrimci bir talepti zira sömürge halklarının karar alma süreçlerine katılması değil, ancak yönetilebilecekleri öngörülüyordu. Eğitim politikalarına yön vermenin dışında, Afrikalılar, sadece yöneticileri panikletmekle kal-

madı, Afrika'nın paylaşılması esnasında eğitim alanının kendilerine kaldığını düşünen misyonerlerin de damarına bastı. Tüm bu çatışmalar sömürge halklarının özgürlük yönelimine işaret ediyordu zira arka planda her zaman siyasi iktidar sorunu vardı.

Eğitimli Afrikalıların Afrika'nın bağımsızlığını yeniden kazanması yönünde ileri görüşlü bir davranış sergilediklerini düşünmek yanlış olur. Az sayıda eğitimli Afrikalı, 1939 gibi erken bir tarihte, Calabar Şefi Essien'in aşağıdaki tezlerine katılıyordu:

> Eğitim olmazsa Nijerya'nın ekonomik bağımsızlığına, Nijerya'nın politik bağımsızlığına, yani kaderimize ulaşmamız mümkün olmaz.

Kuşkusuz eğitim (hem formel hem enformel) savaş sonrası Afrikası'nda koşulları dönüştüren önemli bir güç olarak yirmi yıl içinde sömürge Afrikası'nın büyük bölümüne bir şekilde politik bağımsızlığı getirdi.

Afrikalılara modern eğitim vermeyi "tehlikeli" olarak adlandıran öngörülü birkaç Avrupalı da mevcuttu, yani eğitimin özgürlüğün yolunu açacağını gören. Tabii ki tüm Avrupalılar Avrupa tipi eğitim veren ama doğrudan sömürgeci denetim altında olmayan okullardan hoşnut değildi. Örneğin Kenya'daki bağımsız okullar, sömürgedeki beyaz yerleşimciler ve Kenya dışındaki Avrupalılar tarafından hoşnutsuzlukla karşılanıyordu. 1933'de Tanganika civarına ilişkin bir Katolik misyoner raporunda, Tanganikalı Afrikalıların kendileri tarafından yönetilecek okullar açmalarına ilişkin uyarılar yapılıyordu. Uyarılar şöyleydi: "Bağımsız okullar Kenya'da soruna yol açıyor. Bu okullar kolayca isyan yuvaları haline gelebilir."

Kenya'da toprak ve özgürlük için Mau Mau Savaşı başladığında, İngiliz hükümetinin yaptığı ilk işlerden biri, Kikuyu Bağımsız Okullar Birliği'nin 149 okulunu, Kikuyu Karinga Eğitim Birliği'nin 21 okulunu ve bunların dışındaki 14 bağımsız okulu kapatmak oldu. Bu okullar "isyan eğitim merkezleri" olarak

değerlendirilmişti ve bu kavram, Katolik misyonunun raporundan yapılan alıntıdaki korkuyu bütünüyle ifade etmektedir. Avrupalılar, Afrikalıların zihinlerini denetlemediklerinde, bir süre sonra halkı fiziksel ve politik olarak denetleyemeyeceklerinin pekâlâ farkındaydı.

Benzer biçimde Kuzey Afrika'da Fransız sömürge iktidarı ve beyaz sömürgeciler ya da yerleşimciler, sömürgeleştirilmiş Cezayirlilerin ve Tunusluların kendi okullarını kurmalarını pek de hoş karşılamadılar. Reformist Ulema Topluluğu tarafından kurulan okulların amacı, modern ve bilimsel olabilmenin ötesinde, Arap ve Cezayir kültürünün içinden bir öğrenim vermekti. Ulema okullarındaki çocuklar derslerine hep birlikte söyledikleri şu marşla başlıyorlardı: "Arapça benim dilim, Cezayir benim ülkem, İslam benim dinim." Hiç kuşku yok ki sömürgeciler bu çocukları ve ailelerini suçlu olarak değerlendirip bu okulların isyan yuvaları olduğu fikrinden hareketle baskıcı önlemler geliştirmişlerdi.

Misyonerler okulların denetlenmesini istemişti zira bu, kiliseye karşı kullandıkları bir kozdu ve kendilerini kültür emperyalizmi (kendi deyimleriyle "uygarlaştırma") konusunda uzman olarak görüyorlardı. Kuşkusuz sömürgelerin içinde ve dışında okullara tümüyle karşı çıkan başka Avrupalılar da vardı; okulların Hıristiyan, bağımsız, devlet okulu ya da İslami olması fark etmiyordu. Irkçı bir kalkış noktasıyla, Afrikalılara eğitim vermeyi domuzun önüne inci taneleri dökmeyle eş tutuyorlardı. Irkçılığın en sert ifadeleri ise eğitimli Afrikalılara yönelikti. Lord Lugard gibi kişilerin zamanından Sir Alan Burns gibi son sömürge yöneticilerinin günlerine dek çok sayıda sömürgeci, eğitimli Afrikalılara husumet besliyordu. Eğitimli Afrikalılar sömürgecileri fazlasıyla tedirgin ediyordu zira Avrupalıların arkasına saklandığı "bozulmamış Afrikalı vahşiler" imajına uymuyorlardı.

Ancak birisi mevzunun kalbine dokunduğunda, ırkçı beyazların, Afrikalıların Avrupalıların mülkiyetindeki bilgiye sahip olamayacaklarına gerçekten inanmadıklarını fark edebilir. Diğer yandan, eğitimli Afrikalılar gözlerinin önündeydi ve beyaz yerleşimciler, fırsat verildiğinde düşünüldüğünden çok daha Afrikalının beyaz burjuvazinin bilgisine yeterince hâkim olabileceğinden korkuyordu. Bu türden Afrikalılar ayda 12 şiline tarım işçisi olarak çalışmayı kabul etmeyecek yarı nitelikli işlerde Avrupalılarla rekabet edecek ve en önemlisi kendi kendini yönetmek isteyecekti.

Sömürgeciliğin kayıtlarında şuna benzer bir yorum görmek hiç de şaşırtıcı değildir: "Yerlileri eğitmeye neden ihtiyaç duyuyorsunuz? Sizi yıkmaları için onları silahlandıracak mısınız?"

Bir anlamda bu Avrupalılar düpedüz hayal görüyordu zira Afrikalılara eğitim vermek, engellenebilecek bir seçenek değildi. Sömürgeciliğin sürmesini sağlayacak nesnel bir ihtiyaçtı. Sonradan Uganda Valisi olan P.E. Mitchell 1928'de şu yorumu yapıyordu: " *[P]işmanlık ne mümkün*, hiçbir eğitim müdürü memur, marangoz, ayakkabıcı ve bu türden -Avrupalı yöntemlerle Avrupalıların ihtiyaçlarını karşılama türünde- taleplere direnemezdi. Bu insanlar kendi halklarının hayatının bir yerine uyum sağlamak için değil, yabancı ırkın ekonomik ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla eğitiliyorlar." Mevcut eğitim aynı zamanda yabancı bir sistemin içinde ilerlemeyi umut eden Afrika halkının bastırılamayan mücadelesinin de bir sonucuydu. Aslında Afrikalılara eğitim verilmesine tümüyle karşı çıkan Avrupalılar, kendi sömürgeci toplumlarının çelişkilerini kavrayamamışlardı. Ancak yine de bir anlamda sömürgeciliğin çıkarlarını savunuyorlardı. Öncelikle çok sayıda sömürgecinin denediği gibi okullarda eğittikleri *tüm* Afrikalıların zihinlerini şekillendirmekte başarılı olamayacaklardı. İstisnalar sömürgecilik, kapitalizm ve emperyalizm için en büyük tehlikeyi oluşturacaktı. İkinci olarak, en ürkek ve beyni en iyi yıkanmış eğitimli Afrikalılar da

sömürgecilerle bir şekilde anlaşmazlığa düşmüştü ve kendi gruplarının varlığını ve bireysel çıkarlarını korumak için bu eğitimli seçkinler sömürge yönetiminin yapısını teşhir edip altını oyuyorlardı.

Daha önce de belirtildiği gibi yetersiz eğitim koşulları ve iş olanakları sömürgecilik döneminde Afrika'da eğitilen alt kademeler tarafından dillendirilen bir tepkiydi. Ortaokula ya da yüksek eğitim kurumlarına devam edenlerin çok azı bol paralı ve itibarlı işlere girebiliyordu, zira yazgıları kamu ve özel sektör yönetimindeki alt düzey kadroları doldurmaktan ibaretti. Yirmi yıl çalıştıktan sonra kamu hizmetlerinde çalışan bir Afrikalının ancak fazlasıyla şanslıysa, "şef memur" ya da poliste çavuş olabilmesi mümkündü. Öte yandan, yaraya tuz basar gibi, aynı işi yapan bir Avrupalı daha yüksek ücret alırken, daha az nitelikli ve deneyimli beyazlar, üstlerinin yapması için para aldığı işte ya da Pan-Afrikanların amiri olarak çalışıyordu. Sömürgelerdeki kamu hizmetlerinde Avrupalı olmak yeterliydi. Beyaz olanlar için aptal ya da kafasız olmalarının bir önemi yoktu, yüksek bir maaş alıp geniş imtiyazlardan yararlanabilirlerdi. Gine Bissau'nun lideri Amilcar Cabral bu duruma şöyle bir örnek veriyor:

> Herkes tarafından Gine'nin en büyük salağı olarak bilinen bir Avrupalının altında tarım uzmanı olarak çalışıyordum. Ona işini gözlerim kapalı öğretebilirdim ama patron oydu. Bunun anlamı çok büyük; karşı karşıya kaldığımız önemli bir durum.

Maaşlar, ikramiyeler, izinler ve ödenekler çoğu Afrikalının çıkarları açısından kamu çalışanları derneği ve Refah ya da "Gelişim" Dernekleri için en önemli sorunlardı. Bireysel çıkarlar etkeni söz konusu olduğunda hiçbir yanılsama olamaz. Ancak şikayetlerini beyaz göçmenler ve yerleşimcilerin yaşam standartlarıyla kendilerininki arasındaki farkın yanı sıra Afrika'yı sömürgeleştiren burjuvazinin ideolojisi bağlamında da ifade ediyorlardı. Eğitim süreci az sayıda Afrikalıyı uluslararası toplum

ve burjuva demokrasisi ile tanıştırırken, onun güvenilirliğini en çok sarsan yanı burjuva demokrasisinin idealleri ile özgürlükleri tümüyle yok sayan mevcut sömürgecilik arasındaki uçurum oldu. Kaçınılmaz biçimde eğitimli kesim ulusal bağımsızlık yönündeki taleplerin çekimine kapıldılar, aynen eğitimli Hintlilerin Hindistan'da çok daha önce yaptığı gibi.

Resmi İspanyol kaynaklarına göre, İspanyol Gine'sindeki okul sistemi, sömürgecilerin tüm beklentilerini karşılamayı başarmıştı. İspanyolları İspanyolların kendilerini sevdiğinden daha çok sevmesi beklenen ve sömürgeci rejime hiçbir muhalefet yükseltmeyen Afrikalılar üretildi. Böylesi bir iddianın doğruluğuna inanmak güç; İspanyollar da Afrika'daki küçük İspanyol sömürgelerinde neler olduğuna ilişkin olarak birilerinin fikir edinmesini mümkün kılmayacak kadar dikkatli oldular. Yine de İspanyol Gine'sindeki eğitim sisteminin plan uyarınca sadece beyaz, akıllı Afrikalılar yarattığı doğru olsa bile, bu sadece genel kaideyi bozmayan bir istisna olabilirdi. Yeterli kanıt olan her yerde sömürgeci eğitimin kültür emperyalizminin büyük ölçüde başarılı olsa da tümüyle egemen olamadığı görünüyor. *Plana göre* çok sayıda "sadık Kikuyu", Anglofon, Frankafon üretti ancak sömürgecilerin zıpçıktı, tatminsiz, ajitatör, komünist, terörist diye yaftaladığı çok sayıda Afrikalıyı da, *kendine rağmen,* üretti.

Sömürgecilerin bakış açısına göre sorun, genellikle Afrikalı öğrenciler eğitimlerini tamamlamadan ortaya çıkıyordu. Örneğin, Sudan'ın milliyetçi öğrenci protestoları tarihi vardır ve Madagaskar da bu bağlamda öne çıkan bir emsaldir. Bu yüzyılın başlarından itibaren Madagaskar'da iki Fransız valinin attığı adımlara rağmen politikleşen bir öğrenci hareketi gelişiyordu. 1816'da Madagaskarlı öğrenciler Fransızları defetmek için *Vy Vato* topluluğunu örgütlediler. Vy Vato deşifre olduğunda öğrenciler acımasızca sindirildiler. Yine de sık sık gerçekleştiği

üzere öğrenciler arkadaşlarının martirliğinden aldıkları esinle ileriki yıllarda yeniden milliyetçilik sahnesine çıktılar.

Metropollerdeki üniversitelere alınan öğrenciler, Avrupalılaşma açısından beyaz sömürgeci efendiler tarafından en beğenilen ve desteklenen Afrikalılardı ama bu öğrenciler tutarlı ve yüksek sesle, eşitlik, özgürlük ve kardeşliğin Afrika için de geçerli olması gerektiğini ilk iddia edenler olmuşlardı. Savaş sonrası yıllarda Fransa'daki Afrikalı öğrenciler özellikle muhafazakâr Fransız ulusal öğrenci kurumuna yerleştirildi ancak kısa zaman sonra başkaldırdılar ve komünist Enternasyonal Öğrenci Sendikası'na üye olacak olan Siyah Afrika Öğrencileri Federasyonu'nu (FEANF) kurdular. Afrikalı öğrenciler İngiltere'de farklı türlerde etnik ve milliyetçi örgütlenmeler yarattılar ve Pan-Afrikan harekete katıldılar. Sonuçta çoğu, İngiliz Anayasası ve Anayasa Hukuku okumaya gönderilmişti ve (ne işe yarıyorsa) "özgürlük" kavramı da bu metinlerde oldukça sık geçiyordu.

Sömürgecilik döneminde kimi yerlerde Afrikalıları yöneten faşistler tüm burjuva demokratik idealleri engellemeye çalıştılar. Örneğin, İtalyan faşistleri 1922 ile 1941arasında Somali'de yönetimdeydi ve on dokuzuncu yüzyıldaki İtalyan ulusal hareketinin demokratik kanadının iki önemli önderi olan Mazzini ile Garibaldi'ye gönderme yapan tüm tarih ders kitaplarını ortadan kaldırdılar. Yine de eğitim alan memurlar ve subaylar dışındaki askeri görevliler, Somali Gençlik Cemiyeti'ne katılıp halk güçlerinin başında bağımsızlık için savaştılar.

İşin aslı, özgürlük fikrini illa da bir Avrupa kitabından edinmek gerekmiyordu. Eğitimli Afrikalıların Avrupa okullarından öğrendiği şey, politik özgürlük kavramının özel olarak nasıl ifade edileceğiydi. Ancak bu okullar kendi içlerindeki özgürlük yöneliminin ortaya çıkmasına çok önemli bir katkı yapmadı ve Somali örneğinde belirtildiği üzere, özgürlük arayışlarına ilişkin evrensel eğilim, Afrikalılar arasında, bu arayışı sö-

nüm-lendirmek için en dikkatli adımların atıldığı dönemde açığa çıktı.

Sömürge hayatında eğitimli Afrikalıların sömürgecilere tümüyle bağlı kaldığı gözlemlenen bir kesim söz konusu değildi. Öğretmenlerin diğer Afrikalılara yaygınlaştırabilmeleri için egemenlik kültürüne tümüyle biat etmeleri gerekiyordu ancak sonuçta çoğu, ulusal bağımsızlık hareketlerinin öncüsü haline geldiler. Afrikalı papazların ve rahiplerin Tanrı'nın ve onun Avrupalı yardımcılarının sadık hizmetkârları olmaları bekleniyordu ancak kilise Birinci Dünya Savaşı gibi erken bir tarihte Nyasaland'da John Chilembwe'nin doğuşunun önünü açtı. Hemen sonrasında Kongo'da Simon Kim-bangu bağımsız kilisesini kurduğunda, sömürgecileri Bolşevizmi getirmekle tehdit ediyordu.

Sömürgecilerin Afrikalı birliklerinin sadakatinden şüphe ettiklerini fark etmek ilginçtir. Daha önce de öne sürüldüğü üzere, ordu ve polis, sömürgeci ve kapitalist iktidarların ve değerlerin devamını mümkün kılacak eğitim ve toplumsallaşmanın kurumlarıydı. Bu kurumların işlevlerini ne kadar başarıyla gerçekleştirdikleri, Burma ile Hindi Çin'i birbiri ardına İngiltere ve Fransa'nın politikalarını sadakatle taşıyan bir kıta haline getiren eski askerlerine bakarak anlaşılabilir. Orta Afrika Cumhuriyeti'nin Albay Bokassa'sı ve Yukarı Volta'nın Albay Lamizana'sı öne çıkan iki örnektir. Her ikisi de Vietnamlılarla savaşta terfi aldıktan sonra faşist *apherteid* rejiminin hüküm sürdüğü Güney Afrika ile ilişkiye geçmeye hazır hale geldiler. Kuşkusuz her iki savaştan sonra geri dönen askerler, ulusal bağımsızlık hareketlerinde oldukça olumlu bir rol üstlendiler. Sömürgeci yönetimin son dönemlerine doğru, zaman zaman Afrikalı birlikler ve polis, 1959'da Nyasaland'da olduğu gibi isyan edecekti.

Afrikalı sendikacılar da sömürgecilik döneminde "okula" gittiler. Başlangıç olarak Afrika'daki düşük ücretli sektörlerdeki örgütlenme ve eylemler sömürgecileri bir hayli bunalttı. İçlerin-

den gelen, işçilerin muhalefetini ezmekti ancak (bunun başarılı olamayacağı anlaşılınca) işbirliğine giderek "kabul edilebilir" sınırlara çekmeye çalıştılar.

İngiliz Sendikalar Konseyi (*Trade Union Council* - TUC) bir dizi Afrikalı sendikacıyı mali açıdan destekledi ve onlardan (ücretler ve çalışma saatleri gibi) endüstriyel konularla politik konuları birbirinden kesin biçimde ayırmayı kabul etmelerini istedi. Ancak TUC aslında İngiliz burjuvazisi adına hareket ediyordu ve Afrika'daki işçi sınıfına geri adım attırmakta başarılı olamadı. Afrikalı işçiler müstakil işverenlerle sömürge yönetimi arasında hiçbir fark olmadığını anlayabilecek durumdaydı. Gerçekten de sömürgeci yönetim, bizzat işçilerin bir dizi suçlama yönelttiği en büyük işverenlerden biriydi. Sonuçta 1940'lar ve 1950'ler-de, özellikle Altın Sahili, Nijerya ve Sudan'da bağımsızlık mücadelesi ile doğrudan bağlantılı grevler yapılması çok yaygındı.

Fransız sömürgelerinde, Fransız işçilerle Afrikalı işçiler arasındaki çelişki çok keskin bir biçimde ortaya çıktı. Fransız sendikal hareketi (özellikle de Komünist Sendika, CGT) Afrikalıların ayrı sendikası olmaması ve hepsinin diğer Fransız işçileri gibi Fransız işçi sendikalarının üyesi olması gerektiğinde ısrar etti. Bu düzenleme, Dahomey, Komor Adaları gibi sömürge olmayan ama Fransa'nın denizaşırı toprakları olan yerlerdeki yasal politik çerçeveye destek verdi. Gine'deki Sekou Toure, Fransız sendikalarının himayesinden çıkıp bağımsız Afrika sendikalarını ilk kuran kişi oldu. Sekou Toure'nin bu hareketi, sömürge koşullarının temel çelişkisinde, bir yanda sömürgeleştirilen halkların diğer yanda sömürgeleştiren ulusun olduğu gerçeğini açıkça ortaya koydu. Afrikalı işçiler sömürgeleştirildikleri sürece kendilerini öncelikle uluslararası proletaryanın bir parçası olmaktan ziyade *Afrikalı* işçiler olarak görmeliydiler. Bu yorum gerçekle bütünüyle uyumluydu ve sendikal hareketin Fransız Batı Afrikası'nda oldukça politik ve milliyetçi bir rol üstlenme-

sine yol açtı. Bu hareket Fransız burjuvazisi kadar beyaz Fransız işçilerin şovenizmini de yenilgiye uğratmayı başardı.

Metropollerdeki beyaz işçi sınıfının Afrikalı muadillerine yönelik tutumları, kapitalist toplumun ırkçı değerlerinin hükmünün etkisindeydi. Irkçılık faktörü, sömürgecilerle sömürgeler arasındaki temel çelişkiyi büyüttü. Ayrımcı ırkçı yöntemler ve önlemler her sömürgede farklı derecelerde açıklık ve ikiyüzlülükle görülebiliyordu. Beyaz ırkçılık, bazen hırçın bazen paternalist nitelikte oluyordu. Her durumda Avrupa'nın Afrika'yı ekonomik olarak sömürme isteğini yansıtıyordu. Güney Rodezya'da ırkçı ayrımcılık, büyük oranda, beyaz yerleşimcilerin işlerini kurmaları ve toprakları gasp etmeleriyle yakından ilintiliydi. Ancak yarı okuryazar bir beyaz müfettişin eğitimli bir Sierra Leone'liye hakaret etmesi "arızi bir olay" diye açıklanıyordu. Irkçılık aslında bu örnekte ekonomik sömürüyü tehlikeye atıyordu ve yüzyıllar içinde gelişen ön yargıları tümüyle dışavuruyordu.

Irkçı çelişki, köle ticaretinin tarihsel izleri nedeniyle Afrika sahillerinin çok ötesine yayılmıştı. Pan-Afrikan ideallerin en güçlü biçimde Batı Hint Adaları'ndan Garvey ve Padmore ile Kuzey Amerikalı W.E.B. Du Bois ve Alpheus Hunton tarafından güçlü bir şekilde ifade edilmesi bu nedenle hiç de şaşırtıcı değildir. Bu kişiler sınıf ve ırk temelinde şekillenen uluslararası kapitalist sömürü yapısının içinde eğitim aldılar. Amerika toplumlarındaki aşağı konumlarının siyah olmaları ve Afrika'nın güçsüzlüğü ekseninde belirlendiği gerçeğini fark ettiklerinde Pan-Afrikanlar, esas sorun olarak, Avrupa'nın sömürüsü ve Afrika kıtasını baskı altında tutması ile ilgilenmek zorunda kaldılar. Söylemesi bile fazla, metropol iktidarlarının yeni dünyada milyonlarca Afrikalıyı aşağılamalarının tümüyle geri tepeceğini, Afrika'nın kurtuluşuna destek olacağını görmeleri asla mümkün değildi.

Afrika'nın kendi bağrından otuz küsur bağımsız devlet çıkardığı süreç aşırı karmaşıktı. Güç dengeleri, farklı Afrikalı gruplar, sömürgeci iktidarlar, metropollerdeki çıkar grupları arasındaki hesaplar sürecin karakterini belirlemişti. Afrika'nın bağımsızlığı, İkinci Dünya Savaşı, Sovyetler Birliği'nin yükselişi, Hindistan ve Çin'in bağımsızlıkları, Hindi Çin'deki halkın kurtuluş mücadelesi ve Bandung Konferansı gibi uluslararası olaylardan etkilendi. Afrika kıtasında ise "domino teorisi" işlemeye başladı, böylece Nasır yönetiminde Mısır, Gana, Sudan, Gine ile Kenya ve Cezayir'deki milliyetçi savaşlar, ayakta kalan sömürgelerin yıkılmasına destek oldu. Kuşkusuz bağımsızlığın yeniden kazanılması hareketine Afrika halklarının *öncülük ettiğinin* altının çizilmesi gerekiyor; nesnellik ne kadar fark edilir olsa da halkların motor gücü hesaba katılmalı.

Fransızlar tarafından 1948'de Brazzaville'de düzenlenen bir konferansta (General de Gaulle'ün başkanı olduğu) açıkça *"uzak bir gelecekte dahi olsa* sömürgelerde özerk yönetimlerin kurulması engellenmeli" dendi. İyi biliniyor ki Fransızlar nihayetinde Afrika halklarına bağımsızlık verme fikrini, Cezayir halkından aldıkları faydalı dersten sonra ciddiye almaya başladılar. Dahası, Gine, 1958'de Fransa'nın daimi koltuk değneği olmayı kabul etmektense bağımsızlığı seçtiğinde Fransız yöneticiler kelimenin tam anlamıyla çıldırdılar; Gine kıyılarından demir almadan önce vahşi domuzlar gibi davrandılar. Afrika'nın bağımsızlığı fikrine uyum sağlayamadılar.

Portekizliler dışında Belçikalılar da Afrika milliyetçiliği karşısında geri çekilmek konusunda en isteksiz olan sömürgecilerdi. 1955'te bir Belçikalı profesör, Kongo'ya 30 yıl içinde bağımsızlık öngörmüş ve bu nedenle de radikal bulunmuştu! Tabii ki Kongo, emperyalizmin, Afrika devrimini başarılı biçimde zorla boşa çıkardığı yerlerden biri oldu. Ancak olaylar dizisine bakmak hâlâ önemli. Öncelikle, Belçikalılar söz konusu olduğu kadarıyla, bağımsızlığı tahayyül edilebilir hale getiren, Kongolula-

rın ve Afrikalıların yoğun talepleriydi. İkincisi, emperyalistleri katliama ve işgale başvurmak zorunda bırakan, Lumumba yönetimindeki ulusal hareketin gücü ve potansiyeliydi.

İngilizlerin gerçeği büyük oranda görüp özerk yönetim fikrini kabul etmeleri iki savaştan sonra gerçekleşti ancak özerk yönetim bağımsızlık yolunda küçük bir vızıltıdan ibaretti. İnsanları bağımsızlık için eğitme işi hiç değilse politik bir marifetti. Lady Margery Perham, sömürgeci hamiliğin gerçek bir sesi olarak sömürge dairesinin bağımsızlık için yaptığı zaman çizelgesinin, harekete geçen Afrika halklarının suratında parçalanması gerektiğini söyledi. Mesele şu ki, kitleler tepeden düşen bir çığ gibi büyüyerek hareket edene kadar Afrikalı önderlerin bile ulusal egemenliğe bu kadar hızlı ulaşma umudu yoktu.

Bu analizin bağımsızlık hareketlerinde eğitimli Afrikalıların rolüne odaklandığı gerçeği, geniş Afrikalı kitlelerin hayati eylemlerinin -ki bunlara yaşamlarını feda etmek de dahil- önemini azaltmak değildir. Özet olarak, Afrika halkı kolektif biçimde sömürgecilerin planlarını bozdu ve özgürlük için ayağa kalktı. Böylesi bir bakış, 1960'ların başında popüler olan, Afrika bağımsızlığına ilişkin pembe hayallerin ve romantik perspektifin yeniden canlanması olarak görünebilir ancak durum tam tersi ve tümüyle yeni sömürge Afrika'nın sefil gerçekliğinin farkındalık söz konusu. "Bayrak bağımsızlığının" bile sömürgeciliği aşan olumlu bir gelişme olduğunun (bir devrimci, sosyalist ve halk merkezli yaklaşımla) onaylanması gerekiyor.

Egemenlik unsurlarının korunması, Afrika'nın yeniden bağımsızlığını kazanma sürecinin bir evresidir. 1885'ten itibaren Afrika politik ve hukuki olarak paylaştırıldığında, halklar ve politikalar özgürlük mefhumunu çoktan kaybetmişlerdi. Afrika, dış dünya ile ilişkileriyle birlikte, on beşinci yüzyıldan beri kendi ekonomisi üzerindeki denetimi de ciddi oranda kaybetmişti. Ancak Kapışma sürecinde politik bağımsızlığın kaybedilmesi belirleyici olacaktı. Aynı nedenle 1960'larda politik egemenliğin

yeniden kazanılması, azami özgürlüğün elde edilerek her alanda geliştirilmesi için kaçınılmaz bir adımdır.

Dahası, ulusal devrim süreci, Afrika'nın gelecekteki gelişiminin köklerini temsil edecek biçimde azınlıktaki belli ideolojik yönelimleri öne çıkardı. Entelijensiyanın büyük kısmı, Afrikalı önderi ve hatta işçi hareketi açıkça kapitalistti ve burjuva efendilerinin ideolojisini tümüyle paylaşıyorlardı. Houphouet-Boigny, sömürgeci Fransızlar tarafından bir zamanlar "komünist" diye anılıyordu. 1948'de bu yanlış yargıya karşı kendini hararetle savunuyordu:

> [Fransız] Komünist Parti[si] ile iyi ilişkilerimiz vardı, bu doğru. Ama bunun bizlerin de komünist olduğu anlamına gelmediği de ortada. Benim, Houphouet-Boigny'nin -geleneksel bir şef, tıp doktoru, büyük bir mülk sahibi ve Katolik- bir komünist olduğu söylenebilir mi, ben bir komünist miyim?

Houphouet-Boigny'nin gerekçesi, bağımsızlık döneminde başka birçok Afrikalı önder için de geçerliydi. İstisnalar ya kapitalizmin dünya görüşünü tümüyle reddedenler ya da en azından dürüstçe burjuva ideolojisinin bireysel özgürlük gibi ilkelerine kapılanlardı. Ancak insanın insanı sömürmesine dayalı bir toplumda bu ideallerin masaldan ibaret olduğunu deneyim yoluyla anladılar. Açıkça, Anglikan Kilisesi'ne bağlı olmayan tüm önderler, formel ve enformel sömürgeci eğitimin hedefleriyle doğrudan çelişki içinde geliştiler. Sömürgecilerle farkları "bayrak bağımsızlığıyla" çözülmek için fazla derindi.

Afrika'nın bağımsızlığı, ihtişam, tören ve yeniden canlanan geleneksel Afrika müziği ve danslarıyla kutlandı. "Yeni bir gün doğuyor", "yeni bir çağın eşiğindeyiz", "artık politik hükümranlığımızı kurduk" lafları o günlerde duyulmaya başlandı ve birer klişeye dönüşene kadar da devam etti. Ama Contonu'dan Paris'e ya da Londra'dan Lusaka'ya birbirinin aynı biçimde inen ve yükselen tüm bayrakların anlamdan yoksun olduğunu söylemek mümkün değil. Politik örgütlenme, toplumsal yapı,

ekonomik gelişme açısından gerekli yeni alternatiflerin ortaya çıkması için, sömürgecilerin doğrudan denetledikleri askeri ve hukuki aygıtın geri çekilmesi şarttı.

Yukarıdaki meseleler kişisel olarak düşünce sistematiğinde kapitalist olmayan gelişmeyi benimsemiş ve azınlıkta kalan Afrikalı önderler tarafından ciddi biçimde gündeme getirildi. Sorunlar sadece Afrika ve Avrupa arasındaki eşitsizlikler ve çelişkiler değil, Afrika *içinde* de dört yüzyıllık köleciliğin ve yüz yıllık sömürgeciliğin yansıması bağlamında ele alındı. İşçilerin ve köylülerin büyük kitlesi söz konusu olduğunda, yabancı yönetimini ortadan kaldırmak, sömürü ve emperyalizmin daha köklü biçimde anlaşılmasına yol açtı. Emperyalistlerin köylüleri ve işçileri vahşice ezip kendi denenmiş kuklalarını diktikleri Kamerun gibi bölgelerde bile gerçekleşen ilerleme, ancak kitlelerin kendi kaderlerini tayin edebilecekleri noktaya varabildi. Bilinçli eylem, maddi koşulların ve toplumsal ilişkilerin, ancak nesnel mirasla cebelleşerek tarih yapabilme yeteneğine işaret eden unsurudur.

SONSÖZ

A.M. Babu

Azgelişmiş ülkelerin ekonomik olarak gelişmesi için kestirme bir yol var mıdır? Bu soru son on yıl boyunca pek çok kesimin gündemini meşgul etti, ki bunların arasında üniversitelerdeki öğretim görevlileri, uluslararası iktisatçılar, Birleşmiş Milletler ve onun kurumları, Afrika Birliği Örgütü, planlama kuruluşları ve ekonomi bakanları var. On yıl boyunca farklı sponsorluklarla çok sayıda konferans düzenlendi ve ciltler dolusu kararlar, yol haritaları, eğitim dokümanları ve tezler yayımlandı. Sonuç olumsuz. Gelişmekte olan ülkeler azgelişmiş kalmaya devam ederken, gelişmiş ülkelere oranla daha da kötü duruma geldiler.

Genel olarak soru cevapsız kalmayı sürdürüyor. Bu on yılda da aynı tutumları almaya devam mı edeceğiz? Görünen o ki, evet. BM çoktan ilkindeki heves ve tantana ile İkinci Ekonomi On Yılı'nı ilan etti. Gelişmiş ülkelere yapılan müracaat tekrarlandı ve onlardan yardımsever olmaları, "ulusal gelirlerinin yüzde birini" gelişmekte olan ülkelere ayırmaları istendi. Sanki zenginler yardımsever olursa dünyanın yoksulluğu hasıraltı edilebilecek! Geçmiş deneyimler hiçbir şeyi değilse bile yetmişlerin, altmışların sonunda doruğa çıkan hayal kırıklıklarını yaşayacağını gösterdi.

Sormamız gereken şey, yanlış gidenin ne olduğu. Gelişmenin bu kadar imkânsız bir hedef haline gelmesinde azgelişmişliğin doğasına içkin bir neden mi söz konusu? Tavsiye edilen

reçetelerden hiçbiri -kültürel, sosyolojik, psikolojik hatta ekonomik- cesaret verici sonuçlar ortaya koymadı. Aslında nerdeyse hepsi olumsuz sonuçlar verdi ve durumu daha da kötüleştirdi. İnsanların hayatları pahasına, hadi açık konuşalım, son on yılda bütün yükünü ölümüne çekmek zorunda kaldıkları bu denemeleri yapmaya devam mı edeceğiz? Bütün gelişmekte olan ülkelerin özellikle Afrika'dakilerin kendine sorması gereken soru bu. Ve bunu mümkün olduğunca erken sormalılar zira ekonomilerinin bütünüyle çökmesine çok kısa bir zaman kaldı ve gelecekte anlamlı bir yeniden yapılanma için de fazla hasar görmüş durumdalar.

Dr. Rodney bu ufuk açıcı kitabında doğru çözümü bulmanın önünü açabilecek tartışma ortamını sağlayacak bir zemin sunuyor. Azgelişmişliğin ve ekonomik geriliğin doğasına ilişkin en temel ve köklü soruları gündeme sokuyor. Bu alandaki niyetleri ve amaçları soruna metafizik bir bakışla yaklaşmak olan tüm diğer çalışmalardan farklı olarak, Dr. Rodney, tarihsel materyalizm yöntemini kullanıyor ve bunu şöyle açıklıyor: "Bugünü anlamak için geçmişe bakmalıyız ve geleceği görmek için de bugüne ve geçmişe bakmalıyız." Bu, bilimsel bir yaklaşımdır. En azından çıkan sonuçların sübjektif tahrifatlarla bezenmiş olmayacağına emin olabiliriz.

Özellikle Rodney'in sözlerini okuduktan sonra açıkça görülüyor ki son on yıldır ekonomik geriliği anlamak için yanlış soruları önümüze koyuyormuşuz. "Bugünü anlamak için geçmişe bakmadık." Bize yoksulluğumuzun nedeninin yoksulluğumuz olduğu söylendi. Şimdilerde meşhur olan "yoksulluk kısır döngüsü" teorisi ile bu döngünün içinde durarak dışına çıkmaya çalıştık. Dr. Rodney'in bu çalışmada önümüze koyduğu soruları sorsaydık, kısır döngü teorisinin temsilcilerinin zorlamasıyla ekonomilerimizi "yabancı yatırımların" getirdiği zalim yağma düzenine açmazdık. Çünkü açık ki yabancı yatırımlar ekonomik geriliğimizin *nedenidir*, çözümü değildir.

Geçmişte sömürgeleştirildiğimiz için geri bırakılmadık mı? Bütün azgelişmiş dünyanın doğrudan ya da dolaylı olarak Batılı güçler tarafından sömürgeleştirilmiş oldukları, artık başka açıklama gerektirmeyen bir gerçek. Ve sömürgecilik metropol güçlerin "yabancı yatırımlar" sistemi değilse nedir? Geçmişte gelişmememize neden olmuşsa, politik dizginler elimizde olsa bile, bugün de geri kalmışlığımıza neden olmaması mümkün mü? Böyle bakınca, geri kalmışlık sorunu en ilgisiz kesimlere bile kesinlikle çok daha anlaşılır ifade edilebiliyor. Dr. Rodney bize soruları nasıl sormamız gerektiğini gösteriyor.

Kaçınılmaz sonuç, yabancı yatırımların, sadece ekonomilerimizdeki muazzam kârların yurtdışına aktarılmasının gizlenmesine yardım etmekle yetinmediği gibi verdiği ciddi zararlarla ekonomilerimizi çarpık hale getirecek tahrifatlara neden olduğudur. Bu sürece zamanında müdahale edilmezse tahrifatlar kalıcılaşabilir. Yüzyıllardır yaptığımız gibi sömürgecilik ile kölelik temelinde yükselen ve dünya pazarı denilen şey için üretim yapmaya devam ettiğimiz sürece ekonomilerimiz sömürge kalmaya devam edecektir. Herhangi bir gelişme tümüyle tesadüfi olacak, nüfusun büyük bölümü ekonomik etkinliklere dâhil olamamaya devam edecektir. "Dünya pazarı"nı ele geçirmek için ihracat dallarına yatırım yaptığımız sürece halkın gelişimine yatırım yapmaktan daha da uzaklaşacağız ve bunu takiben de gelişme çabalarımız boşa gidiyor olacak.

Bu tür yatırımlar, içerideki maddi ve teknik altyapının gelişimine pek katkı yapmadığına göre, ekonomilerimiz sürekli olarak bizim içsel gelişim ihtiyacımızdan çok Batı dünyasının alma ve satma hedefine cevap verecek hale geliyor. Bu nedenle çoğu kalkınma planımız "kırsal projeler" için mükellef kaynak tahsisatları yapıyor olsa da, bu kaynakların hemen hepsi kendilerini kent projelerine aktarılmış ve devamında da kent-kır bölünmüşlüğünü derinleştirmiş durumda buluyorlar. Gecekondular, iş-

sizlik, sosyal uyumsuzluk ve sonuçta da politik istikrarsızlık en belirgin özelliklerimiz.

Neredeyse istisnasız tüm eski sömürgeler başlıca gelişme taleplerini göz ardı ettiler. Adını koyarsak, gerçekten etkili olması için, gelişme sürecinde öncelikle ekonominin sömürgeci, dışa bağımlı yapısını dönüştürerek içe yönelik hale getirilmesine başlanması gerekir. Bizim hatamız ise bizi sömürenlerin elimize tutuşturduğu reçeteleri körü körüne uygulamamızdı. Bu reçeteler kısaca şöyle özetlenebilir: Azgelişmiş ülkelerde büyüme, ihracattaki ve finansal kaynaklardaki yetersiz büyüme ile engellenirken, bu ülkelerdeki "nüfus patlaması" ile daha da kötü bir hale gelmektedir. Önerilen çözüm ise şöyleydi: İhracatı güçlendirin, gelişmiş ülkelerden alınan yardım ve kredileri artırın, nüfus artışını kontrol altında tutun.

Son on yıl boyunca tüm çabamız yukarıdaki önerileri iman gücüyle uygulamaya koymak ve yaşadığımız deneyimler bu önerileri yanlışlasa bile fanatik bir bağlılıkla onları savunmaya devam etmekti! En önemli ihtiyaç, zihinlerden sömürgeciliği arındırmaktır, zira ne sağduyu ne ekonomik sağlamlık, hatta ne de bizzat yaşadığımız deneyimler bize bu koşullarda yardımcı olabilir.

Farklı bir yol, ekonomik yeniden yapılanma yolunu izlemeyi tercih eden ülkelerin deneyimleri bizim açımızdan öğretici. Kuzey Kore'ye ya da Arnavutluk'a bakın. Her iki ülke de ellilerin sonuna kadar azgelişmişti. Dikkat çekici bir ekonomik ilerleme kaydetmelerinin nedeni dünya pazarı için üretim denilen şeyden vazgeçmeleri ve kaynaklarını ülke içine yönelik maddi ve teknolojik altyapıyı geliştirmek için çeşitlendirmeleri.

Pearson Komisyonu Raporu -"Gelişmenin Bileşenleri"- gelişmekte olan ülkelerde bile yeni bir çağın müjdecisi, bir dönüm noktası, gelişme için uluslararası bir işbirliği olarak sevinçle karşılandı. Önerileri *külliyen* uygulansa ve geliştirilse bile gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler arasında her durumda büyüyen uçu-

ruma olumlu bir etki yapacağı şüpheli. Zira en esaslı sorunun konuyla bağlantısının kurulmasına engel oluyor: Üretim stratejimiz neredeyse bütünüyle kapitalist Avrupa ile Amerika'nın üretim ve tüketim kalıplarıyla belirlenen dünya pazarının ihtiyaçlarıyla şekillenirken, gelişmek mümkün müdür? Bir başka deyişle, dünya pazarının taleplerine uyum sağlamak için ekonomimizi çarpıklaştırırken bizim kendi gelişimimizin ihtiyaçlarıyla hiçbir zaman uyum göstermeyen talepler söz konusuysa, ekonomilerimizi gelişmenin ön koşulu olarak kendine yeterli bir büyüme kapasitesine ulaştıracak bir sürecin içinde olmuyor muyuz?

Soruyu bu şekilde ortaya koyunca uluslararası velinimetlerimizin yarattığı puslu havayı fark etmek ve azgelişmişliğimizin gerçek nedenlerini anlamaya başlamak mümkün olabilir. Kuşkusuz Pearson'dan ve onun liberal eğilimli yandaşlarından soruyu bu şekilde sormalarını beklemek fazla olur zira eğitimleri ve bakış açıları, soruları bu şekilde sormayı nerdeyse ahlaken utanç verici ve ekonomik olarak da tahripkâr bulmayı gerektirir.

Ancak gelişmekte olan ülkelerin önderleri olarak soruları bu şekilde sormayı başarmalıyız çünkü başarısı ya da başarısızlığı şu veya bu şekilde insan türünün üçte ikisinden fazlasını oluşturan yüz milyonlarca insanın yaşam koşullarını belirleyecek gelişme seyrinin dümenine geçme sorumluluğunu üstlendik. Çok uzun bir süre boyunca bu insanların kaderlerine ilişkin kararlar, kendi taleplerinin karşılanmasından ziyade dünya pazarı adı verilen şeyin kabul görmüş arz-talep kanunları diye ifade edilen dış güçlerin çıkarlarına hizmet edecek şekilde alınıyordu. Eğitimlerini öylesine çarpıttık ki, onlara geliştirmelerini salık verdiğimiz "nitelikler" dünya pazarıyla aynı yöne dönen dişliler haline geldi, ortaya çıkan teknolojik sonuçlar ise gelişmiş dünya ile karşılaştırıldığında ileri değil geri gittiğimizi gösteriyordu. Kitlelerimiz adına uluslararası işbölümü denilen şeyi

uysallıkla kabul ettik ve böyle yaparak da onları, üretilmeleri her ikisi de gerçek bir ekonomik gelişme için ön şart olan teknolojik niteliklerin geliştirilmesini ya da ileri düzeyde makineleşmenin yaratılmasını desteklemeyen ilksel malların üretiminde uzmanlaşmaya mahkum ettik.

Dr. Rodney'in kitabının önemi de, olması gerektiği gibi, liderlere değil kitlelere hitap ederek halkın kitlesel eylemelerini yükseltmesine yarayacağı umudunu vermesinde. Bu yola baş koyan bir önderliğin yokluğunda, çok sayıda Afrika ülkesi askeri sömürünün kurbanı oldu, öyle ki bugün generaller Afrika'nın yönetim zirvelerinin büyük çoğunluğunu oluşturur hale geldiler. Olacağı da buydu zira politik önderlik içeriyi yönetme sağduyusunu kaybettiğinde, şaşkınlık içinde halkın sorunlarına çözüm bulma çabasından vazgeçerek kendi bireysel çıkarları için servet biriktirmeye ve böylece devlet uygulamalarında gitgide daha "otoriter" hale gelmeye başlar. Muhakeme ve mantık yıkıcılaşır. Politikacılar kumandanlaştıkça gereksizleşir zira zaten ordudan daha iyi emir verecek kimse yoktur. Birkaç istisna dışında, tüm kıtada gelmiş geçmiş bütün liderlerin mevcut sorunlu birikim rejimini uygulamaya koyduğunu itiraf etmek zorunda kalmak üzücü. Asya ve Latin Amerika; Mao, Ho, Che gibi sadece kendi sınırları içindeki yurttaşlarını değil, gelişmiş ülkeler dâhil tüm dünyayı heyecanlandırıp ilham kaynağı olan dev yıldızlar çıkarırken, Afrika'dan sadece kendi iktidarını koruyabilen Nyerere'yi çıkartmanın yanı sıra Lumumba'yı öldürüp sürgündeki liderlerimiz Ben Bella ve Nkrumah'ı da emperyalistlerin -hayırsever, borç veren, patronlarımız, efendilerimiz ve ticaret ortaklarımızın- taleplerine yanıt vermek amacıyla hapse tıktık.

Kimse kusura bakmasın ama bir iki muteber istisna dışında, mevcut liderlerin hiçbiri halkının gerçek haklarını korumayı ve bu hakların doğrudan emperyalizmin çıkarlarına aykırı olduğunu düşünmüyor. Ve halk önderleri olarak görevimizi yap-

mak istiyorsak, tam da böyle bir duruşa sahip olmamız gerekiyor. Diğer türlü, halka önderliğimizi dayatmamız mümkün değil. Kıtadaki liderlerin çoğunun halkın yaşadığı sefaleti sonlandırmak için sorunları çözmek konusunda hiç acelesi yokken, bu sefaletin yükünü taşımazlarken, bekleme lüksümüz yok. Kişi bu nedenle Dr. Rodney'in kitabının olabildiğince çok insan tarafından okunmasını umut ediyor, zira kitap harekete geçmek için en uygun zamanda ortaya çıktı. Köleciliğin, esaretin, mahrumiyetin ve aşağılanmanın yarattığı vahşetin iç acıtıcı muhasebesini okuduktan sonra: tüm uygarlıkların Batı'nın emperyalist çıkarlarına hizmet için yerle bir edilmesini; "yeni dünya"nın plantasyon sahiplerinin talanı ve böylece şimdi ileri kapitalist ekonomiler diye anılan yerlere sürekli emek gücü sağlamak için kimi yerleşik toplumların emperyalist orduların zoruyla sürgün edilmelerini. İçinde bulunduğumuz çıkmazdan kurtulmak ise ancak geçmişteki ve şimdiki sefaletimizin sorumlusu olan sistemden bağları tümüyle koparacak devrimci bir yolla mümkün.

Kuşkusuz geleceğimiz mantıklı bir biçimde kurgulanmalı. Eğer geçmişe bakarak bugünü anlıyorsak, geleceği anlamak için de bugüne ve geçmişe bakmalıyız. Eylemimiz somut deneyimlerimize dayanırken metafizik umutlara ve hayallere kapılmamalıyız. Umut ve hayaller, tarihimiz boyunca peşimizde olan canavarın kuzuya dönüşmesi olur ama dönüşmez. Engels'in dediği gibi "Özgürlük doğa kanunlarından bağımsızlık rüyasından ibaret değildir ancak bu kanunların bilgisinden ibarettir ... iradenin özgürlüğü, bu nedenle, en azından öznenin bilgisinin karar alma kapasitesini ifade eder." Biz sadece özneyi çok iyi tanıyoruz ve o bir canavar. Karar alma kapasitesine sahip miyiz? Dr. Rodney bize öznenin bilgisini sağladı. İnsanlar buna cevap vermeli.

KAYNAKÇA

A. GUNDER FRANK, *Capitalism and Underdevelopment in Latin America.* New York: Monthly Review Press, 1967.

ABDOU MOUMINI, *Education in Africa.* New York: Praeger, 1968.

B. A. OGOT ve J. A. KIERAN (ed.), *Zamani, a Survey of East African History.* New York: Humanities Press, 1968.

B. A. OOOT, *History of the Southern Luo.* Nairobi: East Africa Publishing House, 1967.

B. M. FAGAN, *Southern Africa during the Iron Age.* New York: Praeger, 1965.

BASIL DAVIDSON ve J. E. MHINA, *History of East and Central Africa to the Late Nineteenth Century.* New York: Doubleday Anchor Book A 677.

BASIL DAVIDSON, *Africa in History.* New York: Macmillan, 1969.

CELSO FURTADO, *Development and Underdevelopment.* Berkeley. U. of California Press, 1964.

D. K. FIELDHOUSE, *The Colonial Empires.* New York: Delacorte Press, 1966.

E. A. AYANDELE, *The Missionary Impact on Modern Nigeria.* New York: Humanities Press, 1967.

E. ALPERS, *The East A frican Slave Trade.*

ERIC WILLIAMS, *Capitalism and Slavery, (Kapitalizm ve Kölelik,* Ankara: Dipnot Yayınlan, 2013) Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1944.

F. CLAIREMONTE, *Economic Liberalism and Underdevelopment.*

FRANTZ FANON *The Wretched of the Earth.* New York: Grove Press, 1963.

FRANTZ FANON *Towards the African Revolution.* New York: Monthly Review Press, 1967.

FRANTZ FANON, *Black Skins, White Masks.* New York: Grove Press, 19b7.

FREDERICK ENGELS, *Origins of the Family, Private Property and the State.*Chicago: C. H. Kerr and Co., 1902.

G. J. AFOLABI OJO, *Yoruba Culture, a Geographical Analysis.* Londra: University of London Press, 1967.

GANN, L. H. ve DUIGNAN, PETER, *The Burden of Empire.* New York: Praeger, 1967.

GEORGE PADMORE, *Africa: How Britain Rules Africa.* Londra: Wishart Books Ltd., 1936.

GROVER CLARK, *The Balance Sheets of Colonialism.* New York: Russell and Russell, 1967.

HENRI LABOURET, *Africa before the White Man.* New York: Walker and Co., 1962.

I. A. AKINJOGBIN, *Dahomey and Its Neighbours.* Cambridge: Cambridge University Press, 1967.

IOSEPH NEEDHAM, *Science and Civilization in China.* Cambridge University Press, 1954.

ISARIA KIMAMBO, *A Political History of the Pare of Tanzania.* New York: International Publications, 1971.

J. ADE AJAYI, *Christian Missions in Nigeria, 1845-1891.* New York: International Publications, 1971.

J. AJAYI ve I. ESPIE (ed.), *A Thousand Years of West African History.* New York: Humanities Press, 1969.

J. B. WEBSTER ve A. A. BOAHEN, *History of West Africa; the Revolutionary Years—1815 to Independence.* New York: Praeger, 1967.

J. D. BERNAL, *Science in History.* (4 vol.) Cambridge: MIT Press, 1972.

JACK WODDIS *Africa, the Lion Awakes.*

JACK WODDIS, *Africa, the Roots of Revolt.* Londra: Lawrence and Wishant, 1960.

JACOB U. EGHAREVBA, *A Short History of Benin.* Ibadan: Ibadan University Press, 1968.

JAN VANSINA, *Kingdoms of the Savanna.* Madison: University of Wisconsin Press, 1966.

K. M. PANIKKAR, *The Serpent and the Crescent.* New York: Asia Publishing House, 1963.

KARL MARX, *Pre-Capitalist Economic Formations,* ed. E. J. Hobsbawm. New York: International Publishers, 1964.

KARL MARX, *Preface to a Contribution to a Critique of Political Economy.*

KWAME NKRUMAH, *Africa Must Unite.* New York: International Publishers, 1970.

KWAME NKRUMAH, *Neo-colonialism, the Highest Stage of Imperialism.*

LEO HUBERMAN, *Man's Worldly Goods: The Story of the Wealth of Nations.* New York ve Londra: Harper Bros., 1936.

MARGARET SHINNIE, *Ancient African Kingdoms.* New York: St. Martin's Press, 1965.

OLIVER Cox, *Capitalism as a System.* New York: Monthly Review Press, 1964.

PHILIP D. CURTIN, *The Image of Africa.* Madison: University of Wisconsin Press, 1964.

PIERRE JALEE, *The Pillage of the Third World.* New York: Monthly Review Press, 1970.

RAGNAR NURKSE, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries.* Oxford University Press, 1953.

RICHARD PARES, *Yankees and Creoles: the Trade between North America and the Batı Hint Adaları before the American Revolution.* Londra: Longmans Green, 1956.

RICHARD T. GILL, *Economic Development: Past and Present.* Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall, 1967.

SAMIR AMIN, *The Class Struggle in Africa.* Cambridge, Mass.: Africa Research Group, n.d.

SLOAN ve KITCHEN, *The Educated African.*

TAMAS SZENTES, *The Political Economy of Underdevelopment.* Budapest: Center for Afro-Asian Research of the Hungarian Academy of Sciences, 1971.

U.S.S.R. Institute of History, *A History of Africa 1918-1967.*

W. A. HUNTON, *Decision in Africa.* New York: International Publishers, 1957.

W. E. B. Du Bois, *The Suppression of the Atlantic Slave-Trade to the United States of America—1638-1870.* New York: Social Science Press, 1954.

WALTER RODNEY, *West Africa and the Atlantic Slave Trade.* Nairobi: Historical Association of Tanzania için basıdı. East African Publishing House, 1969.

WINTHROP JORDAN, *White Over Black: American Attitudes towards the Negro.*

GLOBAL AFRİKA SERİSİ

Kapitalizmin egemenliğinin tüm dünyada ciddi biçimde tartışma konusu olduğu, alternatif yolların hayalden ibaret olmayıp gerçek bir ihtimal olarak belirdiği bir çağda Rodney, Afrika'nın gelişmesine giden yolun, Afrika'nın geri bıraktırılmasının birinci sorumlusu olarak tanımladığı uluslararası kapitalist sistemden radikal bir kopuşu gerektirdiğinde ısrar ediyor.

Avrupa Afrika'yı Nasıl Geri Bıraktı, daha önce hiç görülmemiş biçimde, Afrika tarihini dünya ölçeğinde değerlendirilen azgelişmişlik teorisiyle, entelektüel bir tutku ve politik sorumlulukla bir arada ele alan klasik bir eserdir. Büyük aktivist-aydın Walter Rodney üniversitelerde olduğu kadar toplumsal hareketler içinde de büyük yankı uyandıran bu kitabında, "Egemenler ve onların akademi dünyasındaki sözcülerince belirlenen 'standartları' tatmin etmekten çok, sömürünün doğasını daha fazla araştırmak isteyen Afrikalılara ulaşmayı" deniyor.

"Walter Rodney'in bu ufuk açıcı ve devrimci kitabı, dünyanın dört bir yanında radikal düşünürlerin yetişmesini sağladı ve günümüzün askerileşmiş[illegible]si ve Afrika'ya dönük yüksek teknolojili şirket müda[illegible]hrip edici bağlantısını keşfetmek açısından bir tür kehanet metni haline geldi."

Amina Mama, California Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Çalışmaları Programı Direktörü

"Afrika tarihinde, ayağı Afrika topraklarına basan düşünce açısından bir kilometre taşı."

Samir Amin, Dakar Üçüncü Dünya Forumu Direktörü

dipnot yayınları
Selanik Caddesi 82/24 Kızılay - Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 • Faks: (0 312) 419 25 32
dipnotkitabevi@yahoo.com • www.dipnotkitap.com
ISBN: 978-605-4878-40-6